

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

VII

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Микола ЛИТВИН

Іван ПАТЕР

Олександр СИТНИК

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

Олександр МАЙОРОВ

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2013

ББК 63Ю3 (4 Укр)

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович];
Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 7. – 328 с.

Збірник присвячено малоопрацьованим проблемам княжої доби української історії та її широкого історично-культурного контексту, значна частина матеріалів стосується Галицько-Волинського князівства, насамперед XIII – першої половини XIV ст., і найближчого наступного періоду. Зокрема, запропоновано критичний аналіз відомих та нових джерельних матеріалів і пам'яток, а також переосмислення поодиноких аспектів історичного процесу княжої доби на різних етапах її еволюції.

This edited volume covers underexplored issues of the princely era of Ukrainian history in their broader historical and cultural context. The majority of the contributions deal with the Principality of Galicia-Volhynia, focusing on the thirteenth – the first half of the fourteenth century and the succeeding period. The volume offers critical analysis of the lesser known and newly discovered historical sources and sites. It also provides reinterpretations of some aspects of historical process of the princely era on the various stages of its evolution.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Патер І., професор, доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Домбровський Д., доктор габілітований

Майоров О., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

*На 5 сторінці: "Святий Борис". Фрагмент. Середина XII ст.
Фреска Спасо-Преображенської церкви в Полоцьку
(до статті А. Селицького)*

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової добродійної інституції (США)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013

К Ш Я Ж А Д О Б А

Николай БОЛГОВ

К ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО БОСПОРА

9

Юрій ДИБА

ЛІТОПИСНІ СВДЧЕННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА НАПРИКІНЦІ X СТОЛІТТЯ: ВОЛОДИМИР НА ЛУЗИ ЧИ ВЛАДІМІР НА КЛЯЗЬМІ?

15

Марія ГАВРИЛИШИН

КИЇВСЬКИЙ СЛІД У БІОГРАФІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ПРИНЦА ЕДВАРДА ВИГНАНЦЯ

31

Мирослав ВОЛОЩУК

IUVAGIO ZUBUZLAUS DE VILLA SNECHER CASTRI DE UNG, ОНУКИ БОЯРИНА СУДИСЛАВА ТА ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СХІДНИХ КОМІТАТІВ УТОРЩИНИ В XI-XIII СТОЛІТТЯХ

39

Юрій МОГАРИЧЕВ

О "КРЫМСКОЙ ХАЗАРИИ" В XI-XII ВЕКАХ

49

Роман МИСЬКА

ЗВЕНИГОРОД НА ДНІСТРІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ МІФ ЧИ ЛІТОПИСНЕ МІСТО

59

Адольф СЕЛИЦКИЙ

ФРЕСКИ СВЯТЫХ КНЯЗЕЙ-МУЧЕНИКОВ В СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛОЦКЕ

69

Олександр БАРАН

МЕШКАНЦІ МІСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

81

Viktor ADAMOVIČ

RUS V ČESKÝCH KRONIKÁCH 13-14 STOROČIA

95

Віталію ЛЯСКА

DISTRICTUS PODHORAYENSIS: ДО ПРОБЛЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ У XIII-XIV СТОЛІТТЯХ

109

З М І С Т

Adrian JUSUPOVIĆ

BOJAR CZY KSIĄŻĘ? "UZURPACJE" WOŁODYŚŁAWA KORMILICZICZA W NARRACJI KRONIKI HALICKO-WOŁYŃSKIEJ

137

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ВІДНОСИНИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ З ЛИТВОЮ

147

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

РИМСЬКА ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В 30-х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ

167

Andrzej BUKO, Tomasz DZIEŃKOWSKI, Stanisław GOŁUB

REZYDENCJA KSIĄŻĘCA NA "WYSOKIEJ GÓRCIE" W CHEŁMIE W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH Z LAT 2010–2012

175

Олександр МАЙОРОВ

КОЛИ Й ВІД КОГО КНЯЗЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ВІДІБРАВ ДОРОГИЧИН?

187

Ян ГРУЩИНСЬКИЙ

ТЕВТОНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 20–40-х РОКІВ XIV СТОЛІТТЯ І КОРОЛІВСТВО РУСІ

199

Дюра ГАРДІ

КІЛЬКА НОВИХ ЗАУВАЖЕНЬ ДО ПОХОДУ УГОРСЬКОГО ПАЛАТИНА ВІЛЛЕРМА ДРУГЕТА "IN RUTENIAM" НАВЕСНІ 1340 РОКУ

209

Сейран БЛЯЛОВ

ХАДЖІ-ГЕРАЙ – ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ХАН

217

Ярослав ЛИСЕЙКО

МІГРАЦІЯ РУСЬКИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН ІЗ СЯНОЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТОЛІТТЯ

229

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Іванна ПАПА

ПРОБЛЕМИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "ROSSICA ANTIQUA"

239

Дмитро ЛІСІН

**УКРАЇНЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ВПЛИВ ВІКІНГІВ
НА РОЗВИТОК РАННЬОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У СУСІДНІХ НАРОДІВ НА
ПРИКЛАДІ ІРЛАНДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

246

Святослав ТЕРСЬКИЙ

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

256

Дмитро ГОРДІЄНКО

**“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ “СІВЕРЯН-
СЬКИЙ ЛІТОПИС” (1995–2012)**

272

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

НЕ ЗОВСІМ ЗВИЧАЙНА МОНОГРАФІЯ “НЕЗВИЧАЙНОГО КНЯЗЯ”

**Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар,
воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2**

295

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ПОРТРЕТ КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО НА ПОВНИЙ ЗРІСТ
Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan
Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). –
Kraków, 2013. – 508 s.

314

АНОТАЦІЇ

320

SUMMARY

320

К ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО БОСПОРА

Средневековый период истории Боспора начинается, по всей видимости, с тюркютского нашествия конца VI в., оказавшегося достаточно разрушительным для тех районов Боспора, которые были его основными, опорными территориально-хозяйственными доками – Крымского Приазовья и района Китея. И хотя вскоре власть Византийской империи здесь была номинально восстановлена, в реальности же Боспор продолжал пребывать в фокусе длительного процесса перемещений различных племен гунно-болгарского круга.

С конца VII в. Боспор находился в орбите экономических и политических интересов Хазарского каганата¹.

В начале VIII в. Боспор вновь попал в поле зрения византийских историков. Феофан сообщает об обстоятельствах таврической ссылки свергнутого императора Юстиниана II. В 704/5 г. Юстиниан женился в Херсоне на сестре хазарского хана Ибузира Глявана – в крещении Феодоре. С разрешения хана экс-император поселился в Фанагории, находившейся под верховной властью хазар. Города Боспор и Фанагория имели хазарских наместников – тудунов (Феофан называет их архонтами). Раскрыв заговор против своей персоны, Юстиниан расправился с Бальгицием (Болгацем) и ханским послом Папацием, убив их, после чего бежал вдоль берегов Таврики на запад, в Томы². Вернув себе власть в Константинополе, Юстиниан II в 711/2 г., “помня о заговоре против него херсонитов, босфорян и остальных климатов, снарядил большой флот”. До Боспора эта карательная экспедиция, по всей видимости, не дошла³. Тем не менее, большая часть VIII в. здесь прошла под знаком усиления византийского влияния. Реальная власть хазар оказывалась всё более номинальной.

В VIII в. Боспор становится одной из областей распространения монашества. Иконоборчество и уничтожение монастырей в Византии вызвало

¹ *Тортика А. А.* Боспор Киммерийский в хазарское время по данным арабо-персидских и хазаро-еврейских авторов // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2004. – Т. 5. – С. 362; *Сазанов А. В., Могаричев Ю. М.* Боспор и Хазарский каганат в конце VII – начале VIII вв. // Проблемы истории, филологии, культуры. – Москва; Магнитогорск,

2002. – Вып. 12. – С. 475–478.

² *Кулаковский Ю. А.* История Византии 602–717 гг. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 270; *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. – Москва, 1980. – С. 126.

³ *Кулаковский Ю. А.* История Византии... – С. 280.

широкую монашескую эмиграцию. Одним из наиболее мощных ее направлений было северопонтийское, в области “Боспора, Херсона, Никопсиса, по направлению к низменной Готии”⁴. Искавшие убежища “на северных склонах Эвксинского Понта, и в области Херсона”, иконопочитатели активно осваивали эти опустевшие места⁵.

К VIII в. относится и последняя волна широкой миссионерской деятельности в Восточной Таврике. Это был век расцвета церковной организации в Таврике, где продолжала существовать Боспорская епархия⁶. Традиционно к этому столетию относят сооружение крупнейшего в регионе храма – церкви Иоанна Предтечи в Керчи⁷. Дата строительства определяется по композиции здания, технике кладки (с чередованием рядов кирпича и камня), надписи на колонне храма, закладке раннесредневековых амфоров в своды в качестве голосников⁸.

Византийское влияние в VIII в. было настолько сильным, что жители Таврики в это время выступали против ущемления византийским правительством их торговых, налоговых и административных привилегий⁹. Тем не менее, в конце VIII в. империя под напором Хазарии утратила контроль над Восточным Крымом, где устанавливается жесткий хазарский протекторат. Он выражался в уплате дани и размещении в стратегически важных центрах наместников, а также вооруженных отрядов. По данным археологии, в это время сооружается хазарская цитадель на Боспоре¹⁰.

Местные органы власти были сохранены. Из агиографии и писем Феодора Студита нам известны топархи, правители, наместники Боспора¹¹. Подчинение хазарам носило лишь политический характер. В нотиции патриарха Никифора (807–815 гг.) упоминается архиепископия Боспора¹². Во второй половине VIII в. центр Боспорской архиепископии, возможно, был на короткое время перенесен в Сугдею¹³, так как Житие Стефана Сурожского упоминает лишь епископов Херсона и Сугдеи в Таврике¹⁴.

⁴ Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса VI–X вв. – Москва, 1908. – С. 38–39.

⁵ Васильевский В. Г. Труды. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 2, вып. 1–2. – С. 297–300.

⁶ Якобсон А. Л. Крым в средние века. – Москва, 1973. – С. 35.

⁷ Макарова Т. И. Археологические данные для датировки церкви Иоанна Предтечи в Керчи // Советская археология. – 1982. – № 4. – С. 91–100; Брунов Н. И. Памятники ранневизантийской архитектуры в Керчи // Византийский временник. – Москва, 1928. – Т. 25. – С. 87–105.

⁸ Никитченко М. М. Амфоры-голосники из церкви Иоанна Предтечи в Керчи // Археологические открытия 1969. – Москва, 1970. – С. 276–278.

⁹ Чичуров И. С. Византийские

исторические сочинения... – С. 63, 184.

¹⁰ Макарова Т. И. Боспор-Корчев по археологическим данным // Византийская Таврика. – Киев, 1991. – С. 139, 144; Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – Киев, 1990. – С. 54–55.

¹¹ Творения преп. Феодора Студита. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 1. – С. 14, 77; Т. 2. – С. 260–263; Лопарев Х. Греческие жития святых VIII и IX вв. – Петроград, 1914. – С. 111, 162.

¹² Кулаковский Ю. А. К истории готской епархии (в Крыму) // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 2. – С. 174.

¹³ Науменко В. Е. Учреждение и развитие византийской фемы в Таврике // Древности. 1996. – Харьков, 1997. – С. 25.

¹⁴ Васильевский В. Г. Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. 94–95.

В VIII–IX вв. Восточная Таврика и весь Боспор переживали значительный подъем и несомненный расцвет. На развалинах старых поселений возникли, а в IX в. и бурно разрослись многочисленные земледельческие поселения и даже ремесленные гончарные центры. Был густо заселен Керченский полуостров (Тиритака, Героевка – бывший Нимфей, Илурат), а также Тамань (Фанагория, Таматарха, Патрэй)¹⁵.

Ряд поселений Восточной Таврики превратился в полуторговые центры, например, поселение на холме Тепсень (Коктебель). Здесь раскопан обширный храм-базилика, несколько других храмов¹⁶.

Интенсивное возрождение жизни во многом было обязано болгарам. Оставшиеся в Приазовье после раскола VII в., они постепенно переходили в Таврику и оседали там. Археологические признаки их присутствия – глинобитные дома на каменном основании¹⁷.

Материальная культура VIII–IX вв. свидетельствует о смешанном населении. Преобладают земледельческие общинные поселки греков, аланов, готов, болгар. Жилые дома в городах следуют позднеантичной традиции жилого строительства (Таматарха, Фанагория, Коктебель)¹⁸.

Мощный культурный слой VIII–IX вв. выявлен в Тиритаке раскопками Виктора Гайдукевича (с 1932 г.). Значительные слои того же времени обнаружены также в Илурате и Мирмекии. Во всех этих городах средневековые слои меньше обитаемой площади античного времени¹⁹.

Амфоры VIII–IX вв. крымского производства найдены в Тиритаке, Керчи, в с. Пташкино (Керченский п-ов), Таматархе, Фанагории²⁰. Три яйцевидные амфоры с нефтью IX в. обнаружены у ст. Сенная²¹. В Таматархе было найдено много кувшинов с плоскими ручками²². В Керчи есть амфоры из Херсона конца IX–X вв.²³

В 1990–1992 гг. в Кооперативном переулке в Керчи была собрана разнообразная коллекция средневековой керамики. Среди нее выделяется группа из 86 амфорных фрагментов “воротничковых” амфор (IX–X вв. по А. Якобсону). Среди граффити – знаки в виде отдельных греческих букв, в виде креста, геометрические знаки, “рисуночные” граффити²⁴.

В notiциях времени императоров Льва VI (886–912 гг.) и Константина Багрянородного (945–959 гг.) вновь упоминается об архиепископии Боспора²⁵.

Археологический материал свидетельствует о разрушении хазарской цитадели и сооружении византийских построек в Керчи в конце IX в.²⁶ Это

Таврики. – Ленинград, 1979. – С. 31.

¹⁵ Якобсон А. Л. Крым... – С. 35.

¹⁶ Там же. – С. 36.

¹⁷ Там же. – С. 37.

¹⁸ Там же. – С. 41.

¹⁹ Веретенникова И. История исследования средневековых памятников Керчи и ее окрестностей // Проблемы археологии и истории Боспора. – Керчь, 1996. – С. 23–24.

²⁰ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой

²¹ Там же. – С. 32.

²² Там же. – С. 33.

²³ Там же. – С. 73.

²⁴ Болонкина Е. В. Граффити на средневековой керамике из Керчи // Проблемы археологии и истории Боспора. – С. 17–18.

²⁵ Кулаковский Ю. А. К истории готской епархии... – С. 174.

²⁶ Макарова Т. И. Боспор-Корчев... – С. 144.

позволяет предположить, что к этому времени вся Таврика вошла в состав Византийской империи. Желая усилить позиции на Тамани, империя инспирировала нападение русов на хазарскую крепость Таматарху, которая контролировала движение в Керченском проливе²⁷.

В ответ на это хазары во главе с Пейсахом в 30-х годах X в. совершили поход в византийскую Таврику, что привело к кратковременному восстановлению зависимости полуострова от Хазарии. Таким образом, существовавшее с конца VIII до середины X в. византийско-хазарское пограничье не раз меняло свои очертания²⁸.

Во второй половине X в. Византия возвращает себе Боспор, где образуется Боспорская фема²⁹ (не позднее 70-х годов X в.). Указание на это содержится в Тактиконе Н. Икономидиса (971–975 гг.). Существование фемы отмечено и в начале XI в. Это подтверждается печатью Георгия Цулы, протоспафария Боспора³⁰.

На протяжении X–XII вв. Боспор продолжал быть одним из важнейших стратегических пунктов Византии в Северном Причерноморье. Боспор (Керчь) был важным портом транзитной торговли на юге Восточной Европы³¹. Он являлся небольшим портовым городом, примыкавшим к центральной части Керченской бухты в районе северного и восточного подножия горы Митридат.

К середине XI в. европейский Боспор переходит под контроль русской Тмутаракани³². В надписи 1057 г. из Херсона упомянуты лишь две фемы в Таврике – Херсон и Сугдея³³. На основании этого можно предположить, что потеря контроля империи над Боспором потребовала объединения двух оставшихся фем с целью укрепления византийской власти³⁴.

Отдаленность и пограничное положение Таврики способствовали сохранению на протяжении всего фемного периода сильной муниципальной организации, что является особенностью византийской фемы в этом регионе³⁵.

Под властью русов Боспор называется Корчев (от “корча” – кузница). Столицей их владений в этом районе с конца IX до начала XII вв. была Тмутаракань. Боспор-Корчев постепенно приходил в упадок³⁶.

²⁷ Науменко В. Е. Учреждение... – С. 26.

²⁸ Герцен А. Г. Византийско-хазарское пограничье в Таврике // История и археология юго-западного Крыма. – Симферополь, 1993. – С. 63.

²⁹ Кулаковский Ю. А. К истории Боспора-Керчи в X–XII вв. // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 132–133.

³⁰ Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. – Ленинград, 1983. – С. 133–134; Алексеенко Н. А. Новые находки моливдовулов из рода Цулы в Херсонесе // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков, 1997. – С. 97.

³¹ Науменко В. Е., Пономарев Л. Ю.

К исторической топографии Боспора X–XII вв. // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Харьков, 2013. – Т. 2: РОΜΑΙΟΥΣ: Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – С. 295.

³² Степаненко В. П. К статусу Тмутаракани в 80–90-х гг. XI в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 1993. – Т. 3. – С. 254.

³³ Богданова И. М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. – Москва, 1991. – С. 90.

³⁴ Науменко В. Е. Учреждение... – С. 27.

³⁵ Там же. – С. 28.

³⁶ Макарова Т. И. Крым в X – первой половине XIII вв. Боспор – Корчев //

После изгнания русов в начале XII в.³⁷ Боспор в последний раз переходит под власть Византийской империи. Но рост Судака (Сурожа) вблизи Боспора вёл к снижению реального значения последнего. В XII в. Сурож стал основным торговым центром Таврики.

Еще в конце XII в. на берегах Боспора сидел византийский податный сборщик³⁸. Но уже с 1169 г., когда император Мануил I заключил договор с генуэзцами, последние получили исключительные права на Черном море, после чего их реальный вес стал стремительно расти.

В XII в. продолжает существовать и Боспорская епархия, подчинявшаяся непосредственно константинопольскому патриарху.

Идриси в подорожнике 1154 г. упоминает Бататр (Керчь?) и Матарху (“город этот густо населен и весьма цветущ, в нем бывают ярмарки, на которые стекается народ из всех близких и дальних краев”)³⁹.

В начале XIII в., после падения Константинополя и фактического распада Византии, Таврика полностью отпадает от империи. Православное греческое население на Боспоре в первой половине XIII в. фигурирует в “Аланском послании” епископа Феодора. Проезжая в Аланию с миссионерской целью, византийский епископ застаёт на Боспоре христианскую общину во главе с епископом при номинальной власти одного из кочевых вождей, скорее всего половецких⁴⁰.

В течение XIII в. Восточный Крым, благодаря генуэзцам, испытал быстрый рост городов, возродившихся после длительного упадка, и стал экономически передовым районом Таврики. Однако, процветали, прежде всего, юго-восточные центры – Кафа (Феодосия) и Судак. Оставшийся несколько в стороне Боспор только косвенно испытал плюсы итальянского присутствия.

Лишь в 1318 г. генуэзцы основали факторию Воспоро (Черкио) на месте бывшей боспорской столицы, где и осели вполне прочно. Таврика XIV в., по мнению ряда специалистов, вновь оказалась одной из житниц Европы⁴¹.

Но степные районы полуострова уже с первой половины XIII в. стали местом татарских набегов и переселений. Первые крупные нашествия были в 1223, 1238, 1248, 1249 гг.

Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII века. – Москва, 2003. – С. 68–73; Науменко В. Е., Пономарев Л. Ю. К вопросу о территории и археологических памятниках Боспора-Керчи X–XII вв. // Боспорские чтения. X. – Керчь, 2009. – С. 311–318; Макарова Т. И. Боспор-Корчев по археологическим данным // Византийская Таврика. – С. 121–146.

³⁷ Плахонін А. Русь на Боспорі в XII столітті // Крим в історичних реаліях України. – Київ, 2004. – С. 78–83.

³⁸ Каждан А. П. Византийский податной

сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. // Проблемы обществено-политической истории России и славянских стран. – Москва, 1963. – С. 93–101.

³⁹ Гаркави А. Я. Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV Археологического съезда в Казани 1877 года. – Казань, 1891. – Т. 2. – С. 244–245.

⁴⁰ Кулаковский Ю. А. Епископа Феодора “Аланское послание” // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1898. – Т. 21. – С. 11–27.

⁴¹ Яковсон А. Л. Крым... – С. 110.

Сложная система взаимоотношений между крымскими татарами и генуэзцами продолжала существовать до второй половины XV в.

Турецкое завоевание 1475 г. привело к изгнанию итальянцев, а близ Керчи была воздвигнута турецкая крепость Еникале, взявшая под свой контроль Керченский пролив. Турецкая власть здесь сохранялась до 1774 г.

История Боспора в средние века изучена еще крайне недостаточно. Написание относительно полной такой истории – дело будущего.

Білгородський державний університет

Юрїї ДИБА

ЛІТОПИСНІ СВДЧЕННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА НАПРИКІНЦІ X СТОЛІТТЯ: ВОЛОДИМИР НА ЛУЗІ ЧИ ВЛАДІМІР НА КЛЯЗЬМІ?

Літописи не подають однозначної відповіді на питання про початки одного зі столичних міст Волині – Володимира й витоки його просторової та планувальної еволюції. Суперечки щодо достовірності літописних повідомлень про заснування міста, які не вщухають і досі, негативно позначаються на інтерпретації археологічних матеріалів, гальмують вивчення ранніх етапів не тільки планувально-просторового розвитку, а й історії загалом. У новітніх історично-урбаністичних дослідженнях ставиться наголос на тому, що “вирішальне значення для гіпотетичного з’ясування етапності в забудові княжого Володимира мають нині існуюча топографія міста з її своєрідним природним ландшафтом, більш деталізовані люстрації XVI–XVIII ст., матеріали сучасних археологічних досліджень, перші фіксаційні плани міста”¹. Усе ж, віддаючи належне важливості природно-ландшафтних характеристик та неминуче зовсім нових за походженням картографічних джерел, у пошуках початків столичного волинського гóрода свідчення літописів мають вирішальне значення. Якими б дискусійними не видавалися літописні перекази про заснування Володимира, вони, закономірно, вимагають ретельного розгляду.

Метою цієї публікації є комплексний аналіз літописних свідчень про заснування та елементи первісного розпланування Володимира, виділення первинних звісток, позбавлених пізніших нашарувань, їх аналіз у контексті ранньої історії Волинської землі.

У Повісті временних літ (далі – ПVL) гóрод Володимир вперше згадано під 988 р. у сюжеті про розподіл уділів між синами Володимира Святославовича. Того року хреститель Русі передав Володимир одному зі своїх синів – Всеволоду. За Лаврентіївським літописом початку XIV ст. (список 1377 р.) це повідомлення має такий вигляд: “...и посади Вѣшеслава в Новѣгородѣ. а Изаслава Полотѣськѣ. а Стѣполка Туровѣ. а Ярослава Ростовѣ. оумершю же старѣишему. Вѣшеславу Новѣгородѣ. посадиша Ярослава Новѣгородѣ. а Бориса Ростовѣ. а Глѣба Муромѣ. Стѣослава Деревѣхѣ. Всеволода Володимери. Мьстїи ва Тмуторокани”². Практично ідентичні тексти пропонують й інші спис-

¹ Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: Від витоків до кінця XIX ст. // Архітектурна спадщина

Волині. Збірник наукових праць. – Рівне, 2012. – Вип. 3. – С. 105.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі –

ки загальноруських літописних зведень, зокрема Радзивилівський початку XIII ст. (кінця XV ст.)³ та Іпатіївський кінця XIII ст. (списки не раніше початку XV ст.)⁴.

Крім цього скупого повідомлення, у деяких літописах збереглася значно ширша, хоча й суперечлива, датована 988–990 рр. звістка про заснування гóрода Володимира та будівництво церкви Успіння Пресвятої Богородиці, пов'язана з іменем князя Володимира Святославовича. Зіставлення цих різночасових текстів показує низку різночитань щодо локалізації Володимира. У різних літописах хрестителіві Русі приписують заснування Володимира в “Словенській” чи “Смоленській” землях, “Суздальській землі”, “Залеській землі” (докладніше див. далі). Іноді уточнено, що його збудовано на річці Клязьмі. Зважаючи на цю обставину, дискусія щодо локалізації літописного гóрода Володимира, заснованого на зламі 80–90-х років X ст., звузилася до питання, про котрий з двох Володимирів власне йдеться.

Володимир на Лузі чи Владімір на Клязьмі?

Про заснування Володимира саме на Волині вперше однозначно висловився ще Васілій Татіщев (1686–1750): *“О построении Владимира Манускрипты N. 1, 3 и 4. сказуютъ, что построень на Волини, или въ Червенской Руси, но въ другихъ не зная оного написали, якобы на Клязьмѣ, который отъ Георгія сына Мономахова построень, и есть доказательно, что его Симонъ въ 1175 г. пригородомъ Суздальскимъ именуетъ. На Волини же во Владимирѣ Епископія при Владимирѣ была, а на Клязьмѣ до Георгія нигдѣ не упоминается, особливо въ войне Мстислава съ Олгомъ естли бы былъ, то тобъ конечно надлежало мимо итти, и его упомянуть. Епископиши же в бѣлорускомъ* никогда не было, Андрей первый хотѣлъ во Владимирѣ особую епархію учинить, въ чемъ ему какъ Митрополитъ Кіевскій, такъ и Патріархъ возпротивились, доказуя, что Владимиръ сей построень въ епархіи Ростовской и къ ней всегда тотъ прѣдель принадлежалъ”*⁵.

Позиція В. Татіщева про заснування Владіміра щойно на початку XII ст. знайшла підтримку й у Миколая Карамзіна, який, цитуючи літописи, висловився доволі категорично: *“Въ Синодальной лѣтописи временъ Василія Темнаго (въ Библ. № 349, л. 224) и во многихъ другихъ новѣйшихъ сказано: “Мономахъ, правнукъ Великаго Князя Володимира, поставилъ градъ Володимиръ Залѣвскій въ Суздальской земли, и осыпая его смолью” (окружилъ валомъ) “и създа первую церковь св. Спаса, за 50 лѣтъ до Богородичина ставленія”. Ниже означено, что славная Владимірская Златоверхая церковь Богоматери совершена въ 1166 году: Следственно Мономахъ основалъ городъ*

ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесьть временныхъ лет. – Стб. 121.

³ Радзивиловская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1989. – Т. 38. – С. 55.

⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 105–106.

* У XV–XVII ст. термін “Біла Русь” найчастіше застосовувався до Московської держави.

⁵ Татищев В. История российская с самых древнейших времен. – Москва, 1773. – Кн. 2. – С. 412–413, прим. 196.

*Владимиръ въ 1116. Но въ Харатейныхъ и другихъ лѣтописяхъ относится построение сей церкви къ 1160 году*⁶.

Те, що засновником Владіміра В. Татіщев вважав не Володимира Мономаха (*1053–†1125), а його сина Юрія Довгорукого (*1090–†1157) пояснюється не цілком прозорим формулюванням початку цитованого в М. Карамзіна літописного фрагмента, який дає підстави для обох трактувань. В одній зі статей, що передують Комісійному спису Новгородського першого літопису, читаємо: *“Сынъ Володимеровъ Мономахъ, правнук великого князя Владимира. Сии поставил град Володимеръ Залешьскый в Суждальской земле...”*⁷.

Дещо відкориговані звістки про побудову міста Владіміра зусиллями саме Володимира Мономаха є й у літописі Авраамки та Львовському літописі. Що Володимир Святославович заснував гóрод Володимир у Словенській землі укладач літопису Авраамки повідомив під 989 (6497) р.⁸ Під 1117 р. йдеться уже не про заснування тезоіменного города, а тільки спорудження у ньому церкви Спаса: *“Въ лѣта 6625. Прииде князь Володимеръ Мономахъ ис Киева въ Володимеръ градъ, и постави церковь камену святого Спаса, и поиде въ свой градъ Киевъ”*⁹. Обидві згадки присутні й у Львовському літописі, проте з тією різницею, що Володимир Святославович під 988 (6496) р. закладає город не у Словенській, а в Суздальській землі¹⁰, а під 1108 (6616) р. описано заснування того-ж Владіміра, але вже за Володимира Мономаха. Поява одного гóрода завдяки зусиллям двох володарів з хронологічним розривом у понад сто років була очевидною проблемою для літописця й вимагала додаткових пояснень: *“Въ лѣта 6616. ... Того же лѣта свершенъ бысть градъ Владимѣръ Залѣшскій Володимеромъ Мономахомъ, и созда въ немъ церковь камену святага Спаса, а заложилъ его бѣ преже Володимеръ Киевскій”*¹¹. В одному зі списків того ж літопису відчитуються виразні вагання: *“а заложилъ ... киевскій нѣтъ”*¹².

Узгоджуючи обидва аналізовані свідчення, укладач Супрасльського літопису об'єднав їх у недатованій вступній частині під назвою *“Сказание о вѣрныхъ святыхъ князеи руськихъ”*. Серед заслуг хрестителя Русі згадане й заснування міста Владіміра у Словенській землі на річці Клязьмі: *“Потомъ поиде в Словенскую землю, на реце на Клязмѣ постави город именемъ Владимир, во сее имя ветшано город и постави, и зборную церковъ святую Богородицю дрѣвяную, и спомъ осыпа, и стави церковь, и крести люди, и посади намѣсники, и иде в Киев. И минув много лѣтъ, и потомъ други приде князь Владимир Мономах ис Киева жь во Володимеръ град и постави церковъ камену святого Спаса у Златыхъ вратъ, а самъ поиде в Киев”*¹³.

⁶ Карамзин Н. История государства Российского. – Санктпетербург, 1818. – С. 166, 134, прим. 238.

⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 467.

⁸ Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Санкт-

Петербург, 1899. – Т. 16. – Стб. 39.

⁹ Там же. – Стб. 43.

¹⁰ Львовская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург 1910. – Т. 20 (первая половина), ч. 1. – С. 82.

¹¹ Там же. – С. 103.

¹² Там же. – Прим. 4.

¹³ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 36.

Незважаючи на принципову обставину, що на території Володіміра археологи не виявили культурного шару не те що X, а й навіть XI ст., цитовані літописні фрагменти й досі живлять патріотичні почуття краєзнавців та істориків Суздальщини. Витяги з літописів на користь його раннього датування найдокладніше проаналізовані у праці Олега Рапова, присвяченій християнізації Русі¹⁴. Його висновки стали важливим аргументом обґрунтування ідеї повторного святкування “ювілею” Володіміра¹⁵. Перший такий 850-літній ювілей, відзначений 1958 р., був прив’язаний до дати, що фігурує у Львовському літописі, де під 1108 (6616) р. вміщено згадку про заснування Володіміра за Володіміра Мономаха. Ідея про заснування міста в 990 р. за київського князя Володіміра Святославовича вилилася у розпорядження президента Бориса Єльцина від 10 серпня 1995 р. “Про відзначення вступу Володіміра в друге тисячоліття”¹⁶ й матеріалізувалася 2007 р. у кінному пам’ятнику хрестителеві Русі в міському парку. Поруч з парком, на Соборній площі вивищується обеліск монумента на честь 850-річчя Володіміра як наочне підкреслення суперечностей щодо дати заснування міста.

Отож, назріла потреба проаналізувати найстарший пласт літописних повідомлень про заснування гóрода Володіміра заходами хрестителя Русі й простежити трансформації первинного тексту у пізніших, вторинних переказах.

Літописні повідомлення про заснування міста Володіміра в X ст.

Збережені свідчення про заснування Володіміра мають, очевидно, новгородське походження – передані за новгородським посередництвом. Чи не найраніше з відомих зафіксоване в Новгородському четвертому літописі (далі – Н4Л), який хронологічно є другим зі збережених, після Новгородського 1 літопису старшого зведення, й передує Новгородському 1 літопису молодшого зведення. Спільний для обох текст завершується 1428 р., який, на думку текстологів, близький до дати його формування. Повідомлення Н4Л є лаконічним й позбавленим низки деталей, доданих у пізніших літописах: “В лѣто 6496. И пришедъ (Володімир Святославович – Ю. Д.) ис Кіева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володімеръ, и спомъ осыта, и церковь сборную святую Богородицю древяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници”¹⁷. Практично ідентичний текст відомий і за пізнішим новгородським літописом у списку Петра Дубровського, збереженим у копії XVII ст., що включає новгородське літописне зведення XVI ст., доведене до 1539 р.: “В лѣто 6496. И пришед ис Кіева во Словенскую землю, и поста-

¹⁴ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1998. – С. 269–284.

¹⁵ Дискусію щодо дати заснування Володіміра див.: К вопросу о дате основания г. Володіміра. Сб. статей / Под ред. С. В. Шевченко. – Володімир, 1992. – 44 с. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.russiancity.ru/books/b82.htm>.

¹⁶ Распоряжение Президента Российской Федерации “О праздновании вступления города Володіміра во второе тысячелетие». – 10 августа 1995 г. – № 374-рп. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://giod.consultant.ru/page.aspx?1;1131961>.

¹⁷ Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 4, ч. 1. – С. 90.

*ви градъ во имя Володимеръ, и спом осыпа, и ц(е)рк(о)въ соборную с(вя)ту(ю) Б(о)городицю древяную постави, и вси люди крести руския и намѣсници*¹⁸.

З цитованих текстів довідуємося про наступні звершення Володимира Святославовича:

- заснував у “Словенській землі” гóрод, назвавши його в своє ім’я Володимиром;
- оточив город оборонним валом (“спом осыпа”);
- збудував дерев’яну соборну церкву Богородиці (очевидно, у гóроді, в межах згаданого валу).
- хрестив руських людей та намісників.

Останній пункт цього переліку зберіг важливу вказівку, яку непросто пояснити однозначно. Згадка про хрещення намісників може бути свідченням існування населеного пункту, який мав передувати новозаснованому гóроду. Інакше доводилося б припустити, що Володимир спершу призначив намісників-язичників, а вже потім їх охрестив. Якщо йшлося про навернення руської людності у всій “Словенській землі”, то літописець міг повідомити й про намісників інших існуючих на той час градів. Подив викликає і назва землі, у якій відбувалися викладені події. “Словенську землю”, де збудовано гóрод Володимир, аж ніяк не можна ототожнювати з Новгородською землею. Адже гóрода з такою назвою у ній не існувало, що для новгородських книжників було очевидним.

Обидві суперечливі вказівки – як про хрещення намісників, так і про назву землі – спонукали пізніших компіляторів вносити до тексту корективи. Так, звістка про хрещення посадників зазнала змін у тексті літописного збірника, відомого як літопис Авраамки, основа якого датується кінцем 60-х – початком 70-х років XV ст. і вважається складеною на основі Н4Л. “В лѣто 6497. И потомъ пришедъ изъ Киева въ Словенскую землю. И постави градъ въ свое имя Володимеръ, и постави церковь древяную святую Богородицу съборную, и спомъ осыпа, и люди крести, и намѣстники посади, и прииде въ Киевъ”¹⁹. Тут згадано винятково хрещення населення (“людей”), натомість намісників Володимир вже не хрестить, а “посади”. Практично тотожний виклад зі заміною звістки про хрещення посадників на їх призначення через додавання слова “посади” є й у скороченому літописі (близькому за складом до Н4Л), вміщеному в Супрасльському літописному збірнику першої половини XVI ст.²⁰

Первинна згадка про хрещення посадників, а не їх призначення фігурує також у Софійському першому літописі (далі – С1Л) старшого зведення, пов’язаному з Н4Л спільним протографом – новгородським зведенням початку XV ст. Якщо Н4Л ліг в основу ряду новгородських літописів, то С1Л започаткував московське літописання другої половини XV і XVI ст. У порівнянні з Н4Л, аналізований уривок С1Л принципово відрізняється локалізацією новозбудованого Володимира не в Словенській, а в Смоленській землі: “Пришедъ ис Киева въ Смоленскую землю и постави градъ въ свое имя

¹⁸ Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва, 2004. – Т. 43. – С. 43.

¹⁹ Летописный сборник, именуемый

летописью Авраамки. – Стб. 39.

²⁰ Супрасльская рукопись содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. – Москва, 1836. – С. 10.

*Владимеръ, и спомъ осыпа, и ц(е)рк(о)въ С(вя)тую Богороди)цю зборную древяну постави, и вси люди кр(е)сти рускыя и намѣстнѣци*²¹. Причини, що спонукали укладача СЛ вмістити Володимир саме в Смоленській землі, пояснити непросто. Зауважимо тільки, що згадка про Смоленську землю найбільше присутня саме в північноросійській літописній традиції. Започатковане в СЛ відсилення до Смоленської, а не Словенської землі дослівно збережене у Вологодсько-Пермському літописі, складеному вже на початку XVI ст.: *“В лѣто 6496. Пришед ис Киева в Смоленскую землю и постави град въ свое имя Владимеръ, и спомъ осыпа, и церковь зборную святую Богородицю древяну постави, и вся люди крести Русския и намѣстники*”²².

Присутня ця тема й у північноросійських скорочених літописних зведеннях (СЛЗ) кінця XV ст. У СЛЗ 1493 р. Володимир хрестить як Смоленську, так і Суздальську землі: *“В лѣто 498. Иде Володимеръ въ Суздальскую землю, въ Смоленскую землю, и тамо крести всѣ тѣ земли и заложи тамо въ свое имя градъ Володимер на рѣцѣ Клязмѣ, спомъ осыпа и церковь в нем постави дрѣвяну Оупсения святыя Богородица, и вся люди крести*”²³. Це поєднання можна трактувати своєрідним ваганням компілятора. Він вважав за потрібне зберегти вказівку протографа на Смоленщину, проте додав ідентифікацію міста з Владіміром на Клязьмі в Суздальській землі. У СЛЗ 1495 р. відсутнє відсилення до хрещення Суздальщини, проте з нею ототожнено згадану Смоленщину й саме до останньої прив'язано Владімір: *“В лѣто 498. Иде Володимеръ въ въ Смоленскую землю, и тамо крести всѣ тѣ земли, и заложи тамо въ свое имя град Володимеръ на рѣцѣ на Клязмѣ, спомъ осыпа и церковь в немъ постави древяноу Оупение святыя Богородица, и вся люди крести*”²⁴.

Звістка про заснування міста Володимира в Смоленській землі є також у Холмогорському літописі XVI ст. (список XVII ст.): *“В лето 6497. ... Пришед князь Владимир ис Киева в Смоленскую землю, постави град в свое имя Владимир и церковь Пречистую древяну постави*”²⁵. Укладач Устюзького літопису XVI ст. (списки XVII ст.) локалізував новозбудований Володимир на річці Клязьмі в Словенській землі²⁶. А за Вологодським літописом кінця XVII ст. Володимир Святославович будував град у Суздальській землі²⁷.

У викладі Супрасльського літопису, який є найповнішим списком другої редакції білорусько-литовського літопису 1446 р., Володимир Святославович заснував у Словенській землі *“во свое имя ветшано”* город, локалізований на Клязьмі. Посадників князь не хрестив, а призначив²⁸.

Книжники північно-східних земель кінця XV–XVI ст. практично одностайно пов'язували Володимир X ст. з Суздальською (Заліською) зем-

²¹ Софийская первая летопись старшего извода // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 6, вып. 1. – Стб. 105.

²² Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1959. – Т. 26. – С. 31.

²³ Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1962. – Т. 27. – С. 215.

²⁴ Там же. – С. 314.

²⁵ Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1977. – Т. 33. – С. 29.

²⁶ Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII веков // ПСРЛ. – Ленинград, 1982. – Т. 37. – С. 25, 64.

²⁷ Там же. – С. 161.

²⁸ Летописи белорусско-литовские. – С. 36.

лею. Звістки про хрещення посадників або відсутні, або ж з'являється уточнення, що їх хрестили по всій землі. Варто згрупувати такі приклади, виділяючи свідчення про локалізацію новозбудованого гóрода (1) та сюжет про посадників (2):

Ермолінський літопис XV ст.²⁹: 1) у Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадники не згадані.

Московське зведення XV ст. за Ермітажним списком (рукопис XVII ст.)³⁰: 1) у Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.

Типографський літопис XV ст. за списком XVI ст.³¹: 1) у Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.

Літописне зведення 1497 р.³²: 1) у Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадники не згадані.

Літописне зведення 1518 р.³³: 1) у Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадники не згадані.

Владімірський літописець XVI ст.³⁴: 1) у Заліській землі; 2) посадники не згадані.

Короткий Владімірський літописець XVI ст.³⁵: 1) у Заліській землі; 2) посадники не згадані.

Львовський літопис XVI ст.³⁶: 1) у Суздальській землі; 2) посадники не згадані; 3) церква не згадана.

Тверський літопис XVI ст. (список XVII ст.)³⁷: 1) у Слов'янській землі, країні Заліській, Суздальській області й Ростовській; 2) посадників хрестив по всій землі.

Воскресенський літопис XVI ст.³⁸: 1) у Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.

Никоновський літопис другої чверті XVI ст.³⁹: 1) у Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадники не згадані.

Отже, аналіз літописних повідомлень про те, як Володимир Святославович заснував гóрод *“во свое имя Володимеръ”* наочно засвідчує вторинність локалізації міста у Суздальській землі. Найраніші відомі літописи – Н4Л (похідними від якого є ряд новгородських літописів) та С1Л (ліг в основу московського літописання другої половини XV–XVI ст.) – не мають згадок про Суздальську чи Заліську землю й не співвідносять місто з річкою Клязьмою. Незважаючи на походження цих літописів, як вважається,

²⁹ Ермолинская летопись // ПСРЛ. – С.-Петербург, 1910. – Т. 23. – С. 15.

³⁰ Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 25. – С. 365.

³¹ Типографская летопись // ПСРЛ. – Петроград, 1921. – Т. 24. – С. 39.

³² Летописный свод 1497 г. // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 28. – С. 18.

³³ Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись) // ПСРЛ. – Т. 28. – С. 172.

³⁴ Владимирский летописец // ПСРЛ. –

Москва, 1965. – Т. 30. – С. 37.

³⁵ Летописец Руския земля // *Тихомиров М. Н.* Русское летописание. – Москва, 1979. – С. 185.

³⁶ Львовская летопись. – С. 82.

³⁷ Тверской сборник // ПСРЛ. – Москва, 1965. – Т. 15. – Стб. 113–114.

³⁸ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург, 1856. – Т. 7. – С. 313.

³⁹ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 64.

від єдиного протографа, вони розходяться у визначенні території, де христитель Русі заснував гóрод Володимир. За Н4Л місто збудовано в Словенській землі, а в С1Л вказано землю Смоленську.

Пізнiшi компiлятори користали з обох джерел, пристосовуючи їх до початкiв Владiмiра. Укладачi деяких лiтописiв видають нерозумiння та розгубленiсть, згадуючи поруч як Смоленську, так i Суздальську землi й розташовуючи Володимир X ст. на Клязьмi на Смоленщинi. У намаганнi пов'язати заснування Володимира з Суздальщиною останню ототожнено зi Словенською землею, трансформуючи її на географiчно нейтральну "слов'янську" тощо.

Впадають у вiчi й спроби узгодити повiдомлення про заснування одноiменних градiв заходами князiв Володимира Святославовича та Володимира Мономаха. Якщо в пiзнiших новгородських та пiвнiчноросiйських лiтописах присутнi якiсь вагання та прочитуються спроби поєднати свiдчення протографiв про Володимир X ст. зi знаннями про гóрод на рiчцi Клязьмi, то питома московська лiтописна традицiя послiдовно безапеляцiйна. Вона вiдкидає будь-якi географiчнi альтернативи, а гóрод князя Володимира рiшуче локалізує у Ростово-Суздальській (Залiській) землi.

Так Владiмiр отримує двох засновникiв, а повiдомлення, що Володимир Мономах заклав гóрод на рiчцi Клязьмi, пiдкрiплює уточнення: "заложилъ его бѣ преже Володимеръ Киевскiй"⁴⁰. Можна допустити i таку можливiсть, за умови, що це були автономнi дiльницi з окремими периметрами оборонних укрiплень, споруджених зi столiтньою рiзницею у часi. Нагадаємо хоча б "город Володимира" та "город Ярослава" як послiдовно зведенi частини Києва. Заснування нової дiльницi Києва за часiв Володимира Святославовича стверджує Супрасльський лiтопис: "...А сам сѣде в Киевѣ и в прочих градѣх. И заложи град Киев большии..."⁴¹. Дотичне до цього повiдомлення ранiше свiдчення знаходимо в Ипатiївському лiтописi: "В лѣтѣ .ѳ. ѿв. (6552 – 1044) Выгребена быста. ѿ княза Ярополкѣ. и Олегѣ. сѣа Стѣславл. и крѣтиша кости ею. и положи я въ цркви стѣя Бѣа в Володимѣри"⁴². Йдеться, очевидно, про перепоховання останкiв дядькiв князя Ярослава Володимировича у великокняжiй усипальницi – Десятиннiй церквi, розташованiй у межах "города Володимира", що й наголошено промовистою фразою "въ цркви стѣя Бѣа в Володимѣри"⁴³.

Лiтописи повiдомляють i про заснування "города Ярослава: "Въ лѣтѣ .ѳ. ѿв. (6545 – 1037). Заложи Ярославъ. городъ великыи Киевѣ. оу негоже града врата суть златая..."⁴⁴. У пiзнiших лiтописах з'являється навлiть порiвняльна характеристика обох градiв: "Въ лѣто 6525. ... Заложи Ярославъ градъ Киевѣ, болѣ прѣваго..."⁴⁵. Важливо, що кожен з цих етапiв розбудови Києва та його оборонних лiнiй верифiкує археологiя. А от заснування гóрода на

⁴⁰ Львовская летопись. – С. 103.

⁴¹ Летописи белорусско-литовские. – С. 22.

⁴² Ипатьевская летопись. – Стб. 143.

⁴³ Мокеев Г. А. Три Владимира // Новая книга. – 1998. – № 7. – С. 44–48. – [Елек-

тронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.voskres.ru/school/3vladim.htm>.

⁴⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 139.

⁴⁵ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – С. 75.

Клязьмі у X ст., як уже була нагода зазначити, не знаходить жодного археологічного підтвердження.

До того ж, згадана фраза протографів Н4Л та С1Л *“и вся люди крести Рускыя и намѣстници”*, яку через нерозуміння або усували з пізніших текстів, або ж змінювали її зміст, може свідчити й про існування гóрода (де й перебували “намісники”) ще до приходу Володимира Святославовича. Владіміра, на території якого немає культурного шару X–XI ст., таке припущення, звичайно, не може стосуватися ніяк.

Доводиться визнати, що пізні літописні свідчення про заснування заходами князя Володимира Святославовича гóрода на Клязьмі, суперечні переказам Н4Л та С1Л, – не більше, ніж патріотичне намагання новіших книжників узгодити текст протографа з відомими географічними реаліями Московської держави. Розвиваючи подібний “патріотичний порив” та обгрунтовуючи 1000-літній ювілей Владіміра, сучасні російські автори навіть готові стверджувати: *“Не является неопровержимым аргументом поздней датировки основания Владимира и то обстоятельство, что в городе не найден культурный слой X–XI веков, – археологически не подтверждены многие древние города”*⁴⁶.

“Словенська” та “Смоленська” земля літописних повідомлень про заснування міста Володимира в X ст.

Пояснення літописних назв землі, у якій князь Володимир Святославович заснував *“градъ въ свое имя”*, виступає важливою передумовою локалізації гóрода Володимира X ст. Щодо цього розходяться уже тексти початку XV ст., в основі яких лежить один протограф. У Н4Л йдеться про “Словенську землю”, натомість С1Л уже називає її “Смоленською”. Чи не єдина спроба знайти пояснення такому “різноголоссю” належить О. Рапову, який зауважив: *“Несколько смущает примененный летописцем термин “Словенская земля”. Однако следует учитывать то обстоятельство, что словене действительно населяли наряду с кривичами и мерей Ростово-Суздальскую область и, в частности, знаменитое суздальское ополье”*⁴⁷. Далі, відликаючись до розмірковувань Валентина Седова з приводу напрямків слов'янської колонізації Волзько-Окського межиріччя, дослідник ствердив, що в IX – на початку XI ст. *“имело место лишь проникновение небольших изолированных групп кривичей. В то же время со стороны Новгородской земли через бассейн Мологи в срединные области междуречья Волги и Клязьмы хлынул значительный поток переселенцев”*. Відтак підсумовано: *“Таким образом, словене занимали в Ростово-Суздальской области доминирующее положение. Отсюда и ее название: “Словенская земля”*⁴⁸.

Проте ця археологічна аргументація має очевидні вади. Цитуючи В. Седова, О. Рапов не догледів його важливого зауваження, що новгородські “словене” далеко не однорідні за походженням: *“Кроме пришлых*

⁴⁶ Гордеев С. О времени основания города Владимира // К вопросу о дате... – С. 41.

⁴⁷ Рапов О. М. Русская церковь... – С. 270.

⁴⁸ Там же.

носителей славянского языка, в составе новгородцев был значительный процент местного финского населения. И это прекрасно иллюстрируют Ярославские курганные могильники. Среди погребений в этих курганах выделяются финские захоронения, которые составляют весьма значительный процент"⁴⁹. Тому погляд О. Рапова, нібито словени займали в Ростово-Суздальській області домінуюче положення, фактично є науковим перебільшенням.

Важливіше інше: географічний світогляд книжників аж ніяк не залежав від археологічних узагальнень кінця ХХ ст., а формувався, переважно, на підставі свідчень відомого їм кола писемних пам'яток. Джерелом географічної інформації для літописця здебільшого були протографи використаних літописів. Так орієнтиром території словен виступає сам Новгород: "а Словѣне въ Новѣградѣ свое"⁵⁰, кривичі "Сѣдять вверху по Волзѣ, и вверху по Двинѣ и вверху Днѣпра. Ихъ же градъ есть Смоленскъ"⁵¹. Промовистим є й етнімічний перелік з території майбутньої Ростово-Суздальської землі: "А на Бѣлѣзерѣ сѣдять Веси, а на Ростовскомъ езерѣ Меря, а на Клецинѣ езерѣ сѣдять Меря же; а по Оцѣ рѣцѣ, идѣже вошла въ Волгу, сѣдять: Муroma языкъ свой, Мещера свой, Мордва свой, Черемиса свой"⁵². Їх об'єднано фразою "а се суть иніи языци". Отже, територія Ростово-Суздальщини як у ранній, так і в пізньолітописній традиції ніколи не називалася "Словенською землею". Саме тому московські книжники послідовно й змінювали "Словенську землю" на "Суздальську", "Ростовську" чи "Заліську" й демонстративно прив'язували до р. Клязьми.

З цим погодився й О. Рапов, пояснюючи причини побутування назви "Смоленська земля". Вважаючи її вторинною й коментуючи появу в літописах другої половини XV–XVI ст., він писав: "В некоторых летописях (например, в сокращенном летописном своде 1495 г., в Вологодско-Пермской летописи, в Русском хронографе) вместо "Словенская" стоит "Смоленская". Ясно, что создатели этих памятников не смогли разобраться в древней терминологии. По всей вероятности, они уже не понимали названия "Словенская земля" и заменили его более понятным для них этнонимом"⁵³. Проте, здебільшого, автори кінця XV–XVI ст. відкидали обидві ранні назви як неактуальні.

Залучення терміна "Смоленська земля" виходило з істотної історичної підстави. Так, Олексій Шахматов, підкріплюючи власний здогад про колонізацію області мері зусиллями саме кривичів, відкликався до свідчення Уставної грамоти 1150 р. князя Ростислава Мстиславовича для Смоленської єпископії. Згідно з її преказом, Суздаль та його володіння платили данину Смоленську⁵⁴: "Суждали залѣсская дѣн., аже воротить Гюрги, а что будетъ въ ней, с тоѣ Сѣѣи Бѣѣи десятина"⁵⁵. Існування такої данини свідчило про давнє

⁴⁹ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII веках. – Москва, 1982. – С. 188.

⁵⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – С. 4.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.

⁵³ Рапов О. М. Русская церковь. – С. 271.

⁵⁴ Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 16.

⁵⁵ Уставная грамота князя Ростислава, подтвердительная грамота епископа Мануила 1150 г. и дополнительная грамота // Смоленские грамоты XIII–XIV веков / Под ред. Р. И. Аванесова. – Москва, 1963. – С. 77.

підпорядкування суздальських володінь Смоленську (кривичам), що й покликана ствердити фраза про будівництво Володімра в “Смоленській землі”.

Появу цього смоленського акценту можна обережно пов'язати з діяльністю митрополита Герасима (*1435). Москвитин з походження, він між 1417 та 1433 рр. очолював Смоленську єпископську кафедру, а восени 1433 р. відбув до Константинополя, звідкіля повернувся наступного року вже в митрополичому сані. Поставлений “на всю Руську землю”, новий митрополит внаслідок московських усобиць зупинився у Смоленську. Через два роки князь Свидригайло за звинуваченням у співпраці зі своїм противником – князем Сигизмундом Кейстутовичем його стратив. “Смоленський епізод” може бути й відображенням вцілілого у відредагованих текстах переказу реальної історичної ситуації, зафіксованої у найдавнішому літописанні. Водночас немає підстав відкидати й можливість випадкової заміни при новішому редагуванні “Словенської” землі на “Смоленську”.

Крім того, О. Шахматов згадав також свідчення Воскресенського літопису за 1471 р., у якому прихильники московського князя на вічевому зібранні у Новгороді нагадували новгородцям походження московських великих князів від Рюрика й у переліку хрещених за Володімра Святославовича племен називали білозерську весь під її паралельною назвою – кривицька весь⁵⁶: *“А изначала отчина есмя тѣхъ великихъ князей, отъ первого великого князя нашего Рюрика, его же по своей воле взяла земля наша изъ Варягъ княземъ себѣи съ двѣма брати его; потомъ же правнукъ его князь Владимиръ крестися и всѣ земли наши крести: Рускую, и нашу Словѣнскую, и Мерску и Кривичскую весь, рекше Бѣлозерскую, и Муромъ, и Вятичи и прочая”*⁵⁷.

Білозерський край був московською територією, що безпосередньо межувала зі Словенською землею. Іменування білозерської всі кривицькою не тільки засвідчує словенсько-кривицький дуалізм новгородсько-московського прикордоння, а й пояснює причини, чому вжитий у СЛ термін “Смоленська земля” (кривицька) прижився саме в північноросійській літописній традиції.

На цій підставі можемо констатувати:

Термін “Словенська земля” застосовували передовсім новгородські книжники для окреслення території, де наприкінці X ст. Володімр Святославович заснував город, названий у своє ім'я Володімром.

Цю назву, зафіксовану найраніше у Н4Л початку XV ст., можна прийняти за первісну.

Несприйняття назви “Словенська земля” у тогочасній та пізнішій літописній традиції виявилось через послідовне намагання замінити її іншими.

У СЛ, який походить від спільного з Н4Л протографа, зафіксовано паралельне функціонування назви “Смоленська земля”, походження якої є підстави пов'язувати з документально підтвердженою давньою данничою залежністю Суздальщини від Смоленського князівства.

⁵⁶ Шахматов А. А. К вопросу... – С. 15.

⁵⁷ Продолжение летописи по Воскре-

сенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург, 1859. – Т. 8 – С. 160.

У літописах другої половини XV–XVI ст. – як обидва ранні – терміни “Словенська” та “Смоленська” змінювали на “Суздальська”, “Суздальська і Ростовська”, “Заліська” й додавали вказівку, згідно з якою Володимир Святославович заснував город саме на р. Клязьмі.

Зміни назви “Словенська земля” мали за мету пов’язати згадку про закладення Володимира в X ст. із однойменним городом на Клязьмі, заснованим на початку XII ст. заходами Володимира Мономаха, про що літописи зберегли паралельні свідчення.

З пізніших літописних компіляцій послідовно усували чи переінакшували присутню як в Н4Л, так і в С1Л згадку про хрещення посадників новозаснованого города, яка давала змогу допускати, що Володимир Святославович розбудовував вже існуючий населений пункт.

Усе це дає підстави твердити, що Суздальська (Заліська) версія пізньолітописної локалізації города Володимира Святославовича, заснованого “*въ свое имя*”, є “книжною гіпотезою”, спрямованою на вивищення та прославлення одноіменного города, збудованого більш ніж через століття по тому зусиллями Володимира Мономаха на тодішніх далекій північно-східній окраїні Київської держави. В основі цього намагання лежить очевидна потреба “належного заповнення” “порожнього” найдавнішого періоду виразно молодшої московської історії за посередництвом “зістарення” визнаного московською традицією своїм попередником Владіміра. Сучасні спроби обґрунтувати його 1000-літній ювілей ігнорують не тільки увесь комплекс літописних свідчень у їх непростому власному історичному розвитку, а й водночас демонстративно нехтують відсутністю археологічного підтвердження “потрібних” “ювілейних дат”.

“Словенська земля” в етнонімічних переліках ПВЛ

Єдино можливою альтернативою суздальської легенди заснування города Володимира в X ст. є версія волинська. Сформульована ще на початку XVIII ст. думка В. Татіщева, що в аналізованій літописній згадці йдеться про Володимира на Волині, вимагає прискіпливої уваги. Зі зрозумілих причин це питання залишилося поза науковими зацікавленнями новітньої російської медієвістики, проте й вітчизняні дослідники теж обійшли його увагою. І принциповим завданням, що вимагає першочергового з’ясування, є узгодження з волинськими реаліями літописного переказу про заснування Володимира у “Словенській землі”, відготованого лаконічним й позбавленим пізніших нашарувань свідченням Н4Л. Оскільки в пізньолітописних трактуваннях сюжету про заснування города Володимира в X ст. саму його локалізацію у “Словенській землі” традиційно намагалися обійти чи переінакшити, розглянемо таку можливість насамперед з огляду літописної географії недатованої частини ПВЛ.

Уже зазначалося за викладом Никоновського літопису XVI ст., що територію майбутніх Ростово-Суздальської землі та Московського князівства зламу XV–XVI ст. літописець трактує неслов’янською. Укладач цього московського зведення, задалегідь наділеного значенням офіційного тлумачення історичних подій, не відступив від принципу Початкового зведення,

у якому основними географічними орієнтирами слугували гідроніми: *“на Бѣлѣ шзерѣ сѣдлатъ Вѣсь . а на Ростовѣ шзерѣ Мерѣ а на Клецинѣ шзерѣ . сѣдлатъ мѣра же . а по шцѣ рѣцѣ кде втечетъ . въ Волгу языкъ свои Мурома . и Черемиси свои языкъ . и Мордва свои языкъ”*⁵⁸. Згадані автохтонні племена промовисто охарактеризовано фразою *“І се суть инии языцѣ . иже данѣ даю^т Руси”*⁵⁹. Цілков очевидно, що в цьому переліку не залишається місця для “Словенської землі”, де, згідно з пізнішими свідченнями, наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував гóрод “в свое имя”.

Натомість у слов’янському переліку племен найбільше уваги приділено саме Волині: *“се бо токмо Словѣнскѣ языкъ в Русі . Полане Деревляне . Новгородѣци . Полочане . Дъръговичи . Сѣверо . Бужѣне . за^т сѣдлатъ по Бугу . послѣже не Волянѣ”*⁶⁰. Волинський Володимир згадано і в “Списку руських городів”, відомому під оригінальною назвою “А се имена всем градом Русским дальним и ближним” у літописах та збірниках XV–XVII ст.⁶¹ Як і в етнімічному переліку ПВЛ, р. Західний Буг у “Списку” також слугує гідронімічним орієнтиром: *“А се Волянскыи: Степань . На Горыни . Остро . Хороборь Луческ Великий на Стыре . Ивань . На Икве Кременець . Белз . Дубичи . Теребовль . Любно . Зудечев . Холм . Другобець . На реце Солонoi . Изборско . Львов Великий . Волянъ . На Бугу . Володимерь...”*⁶².

Слов’янськість Побужжя очевидна не тільки з археологічного, а й етнографічного та історичного огляду. Тому характеристика Волині терміном “Словенская земля” є цілком правомірною й не потребує додаткових обґрунтувань, як цього об’єктивно вимагали спроби пов’язати згадку про Володимир X ст. з територією Волго-Окського межиріччя. Присутність Волині в “словенському” списку етнімічного переліку ПВЛ дає поважні підстави, аби вважати, що аналізована звістка – *“И пришедъ (Володимир Святославович – Ю. Д.) ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ”*⁶³ – стосується саме Волині й не має нічого спільного з Ростово-Суздальською (Заліською) землею.

Літописна “Словенська земля” й волинська легенда про “славний град” Славоя

На підтвердження того, що старокиївський літописець називав Словенською землею саме Побужжя, варто пригадати низку інших важливих доказів. Найперше відзначимо не прокоментовану в історичній літературі згадку Іпатівського списку ПВЛ про *“землю волянскую”* (в інших списках фігурує – “словѣнская”, “словенская”, “словенська”), яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав’ї: *“и оустремишасѣ чересъ горы великыя . иже пр^озвашасѣ горы Оугорскыя . и почаша воевати на ж^ивуцаѣ ту . сѣдаху бо ту преже Словене . и Волохове . перейша землю Волянскую . по семъ же Оугре прогнаша Волохы . и наслѣдиша землю ту . и сѣдоша съ Словенъми . покорившѣ*

⁵⁸ Іпатъевская летопись. – Стб. 8.

⁵⁹ Там же. – Стб. 8–9.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ А се имена всем градом Русским

дальним и ближним // Тихомиров М. Н. Русское летописание. – С. 94–96.

⁶² Там же. – С. 95.

⁶³ Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

я подъ сѧ. и ѿтолѣ прозвѧса землѧ Оугорьска"⁶⁴. Очевидно, запис про "землю волянскую" спершу стосувався подій, пов'язаних з нападом угрів білих саме на слов'янські землі Побужжя наприкінці VII ст. Важливо, що "земля Волинська" для літописця рівнозначна із землею "Словенською".

До того ж, описуючи городище давнього Волиня, на початку XIX ст. Зо-ріан Доленга-Ходаковський відзначив його характерну назву: "городъ Волянъ при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городком Словенскимъ, съ множествомъ могилъ внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору"⁶⁵. Назва "Словенський городок", закріплена за городищем давнього історичного головного гóрода Волинської землі, підтверджує думку про відображення у фразі "И пришедъ Киева во Словенскую землю" заснування Володимира саме у Волинській землі.

Не можна оминати й причини появи назви "Славутич" (пол. Sławęcin), закріпленої за передмістям сусіднього Грубешова, розташованого за 2 км на захід від Городка Надбужного, на території якого збереглося городище літописного Волиня. Особливий інтерес викликають місцеві оповіді про походженням Славутина. Від заходу передмістя півколом охоплювало Грубешівське озеро, з яким співвідноситься легенда про загибель "славного міста" володаря Славова⁶⁶. За місцевими свідченнями, у римованій формі її розлого переповіда Казимира Вісьневська⁶⁷.

Привертають увагу сюжетні паралелі цієї волинської легенди з пізньолітописним новгородським текстом, відомим під назвою "Сказание о Словене и Русе и городе Словенске"⁶⁸. Вони дозволили припустити, що зафіксована на новгородському ґрунті історія про заснування та дворазове запусніння града

⁶⁴ Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадокс // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Гарвард, 2003. – Т. 10, ч. 1 / Склав і відредагував Доналд Островскі. – С. 139.

⁶⁵ Доленга-Ходаковський З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. – Москва, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

⁶⁶ Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów, 1988. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.tnn.pl/tekst.php?id=34>.

⁶⁷ Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinnie. Z rękopisu Kazimiera Wiśniewskiej // Współczesne podania ludowe / Wybór, wstęp i opracowanie M. Jesiów. – Lublin, 1982. – S. 17–21. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://osobliwosci.edu-seek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm>.

⁶⁸ Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, входящих в

хронографы русской редакции (Приложение к обзору хронографов русской редакции). – Москва, 1869. – С. 442–447; Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С. 15–23; Вилинбахов В. Б. Несколько замечаний о легендах Великого Новгорода и древнейших межславянских связях // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград, 1963. – Серия 2: История, языкознание и литературоведение. – Вып. 3. – № 14. – С. 36–41; Гольдберг А. Л. Легендарная повесть XVII в. о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1982. – С. 50–63; Лаврентьев А. В., Турилов А. А. "Повесть о Словене и Русе" ("Сказание о Великом Словенске") о происхождении и ранней истории славян и Руси // Славяне и их соседи. Миф и история. Происхождение и ранняя история славян в общественном сознании русского средневековья и раннего Нового времени. Тезисы 15 конференции. – Москва, 1996. – С. 19–25; Буланин Д. М.,

Славенська відобразила реальні події, пов'язані з етапами функціонування Зимнівського городища VI–VII ст. в околицях Володимира⁶⁹. Зруйнування цього гóрода наприкінці VII ст. спричинило перенесення центру Словенської землі до недалекого Волиня, а звідти, вже в X ст., – до гóрода на Лузі, названого пізніше на честь князя Володимира Святославовича⁷⁰.

Яких посадників хрестив Володимир Святославович?

У літописному повідомленні про заснування міста Володимира у Словенській землі вказано також на хрещення намісників. Як можна здогадуватися, йшлося про “намісників” уже існуючого на той час гóрода: “*церковъ сборную святую Богородицю древяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници*”⁷¹. У цьому контексті варто привернути увагу до розташування збереженого досі (перебудованим) собору Успіння Богородиці у Володимирі поза межами дитинця. Найвірогідніше, збудована заходами князя Володимира Святославовича того ж посвячення церква-попередниця (очевидно, дерев'яна) знаходилася на тому ж місці.

Культурний шар X ст. простежено на всій території Володимира періоду його розквіту. Однак найщільніше були забудовані дитинець й Окольне місто. Відкриття на території давнього Спаського монастиря довели, що глиняний вал-платформа Окольного міста перекриває три будівельних горизонти X ст. Дослідження останніх років показали існування у середині X ст. на берегах Луги потужної системи поселень (гніздо поселень). Про розвиток на р. Лузі в другій половині X ст. значної поселенської агломерації свідчать і курганні могильники, що оточують її з усіх сторін⁷².

Територія, обведена валом навколо церкви Богородиці (пізнішого собору), є тільки пригородом старшого гóрода (дитинця) – його вали (класичне городище так званого “волинського типу”) збереглися досі. Отже, князь Володимир насправді розбудував уже існуючий гóрод і назвав його на свою честь – з огляду, як є підстави вважати, – на своє народження у недалеких Будятичах⁷³. Відтак цілком логічно сприймається й літописна звістка про хрещення намісників. На наш погляд, саме цей гóрод згадано географічним орієнтиром в описі походу княгині Ольги “к новугороду” 947 р. На волинську Лугу київська

Турилов А. А. Сказание о Словене и Русе // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 3: XVII в. – Ч. 3: П–С. – С. 444–447.

⁶⁹ Див.: Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII століть у Західній Волині. – Київ, 1972; Тимошук Б. А. Соціальна сутність городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – Москва, 1990. – С. 151–157; Милян Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вып. 9. – С. 235–248.

⁷⁰ Діба Ю. “Словенська земля” літописних повідомлень про заснування “Володимира”: до волинського походження новгородських етногенетичних легенд // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – Луцьк, 2013. – Вып. 9. – С. 93–113.

⁷¹ Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

⁷² Терський С. В. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 62–67; Його ж. Початки Володимира // Четверті “Ольжині читання”, Пліснеск. 16 травня 2009 р. – Львів, 2010. – С. 36.

⁷³ Діба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про

княгиня вирушила з метою облаштування західних кордонів Русі, зміщених після деревлянської війни аж до Західного Бугу. Літописна оповідь 947 р. відображає інкорпорацію Волинської землі до Київської держави й засвідчує існування на волинській Лузі Нового міста (Новгорода), який принаймні на століття випереджував заснування одноіменного міста на Волхові⁷⁴.

Наприкінці X ст. Володимир Святославович суттєво розширив місто на Лузі та назвав його *“въ свое имя Володимеръ”*. Тому літописні свідчення новгородського походження про заснування містом Володимира Святославовича міста у *“Словенській землі”* не мають нічого спільного з Суздальщиною, а стосуються Західної Волині.

Аналіз літописного сюжету підказує ще два міркування. Насамперед на конкретному вимовному прикладі показано досить безцеремонне втручання редакторів до давніх літописних текстів. Розглянутий епізод ще раз вказав на необхідність критичного сприйняття та ретельного вивчення викладу російської пізньолітописної традиції. Окремого наголошення заслуговує збереження автентичного переказу у найдавнішому новгородському літописанні. Новіші історично-мистецькі дослідження показали виведені зі спільної старокіївської основи найтісніші пов'язання українського та новгородського релігійного малярства перед московським завоюванням Новгорода⁷⁵, засвідчили збереження на новгородському ґрунті цінних переказів до історії української релігійної мистецької культури. *“Володимирський сюжет”* вказав на аналогічну ситуацію й на матеріалі літописання, особливо важливу з огляду на стан джерел до української історії, пропонує перспективний напрям розширення їх фонду.

Національний університет “Львівська політехніка”

народження Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.

⁷⁴ *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4(36). – С. 20–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Ч. 2(38). – С. 20–42; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Ч. 4(40). – С. 78–110.

⁷⁵ *Александрович В.* Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камени-Каширському // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада

2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 62; *Його ж.* Волинська іконографія Спаса у славі // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. – Луцьк, 2010. – Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 29–30; *Його ж.* Найдавніша новгородська та суздальська ікони – пам'ятки київської іконографії // *Його ж.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 183–208; *Його ж.* Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 41–42.

КИЇВСЬКИЙ СЛІД У БІОГРАФІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ПРИНЦА ЕДВАРДА ВИГНАНЦЯ

В історії англійського королівства першої половини XI ст. – напередодні норманського завоювання 1066 р. – зберігається чимало дискусійних питань. Зокрема, упродовж тривалого часу в науковому середовищі точиться полеміка щодо певних обставин долі спадкоємця прямої гілки англосаксонської королівської династії Етелінгів – принца Едварда Вигнанця (1016–1057). Цілий ряд аспектів його біографії залишаються не лише дискусійними, а й мало опрацьованими через відсутність ширшої джерельної бази. Одним з таких невивчених питань є гіпотеза про перебування Едварда Вигнанця в еміграції на території Київської держави при дворі князя Ярослава Мудрого.

Едвард Вигнанець та його старший брат Едмунд, сини усекського короля Едмунда Залізнобокого (989–1016), після вбивства батька в дитячому віці залишилися сиротами. У 1016 р. королем об'єднаних англійських королівств став данський завойовник Кнут I (985–1037), який, згідно з раніше укладеним договором з Едмундом Залізнобоким, перейняв опіку над малолітніми Етелінгами¹.

Англосаксонське населення Англії спершу, закономірно, вороже сприймало данське завоювання, тому двоє нащадків давньої власної королівської династії створювали потенційну загрозу для короля-завойовника Кнута I. Незважаючи на малолітство, юні Етелінги могли бути використані у змові проти нового короля, що ще не користувався ширшою підтримкою місцевого населення. Усунення принців виступало однією з необхідних і бажаних передумов утвердження Кнута I на завойовних територіях та можливості надалі утвердити власну правлячу династію.

Оскільки вбивство молодих Етелінгів на території Англії могло викликати незадоволення духовенства та англосаксонського населення, що грозило перерости у загальний виступ проти завойовників, це був небезпечний хід². Згідно із записами хроністів, Кнут I відіслав малолітніх принців на територію Скандинавії з так званим “листом смерті”: особа, під чию опіку вони передавалися, мала їх вбити*. Підтвердження цієї версії зберегли Англосаксонська хроніка та “Історії англійських королів” Симеона

¹ *Simeon of Durham. History of the kings of England // Stevenson J. R. The historical works of Simeon of Durham. – London, 1905. – P. 525.*

² *Ibidem. – P. 526.*

* З подібним “листом смерті” відправлено принца Гамлета з Данії до Англії: не треба забувати, що сюжет “Гамлета” Вільям Шекспір запозичив від данського хроніста Саксона Граматика (бл. 1140 – бл. 1216).

Дюрхемського. Обидва хроністи підкреслили, що принців вислано з королівства, аби поза Англією їх зі згоди Кнута I було знищено³. Англо-норманський хроніст Жофре Гаймар в "Історії англійського народу" також наголосив на намірі короля організувати вбивство принців на континенті, подавши його як ідею королеви Емми⁴.

У джерелах англійського походження збереглася інформація, що принців вислано до Швеції між 1025 та 1028 рр.⁵ Дата їх виїзду з Англії є приблизною, оскільки повідомлення хронік у цьому питанні не збігаються, а в деяких, як Англосаксонській хроніці, воно відсутнє взагалі⁶.

Від запису у джерелах про виїзд Етелінгів до Швеції Едвард Вигнанець та його брат зникли зі сторінок англійських хронік. Нотатки про їхню долю знову з'явилися щойно в другій половині 50-х років у зв'язку з поверненням Едварда Вигнанця на батьківщину. В Англосаксонській хроніці наступний запис про принца Едварда зроблено під 1057 р., його і вважають датою повернення вигнанця до Англійського королівства⁷. Автори хронік ствердили, що син Едмунда Залізнобокого повернувся до Англії з Угорщини на запрошення тодішнього англійського короля Едуарда Сповідника (1042–1066), який не мав спадкоємців⁸. Фактично, впродовж усього цього періоду Едвард Етелінг був поза сферою інтересів англійських хроністів. Вони також не вказали докладного часу проживання принців при дворі угорського короля. Можна лише встановити загальні часові межі їхнього перебування на континенті: вони знаходилися поза Англією упродовж 1028–1057 рр. Через обмежену джерельну інформацію немає підстав для того, щоби твердити, ніби усе вигнання Етелінги провели саме на території Угорського королівства.

В англійських джерелах зберігся переказ, що Етелінгів спершу вивезено до Швеції, але Едвард Вигнанець повернувся до Англії з Угорського королівства. Залишається нез'ясованим, як і коли він потрапив на територію Угорщини. Англійські джерела перебування принца на континенті викладають постфактум під роком його повернення на батьківщину, що здатне породити непевність стосовно докладності самого свідчення. У зв'язку з цим логічно піддається сумніву й традиційне для дотеперішньої історіографії бачення Угорщини як нібито головного і єдиного місця тривалішого проживання Етелінгів на континенті. Отже, потребує докладнішого розгляду із залученням джерельних матеріалів неанглійського

Тобто, подібна практика за тих часів була поширеною у данських Скульдунгів й англійські принци тільки повторили долю інших подібних вигнанців.

³ The Saxon chronicle / Edited by J. Ingram. – London, 1823. – P. 248; *Simeon of Durham*. History of the kings... – P. 26.

⁴ The Anglo-Norman metrical chronicle of Geoffrey Gaimar / Edited by Writch T. – London, 1850. – P. 154.

⁵ *Simeon of Durham*. History of the kings... – P. 26; *William of Malmesbury*.

Chronicle of the Kings of England / Edited by Giles J. A. – London, 1866. – P. 253; *Florence of Worcester*. Chronicle / Edited by Forester T. – London, 1834. – P. 153.

⁶ The Saxon chronicle. – P. 248.

⁷ Ibidem.

⁸ *Alexander M. J.* Three crises in early English history: personalities and politics during the Norman Conquest, the Reign of King John and the Wars of Roses. – Boston, 1998. – P. 26.

походження історія довготривалого перебування Едварда Вигнанця поза межами Англійського королівства.

Насамперед варто встановити вірогідний маршрут переміщення вигнанців зі Швеції до Угорщини. Найбільше інформації про долю малолітніх принців після їх приїзду до Швеції зберіг Ж. Гаймар. За його словами, прибулих з листом смерті Етелінгів врятував варязький нобіль Вальгар, вивізнивши їх зі Скандинавії⁹. Вірогідно, він діяв за наказом шведського короля Олафа Шетконунга (980–1022), який саме активно протидіяв намаганням Кнута I створити єдину імперію вікінгів¹⁰. Зберігаючи життя легітимним спадкоємцям англійського трону, шведський король міг планувати залучити їх для майбутньої боротьби з Кнутом I.

Одним з можливих шляхів пересування принців зі Швеції був сухопутний. Маловірогідно, аби нормани для перепровадження втікачів до Угорщини використали Польське князівство. Метою Вальгара було зберегти життя спадкоємців англійського трону, а перевезення їх через територію Польщі означало, що вони можуть потрапити в область досяжності Кнута I, оскільки його мати була донькою великого князя польського Мешка I (960–992)¹¹. На той час Кнут I, поза сумнівами, підтримував дипломатичні зв'язки з Польщею. Якщо припустити, що вигнанці все-таки пересувалися сушею, то, вірогідно, це був би шлях через територію Священної Римської Імперії, однак звично скрупульозні німецькі джерела не зберегли ніяких натяків на перебування Етелінгів на цих теренах. Окрім того, використання сухопутного шляху неминуче наражало принців на небезпеку, оскільки тоді їм потрібно було б переїхати через Данію, яка перебувала під безпосереднім контролем Кнута I, і, відповідно, вбивство Етелінгів могло бути здійснене там.

Іншим шляхом переїзду зі Швеції до Угорщини був водний. Ж. Гаймар подав, що втікачі пересувалися саме водним шляхом¹². Безсумнівно, для того, аби потрапити до Угорщини, опікун молодих принців Вальгар обрав традиційний для східноєвропейського регіону торговий шлях “із варяг у греки”, який в XI ст. став основною артерією, що з'єднувала Скандинавські країни з Візантією. Використовуючи цю традиційну для вікінгів дорогу, Етелінги не могли оминати київського двору Ярослава Мудрого (1019–1054), особливо враховуючи, що сам він був зятем шведського короля. До того ж, при ньому перебувало чимало вікінгів, прибулих із княгинею Інгігердою-Іриною, або таких, що прийшли на службу до київського князя уже пізніше. Отже, немає підстав сумніватися, що принци побували на території Київської держави.

Однак залишається нез'ясованою хронологія їхнього перебування при дворі Ярослава Мудрого. Ж. Гаймар ствердив, що дітей Едмунда Залізної руки вислано до Швеції, а потім вони упродовж п'яти днів через

2007. – Вип. 7. – С. 95.

⁹ The Anglo-Norman metrical chronicle... – P. 154.

¹⁰ Войтович Л. В. Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ,

¹¹ Bolton T. The empire of Cnut the Great: Conquest and consolidation of power in Northern Europe in early eleventh century. – Leiden, 2009. – P. 15.

¹² The Anglo-Norman metrical chronicle... – P. 150.

територію Київської Русі перебрався до Угорщини¹³. Наведений строк у вказаному контексті є очевидно фантастичним: подолання такої відстані за вказаний час для тієї епохи неможливе. Самі назви держави “Київська Русь” у тексті Ж. Гаймара немає, однак він ствердив, що Етелінги разом з опікуном Вальгаром після того, як покинули Швецію і перетнули територію Русі, прибули водним шляхом до Гарідамбла¹⁴ в Угорщині. Ця назва схожа за звучанням зі знамим поняттям Гардаріка, яке варяги застосовували як найменування Київської держави. Його буквальне значення – країна міст, у рідкісних випадках так називали також крайню для скандинавів на цьому шляху місто Ладогу (знане в скандинавських джерелах як Альдейгьуборг)¹⁵. Угорський дослідник Габор Ронні вважає, що Ж. Гаймар спотворив скандинавську назву Гардаріка, оскільки міста зі співзвучною назвою на території Угорського королівства не було¹⁶. Можна також припустити: хроніст, який ніколи не покидав Нормандії, не найкраще орієнтувався у географії Центрально-Східної Європи і мав на увазі прибуття вигнанців спершу до Ладоги, а потім до Києва, де вони зустрілися з князем Ярославом Мудрим. Ж. Гаймар не зазначив імені володаря, який прийняв втікачів, але наголосив, що опікун принців був особисто знайомий з правителем Гарідамбла, якому вирішив їх довірити. Коли прийняти переказ Ж. Гаймара, що Етелінги прибули до Угорщини, то в цей час там правив король Іштван I (Стефан I) (1000–1038). Попереднє особисте знайомство шведського дворянина Вальгара з угорським королем Стефаном видається маловірогідним. А от з Ярославом Володимировичем, який спершу князував у Новгороді й у боротьбі за київський престіл не тільки спирався на варязьких найманців, а й був змушений емігрувати до Швеції, близький до шведської королівської родини вікінг Вальгар, цілком імовірно, міг бути знайомий. Вірогідність його особистого контакту з князем Ярославом видається досить правдоподібною і з наступних міркувань. Дружина Ярослава Інгігерда, яка мала чималий вплив на чоловіка і політику київського двору, ще й доводилася принцям тіткою¹⁷. На думку Г. Ронні, важливим аргументом на користь того, що саме Київська держава повинна була стати основним місцем перебування Етелінгів, є те, що варяги часто використовували двір київського князя для переховування вигнанців¹⁸. Так, зокрема, в 1029 р. король Норвегії Олаф, так само рятуючи життя, певний час провів при дворі київського князя. Київ видавався безпечним місцем для Етелінгів, оскільки був тісно пов’язаний зі скандинавськими та європейськими країнами, однак перебував поза досяжністю англійського правителя-завойовника. У разі необхідності протиставлення Кнудові I легітимних спадкоємців, вони були в зоні досяжності для скандинавських правителів. Крім того, князь

¹³ The Anglo-Norman metrical chronicle... – P. 157.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Джаксон Т. Н. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001. – С. 51.

¹⁶ Ronnay G. The lost King of England: the

East European adventures of Edward the Exile. – Woolbridge, 2000. – P. 54.

¹⁷ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. – Москва, 1996. – С. 99.

¹⁸ Ronnay G. The lost King... – P. 52.

Ярослав Мудрий не тільки слідкував за подіями при скандинавських дворах, а й активно втручався до їх перебігу, підтримуючи того ж Олафа та протидіючи політиці Кнута I, який намагався об'єднати скандинавські королівства під своєю владою¹⁹.

Отже, логічною видається теза, що варязький опікун залишив підопічних під наглядом великого князя київського, який мав тісні родинні та політичні зв'язки зі Скандинавськими країнами. Однак цю версію не підтверджують давньоруські літописи. У Початковому зводі немає згадок про перебування англійських принців при дворі Ярослава Мудрого, хоча, правда, в ньому відсутня інформація й про інших таких втікачів, зокрема того ж короля Олафа. Очевидно, європейські вигнанці мало привертали увагу літописців та їх замовників. Варто зауважити, що угорські джерела також не подають переказів про присутність англійських принців на їхній території.

Вказівку про перебування молодих Етелінгів упродовж тривалого часу при дворі Ярослава Мудрого зберіг тільки Адам Бременський († після 1081) у "Діяннях архієпископів гамбурзької Церкви". Німецький хроніст зазначив, що "Едмунда (Залізнокорого), войовничу людину, усунув з дороги переможець Кнут через отруєння, а його діти були заслані до Київської Русі"²⁰. Сам хроніст добре обізнаний із подіями у скандинавських землях, причому одним з його інформаторів був данський король Свен Естрідсен (1047–1074)²¹, одружений з Єлизаветою Ярославівною, перший чоловік якої – норвезький принц Гаральд Сігурдсон (майбутній король Норвегії Гаральд III Суворий Правитель) в цей період також виявився одним з вигнанців при київському дворі Ярослава Мудрого²². Можна вважати, що свідчення Адама Бременського заслуговує найбільшої довіри.

Залишаються нез'ясованими часові межі перебування Едварда Вигнанця у Київській державі, оскільки не піддається визначенню час прибуття Етелінгів до Ярослава Мудрого, бо хроніки не зберегли інформації про час виїзду Етелінгів з опікуном зі Швеції. Важливе й питання, коли саме та за яких обставин вони покинули київський двір і переселилися до Угорського королівства. Переконливу гіпотезу з цього приводу висловив Г. Ронні. Він ствердив, що до Угорщини англійські вигнанці потрапили щойно не раніше 1046 р. Після смерті угорського короля Іштвана I Святого, престіл перейшов до Петра Орсеолло, ставленика проницецьких придворних кіл. Племінники Іштвана – Андрій (Андраш), Бела та Левенті, боячись за власне життя, втекли з Угорського королівства спершу до Чехії, а звідти – до Київської держави, де перебували з 1039 по 1046 р., тобто, як переконують наведені дати, – водночас із Едвардом Вигнанцем та його братом. У 1046 р. в

¹⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 256–270.

²⁰ "Emund, ein kriegerischer Mann, wurde zu Gunsten des Siegers durch Gift aus dem Wege geräumt und dessen Söhne zur Verbannung nach Ruzzien verdammt":

Adams von Bremen. Hamburgische Kirchengeschichte. – Berlin, 1850. – P. 92.

²¹ Рыбаков В. В. Перевод и примечания: Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви // Немецкие анналы и хроники X–XI столетий. – Москва, 2012. – С. 324.

²² Войтович Л. Княжа доба... – С. 320.

Угорщині вибухнуло антинімецьке повстання. Користуючись нестабільною ситуацією у сусідньому королівстві, Ярослав Мудрий із найманою варязькою дружиною допоміг угорському принцу Андрію здобути корону і припинити громадянську війну²³. Г. Ронні переконаний, що саме з цими найманими варягами й угорськими вигнанцями Едвард та Едмунд Етелінги мали переселитися до Угорщини²⁴. Там вони проживали при дворі нового короля Андрія (Андраша, Ендре I) Католика (1046–1060) до моменту, коли Едварда Вигнанця покликано до Англії.

Постає питання: чому англійські хроністи не вказали на переховування Едварда та Едмунда Етелінгів у Києві? На нашу думку, пояснення, чому Угорщина подається в англійських та нормандських хроніках як основне місце перебування Етелінгів на континенті, варто дошукуватися з огляду на час укладення відповідних текстів. Усі хроніки з інформацією про Едварда Вигнанця та його брата з'явилися уже після смерті нащадків Едмунда Залізобокого, у XII ст. Винятком є лише Англосаксонська хроніка, написана у другій половині XI ст. Очевидно, хроністи через обмеженість самих даних записали Угорщину як постійне місце перебування Едварда Вигнанця тому, що саме з Угорщини Едуард Сповідник викликав його до Англії. Така інформація, правдоподібно, могла походити від сина Едварда Вигнанця – Едгара, який не міг пам'ятати перебування у Київській державі. Ж. Гаймар, очевидно, запозичив відомості про угорський епізод від хроністів-попередників, зокрема з Англосаксонської хроніки, але водночас до нього дійшли якісь вказівки про перебування англійських вигнанців у Гардаріці. Цим можна пояснити певні невідповідності в розповіді Ж. Гаймара про “континентальне життя” Етелінгів. Щодо переказу Адама Бременського про їх долю, то німецький хроніст, зрозуміло, оперував докладнішою інформацією стосовно вигнанців при дворі Ярослава Мудрого, яку отримав від данського короля Свена Естрідсена. Остання дружина короля Єлизавета Ярославівна, без сумніву, була знайома з англійськими вигнанцями і добре пам'ятала їх: у 1046 р., коли вони, ймовірно, покинули Київ, вона з першим чоловіком, принцом Гаральдом Сігурдсоном, теж виїхала до Норвегії, їй було не менше 14 років.

Фактично, англійські хроністи подали тільки останнє місце проживання принца Едварда на континенті як основне впродовж усього тривалого періоду вигнання. Запропоноване міркування підтверджує також і той факт, що автори хронік, наводячи ім'я угорського короля, до двору якого прибули англійські вигнанці, називають його Соломоном²⁵. Пізніше історики пробували бачити тут викривлення імені угорського короля Іштвана I (Стефана I) (1000–1038). Відповідно до хронологічних меж перебування Едварда та Едмунда Етелінгів на континенті, принци справді мали б прибути до двору короля Стефана I, але при умові, якби не залишилися у Києві. На нашу думку, автори, вживаючи ім'я Соломона, не мали на увазі угорського короля Стефана I. Через віддаленість Угорського королівства, англійські

²³ Очевидно, вже як король Андрій одружився з донькою київського князя Анастасією. Про датування цього шлюбу див.: *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 311.

²⁴ *Ronnay G.* The lost King... – P. 91.

²⁵ *Simeon of Durham.* History of the kings... – P. 526; *Florence of Worcester.* Chronicle. – P. 153.

хроністи, очевидно, оперували невеликою кількістю інформації про нього. Тому, пишучи хроніки наприкінці XI – на початку XII ст., вони назвали ім'я угорського короля найближчого до їхнього часу, однак такого, що помер напередодні написання самих текстів. У ці часові межі потрапляє король Шаломон (Соломон) (1052–1087), син угорського короля Андрія (Андраша, Ендре) I та Анастасії, доньки київського князя Ярослава Мудрого. Як уже зазначалося, видається очевидним знайомство його батька з Едвардом та Едмундом Етелінгами.

Отже, підтверджене свідченням Адама Бременського й уточнене в часі завдяки знаним фактам історії середини XI ст. перебування англійського принца Едварда Вигнанця при дворі великого київського князя Ярослава Мудрого між близько 1025/1028–1046 рр. виглядає достатньо переконливим і обґрунтованим.

Львівський національний університет імені Івана Франка

IOBAGIO ZUBUZLAUS DE VILLA CHECHER CASTRI DE UNG, ОНУКИ БОЯРИНА СУДИСЛАВА ТА ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СХІДНИХ КОМІТАТІВ УГОРЩИНИ В ХІ–ХІІІ СТОЛІТТЯХ

Питання про заселення вихідцями з руських земель прикордонних східних комітатів Угорщини завжди належало до найактуальніших у вітчизняній історіографії¹. Учені намагалися з'ясувати, коли ж саме землі сучасного українського Закарпаття стали заселяти вихідці з, наприклад, історичної Галичини. Безумовно, на рівні винятково топонімічних студій та індивідуалізацій згаданих в угорській документації осіб, що тут проживали, провести таке дослідження складно. Адаже нині на цих теренах маємо здебільшого слов'янські назви, які могли тут закріпити в різний спосіб.

Зрозуміло, що на світанку середньовічної історії ідентичності відображалися за родом, або племенем (*gentes*), далеко не всі з них трималися писемної традиції. Тільки християнізація більшості європейських країн, умовно завершена напередодні 1000 р., дала поштовх до формування місцевих осередків писемної продукції – монастирів, бібліотек, архівів. За таких обставин персоніфікувати навіть найзаможніших осіб, що мешкали в регіоні Карпат, – завдання не з легких.

Подібні означення впливали з протипаг “свій” – “чужий”. Відтак, титульна громада, що мешкала на окремо взятій землі, ідентифікуючись у якийсь один чітко визначений спосіб, приймаючи до свого кола, або по сусідству чужинця, повинна була виробити стиль ототожнення такого – здебільшого за географічним, етнічним або ж родовим окресленням.

Добре відомо, що західний і східний відроги Карпат на період проникнення до Європи угорців упродовж ІХ–ХІ ст. заселяли хорвати, яких останнім часом в історіографії прийнято називати карпатськими². Безумовно, між

¹ Див. одне з останніх узагальнень до даної теми: Волощук М. М. *Ruthenes in Regnum Hungariae* (XI – перша половина XIV ст.): дискусії та пошуки // Україно-угорські етюди / Відп. ред. Л. Войтович. – Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 142–163. Тут же бібліографія проблеми (С. 142–145).

² Войтович Л. В. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збір-

ник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 38–45; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 105–132; Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. – 209 с.

громадами за та перед гірським пасмом мусили існувати сталі зв'язки, зумовлені природними господарськими та політичними потребами, особливо наприкінці X – на початку XI ст., коли цей конгломерат підкорили київський князь Володимир Святославович та угорський король Стефан I. Хорватський *gens*, звичайно, не зник з етнічної карти континенту навіть після підпорядкування Рюриковичам у межах майбутньої Галицької землі та Арпадам за Карпатами. Знатні роди мусили мешкати й надалі у колишніх володіннях, прийнявши нові політичні реалії (про деталі цього процесу можна тільки здогадуватися).

До кінця XII – початку XIII ст. про східні володіння Угорського королівства та, особливо, етнічний склад населення, що там проживало, ми маємо доволі примарне уявлення за даними цілком неоднозначних документів. Наприклад, на сторінках “Діянь угорців” деякі матеріали про географію та народонаселення цих земель частково подав їх анонімний автор кінця XII – першої третини XIII ст.³ Комітати Берег, Земплін, Марамарош, Угочі, Унг, Шаріш, куди входили терени сучасного українського Закарпаття, фігурують у документації щойно від XIII ст.⁴ Зокрема, теперішній обласний центр – місто Ужгород, відомості про існування якого сягають IX–X ст., до середини – другої половини XIII ст. виявився не надто упривілейованим увагою хроністів⁵.

Найповніше, на нашу думку, узагальнення обставин та характеру залюднення даних земель запропонували словацький історик Фердинанд Улічні⁶ та угорський вчений Пал Енгел⁷. Зрозуміло, що “руський” вектор у межах комітату Унг автори практично не розглядали – за винятком тих моментів, коли йшлося про чітко ідентифікованого в “руський спосіб” (*Ruthenus*, або *dictus Orrus*) мешканця чи знатного вельможу.

На прикладі кількох осіб спробуємо показати, наскільки процес залюднення східного прикордоння Угорщини у Середньовіччі виявлявся складним, неоднозначним та суперечливим за своєю суттю, наскільки дискусійною залишається проблема етнічної ідентифікації місцевих знатних родів та пересічних мешканців, про яких дещо повніші матеріали збереглися щойно від XIII ст.

Зокрема, *terminus post quem* 1263 (?) – *terminus ante quem* 1273 pp. відомо про держателя села Чічаровце (*Zubuzlaus de villa Checher*, тепер – село Чічаровце,

³ Див., зокрема, останні критичні видання, що з'явилися у Польщі та Росії: Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum / Tłumaczenie A. Kulbicka, K. Pałowski, G. Wodzinowska-Taklińska. Wstęp i przypisy R. Grzesik. – Kraków, 2006. – 198 s.; “Деяния венгров” магистра П., которого называют Анонимом / Перевод В. И. Магузовой, вступительная статья и комментарий М. К. Юрасова // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2007. – № 1–2. – С. 87–98.

⁴ Нариси історії Закарпаття: У 2 т. / За ред. І. Гранчака. – Ужгород, 1993. – Т. 1. – С. 54.

⁵ Наприклад, останнє критичне видання актів, що стосувалися словацької середньовічної історії, втім земель українського Закарпаття, має тільки одну згадку про фортецю Унг. Див.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: In 2 t. (далі – CDS1) / Ed. R. Marsina. – Bratislava, 1987. – Т. 2 (inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX). – С. 221.

⁶ Uličný F. Dejiny osídlenia Užskej župy. – Prešov, 1995. – 353 s.

⁷ Engel P. A nemesi társadalom a közép-kori Ung megyében. – Budapest, 1998. – 179 old.

округ Міхаловце, Кошицького краю, Словаччина) замкового йобагіона Унгу – Себеслава. У літературі його етнічна ідентифікація залишається відкритою. Михайло Грушевський, зокрема, одним з перших назвав фігуранта прийшлим⁸. Ф. Улічни, акцентуючи увагу на тому, що в межах згаданого поселення знаходили слов'янську (*sic!*) кераміку, датовану VIII–X ст., підкреслював, що село Чічаровце є свідком словансько-словацької історії. Відповідно, автор натякав на належність Себеслава до числа предків сучасних словаків, ані словом не обмовившись про карпатських хорватів, які могли заселяти вказані території до приходу угорців⁹. Жодних припущень щодо походження згаданого замкового йобагіона не висував П. Енгел, лаконічно подавши основну інформацію про нього в одній із приміток своєї монографії¹⁰.

Здавалося б, чи може бути обраний персонаж репрезентативним при вивченні характеру руського заселення східних комітатів Угорщини? Свідчення писемних джерел дають ствердну відповідь. Зокрема, документ Бели IV від 28 серпня 1263 (?) р., виданий *in Verence* (тепер – село Саболчверешмарт, медьє Саболч-Сотмар-Берег, Угорщина), закріплював розподіл земельної власності у селі Чічаровце між представниками сімейства замкового йобагіона Себеслава та його ж родича – Міки, сина Іоана¹¹. Відтак, як слушно зауважив Ф. Улічни, на 1263 р. згаданий йобагіон контролював дані угіддя уже певний час¹². Зміст акту повідомляв, що: "...коли за нашої присутності між Мікою, сином Іоана, з одного боку, та йобагіонами фортеці Унг Себеславом зі своїми родичами із Чічаровець – з іншого, щодо частини землі тих же Чічаровець зав'язується судова справа, тоді згаданий Себеслав від себе та своїх кривників за нашої присутності погодився названу частину володіння площею два плуги, в мирі віддати названому Мікові..."¹³.

Однак родич Себеслава – Міка, син Іоана, помер, не залишивши спадкоємців, що стало приводом до ревізії меж села Чічаровець, зафіксованої у королівському акті від 17 лютого 1265 р.¹⁴: "Відтак, усім присутнім маємо намір заявити, що Себеслав із села Чічаровце, який прибув до нас і нас покірно просив, щоб частину землі із села Чічаровець, яку посідав померлий без спадкоємців його близький родич Міка, від нього ж до своїх (земель – М. В.) прилучити та підтвердити, як це прийнято у нашому королівстві, як дане володіння, так і землі згаданих Чічаровець із лісами, луками та рікою Латорицею, що протікає через цю маєтність. Колись найславетніший володар,

⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 10 т., 11 кн. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 502.

⁹ Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 56–57.

¹⁰ Engel P. A nemesi társadalom... – 61 old.

¹¹ Codex diplomaticus patrius. Hazai okmánytár: In 8 t. (далі – CDP) / Studio et opera E. Nagy. – Budapestini, 1880. – Т. 8. – С. 91; Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica: In 3 t. (далі – RSA) / Ed. I. Szentpétery. – Budapest, 1923. – Т. 1: 1001–1270. – С. 414.

¹² Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 56.

¹³ "...cum inter Myxam filium Johannis ex una parte, et Zubozlaum ac consanguineos suos de Chechyr iobagiones castri de Vng ex altera, super quadam particulari terre de eadem Chechyr coram nobis question verteretur, tandem dictus Zobozlow pro se et suis consanguineis coram nobis constitutes, dictam particulam terre, quam duorum aratrorum esse dicebant, reliquit pacifice dicto Myxe...": Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 56

¹⁴ RSA. – S. 436.

світлої пам'яті король Коломан своїм надавчим розпорядженням... як відомо, колись за вірну службу передав маєток у довічне користування досвідченому Іоанові Фрідріху та Андрієві, прозваному Франта, – предкові цього Себеслава¹⁵.

Наведений фрагмент – найцікавіший, оскільки дозволяє розглянути не тільки ймовірний час появи предків Себеслава в межах Угорського королівства, а й спробувати з'ясувати їх етнічну належність.

В угорській історії відомо двоє Коломанів, що були королями, однак не обоє – безпосередньо угорських земель: Коломан I, прозваний Книжником (*Colomanus*, 1096–1116) та молодший брат Бели IV – Коломан (*Colomanus*, 1208–1241), який у семирічному віці був помазаний на Галицьке королівство, займаючи престол із перервами впродовж 1214–1221 рр. Свій титул син Андрія II зберігав до самої смерті, що засвідчує чималий актовий матеріал¹⁶. Однак у документі від 17 лютого 1265 р. та його наведеній копії *D[ominus] Colomanus Rex* фігурує без докладнішої титулатури.

У післямонгольський період, до якого відноситься і згаданий диплом, церковні та приватні акти відкликалися до загиблого під час нападу кочівників королівського брата, як правило, в наступному контексті: “Коломан, брат вищезгаданого короля”¹⁷, “наш найшанованіший брат, король і князь Коломан”¹⁸, “найшановніший наш брат, світлий король Галичини та князь усієї Славонії Коломан”¹⁹, “колишній король, найсвітліший наш брат Коломан”²⁰ та ін. – залежно від земель, якими той управляв за життя.

¹⁵ “Proinde ad vniuersorum notitiam tenere praesentium volumus peruenire, quod accedens ad praesentiam nostram Zobuszlo de villa Chicher, nobis humillime supplicauit, vt quamdam portiunculam terrae de terra Chicher excissam sine herede Mike decedentis, proximi scilicet sui, a quo eandem, secundum approbatam regni nostri consuetudinem, ad se, et suos proximos deuolutam fore asserit, sibi confirmare dignemur, quam scilicet particulam terrae, nec non et terram Chicher praedictam cum syluis, pratis et fluuio Latorza, ac vado in eodem habito, olim excellentissimus D[ominus] Colomanus Rex, bonae memoriae, mediantibus suis litteris donationalibus ... condam Iohanni Fridriae Prurentis scilicet Andreae, Franta dictis, Proauo scilicet eiusdem Zubuzlo, suisque posteritatibus pro fidelibus seruitiis in perpetuum donasse dignoscitur”: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH) / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 4, V. 3. – С. 267–268. Імена предків Себеслава суттєво відрізняються у пізніших виданнях. Імре Нодь подав їх у такій версії: “колись Іоанну

Фрідріхові – батькові ж предка отого Себеслава – Андрієві Франкові” (“...condam Iohanni Fridrih patri scilicet Andree Franka dictis proauo videlicet eiusdem Zobuzlo”: CDP / Studio et opera A. Ipolyi, E. Nagy, D. Véghely. – Budapestini, 1876. – Т. 6. – С. 129). В Імре Сентпетері – тлумачення аналогічне останньому (RSA. – С. 436–437). Хоча упорядник вважав документ оригіналом, у використаному примірнику видання на полях хтось із читачів дописав *hamis*, тобто – фальсифікат.

¹⁶ Див., зокрема: CDH / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 3, V. 2. – С. 90, 103, 231, 238, 286.

¹⁷ “...Colomannus, praedicti Regis frater”: CDH / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 4, V. 1. – С. 236.

¹⁸ “...carissimus frater noster Colomanus rex et Dux”: CDH. – Т. 4, V. 1. – С. 251.

¹⁹ “...charissimus frater noster Colomanus, rex Galiciae illuster, ac Dux totius Sclauoniae”: CDH. – Т. 4, V. 1. – С. 251. – С. 287–288.

²⁰ “...Colomannus, quondam Rex, charissimus frater noster”: CDH / Studio et

Натомість Коломан I в тогочасній офіційній документації фігурував як “світлої пам’яті Коломан”²¹, “Коломан, світлий король угорців”²² та ін. Безумовно, традиція діловодства в першій половині XIII ст. значно розвинулася у порівнянні з рубежем XI–XII ст. Спектр уживаних щодо вінченосних осіб епітетів зростає із вдосконаленням дипломатики. Однак, як показує практика XIII–XIV ст., усіх колишніх угорських володарів, незалежно від ставлення до них наступників, вшановували *post mortem* однаково гідно.

При цьому за часів правління обох Коломанів процеси переселення до володінь Арпадів вихідців із навколишніх країн були звичним явищем.

Поняття *proavus*, застосоване в акті від 17 лютого 1265 р., з латинської мови однаково перекладається як “прадід”, так і “пращур”. Воно, відтак, може стосуватися як періоду правління Андрія II, коли, очевидно, ще жили батьки замкового йобагіона Себеслава, так і межі XI–XII ст.²³ І хоча І. Сент-петері таки висловив припущення, що в даному разі йдеться саме про період правління Коломана I²⁴, бути переконаним у вірності його пропозиції важко. Про саме поселення упродовж XI – першої половини XIII ст. ми нічого не знаємо²⁵. Виникає, відтак, запитання, чому в акті не сказано про підтвердження надання, що їх здійснили наступники Коломана I у XII–XIII ст., як це можна побачити на інших прикладах. Зрештою, для часу правління останнього форма передачі земельної власності у постійне користування не була нормою. Подібні феодальні традиції закріпилися якраз при Белі III, Андрієві II та – особливо – за правління Бели IV.

Відверто не слов’янськими, а, радше, германськими виглядають також наведені імена давніших власників села Чічаровець – Іоан Фрідріх та Андрій Франк, або ж Франт. Можливо, саме останнє – поряд із непевним змістом акту – й змусило когось з читачів засумніватися в автентичності самого документа. Наші пошуки згаданих осіб за іншими джерелами Угорського королівства дали змогу встановити, що *persona nomine magister Ioannus Fridrich*

opera G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 4, V. 2. – С. 21.

²¹ “...Colomannus rex bonae memoriae”: CDH. – Т. 4, V. 2. – С. 347.

²² “...Colomannus, illustrus Hungarorum rex”, див.: CDH / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 5, V. 1. – С. 310.

²³ На те, що село Чічаровець могло виникнути ще в XI ст., вказував Ф. Улічні, однак жодної аргументації на користь такої можливості він не наводив: *Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 57*. З високою вірогідністю можемо припускати, що в даному населеному пункті від 80-х років XIV ст. мешкали особи вірогідного руського походження, зокрема – *Johannes dictus Oroz de Checher: A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára / Szer. Gy. Nagy. – Budapest, 1887. – K. 1:*

1234–1396. – S. 482; *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia / Edendo operi praefuit György Györffy. – Budapestini, 1992. – V. 1 (ab anno 1000 usque ad annum 1131). – S. 431*. Даний прецедент, на наш погляд, також може бути пов’язаним з якимось короткотривалим перебуванням у межах села в XIII ст. невідомого за документами певного “руського” оточення Себеслава, навіть через декілька поколінь відображеного в окресленнях наступних мешканців поселення.

²⁴ RSA. – 18 old.

²⁵ CDSI / Ed. R. Marsina. – Bratislava, 1971. – Т. 1 (inde ab anno DCCCX usque ad annum MCCXXXV). – S. 377–379; CDSI. – Т. 2. – S. 517–520. Див. також: *Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 56*.

згадана в доступних актах тальки один раз під 27 жовтня 1239 р. у документі, покликаному підтвердити право власності низки осіб щодо земельних надань *Chenke* та *Wys* (тепер – не локалізовані топоніми), розташованих уздовж ріки Бодрог²⁶. За змістом акту: “Андрій, син Сигизмунда з Чічеру (тепер – згадане село Чічаровце – М. В.), та Іоан Русин із Миколою й Бенедиктом, синами того ж Сигизмунда, а також Володиславом, Михайлом, Стефаном і Миколою, також русинами (онуками Судислава – М. В.) з того ж Чічеру, братами тих осіб та персон, що доставили нашим (королівським – М. В.) суддям для перегляду два листи... (про те – М. В.), що той же володар, король Бела... знатному мужу магістрові Симонові, синові Іоана Бели з Беркезу, родичу колись магістра Іоана Фрідріха, колись село, назване Віс, разом із колишньою землею Ченке, остаточно відділеною від інших приписів та надану тому Симонові, а через нього згаданому батькові Іоанові і синові того Симона – Йобові, також Себеславові та іншому Іоанові – його братам та кривнякам...” надав²⁷.

Відтак, ми довідуємося, що прадід, або ж предок йобабіона Себеслава – Іоан Фрідріх, доводився родичем якомусь магістрові Симонові, однак без жодної вказівки на належність його самого до Чічаровець та без будь-яких натяків на дітей. Серед власників села постають сини Сигизмунда – Андрій, Микола, Бенедикт; Іоан Русин, а також Володислав, Михайло, Стефан і Микола, відомі як також руські. Проте немає жодного натяку на право власності самого Іоана Фрідріха.

Угорські вчені Густав Вензель та Імре Сентпетері не випадково вважали даний диплом фальсифікатом з огляду на відсутність оригіналу за наявності лише копії, за Георгом Феєром, датованої аж 1481 р. – часом правління короля Матяша Гуньяді (*Mathias*, 1458–1490)²⁸. Аналогічно, у дипломі зареєстровані особи, що ніколи між собою не зустрічалися, оскільки навіть час їхнього проживання в межах села чи по-сусідству з ним обіймав дуже широкий проміжок XIII–XV ст. Зокрема, за дослідженнями П. Енгела, Андрій, син Сигизмунда, належав до місцевої знаті, нотованої між 1459–1482 рр., Іоанн Руський згадується упродовж 1367–1418 рр. Микола і Бенедикт серед синів згаданого Сигизмунда взагалі не фігурують, а під означення *similiter Oros* могли потрапити хіба що Стефан і Микола – власники сусіднього надання Стретава та сини загиблого поблизу Ярослава 17 або ж 18 серпня 1245 р. бана Філі, що й відповідно підтверджують наведені

²⁶ CDH. – Т. 4, V. 1. – S. 158.

²⁷ “Andreas, filius Sigismundi de Chychyr et Ioannes Oros, in Nicolai ac Benedicti, filiorum eiusdem Sigismundi, nec non Ladislai, Michaelis, Stephani, et Nicolai similiter Oros de eadem Chichir, fratrum ipsorum nominibus et in personis quasdam duas litteras nostrum Iudicarium produxerunt in conspectum ... Quod idem Dominus Bela Rex ... nobilis viri Magistri Simonis, filii Ioannis Belye de Berkez, ex cognatione condam Magistri

Ioannis Fridrich, quamdam villam suam Wys vocatam, simul cum quadam terra nomine Chenke, ab aliorum iuribus per metas omnino distinctas, et separatas eidem Simoni et per eum memorato Ioanni Patri, ac Iob filio eiusdem Simonis, item Zubuzlo et alteri Ioanni fratribus et consanguineis suis...”: CDH. – Т. 4, V. 1. – S. 158, RSA. – S. 202–203.

²⁸ Див.: RSA. – S. 202–203. Як фальсифікат розглядав документ також: Engel P. A nemesi társadalom... – 60 old.

дали документи²⁹. Нічого про такий склад власників Чічаровець упродовж XIII–XV ст. не знав Ф. Улічний³⁰.

Відтак, до числа фальсифікатів відверто напрошується й акт від 17 лютого 1265 р., оскільки принаймні історичність персони Іоана Фрідріха та його причетність до володінь у Чічаровцях викликає закономірні сумніви.

Той факт, що згаданий фальсифікат чітко вказував на проживання у межах села цілого ряду осіб, ідентифікованих як *Oros*, на загал може відображати як реалії XV ст., коли велася робота над його створенням, так і етнічну ситуацію в окремих селах комітату Унг від XIV ст. Ми не виключаємо жодного з варіантів, тим паче, що кількість руських переселенців після приходу до влади у королівстві династії Анжу зростала*.

Докладно відомо, що станом на 1271 р. замковий йобагійон Себеслав ще жив. Він згаданий у зверненні Бенедикта – сина Матвія із Зеклену (*Benenyg filius Mathey de Zeklen*, тепер – можливо, село Сокирниця Хустського р-ну Закарпатської обл.) до Лелеського конвенту монастиря Святого Хреста у питанні переуспадкування володінь села Батуа (*Batua*, тепер – село Батьово Бергівського р-ну Закарпатської обл.), яке знаходилося поруч з володіннями Себеслава та вперше відзначеного з документами його сина Володислава³¹. Із акту лелеського препозита Деметера від 1273 р. відомо, що той, як і батько, належав до йобагійонів фортеці Унг (*Ladislaus filius Zubozlay*)³². Відсутність натомість у джерелі згадок про Себеслава може засвідчувати, що він на той час уже помер. Дослідження П. Енгела показують, що й сам йобагійон Володислав після смерті, що наступила до 1279 р., не залишив нащадків, а відтак земля Чічаровце перейшла до короля Володислава IV, який міг розпоряджатися нею на власний розсуд³³. В акті, виданому, очевидно, невдовзі після смерті Себеславового сина, ще до 1279 р. або упродовж цього ж року, вказано: "...володар король (Володислав IV – М. В.) колишню землю йобагійона фортеці Унг на ймення Володислав, що посідав Чічаровце без спадкоємців, передає у довічне користування вдівцеві магістрові Егідієві..."³⁴.

Відтак, ймовірність проживання в межах комітату Унг певної групи вихідців з руських земель, що могли бути предками даного Себеслава, заперечувати не варто. Переселення могло статися між 1096–1116 рр. за правління Коломана I, або ж, що найвірогідніше, – між 1214–1241 рр. у період від вступу герцога Коломана на галицький престіл до моменту його поранення у битві над рікою Шайо та смерті в хорватських землях у червні 1241 р.

²⁹ Engel P. A nemesi társadalom... – 59, 143, 169 old.

³⁰ Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 56–58.

* Давно напрошується проведення комплексного просопографічного, історико-демографічного та етнографічного дослідження, присвяченого руським переселенцям в Угорському королівстві XIV – першої чверті XVI ст. Чимала кількість опублікованого та архівного матеріалу актуалізує цю проблему.

³¹ CDP. – Т. 6. – С. 181.

³² Ibidem. – Т. 8. – С. 440–441.

³³ Engel P. A nemesi társadalom... – 61 old.

³⁴ "...dominus rex quandam terram iobagionis castri de Wngh nomine Ladislai sine herede decedentis Checher vocatam relicte magistri Egidii contulisset perpetuo iure possidendam...": RSA / Ed. I. Szentpétery, kézirat. I. Borsa. – Budapest, 1961. – Т. 2: 1270–1292, V. 2–3. – С. 255.

Відкликання при створенні документа до часів саме котрогось із Коломанів засвідчує добру обізнаність автора в характері та напрямках міграційних рухів у країні. Дискусійність етнічного походження замкового йобагіона Себеслава та представників його сімейства пов'язана з відсутністю у писемних джерелах відповідних чітких предикатів, які, видається, могли бути втрачені за попередній період проживання його предків у межах відведених їм територій. Однак село Чічаровце, залишаючись привабливим для оселення представників руського "світу" у XIV ст., дозволяє, все ж, обережно пов'язувати біографію досліджуваної особи з володіннями Рюриковичів.

Аналогічні, як можна побачити, за суттю процеси зачепили онуків боярина Судислава – Стефана і Миколу, відомих із джерел щонайменше від 1250, 1266, 1281, 1282 рр., та одного недатованого акту, виданого за правління Володислава IV. Після смерті їхнього батька – королівського бана Філі під Ярославом 17 (або 18) серпня 1245 р. рішенням Бели IV від 29 грудня 1250 р. сини успадкували ряд земель, зокрема – село Битчу (тепер – місто Битча, округ Битча Жілінського краю, Словаччина) і село Гвоздніцу (тепер – село Гвоздніца, округ Битча Жілінського краю, Словаччина)³⁵. На підставі королівського диплому від 1266 р. вони прибрали також право власності на володіння Стретава, розташоване в комітаті Унг (тепер – село Стретава, округ Михайловце Кошицького краю, Словаччина)³⁶. Управління відведеними наданнями Стефан здійснював щонайменше до середини 80-х років, оскільки Микола, очевидно, за припущеннями вчених, помер десь одразу ж після 1266 р.³⁷ Однак навіть у тих документах, що переповідають окремі аспекти біографій Судиславових онуків, жоден з них при житті як "руський" не ідентифікувався³⁸, попри те, що як Судислав значну частину життя провів у Галичині, так і його дружина, очевидно, могла походити звідси³⁹.

Генеалогічні дослідження угорського вченого Мора Вертнера над спадкоємцями бана Філі по лінії Стефана – Філі та Фоми також не з'ясували ситуації⁴⁰. Аналогічно "мовчить" з даного приводу П. Енгел⁴¹. Відтак, ми не

³⁵ CDSI. – Т. 2. – С. 247.

³⁶ "...отож бо єдинодушно йобагіони замку (Унг – М. В.) нам повідомляли, що колись їхня спадщина, прозвана Стретава, із усіма своїми добрами після татарського погрому у зв'язку із важким становищем була повністю продана і передана банові Філі та його нащадкам у довічне користування за 16 марок" ("...iidem Iobagyones Castrī nobis concorditer recitauerunt: quod quamdam terram ipsorum haereditariam, Zyrwthva vocatam, cum vniuersis vtilitatibus suis post plagam Tartarorum, in tempore necessitatis vendidissent, et tradidissent praedicto Phyle Bano pro decem et sex marcis sibi et suis haeredibus pleno iure pacifice possidentam": CDH. – Т. 4, V. 3. – С. 380.

³⁷ Engel P. A nemesi társadalom... – 169 old.

³⁸ CDP. – Т. 8. – С. 274; CDH / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1837. – Т. 7, V. 4. – С. 183.

³⁹ Див.: Волощук М. М. "Филя древле прегордьи" / Fila Supruniensis. Мало-відомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 190.

⁴⁰ Wertner M. Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Árpáden. Archontologische Studie // Ungarische Revue / Herausgegeben von prof. K. Heinrich. – Budapest, 1894. – С. 166.

⁴¹ Engel P. A nemesi társadalom... – 59, 169 old.

мали б жодної інформації про самоідентифікацію цих персон, їхнє етнічне ототожнення офіційною канцелярією, якщо б не згаданий фальсифікат від 27 жовтня 1239 р., де вони фігурують як *similiter Oros* – в типово угорський спосіб персоніфікації, поширений від XIV ст.

Причин, через які вони потрапили до зазначеного акту, встановити не вдається. Це цілком могло бути пов'язаним з близькістю обох сіл – Чічаровець та Стретава, ймовірними суперечностями, даниною пізнішому чисельнішому проживанню вихідців з Русі в межах комітату тощо. Підстав звинувачувати переписувача XV ст. у свідомому викривленні біографічних та родових даних вказаних осіб немає. Для Угорщини часів правління короля Матяша Гуньяді проблема персоніфікації онуків Судислава не була актуальною для королівської влади не тільки в локальному, а й у глобальному сенсі. Стефан і Микола згадані в такій же послідовності, як вони фігурують і в оригінальних документах за 1250 та 1266 рр.: спершу Стефан, далі – Микола. Це підказує висновок про Стефана як старшого брата. Перелік власників Чічаровець, до яких автор фальсифікату від 27 жовтня 1239 р. зарахував також Судиславових онуків, ретельно відтворений у фахових публікаціях учених, *terminus ante quem* 1408 р. жодного руського вельможу не включає⁴². Серед імовірно ідентифікованих також *similiter Oros* за документом від 1239 р. виступають ще Володислав та Михайло⁴³. Персоніфікувати їх не вдалося.

Тому не виключено, що цілий ряд переселенців, які за різних обставин потрапили на терени Угорського королівства і розселилися, зокрема, в східних комітатах, могли не використовувати ідентифікацію *Ruthenus*, чи *Orrus* щонайменше за двох причин.

1. По-перше, це могли бути вихідці з Галицької землі, які в принципі не могли вважати себе руськими в етнічному сенсі (дане питання потребує окремого глибокого дослідження*), а відтак після переселення до Угорщини не використовували такої ідентичності, або ж навіть вживаючи якийсь час, відходили від неї у наступних поколіннях, на що впливали асиміляційні процеси, злиття з місцевими слов'янськими та угорськими родинами.

2. По-друге, окрему частину мігрантів склали представники галицької (а теж, можливо, волинської й чернігівської) знаті (наприклад, з-поміж прибічників чернігівського претендента на галицький престіл – князя Ростислава Михайловича), що були немісцевого, не-галицького етнічного походження (кочівники-осадники, члени німецьких, іноземних слов'янських громад тощо), заснувавши тут свої роди завдяки тривалій торгівельній, чи ремісничій діяльності, яка переходила із покоління до покоління. Такі “малі колективи” могли піддаватися частковій асиміляції, приймати слов'янські імена, можливо, – змінювати конфесію. Вони не ідентифікувалися як “русь” у літописанні зі зрозумілих причин, однак під впливом різних обставин у

⁴² Uličný F. Dejiny osídlenia... – S. 57.

⁴³ CDH. – Т. 4, V. 1. – S. 158.

* Див.: Волощук М. М. Галицкая идентичность в XII–XIII вв.: земельный, династический и этнический аспекты // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-

Петербургу, 2010. – № 1(7). – Январь–июнь. – С. 165–178; *Ego же*. К вопросу о самоидентификации Галичины XII–XIII вв.: земельный, династический и этнический контекст // Byzantinoslovaica. – Bratislava, 2010. – V. 3. – S. 75–88.

XII–XIV ст. цілком могли виселитися до володінь Арпадів. Відтак їхнє гіпотетичне переселення в актових документах Угорщини не відображене через етнічні ідентифікації, а отже, не дає змоги навіть приблизно встановити кількість такого роду осіб, місце їхнього нового проживання, соціальні та майнові обов'язки тощо. Їхня “друга батьківщина”, якою могла стати Галицька земля, в окремих випадках мала шанси змінити “третя батьківщина” – Угорське королівство.

Приклади замкового йобагіона Себеслава із Чічаровець та онуків боярина Судислава – одні з багатьох, що потребують прискіпливішого вивчення.

Державний вищий навчальний заклад “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, Івано-Франківськ

О “КРЫМСКОЙ ХАЗАРИИ” В XI–XII ВЕКАХ

Среди исследователей истории средневекового Крыма активно дискутируется вопрос о существовании на территории полуострова в X–XII вв. некой “Хазарии”. Одни авторы, расходясь в локализации этой историко-географической области в той или иной части полуострова, считают, что своя Хазария здесь, все же, была¹. Другие с такой трактовкой не согласны². Дискуссия ведется, в основном, вокруг интерпретации двух источников – письма патриарха

¹ См., напр.: *Артамонов М. И.* История хазар. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 490; *Скржинская Е. Ч.* Рец. на: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес // Византийский временник. – 1953. – № 6. – С. 266; *Ahrweiler H.* Les relations entre les Russes au IX siècle // Bulletin d'information et de Coordination de l'Association Internationale des Études Byzantines. – Athens; Paris, 1971. – Vol. 5. – P. 44–70; *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001. – С. 146–148, 355–361; *Иванов С. А.* Византийское миссионерство. Можно ли сделать из “варвара” христианина? – Москва, 2003. – С. 183; *Zuckerman S.* Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae episcopatum // La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar. – Paris, 2006. – P. 223–226; *Его же.* Политика Византии в Северном Причерноморье по данным Notitiae episcopatum // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2010. – Вып. 16. – С. 425–427; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 216, 288; *Степаненко В. П.* Пула и Херсон в российской историографии XIX–XX вв. // Россия и мир: панорама исторического развития. – Екатеринбург, 2008. – С. 74; *Его же.* Архонт Хазарии – Стратиг Херсона? // Херсонесский сборник. – Севастополь,

2011. – Вып. 16. – С. 157 – 159; *Майко В. В.* Хозари у Крыму в другій половині X ст. // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 40–49; *Его же.* Хазаро-руско-византийские отношения в середине X в. и Крымская Хазария // *Stratum plus.* – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса, 2000. – № 5. – С. 236–261; *Его же.* Византийско-русские отношения в юго-восточном Крыму в XI в. // Проблемы истории, филологии, культуры. – Москва; Магнитогорск, 2006. – Вып. 16/1. – С. 217–224; *Его же.* Судья второй половины X–XI в. между Византией и Тмутараканью // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 2009. – Вып. 39. – С. 272–288; *Его же.* Тмутаракань и Восточный Крым. Основные этапы этнокультурных связей // *Ruthenica.* – Київ, 2010. – Т. 9. – С. 37–48.

² *Науменко В. Е.* Византийская фема и политические процессы в Таврике в середине IX – начале X вв. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Боспорские чтения VII. – Керчь, 2006. – С. 233; *Его же.* Некоторые ключевые вопросы истории Таврики X–XI вв. Политико-административный аспект // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 2011. – Вып. 40. – С. 185; *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон в письмах Николая Мистика // Хазарский альманах. – Киев; Харьков, 2012. – Т. 10. – С. 187.

Николая Мистика (№ 68), вероятно, херсонскому стратигу о командировании в Хазарию архиепископа Херсона и сообщения Иоанна Скилицы об отправке в 1016 г. византийского флота в Хазарию для ее подчинения.

Мы, еще раз проанализировав эти сведения, пришли к выводу, что Николай Мистик вел речь о Хазарском каганате, а И. Скилица писал о покорении Хазарии, находившейся на северокавказском побережье Черного моря. В пользу наших выводов свидетельствуют и археологические источники³. В настоящей работе, в связи с введением в научный оборот новых материалов по рассматриваемой проблеме, еще раз обратимся к вопросу о “Крымской Хазарии” в XI–XII вв.

Напомним сюжет из хроники И. Скилицы: “Возвратясь в Константинополь, василевс в январе 6524 г. посылает флот в Хазарию, имеющий в качестве экзарха Монга, сына Андроника Лида, и совместно со Сфенгом, братом Владимира, зятем Василевса, он подчинил страну, когда ее архонт Георгий Цула был пленен в первом же столкновении”⁴. Описываемые события относятся к 1016 г., однако сам И. Скилица жил и писал во второй половине XI – начале XII в.⁵ Все версии о локализации Хазарии в той или иной части Крымского полуострова в конкретном случае основаны на допущении, что Георгий Цула из хроники И. Скилицы и Георгий Цула, известный по легендам ряда моливдовулов, – одно и то же лицо.

На основании печатей выделяется не менее семи представителей рода Цул, живших во второй половине X – второй половиной XIII в. Причем, большинство находок самих печатей имеют крымское происхождение, хотя отдельные экземпляры найдены также в Фессалониках и Болгарии. Печатей с именем Георгия Цула атрибутировано 12 экземпляров. Они трех типов и употребляют титулы императорский протоспафарий и стратиг Херсона; императорский протоспафарий и стратиг; протоспафарий Боспора⁶. Причем, последний

³ Могаричев Ю. М. К вопросу о “Крымской Хазарии” в X–XI вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. Миграции, расселение, война как факторы политогенеза. XXIV Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 2012. – С. 184–188; Могаричев Ю. М., Сазанов А. В. Крымская Хазария X–XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф? (исторический контекст) // Хазарский альманах. – Т. 10. – С. 51–59.

⁴ Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum. – Berlin; New York, 1973. – P. 88–94, 354 (цит. и перев. по: Степаненко В. П. Цула и Херсон... – С. 27). В последней работе по данной проблеме исследователь опубликовал несколько иной перевод: *Его же*. Архонт Хазарии... – С. 153. См. также: Мохов А. С. К просопографии византийской Таврики в XI в.: Варда Дука // I Бахчисарайские научные чтения памяти

Е. В. Веймарна. Тезисы докладов. – Бахчисарай, 2012. – С. 50. Однако эти уточнения касаются лишь личности Андроника Дуки и в нашем случае не принципиальны.

⁵ Бибиков М. В. Развитие исторической мысли // Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. – Москва, 1989. – С. 108–110; Kazhdan A., Cutler A. Skylitzes John // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 3. – P. 1914.

⁶ Алексеевко Н. А. Новые находки моливдовулов рода Цулы из Херсона // Древности. – Харьков, 1995. – С. 7–10; *Его же*. Херсонская родовая знать X–XI вв. в памятниках сфрагистики // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2000. – Вып. 7. – С. 256–257; *Его же*. Род Цулы: варвары на византийской службе? // II международный Византийский семинар “Херсонская фема: “империя и “полис”. Тезисы

моливдувул указывает на титул стратига Боспора⁷. Все три вида печатей близки между собой и по сфрагистическому типу датируются первой половиной XI в.⁸

Конечно, традиционное представление о тождестве всех Георгиев имеет определенную логику. Однако, учитывая достаточно широкие датировки моливдувулов (теоретически между ними возможен хронологический промежуток минимум до тридцати лет), наличие трех их типов и активное участие представителей данной семьи в политической жизни, по крайней мере Херсона именно во второй половине X – первой половине/середине XI вв. (к этому периоду также относятся: два типа печатей анонимных Цул, императорских спафариев Херсона; Михаила Цулы; Игнатия Цулы; Льва Цулы; Феофилакта Цулы; Фотия Цулы; Мосика Цулы; Иоанна Цулы⁹), никто пока не доказал, что здесь мы имеем дело исключительно с одним человеком, а не, по крайней мере, с двумя разными людьми: дядей и племянником, двоюродными (троюродными) братьями, отцом и сыном.

Даже если Г. Цула всех упомянутых источников – одно и то же лицо, что маловероятно, по нашему мнению, это никак не отвечает на вопрос о какой Хазарии писал И. Скилица. Учитывая, что он – византийский автор, его текст должен был отражать именно византийское представление об исторической географии и топонимике того времени. Скорее всего, – в первую очередь времени жизни самого автора, то есть второй половины XI в.

Мог ли под Хазарией пониматься Херсон и его округа. Вероятнее всего, – нет: источники традиционно называют эту территорию Херсоном, фемой Херсона, печати фиксируют стратига Херсона¹⁰.

По справедливому замечанию В. П. Степаненко, под архонтом Хазарии в И. Скилицы следует понимать автономного или вассального правителя государства, граничащего с Византией¹¹. Где на территории Крыма могло располагаться такое государство?

докладов. – Севастополь, 2010. – С. 3–7; *Ejusdem. L'Administration Byzantine de Cherson. Catalogue des sceaux.* – Paris, 2012. – P. 234–236; Шандровская В. С. О нескольких находках византийских печатей в Крыму // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* – Вып. 7. – С. 250.

⁷ Соколова И. В. Печати Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсоне // *Палестинский сборник.* – Ленинград, 1971. – № 23(86). – С. 68–74; *Ее же.* Монеты и печати византийского Херсона. – Ленинград, 1983. – С. 103–116, 159.

⁸ Николай Алексеенко датировал их исключительно началом XI в. Однако такая узкая датировка основана только на отождествлении Г. Цулы печатей с персонажем И. Скилицы: *Алексеенко Н. А.* Род Цулы... – С. 4; *Ejusdem. L'Administration Byzantine...* – P. 234–236.

⁹ *Алексеенко Н. А.* Род Цулы... – С. 4; *Ejusdem. L'Administration Byzantine...* – P. 234–236.

¹⁰ *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. Проблема истории византийского города // *Причерноморье в средние века.* – Москва, 1991. – С. 87–103, 116–121; *Романчук А. И.* Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. – Екатеринбург, 2007. – С. 455–512; *Alekseyenko N.* *L'Administration Byzantine...* – P. 120–178; По нашему мнению, Валерий Степаненко доказательно представил, что Хазария И. Скилицы и фема Херсон – две разные территории: *Степаненко В. П.* Цула и Херсон... – С. 31–35; *Его же.* Архонт Хазарии... – С. 156.

¹¹ *Степаненко В. П.* Цула и Херсон... – С. 31–35; См. также: *Степанова Е. В.* Печати из Судак (к вопросу об интерпретации) // *Сугдейский сборник.* – Киев; Судак, 2005. – Вып. 2. – С. 542–543.

Готия или Климаты¹². Константин Багрянородный называет эту территорию Климатами, которые, наряду с Херсоном, подчинялись Византии. Концом X – началом XI в. (отметим: временем, близким к рассматриваемому) датируется печать Льва, императорского спафария и турмарха Готии, что свидетельствует о вероятном вхождении этой территории в фему Херсона¹³. Следовательно, нет никаких возможностей отождествлять земли, называемые византийцами Климатами или Готией, с Хазарией.

Боспор – официальное византийское название. Приблизительно к 971–976 гг. на Боспоре была создана византийская фема, выделенная, вероятно, из состава фемы Херсон¹⁴. Напомним об уже упоминавшейся печати первой половины XI в. Георгия Цулы протоспафария Боспора. Известны также афинская печать стратига Боспора Аркадия, датируемая концом X – началом XI в. и еще один предполагаемый моливдовул правителя Боспорской фемы из Копенгагена¹⁵. Анализ боспорских (с европейской и азиатской стороны) печатей позволил Е. В. Степановой предполагать широкие связи данного региона с Готией, Херсоном и самим Константинополем, в том числе и в X–XI вв. Большой процент составляют печати финансовых чиновников¹⁶. Следовательно, византийский автор называть Боспор Хазарией не мог.

Суддея. Судя по сфрагистическим источникам, фема в Суддее была учреждена с концом X – началом XI в.¹⁷ В середине XI в., судя по надписи патрикия и стратига Херсона и Суддеи Льва Алиата (1059)¹⁸, она вошла или была объединена с фемой Херсон. Причем, из всех найденных в Суддее

¹² Последняя работа о соотношении терминов Готия и Климаты, в том числе и историографический обзор: *Никифоров М. А.* Таврические климаты византийских источников // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Симферополь: Керчь, 2011. – Вып. 17. – С. 570–586; См. также: *Науменко В. Е.* Некоторые ключевые вопросы... – С. 170–173; *Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К.* Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма “хазарского периода”. – Симферополь, 2007. – С. 16; *Могаричев Ю. М.* Византийский Крым. – Симферополь, 2008. – С. 30.

¹³ *Алексеевко Н. А.* Готия в структуре византийской административной системы в Таврике во второй половине X века // *Херсонесский сборник*. – Севастополь, 1998. – Вып. 9. – С. 230–236.

¹⁴ *Oikonomides N.* Les listes de préséance Byzantines des IX et X siècles. – Paris, 1972. – P. 268–269; *Степаненко В. П.* Цула и Херсон... – С. 31.

¹⁵ *Зайбдт Н., Зайбдт В.* Печати стратигов византийской фемы Херсон // *Византия и Крым. Античная древность и*

средние века. – Симферополь, 1995. – Вып. 27. – С. 95.

¹⁶ *Степанова Е. В.* Византийские печати, найденные в Керчи и на Таманском полуострове, из собрания Н. П. Лихачева // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Симферополь, 2007. – Вып. 13. – С. 369–373.

¹⁷ *Баранов И. А., Степанова Е. В.* Церковная и военная администрация византийской Суддеи // *Археология Крыма*. – Симферополь, 1997. – Т. 1. – С. 86; *Степанова Е. В., Фарбей А. М.* Византийские свинцовые печати, найденные в Суддаке в 2005 г. // *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре*. Материалы II Судакской международной научной конференции. – Киев; Судак, 2006. – Т. 2. – С. 303–304; *Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К.* Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. – Симферополь, 2009. – С. 188.

¹⁸ *Латышев В. В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. – Санкт-Петербург, 1898. – С. 15–19.

порядка 500–600 печатей больше половины относятся именно к периоду X – первой половины XII вв. Город, как и в более раннее время, оставался византийским и поддерживал тесные связи с Херсоном¹⁹. Сохранившиеся письменные источники (приписки на полях Сугдейского Синаксаря, Житие Стефана Сурожского и др.) не дают никаких оснований отождествлять Сугдею и ее округу с Хазарией.

Таким образом, Готию, Херсон, Боспор и Сугдею можно исключить из претендентов называться Хазарией. Если допустить, как предполагали различные исследователи, что Крымская Хазария – это Северный Крым (хотя такой вариант следует исключить, так как по Константину Багрянородному крымские степи контролировали печенегии) или часть Восточного (например, современные Ленинский, Нижнегорский, Белогорский районы и Феодосийский регион с Коктебелем), то возникают два противоречия, которые пока никто не пытался объяснить. Если Г. Цула – правитель небольшой области в Крыму, граничащей с византийскими владениями, неужели его армия была так многочисленна и сильна, что с ней не могли бы справиться воинские подразделения местных фем и понадобилось не просто присылать флот из столицы, но даже привлекать военные формирования Руси? Где материальные свидетельства Крымской Хазарии X–XI вв. – этой, судя по источникам, достаточно многолюдной страны. Ведь, кроме Боспора и Сугдеи, поселения и могильники X (по крайней мере, его второй половины) – XI в. в Юго-восточном Крыму отсутствуют²⁰.

Очевидно, что Хазария, упоминаемая И. Скилицей, находилась вне пределов Крымского полуострова. Вспомним хорошо известные источники – печати тмутараканского князя Олега Святославовича (1083–1094), надпись на которых гласит: "Господи, помоги Михаилу, архонту Матрахи, Зихии и всей Хазарии"²¹. Предыдущий же тмутараканский правитель – Давид Игоревич (1081–1083) именовался в текстах надписей на печатях "архонтом России"²². Отметим, что В. Н. Чхеидзе аргументировано показал:

¹⁹ Степанова Е. В. Судакский архив печатей: предварительные выводы // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 2001. – Вып. 32. – С. 97–108; *Ее же*. Печати из Судака (к вопросу об интерпретации) // Сугдейский сборник. – Вып. 2. – С. 537–545; Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского... – С. 175–189.

²⁰ Зинько В. Н. Восточный Крым в эпоху Хазарского каганата // Хазары: миф и история. – Москва; Иерусалим, 2010. – С. 239; Майко В. В. Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму. – Киев, 2004. – С. 41–45; *Его же*. Византийско-русские отношения... – С. 217; Пономарев Л. Ю. О населении Керченско-

го полуострова во второй половине X–XIII вв. // Причерноморье, Крым, Русь... – С. 29–37.

²¹ Булгакова В. И. Сигиллографический комплекс порта Сугдеи (материалы подводных исследований 2004–2005 гг.) // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2008. – Вып. 3. – С. 231–232; Степанова Е. В. Печати из Судака... – С. 542–543. На момент написания данной работы их было известно не менее 9 экземпляров: Чхеидзе В. Н. Тмутаракань – владение древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI в. // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2012. – Вып. 5. – С. 264.

²² Булгакова В. И. Сигиллографический комплекс... – С. 320–321.

территории на Европейском Боспоре вообще никогда не подчинялись древнерусским правителям Тмутаракани²³.

Русские летописи в связи с Тмутараканским княжеством²⁴ несколько раз упоминают неких хазар. В 1023 г. дружина тмутараканского князя Мстислава, воевавшего с Ярославом Мудрым за отцовское наследство, состояла из касогов, которых он покорил за год до этого, и хазар²⁵. Укажем на хронологическую близость и возможную логическую последовательность между покорением Хазарии в 1016 г. и появлением хазар в войске тмутараканского князя в 1023 г. В 1079 г. Олега Святославовича захватили и отправили в Константинополь именно хазары. И власть в княжестве перешла к посаднику Ратибору, назначенному Всеволодом²⁶. В 1083 г. Олег возвратился в Тмутаракань из Константинополя и первым делом “перебил хазар”²⁷. Вероятно, именно после этого он и стал именоваться “архонтом всей Хазарии”. Таким образом, Повесть временных лет в XI в. последовательно связывает хазар с Тмутараканским княжеством. Не появилась ли некая Хазария (не вдаваясь в подробности ее политического статуса) на территории бывшего азиатского Боспора в результате мощнейших ударов, нанесенных Хазарскому каганату в 60-х годах X в. Святославом и последующим угасанием этого государства²⁸?

Приходим к выводу: Хазария, архонтом которой был Г. Цула и которая была покорена Монгом, находилась на Северном Кавказе, по-видимому, на бывшем Азиатском Боспоре²⁹.

²³ Чхеидзе В. Н. Тмутаракань – владение... – С. 284–285.

²⁴ В рамках настоящей статьи мы не ставим своей целью рассмотреть вопрос о сути этого государственного образования, который активно дискутируется в научной литературе: Чхеидзе В. Н. Тмутаракань – владение... – С. 251–254; Егоров В. А. Тмутаракань (80-е гг. X – 90-е гг. XI в. Очерки историографии // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Армавир, 2006. – Вып. 6. – С. 139–174; Котляр Н. Ф. Тмутараканское княжество: реальность или историографический миф? // Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г. – Москва, 2005. – С. 107–118; Егоров В. А. Тмутараканское княжество // От Тмутаракани до Тамани. Сборник Русского исторического общества. 2002. – Москва, 2005. – Т. 4(152). – С. 52–64; Гадло А. В. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 248–266; Войтович Л. Проблема

утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 65–77; Кабанец Е. П. К вопросу о роли Тмутараканской епархии в церковной истории Древней Руси конца XI в. // Судейский сборник. – Вып. 2. – С. 121–124; и др.) Поэтому автор использует традиционные термины “Тмутараканское княжество” и “Тмутаракань”.

²⁵ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 299.

²⁶ Там же. – С. 336.

²⁷ Там же. – С. 339.

²⁸ О гибели каганата см.: Артамонов М. И. История хазар. – С. 583–626; Плетнева С. А. Хазары. – Москва, 1986. – С. 52; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С. 213–231.

²⁹ О локализации “Хазарии” византийских источников X–XI в. на Тамани писал Владимир Петрухин: Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – Москва, 1998. – С. 217.

Вероятно, предположение В. П. Степаненко о том, что воины Сфенга – отряд варяжско-русской дружины, в качестве десанта посаженный на корабли в Константинополе³⁰, представляется перспективным. Вряд ли стоит настолько переоценивать военную мощь небольшой области на северокавказском побережье, что для ее покорения понадобились не только регулярные имперские войска, но и дополнительная подмога из Киева.

В 2012 г. Н. А. Алексеенко опубликовал моливдовул, легенда оборотной стороны которого гласит: "Богородица, помоги Никифору Алану, вестарху и катепану Херсона и Хазар(ии)". Датируется печать второй половиной XI – рубежом XI/XII вв.³¹ На первый взгляд, она указывает на местонахождение Хазарии если не в ближайших окрестностях Херсона, то, по крайней мере, на территории Крымского полуострова.

В середине – второй половине XI в. происходят отчетливые изменения в системе административно-территориального управления византийских владений в Крыму. Как уже отмечалось, с середины IX и до конца X в. эпиграфические и сфрагистические источники фиксируют в качестве местных правителей стратигов Херсона. С конца X в. к ним присоединяются стратигои Сутдеи и Боспора.

Упомянутая надпись стратига Херсона и Сутдеи Льва Алиата позволяет считать, что к 1059 г. Сутдейская фема была объединена с фемой Херсон или вошла в ее состав (надпись позволяет исключить возможность датировки печати Никифора Алана временем до начала 60-х годов XI в.). Скорее всего, "укрупнению" крымских фем способствовал внешний, возможно, половецкий фактор, который стал отчетливо проявляться именно с середины XI в.³²

Следующим шагом Константинополя, очевидно, стало создание нового военно-административного формирования – катепаната, зафиксированного в печати Никифора Алана³³. Лаврентьевская летопись отмечает катепана в Херсоне уже в 1066 г.³⁴

³⁰ Степаненко В. П. Цула и Херсон... – С. 35; *Его же*. Архонт Хазарии... – С. 158.

³¹ Алексеенко Н. А., Цепков Ю. А. Катепанат в Таврике: легендарные свидетельства или исторические реалии // IV Международный семинар Херсонская фема: "империя" и "полис". Тезисы докладов. – Севастополь, 2012. – С. 7; Алексеенко Н. А. Херсон – Корсунь: от архонтии до катепаната в инфраструктуре византийской административной системы // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Материалы конференции. – Москва, 2012. – С. 11.

³² Айбабин А. И. Степь и Юго-западный Крым // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в Эпоху средневековья: IV–XIII века. Археология. – Москва, 2003. – С. 80; Науменко В. Е.

Некоторые ключевые вопросы... – С. 187.

³³ Ирина Соколова с херсонскими катепанами связывала еще два моливдовула: Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. – Ленинград, 1983. – № 50, 57. Однако, в связи с неудовлетворительной сохранностью печатей их атрибуция вызывала сомнения: Алексеенко Н. А. Херсон – Корсунь... – С. 11.

³⁴ Повесть временных лет. – С. 111; Богданова Н. М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. – С. 117. Конечно, можно сомневаться в точности абсолютной хронологии Лаврентьевской летописи, однако существование катепаната в Херсоне в конце X – начале XI в. сейчас становится очевидным: Алексеенко Н. А. Херсон – Корсунь... – С. 11.

В 1094 г. Тмутараканское княжество в последний раз упоминается в “Повести временных лет”³⁵. Тогда князь Олег Святославович, вновь ставший здесь правителем не без участия Византии, ушел на Русь и при помощи половцев отвоевал себе Чернигов, а земли его бывшего владения отошли Византии³⁶. Известно, что византийские власти не оставляли без внимания эти территории и в разное время в том же Тмутараканском княжестве доминировало то русское, то византийское влияние, нашедшее отражение в сфрагистике и нумизматике³⁷. Тмутаракань в период правления Олега Святославовича, скорее всего, находилась в определенном вассальном подчинении Византии. Отметим, печати князя соответствуют печатям провинциальных императорских наместников, а монеты по весовым нормам схожи с византийскими стандартами³⁸.

Г. Г. Литаврин ввел в научный оборот фрагмент речи византийского сановника Мануила Страворомана, обращенной к императору Алексею I Комнину (1081–1118): “Что касается Европы, то враждебную нам ее часть ты усмирил, а из отнятой у нас части не мало присоединил, а именно: всю землю, которая заключена между Гемом и Истром и простирается сверху, от гетских пределов, до Евксина, и то, что лежит у Киммерийского Боспора”³⁹. Это, по аргументированному мнению исследователя, случилось до 1103 г. и является свидетельством подчинения Тмутаракани Византией⁴⁰.

Вероятно, когда земли на Азиатской стороне Боспора вернулись в состав Империи Ромеев, административно они вошли в катепанат с центром в Херсоне. Это вполне соответствует упоминавшейся политике “укрупнения” административно-территориальных подразделений, проводившейся здесь византийскими властями во второй половине XI в. Очевидно, под влиянием внешнего фактора⁴¹ рычаги и средства управления не

³⁵ Повесть временных лет. – С. 349.

³⁶ Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 502; *Его же*. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 277–292; Степаненко В. П. К истории средневековой Таврики // Византия и средневековый Крым. Античная древность и средние века. – Барнаул, 1992. – Вып. 26. – С. 133.

³⁷ Гадло А. В. Тмутараканские этюды III // Вестник Ленинградского государственного университета. Серия 2. – 1990. – Вып. 2. – С. 21–33; Алексеенко Н. А. Взаимовлияния в русско-византийских отношениях на Боспоре и Тамани во второй половине XI столетия по данным нумизматики и сфрагистики // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур. – Керчь, 2011. – С. 17–19.

³⁸ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 286; *Его же*. Русь и

Византия... – С. 501–503; Захаров В. А. Тмутараканское княжество. – С. 68–69; Чхеидзе В. Н. Тмутаракань – владение... – С. 264–265; *Его же*. Денежное обращение в Матрахе – Тмутаракани XI–XII вв. // II Международный нумизматический симпозиум “ПриРОНТийский меняла: деньги местного рынка”. Тезисы докладов. – Севастополь, 2012. – С. 49; Алексеенко Н. А. Взаимовлияния в русско-византийских отношениях... – С. 17–19.

³⁹ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 282 (историография: С. 281–282). Греч. текст: Гръцки извори за Българската история. – София, 1980. – Т. 10. – С. 95–96.

⁴⁰ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 285, 289; Степаненко В. П. К истории средневековой Таврики. – С. 129–133.

⁴¹ С появлением внешних врагов связывает Николай Алексеенко создание

"распыляются" по отдельным городам, а сосредотачиваются в удаленном от степей и, соответственно, более защищенном Херсоне – оплоте Византии в Северном Причерноморье.

В целом, мы имеем дело со следованием традициям византийской политике в Северном Причерноморье. Напомним, согласно найденной на Тамани надписи, в 590 г. дука Херсона Евпатерий на Боспоре "кесарское здание возобновил"⁴². Причем, указанное в надписи строительство, скорее всего, связано с освобождением этой местности от тюрок и возвращением под имперскую юрисдикцию⁴³.

Таким образом, Хазария, известная по печати Никифора Алана, скорее всего, – область на Азиатском Боспоре, попавшая под власть Византии после ликвидации Тмутараканского княжества*.

К сожалению, нынешний уровень источниковедческой базы не позволяет говорить, насколько долго Хазария находилась под юрисдикцией Херсона: отсутствуют как сфрагистические, так и эпиграфические источники по данной проблеме. Ничего не сообщают об этом византийские и иностранные хронисты. С одной стороны, это могла быть кратковременная акция, имевшая целью наладить эффективное управление приобретенными землями на начальном этапе. А с другой, – из Херсона могли руководить крымскими и окрестными территориями, пока они оставались византийскими.

В 1143 г. Нил Доксопатр писал о власти императора "до Херсона, Хазарии, Готии и Халдии"⁴⁵. Приблизительно в это же время поэт Иоанн Цец упоминал "страну матрахов" как расположенную на окраине империи⁴⁶. Мануил I в 1166 г. именовался "августом... зихкийским, хазарским, готским"⁴⁷. Хотя в последнем случае Александр Васильев, учитывая написание титула как "азарский", полагал, что речь идет об Аджарии⁴⁸. А в конце этого столетия, некий Никита Пигонит от имени империи собирал подати на Боспоре Киммерийском⁴⁹.

института катепаната: *Алексеев Н. А.* Херсон – Корсунь... – С. 11.

⁴² *Латышев В. В.* Сборник греческих надписей... – С. 105–109.

⁴³ *Сазанов А. В.* Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени. Автореферат диссертации ... доктора исторических наук. – Москва, 1999. – С. 36–37; *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – Ч. 1. – С. 181; *Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999. – С. 141. Отметим близость политической ситуации на азиатской части Боспора в конце VI в. и в конце XI в.

* В рамках настоящей работы мы опускаем вопрос о том, является ли "Хазария" византийским эквивалентом

Тмутаракани, частью территории древнерусского государственного образования на Азиатском Боспоре или историко-географической областью, включавшей Тмутаракань. Это проблема нуждается в дальнейшем исследовании.

⁴⁵ *Литаврин Г. Г.* Русь и Византия... – С. 503.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ *Васильев А. А.* Готы в Крыму // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1927. – Вып. 5. – С. 260; *Литаврин Г. Г.* Русь и Византия... – С. 503.

⁴⁸ *Васильев А. А.* Готы в Крыму. – С. 264.

⁴⁹ *Каждан А. П.* Византийский податный сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – Москва, 1963. – С. 93–101.

Традиционно считается, что достоверным отождествлением Хазарии с Крымом является сообщение некоего рабби Петахии, около 1173 г. путешествовавшего из Регенсбурга на Восток. Приведем отрывок из его сочинения: “Р. Петахия всю землю кеदारскую во всю ширину ее прошел в шестнадцать дней. Кедавы живут в шатрах... Земля их не гориста и вся состоит из равнин. На пространстве одного дня ходьбы в стране кедарской тянется рукав морской, отделяющий страну эту от земли хазаров. ... Р. Петахия прошел землю хазарскую в восемь дней. В конце этой земли семнадцать рек соединяются в одну, и в этом пункте собираются все желающие пуститься в морское путешествие. Там с одной стороны есть море, которое издает большое зловоние, а с другой море чистое, без запаха, и расстояние между тем и другим около одного дня ходьбы. Кто переезжает вонючее море, тот непременно умирает; из едущих же по другому морю, если ветер дует со стороны вонючего моря, также многие погибают. Поэтому последнее море переезжают тогда только, когда ветер дует в противоположную сторону”⁵⁰. Конечно, заманчиво в данном сюжете видеть Крым, а в описании морей – Сиваш и Азовское море. Однако оригинал сочинения Петахии к нам не дошел. Источник о нем говорит в третьем лице. При этом рассказ о путешествии Петахии записан, вероятно, с его слов, неким Иудею Хасидом, а потом кем-то неизвестным сокращен⁵¹. Отсюда, скорее всего, и приблизительность описаний, и явное преувеличение о вреде сивашского воздуха. Поэтому к данному источнику нельзя относиться как к оригинальному, а содержащимся в нем сведениям – как исключительно достоверным.

Вильгельм де Рубрук первый среди западных авторов, назвавших Крым Хазарией (1253), считал само название производным не от хазар, а искажением термина Кесария (Cassaria или Caesaria)⁵². Отметим, что, согласно этому автору, крайними пунктами “Цезари” являлись Херсон, Сугдея и Таматарха. “Итак, вышеупомянутая область Цезария окружена морем с трех сторон, именно с запада, где находится Керсона, город Климента, с юга, где город Солдаия, к которому мы пристали, он вершина области, и с востока, где город Маритандис или Матрика и устье моря Танаидского”⁵³.

Уже в XIII–XV вв. термин “Хазария” часто применяли по отношению к итальянским владениям в Крыму, иногда ко всему Крыму или его части, а часто и по отношению ко всей Золотой Орде⁵⁴.

Кримська філія Інституту археології НАН України

⁵⁰ Три еврейских путешественника. – Москва, 2004. – С. 265.

⁵¹ Там же. – С. 361–263.

⁵² *Rubruquis W. de. Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratie 1253 ad partes Orientales // The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis. – Nendeln, 1967. – P. 144.*

⁵³ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. –

Алматы, 1993. – С. 76–77.

⁵⁴ *Скржинская Е. Ч. Венецианский посол в Золотой Орде (по надгробию Якопо Корнаро, 1362 г.) // Византийский временник. – Москва, 1973. – Т. 35. – С. 103–118; Шукуров Р. М. Тюрки на православном Понте в 13–15 веках // Причерноморье в средние века. – Москва, 1995. – Вып. 2. – С. 84–87; Кизилов М. Топоним “Хазария” в источниках позднесредневекового и раннего нового времени // Хазары... – С. 308–309.*

ЗВЕНИГОРОД НА ДНІСТРІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ ЧИ ЛІТОПИСНЕ МІСТО

Дискусія навколо локалізації літописного Звенигорода триває від ХІХ ст., особливо жвавою вона була в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У поглядах щодо місцезнаходження літописного граду історики розділилися на дві групи. До першої, яка відстоювала думку, що йдеться про Звенигород на Дністрі, належали Микола Карамзін, Михайло Погодін, Мартин Балінський, Тимотей Липинський та Януш Лям. З-поміж тих, хто найпереконливіше схилився до Звенигорода поблизу Львова, були Денис Зубрицький та Антон Петрушевич. Вони передовсім звернули увагу на той факт, що Звенигород біля Львова знаходиться над рікою Білкою, згаданю у літописі. Їх підтримали Василь Ільницький, Микола Надеждін, Костянтин Неволін, Антоній Шнайдер, Ісидор Шараневич, Михайло Грушевський, Володимир Гребеняк та інші¹.

Вирішальним у локалізації літописного Звенигорода виявилися археологічні матеріали, зокрема, знахідки підвісних печаток від князівських грамот, що, як відомо, трапляються у більшості випадків на території стольних міст. Завдяки проведеним у Звенигороді на Білці поблизу Львова багаторічним плановим дослідженням археологічних експедицій Львівського історичного музею та відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України), під час яких знайдено значний археологічний матеріал, літописне місто локалізовано остаточно².

Наразі дискусія триває в іншому руслі: чи всі літописні згадки про Звенигород пов'язані з містом на Білці? Чи існував Звенигород на Дністрі? Зокрема, І. Крип'якевич вважав, що до Тербовельської землі належав Звенигород над Дністром³.

Низка дослідників пов'язувала літописну згадку 1144/1145 р. "...на тоу же зиму вьшедшю Володимироу в Тисманичю на ловы . в то же верема послашася Галичане по Ивана . по Ростиславича вь Звенигородь и вьведоша к собь в Галичь"⁴ з градусом на Дністрі. Так, Леонід Махновець у географічному

¹ Див.: Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 358–362.

² Терський В., Терський С. З історії до-

слідження... – С. 361–362.

³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 36.

⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санктпетербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 316.

вказівнику до свого перекладу літопису припустив знаходження цього міста на лівому березі Дністра біля правого берега устя річки Дзвинячки, нині – городище біля с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл., або город на лівому березі Стрипи, лівої притоки Дністра, нині – городище біля с. Звенигород Буцацького р-ну Тернопільської обл.⁵

Леонтій Войтович, аналізуючи генеалогію Ростиславовичів, доводив, що згаданий у зазначеному епізоді літопису Іван Ростиславович, пізніше відомий як Берладник, був сином Ростислава-Григорія Васильковича. Співставляючи дані літописів та грамоти Івана Ростиславовича з 1134 р. для месемврійських купців, він визнав центром уділу князя Звенигород на Дністрі⁶. При цьому до поданого переліку місць локалізації граду як можливі варіанти він додав "...на високому місці на околиці села Більче-Золоте того ж Борщівського р-ну знаходиться велике городище XI–XIII ст., біля якого було селище (знищене котлованом) та могильник (введено до літератури помилково – Р. М.)". "Ще один Звенигород, за переказами, знаходився за Збручем на городищі в урочищі Княже Замчисько поблизу с. Гольнищеве Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. Вали городища збереглися на висоту 6 м, частина урочища має назву Дівечі і там, за переказами, був жіночий монастир"⁸.

Перед тим, як розглянути кожну зі згаданих пам'яток та спробувати визначити можливу локалізацію граду, необхідно внести декілька зауважень щодо постаті Івана Ростиславовича. Більшість дослідників вважали князя сином перемишльського князя Ростислава Володаревича, хоча літописи нічого не повідомляють про його батька. Однією з головних підстав для цього була подана згадка літопису, що Іван сидів у Звенигороді, який пов'язували з містом над Білкою, хоча в джерелах жодних вказівок на це немає.

Цікавим щодо цього є дослідження Романа Рабіновича, який висловив гіпотезу, нібито умовою вокняжіння Володимирка Володаревича в Перемишлі могло бути надання Звенигородського удільного князівства – колишнього князівства самого Володимирка – синові покійного Ростислава Володаревича – Івану Ростиславовичу. Крім Звенигородського князівства, Івану Ростиславовичу могли перейти й придунайські володіння Перемишльського і Тербовельського князівств (землі Берладь). Звідсіля в 30-х – на початку 40-х

⁵ Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показник. Коментарі // Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 551.

⁶ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 60; Його ж. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 347–349.

⁷ У літературі згадується могильник поблизу с. Більче-Золоте, який досліджував Готфрид Оссовський. Див., зокрема: Археологічні пам'ятки Прикарпаття

і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / Відп. ред. О. П. Черниш. – Київ, 1982. – С. 150. Насправді роботи велися на могильнику на території сусіднього села Мишків. Див.: Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1891. – S. 91–94.

⁸ Войтович Л. В. Князь Іван Берладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. 5. – С. 7–15.

років формально чи реально він міг залежати від Галича⁹. На нашу думку, переконливішим є твердження Л. Войтовича. Значно простіше обґрунтувати галицьку залежність князя Івана та його володіння у середній та нижній течії Дністра, припустивши його походження з роду Васильковичів. Відтак, стає логічним пошук ще одного Звенигорода в уділі Васильковичів. Варто також згадати, що самі галичани покликали Івана Ростиславовича княжити в 1144 р., а під час походу 1158 р. він користувався підтримкою населення Кучелмина та Ушиці¹⁰. Після поразки поблизу Галича Іван Ростиславович втік не до Звенигорода на Білці, а на південь. Відтак, бачимо, що він мав опору саме в землях Васильковичів. Натомість Володимирко Володаревич неодноразово шукав прихистку під стінами Звенигорода на Білці, який був його першим уділом і на який внаслідок цього він міг розраховувати. Так, у 1144 р. Володимирко Володаревич зустрівся із військами коаліції на чолі з київським князем Всеволодом Ольговичем поблизу Теревовлі. Розділені рікою Серет, противники йшли вздовж неї упродовж тижня до Звенигорода¹¹. Біля Звенигорода їх далі розділяла річка, згідно з Лаврентіївським літописом, – “рѣка мѣлка”, а згідно з Іпатіївським – “рѣка Бѣлка”¹². Навіть якщо припустити в Іпатіївському літописі описку, то вона зрозуміліша, радше, щодо Білки, ніж Серету, як вважає Л. Войтович¹³. Також у літописі згадані “...зане болота пришла ноли подъ горы...”¹⁴, що відповідає долині р. Білка в околицях Звенигорода. До того ж, у продовженні сказано: “...тѣм же взидоша Русскыи полци на горы . и заидоша и ѿ Перемъшла . и ѿ Галича”¹⁵, що вказує на очевидну близькість першого з названих міст. Додатковим свідченням на користь зустрічі війська саме на Білці є те, що князь Ізяслав Давидович, наздоганяючи з половцями основні війська київської коаліції, захопив міста Ушиця та Микулин. Останній знаходиться неподалік від Теревовлі¹⁶. Якби вони зустрілися у нижній течії Серету, то Ізяслав Давидович просто не дійшов би до Микулина.

Через два роки київські війська знову підійшли до Звенигорода на Білці. Цього разу завдяки вольовій позиції посадника Івана Халдевича, Звенигород вистояв¹⁷. Так ми бачимо, що в протистоянні Володимирко Володаревич та Іван Ростиславович опиралися на підтримку населення володінь Володаревичів та Васильковичів відповідно. Це, в свою чергу, свідчить про слушність висновків Л. Войтовича стосовно генеалогії Івана Берладника.

⁹ Рабинович Р. А. Берладники, бродники, галицькі вигонці // Тельнов Н., Степанов В., Руссов Н., Рабинович Р. “...И разошлись славяне по земле”. Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв. – Кишинев, 2002. – [електронний ресурс] режим доступу: http://paracom.narod.ru/articles/rabinovich_berladniki.htm.

¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 497.

¹¹ Лаврентиевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 311.

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 315.

¹³ Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 32.

¹⁴ Лаврентиевская летопись. – Стб. 311.

¹⁵ Там же. – Стб. 311–312.

¹⁶ Миська Р. Г. Теревовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – Вип. 15. – С. 187.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 320.

Розглядаючи можливе місцезнаходження “південного Звенигорода”, слід враховувати, що виділення зі складу Тербовельського князівства уділу Івана Ростиславовича започаткувало формування окремої адміністративно-територіальної одиниці Галицької землі – Пониззя (Дністрово-Берладська волость). Спершу її осередком був Звенигород на Дністрі, а згодом центр перемістився до Бакоти. Про це повідомляє Галицько-Волинський літопис¹⁸. Іон Винокур вважав, що північна межа Пониззя проходила лінією Бар–Солобківці–Гусятин¹⁹. Михайло Грушевський, визначаючи межу Пониззя-Поділля в XIII–XIV ст., зазначав: “Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхів’я Бога (Південного Бугу – Р. М.) з устем Стрипи”²⁰. Виходячи від наведеної цитати, можна продовжити лінію, яку запропонував І. Винокур, від Гусятин до Чорткова і далі до гирла Стрипи. Вона співпадає з межею пізнішого Подільського воеводства у складі Польщі²¹. Тому така границя видається актуальною і для XII ст. Отже, центр уділу князя Івана Ростиславовича, закономірно, варто шукати південніше окресленої на такий спосіб лінії.

При огляді згаданих археологічних пам’яток у вказаному регіоні перш за все зауважимо: обстеження с. Звенигород Бучацького р-ну та його околиць, що їх у різні роки провели Марина Ягодинська та автор цих рядків, не виявили жодних слідів городища. Вперше вказівка на його існування в цьому селі та підплитовий могильник з’явилася у каталозі Олексія Ратича у розділі “Сумнівні пам’ятки”²². Формуючи репертуар об’єктів, він, очевидно, оперував інформацією про городище та підплитові поховання в с. Дзвенигород Борщівського р-ну, які досліджував Адам Кіркор. Не маючи змоги перевірити її в терені, О. Ратич відніс зазначені пам’ятки до сумнівних. Подібні помилки, коли одна позиція потрапляє до літератури під різними назвами, – непоодинокі²³. З каталогу, очевидно, ця вказівка перейшла до географічного вказівника Л. Махновця до його перекладу літопису.

Наступне згадане городище знаходиться у центрі села Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл. Воно розташоване на мисі, утвореному від півдня високим лівим берегом Дністра, зі сходу – правим берегом глибокого яру, яким тече потічок Дзвинячка, від заходу – лівим берегом яру, дном якого протікає безіменний потічок. Городище, має підпрямокутний план, обнесене ровом та валом, з напільного боку – двома на відстані 90 м

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 789.

¹⁹ Винокур І. С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць – Київ; Галич, 1998. – С. 34.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. – С. 89.

²¹ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – Київ, 1993. – С. 7, 21–30.

²² Ратич О. О. Древньоруські археоло-

гічні пам’ятки на території західних обласей України. – Київ, 1957. – С. 81.

²³ Наприклад, курганний могильник на околиці села Семенів Тербовлянського р-ну довгий час фігурував у літературі під двома назвами: Семенів та Підгайчики. Див. Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Тербовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2009. – Т. 2(26). – С. 270–279.

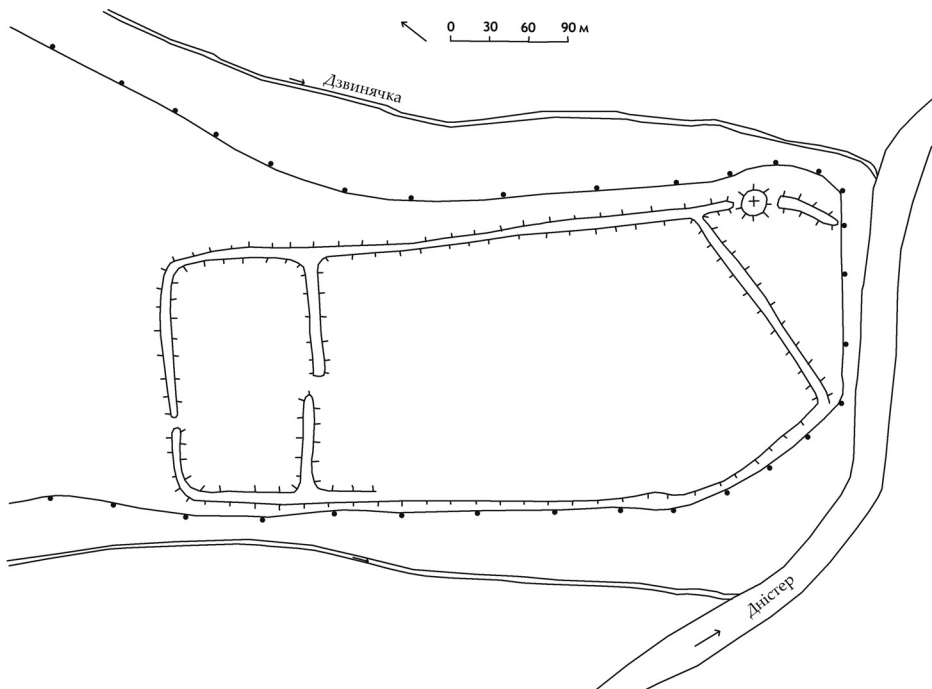

Рис. 1. План городища в с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл.

один від одного. Зі сторони безіменного потічка є тільки ескарпований схил. У південно-східній частині простежується розгалуження валу, що утворює трикутну площу розмірами $150 \times 90 \times 120$ м, від заходу та північного сходу обгороджену валами, а від південного сходу – стрімким берегом Дністра. Загальна площа об'єкта близько 12 га. Північно-східна частина валу частково зруйнована на початку 1990-х років під час спорудження тут пам'ятної могили. На території городища знаходиться панський палац. Не виключено, що вали городища за новіших часів могли переплануватися. При обстеженнях 1992 р., які провела археологічна експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом Михайла Сохацького, в основі оборонного валу зафіксовано залишки дубових клітей та фрагменти гончарного посуду²⁴. Оглядаючи городище, автор зібрав на ньому фрагменти керамічного посуду княжого часу (кінець X–XI ст. та XII–XIII ст.)²⁵. На території пам'ятки знаходиться також підплитовий могильник. Одне поховання у 1877 р. дослідив

²⁴ Сохацький М. П. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи дослідження) // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1994. – Вип. 6. – С. 4–15.

²⁵ Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та роз-

відки на території Тернопільської обл. у 2006 р. // Архів Інституту археології НАН України (далі – АІА). – 2006/92. – С. 21–22.

²⁶ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz za- bytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1878. – S. 10.

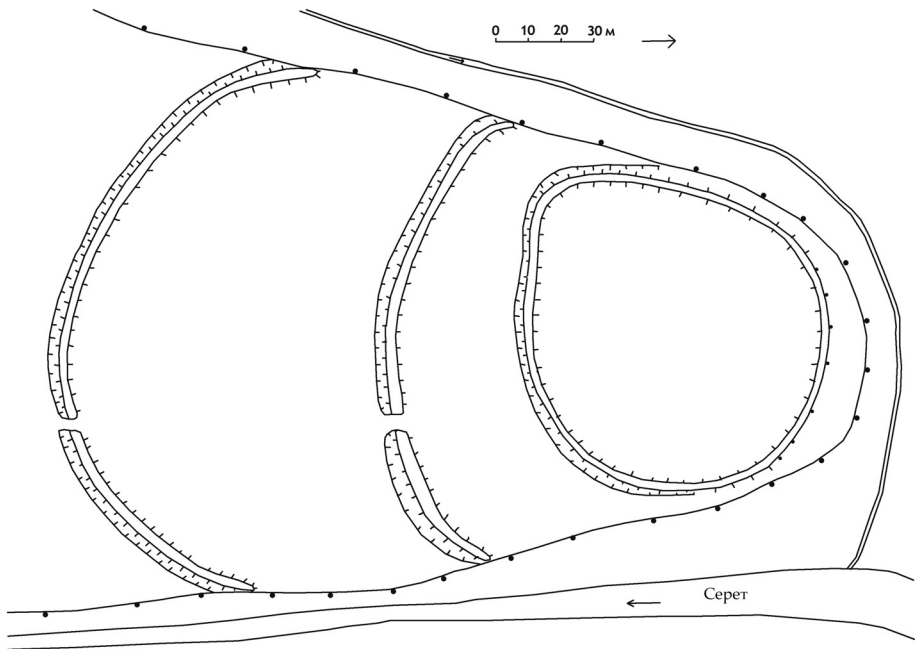

Рис. 2. План городища в с. Більче-Золоте Борцівського р-ну Тернопільської обл.

А. Кірко²⁶. За свідченням місцевих мешканців, на городах від напільної сторони городища неодноразово виорювали кам'яні плити, очевидно, із поховань. Незважаючи на понад столітнє перебування пам'ятки в полі зору науковців, стаціонарні археологічні дослідження на ній не проводилися.

Городище площею майже 2 га в Більчі-Золотому розміщене на південно-західній околиці села у лісі на високому мисі, обмеженому від сходу Серетом (правий берег ріки), а з півночі та заходу – невеликим струмком, в урочищі Доброкут. Від півночі, заходу й сходу територією захищають стрімкі схили гори та скелі на її вершині, а від півдня – три вали з ровами, що перетинають півколом горішній майданчик зі сходу на захід. Перший вал від городища в найвищому місці сягає 7 м висоти, 8 м ширини й 310 м довжини. Ширина рову – 8 м, а глибина – близько 1 м. На віддалі 42 м на південь від нього знаходиться другий вал довжиною 170 м та шириною 5,2 м, висотою 2–3 м. Ширина рову тут – 3,6 м, глибина – 0,6 м. На відстані 98 м від нього влаштовано третій вал довжиною 308 м, висотою 1–1,3 м, шириною 2,5–3 м. Він був забезпечений від зовні ровом, слідів якого вже майже не видно. На території городища знайдено енкалпійон з чотирма євангелістами на кінцях, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, залізні ножі, сокиру та наконечники стріл, два фрагменти скляних браслетів, уламки посуду XII–XIII ст.²⁷

²⁷ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej

w r. 1878 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1879. – S. 37; Antoniewicz W. Sprawozdanie z delegacyj na Podole

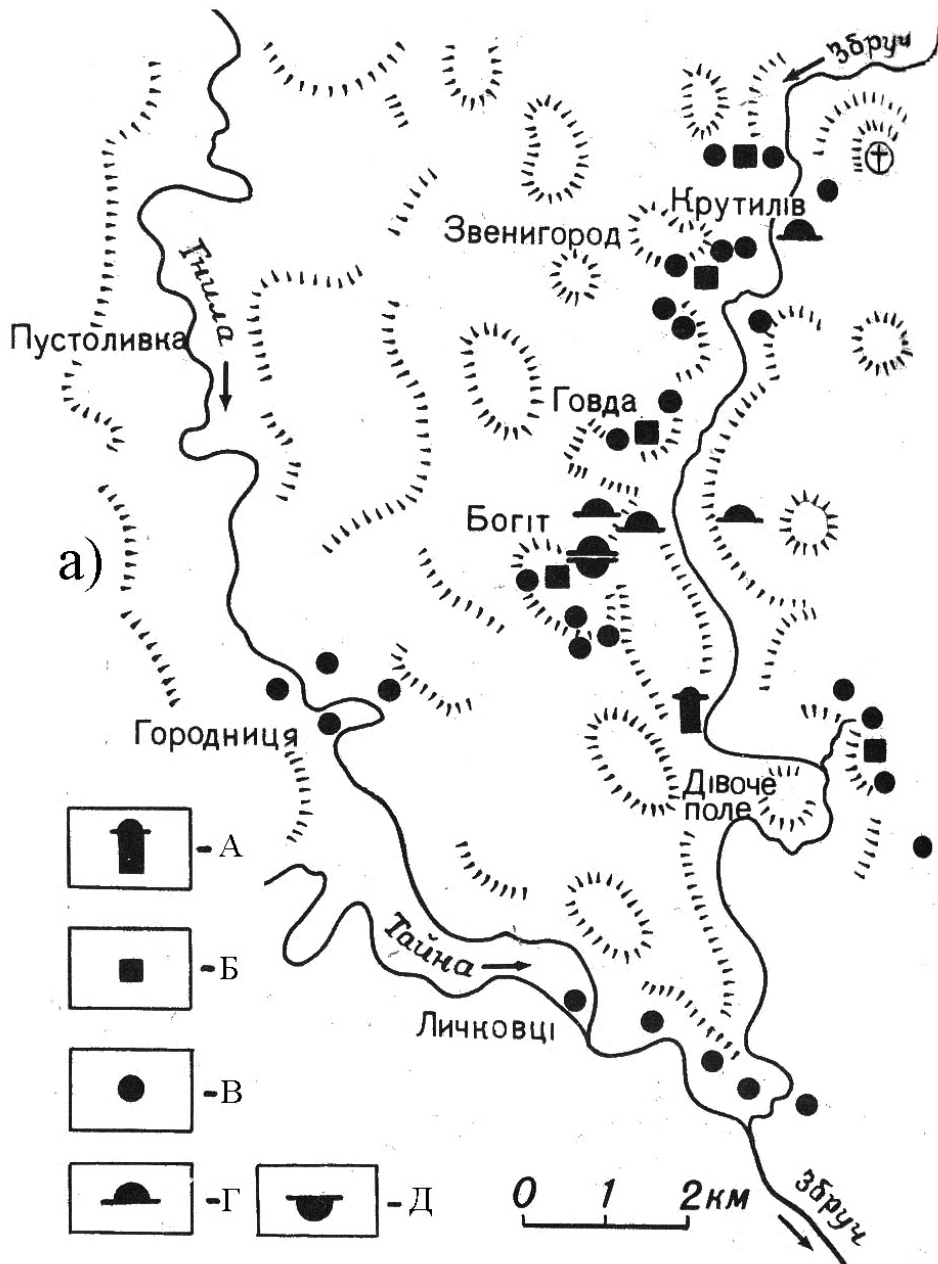

Рис. 3. Схема розташування пам'яток Збруцького комплексу городищ-святилищ (за І. П. Русановою, Б. О. Тимощуком). А – ймовірне місцезнаходження Збруцького ідола, Б – городище, В – селище, Г – курганний могильник, Д – ґрунтовий могильник

Біля городища знаходилося поселення. На його території Богдан Тимошук у 1987 р. зібрав фрагменти кераміки IX–X та XII–XIII ст.²⁸ Ще одне селище XI–XIII ст. на лівому березі Серету на території нинішньої ГЕС зруйноване при будівництві її котловану в 1956 р.²⁹

Згадане городище поблизу с. Гольнищеве розташоване на лівому березі Збруча в урочищі Замчисько (Княже Замчисько) між с. Романівка (Голенищівська сільська рада, Чемеровецький р-н Хмельницької обл.) та с. Іванківці (Городоцький р-н Хмельницької обл.). За інформацією Степана Маярчака, воно займає 3,5 га, прилеглий посад – близько 15 га. За попередніми даними (на городищі проводилися тільки розвідки) датується X–XII ст. Зазначена гора Звенигород знаходиться на протилежному (правому) березі Збруча поблизу с. Крутилів. Тут також збереглося городище X–XIII ст. На думку Богдана Тимошука та Ірини Русанової, обидві пам'ятки та городища Богит і Говда входили до єдиного комплексу язичницьких святилищ, які проіснували до XIII ст. Поряд з ними виявлено Збруцького ідола³⁰.

Одним з перших звернув увагу на описані пам'ятки А. Кіркор, який у другій половині 1870-х – першій половині 1880-х років проводив археологічні дослідження на Західному Поділлі. Зокрема, тоді обстежено городища в Більчі-Золотому, Дзвенигороді та комплекс пам'яток на Збручі. В одній зі своїх публікацій він подав докладний аналіз об'єктів із назвою “Звенигород” та, співставляючи їх із писемними джерелами, дав їм історичну інтерпретацію. Дослідник схилився до думки, що згадане у літописі місто, найімовірніше, можна пов'язати з городищем у с. Дзвенигород на Дністрі, а комплекс на Збручі має важливе значення для вивчення “*kultu rogańskiego*”³¹. Варто зауважити, що окремі автори ставлять під сумнів існування в XII–XIII ст. на Збручі городищ-святилищ. Зокрема, Олексій Комар та Наталя Хамайко вважають Крутилівське городище (гора Звенигород) місцевим княжим адміністративним центром другої половини XII – першої половини XIII ст.³² Проте Збруцький комплекс розташований в одній з найбільше заліснених ділянок Західного Поділля, віддаленій від основних шляхів княжого часу, також він знаходиться на північ від північної межі Пониззя (див. вище). Тому вважаємо малоімовірним функціонування тут центру удільного князівства.

Також видається сумнівним ототожнення з літописним Звенигородом городища в Більчі-Золотому. Хоча воно має ряд ознак, характерних для міст княжого часу, для такої ідентифікації немає ніяких топонімічних

i do Wilna // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1921. – Т. 6. – S. 188–189; Археологічні пам'ятки... – С. 150; Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Звіт... – Рис. 27.

²⁸ Картотека Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури. Висловлюємо вдячність директору інспекції Марині Ягодинській за надану інформацію та допомогу в опрацюванні матеріалів.

²⁹ Свешников И. К. Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции

ЛГИМ в 1956 г. // АИА. – 1956/30. – С. 9.

³⁰ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – Москва, 1993. – 144 с.

³¹ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykazabytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1883. – S. 55–56.

³² Комар А., Хамайко Н. Збруцький ідол: пам'ятник епохи романтизму? // Ruthenica. – Київ, 2011. – Т. 10. – С. 171–173.

даних. Також видається малоімовірним перенесення міста з-над Дзвинячки на Серет³³, оскільки обидві пам'ятки є одночасовими, відстань між ними – понад 40 км і, знову ж таки, немає топонімічних аргументів, здатних вказати на такий зв'язок.

Відтак вважаємо, що найправомірніше пов'язувати Звенигород князя Івана Ростиславовича з городищем у центрі села Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл. Важливо також окремо наголосити на ролі Дністра як транспортної артерії, що мало важливе значення для розвитку регіону загалом та його міст зокрема.

*Львівський інститут банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України*

³³ *Войтович Л.* Союз Візантії... – С. 32–33.

Адольф СЕЛИЦКИЙ

ФРЕСКИ СВЯТЫХ КНЯЗЕЙ-МУЧЕНИКОВ В СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛОЦКЕ

Открытие целосного ансамбля фресок середины XII в. в Спасо-Преображенской церкви Спасо-Ефросиниева монастыря в Полоцке стало не просто выдающимся событием для истории древнейшего искусства Беларуси, старокиевской традиции в целом. Оно принесло немало важных материалов, касающихся разных сторон художественной культуры середины XII в., постижение и осмысление которых потребует немало времени и усилий. В ансамбле фресок этого небольшого монастырского храма, в частности, уцелел ряд редких примеров иконографической практики эпохи. К ним относятся и изображения святых князей-мучеников киевской и чешской традиции, представляющие уникальный памятник такого рода для всего восточноевропейского региона. В их составе находятся, в частности, древнейшие оригинальные живописные изображения канонизированных младших сыновей киевского князя Владимира Святославовича (святого Владимира Великого) – Бориса и Глеба.

Изображения первых киевских святых – князей-мучеников Бориса и Глеба находятся на северной стене западного рукава подкупольного креста, в первом ярусе. Князья представлены в полный рост, прямостоящими, строго в фас. В правой руке каждый из них держит крест – символ мученичества, на левое плечо накинуты плащи, украшенные орнаментальным узором. Плащ Глеба – малинового цвета с геометрическим орнаментом, состоящим из больших кругов, расположенных по вертикали в два ряда. Круги заполнены небрежно исполненными одной линией шестиконечными розетками. Соприкасаясь между собой, круги образуют несколько вытянутый по вертикали ромб с большой белой точкой внутри. Круги и розетки написаны светло-жёлтой охрой, по краям подчёркнуты красным суриком. У Глеба на груди чётко просматривается большая круглая застёжка. Плащи по бортам имеют тёмно-коричневую широкую полосу, богато украшенную жемчужной обнизью в виде двух рядов белых точек разной величины.

У Бориса кафтан светло-синего цвета, открытый на правом предплечье и шее. Его плащ фиолетово-синего цвета с белой подкладкой украшен растительным орнаментом с мотивом выющейся виноградной лозы, заполненной между изгибами ветвей рисунком, отдалённо напоминающим процветший крест. Линия орнамента – жёлтого цвета, кое-где усилена суриком с обрамлением мелкими белыми точками с обеих сторон (жемчужная обнизь).

Князья Борис и Глеб

Князь Борис. Фрагмент

Князь Глеб. Фрагмент

На головах обоих князей – узкие высокие ребристые шапки, несколько суженные к верху. Три видимых ребра чётко прорисованы двойной линией суриком. Особенно хорошо это видно на сохранившемся рисунке шапки Бориса, где даже будто чувствуется материальность – серая добротная ткань. На голове у Глеба шапка такой же формы синего цвета.

Рисунок фигур условный, особенно правой руки Бориса, откровенно контрастирует с иллюзорно выписанными, приближенными к портретным ликами. Глеб изображён безбородым. Объём чуть вытянутого юношеского лица достигается наслоением различной по тону охры. В тeneвых местах оставлена открытой санкирь, на выпуклых проложены слабые румяна. Глаза, нос, губы подчеркнуты тонкой изящной линией, в тени более широкой. Развевающиеся пряди волос с правой стороны переданы волнистыми линиями различной длины, написанными суриком. Взгляд обращен прямо на зрителя.

Борис изображён также прямолично, в фас, взгляд отведен вправо от зрителя. Лик выписан в той же манере, правда, несколько грубее. Возможно, художник таким образом хотел показать, что Борис был старше Глеба. Усы и борода (особенно на щеках) исполнены короткими мелкими штришками. Техника проработки ликов, о чём уже упоминалось в литературе, напоминает лессировку иконной живописи¹.

Святой страстотерпец король чешский Вацлав в паре со священномучеником Романом изображены на южной стене фронтально, во весь рост. В правой руке каждый из них на уровне груди держит крест, левая прикрыта плащом, накинутым на плечо. Плащ короля Вацлава – тёмно-синего цвета, изукрашен тщательно выписанным растительным орнаментом с пропорционально построенными завитками вьющейся виноградной

¹ Сарабьянов В. Д. Спасо-Преображен-

ская церковь Евфросиньева монастыря и её фрески. – Москва, 2007. – С. 143.

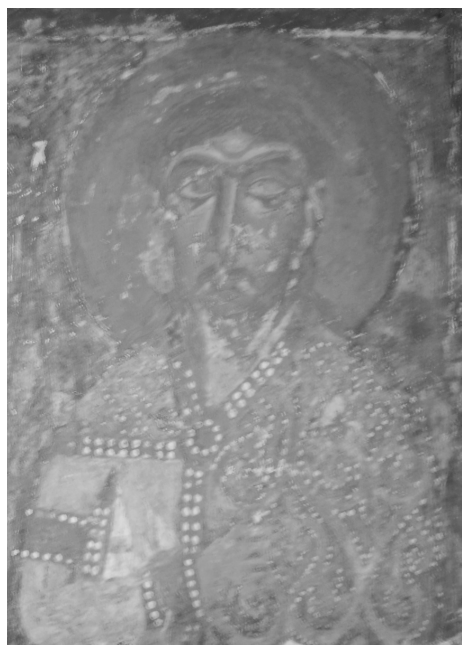

Святые Роман и Вацлав

Святой Роман. Фрагмент

Святой Вацлав. Фрагмент

лозы в две зеркальных линии. Расширяющиеся промежутки в виде чечевицы заполнены красивыми сложными завитками. Кроме жемчужной обниси, по широким тёмно-коричневым бортам, плащ святого Вацлава эффектно украшен небольшими четырёхконечными изумрудными крестами мальтийского типа в обрамлении жёлтых квадратиков. Кафтан святого – приятного бирюзового цвета. У обоих святых плащи скреплены на груди большой круглой застёжкой, богато украшенной “жемчугом”. Плащ святого Романа – красновато-коричневого цвета, украшен также выющимся растительным орнаментом и исполнен светло-жёлтой охрой. Такие же вытянутые чечевичные промежутки между гибкими линиями заполнены рисунком крестов, концы перекладин и верх которых завершены в виде трилистника. По центру пересечения перекладины имеется расширение с изображением объёмного медальона с большой белой точкой внутри. Головы не покрыты. У святого Вацлава она коротко острижена, у святого Романа каштановые волосы на голове разделаны мягкой гибкой линией, они длинные, до шеи, аккуратно зачёсаны и убраны за уши.

Живописное решение ликов отличается от князей-мучеников Бориса и Глеба. Проработка объёма здесь более жёсткая, сухая, лаконичная. Объём достигается также наслоением охр от светло-жёлтой до красновато-коричневой в теневых местах. Подглазины, надбровные дуги, горбинка носа обработаны разбелённой охрой. Святой Роман несколько моложе святого Вацлава, его лик решён мягче, не такие активные пробела и тени, тоньше и мягче линии. Святого Вацлава отличают очерчивающие крылья носа, брови, губы. Дополняют и усиливают различие в возрасте усы, делаая его старше.

Святой Вацлав как первый славянин-мученик был известен на Руси. Существовала очень тесная связь между Сазавским монастырём возле Праги (на реке Сазава) и киевским Печерским монастырём. На переломе XI–XII вв. на Русь проникли и распространились “Пражскезломки” и “Киевскезломки” – жития святых Вацлава и его бабушки Людмилы.

Головы всех четырех святых окружены нимбами цвета красновато-коричневой охры. Нимбы оконтурены двойной линией – синей и белой снаружи. Фон темно-синий.

Если учесть династические браки, родственные связи Киева и Полоцка (заказчица фресок – святая Ефросиния приходилась в 5-м поколении праправнучкой святому Владимиру через сына Владимира и Рогнеды – Изяслава, сосланного на Полотчину и возродившего полоцкую династию Роговолодовичей: Изяслав – Брачислав – Всеслав-Чародей – Святослав-Георгий, отец Евфросинии), требования к подбору персонажей в системе росписи становятся понятными.

Ещё Ярослав Мудрый начал освобождение от засилия Византии в церковных делах. Став правителем Киевской Руси, он начал проводить политику энергичного укрепления международного положения государства. Важнейшим из дел было усиление церковной организации и расширение круга своих русских святых. Именно Ярослав Мудрый был инициатором почитания своих убитых братьев Бориса и Глеба.

Специфичностью культа князей Бориса и Глеба являлось то, что издревле на Руси их чтили как святых-целителей. Изображённые с крестами, они выступают как святые мученики-целители. К тому же, все четверо изображённых святых, очевидно, являлись патрональными святыми полоцких князей Глеба Минского, Бориса Полоцкого, рано умершего Романа, брата Евфросинии – Вячеслава. Владимир Лесючевский отмечал: “Почитая святых, как своих личных покровителей, князья почитали их как святых покровителей своего класса, как защитников и представителей в княжеских усобицах, предоставляя остальному народу почитать их исключительно, как целителей”².

Вновь открытое фресковое изображение святых князей-мучеников Бориса и Глеба не является самым древним на местной почве – в Полоцке зафиксированы его предшественники. В ансамбль полоцкого Бельчицкого монастыря входила небольшая по размерам Пятницкая церковь, построенная, возможно, уже в 20-х годах XII в.³ Обнаруженное здесь на предалтарной стене фресковое изображение святых Бориса и Глеба было воспринято даже основанием для предположения о возможном первоначальном Борисоглебском посвящении церкви⁴.

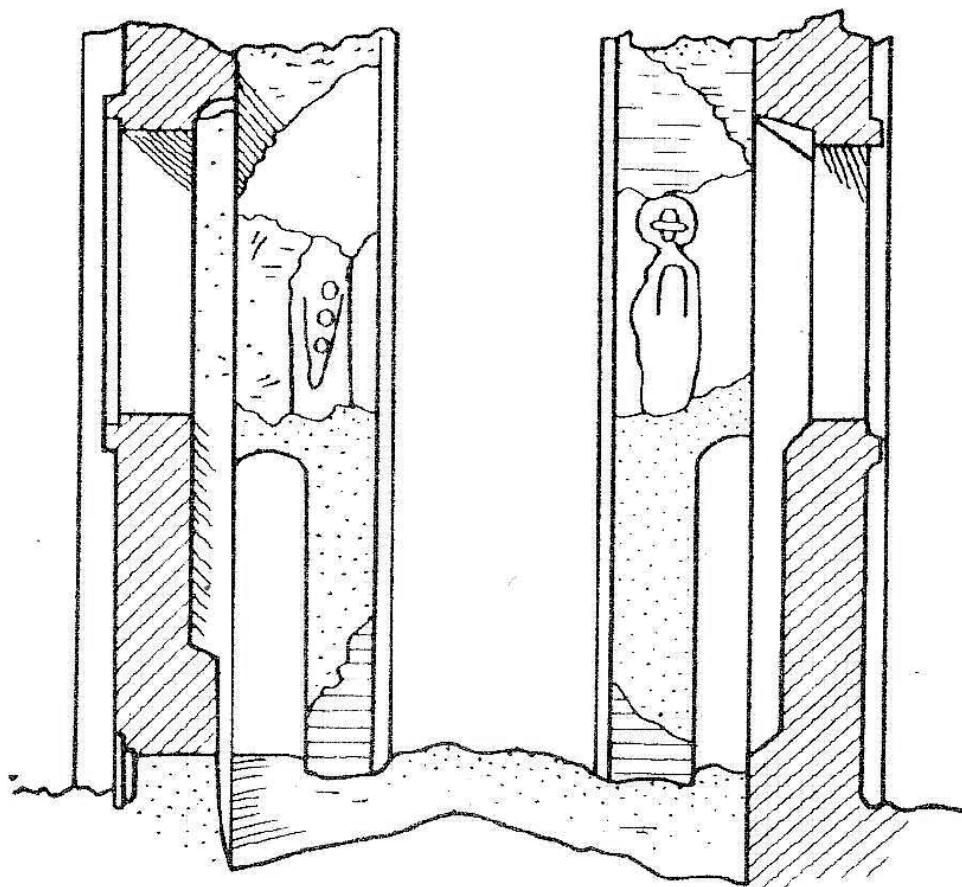
Иван Хозеров уделял бельчицким изображениям Бориса и Глеба особое внимание, привлекая их для доказательства посвящения храма. Николай

² Лесючевский В. И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология. – 1946. – Т. 8. – С. 225–241.

³ Воронин Н. Н. Бельчицкие руины: к

истории полоцкого зодчества XII в. // Архитектурное наследство. – Москва, 1956. – Вып. 6. – С. 19.

⁴ Там же. – С. 12–14.

Пятницкая церковь. Восточная стена. Рисунок-схема Н. Н. Воронина

Воронин отметил “слабозаметные фигуры в рост” и на рисунках-схемах показал князей с отчётливой прорисовкой одежд и головных уборов⁵. Сопоставляя и анализируя сведения Николая Щекотихина, Ивана Хозерова и Николая Воронина, можно предположить, что над боковыми нишами слева и справа находились изображения в рост прямостоящих фигур двух юношей в княжеских одеждах. Над головами высвечивались красно-жёлтые нимбы на тёмно-синем фоне. У обоих юношей в правой руке, приподнятой до уровня груди, находились кресты как символ мученичества, левая согнута в локте и развёрнута ладонью к зрителю – знак приятия благодати⁶. На левой фреске рисунок верхней половины лица погиб. По сохранившейся нижней части губ и подбородка святого можно определить, что он безбородый, что дает основание видеть в нем святого Глеба. На фреске справа лицо

⁵ Там же. – С. 13.

⁶ Щекотихин М. М. Фрески Полоцко-

го Борисоглебского монастыря // Наш край. – 1925. – № 1. – С. 18–25.

Пятницкая церковь. Роспись восточной стены

также имеет утраты, однако различимы небольшая борода, на голове – светлая меховая шапка с околышем, закруглённая кверху. В длинном плаще с застёжкой на правом плече сохранилась тёмная кайма, проходящая чуть левее середины, линии складок и чёткая красно-коричневая линия, обрисовывающая фигуру. Плащи украшены орнаментом из концентрических окружностей⁷. Орнаментированные подобными большими кругами ткани часто изображались в Менологии императора Василия II (Ватикан, Ватиканская Апостольская библиотека)⁸. Аналогично украшены также одежды

⁷ Архив Государственной Третьяковской галереи. – Ф. 67. – Ед. хр. 361. Фотогр. 15, 29, 32.

⁸ Il Menologio di Bosilio II. – Milan, 1907. – P. 7 XI, 13 XII, 25 XII.

Пятницкая церковь. Князь-мученик
Глеб. Рисунок-схема

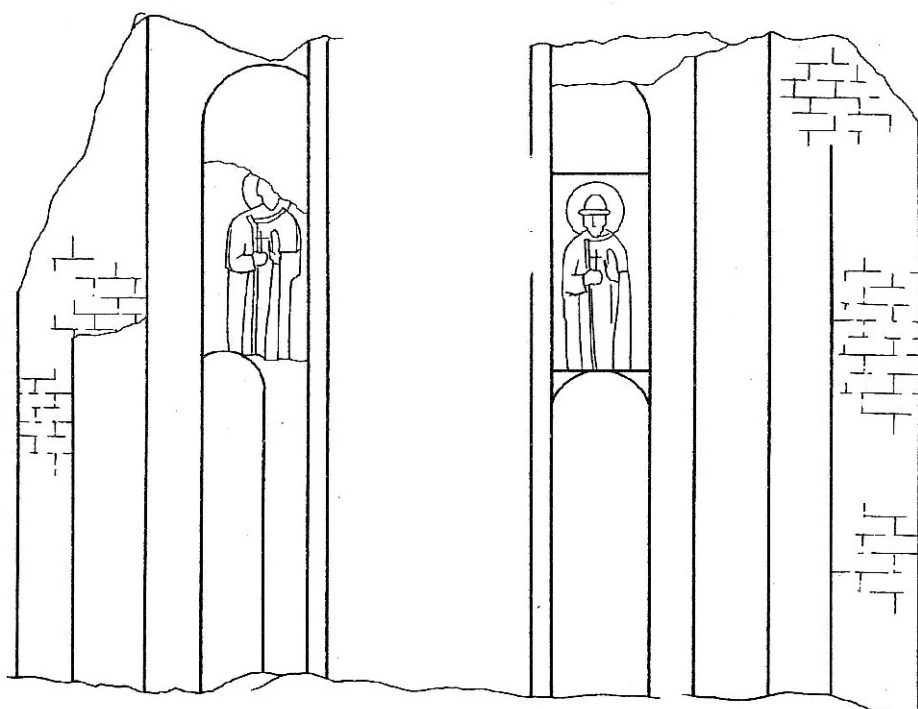
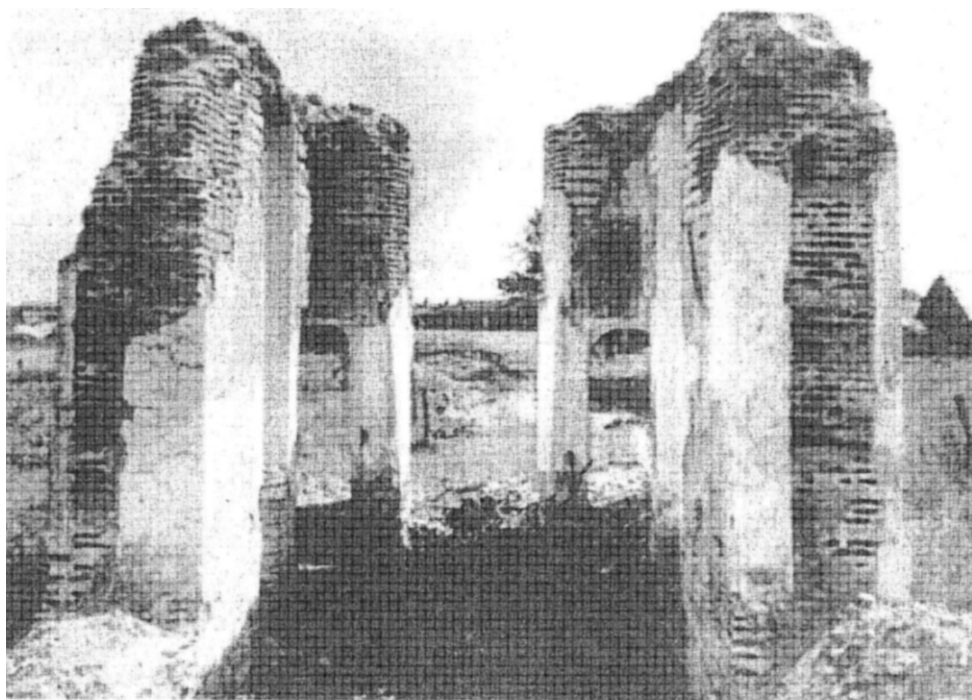
Пятницкая церковь. Князь-мученик
Борис. Рисунок-схема

детей Ярослава Мудрого в известном портрете княжеской семи во фресковой росписи Софии Киевской⁹.

Иконография князей в полоцкой Пятницкой церкви в основном традиционна. Чаще они изображались с мечом или копьем в правой руке, что указывало на связь с воинским культом. Иконография Бориса и Глеба в полоцкой пятницкой росписи (изображены в позе моления) наводит на мысль, что её главным идейным содержанием было моление и заступничество. Один силуэт повторяется другим, закрепляя восприятие главной идеи. Борис и Глеб были патрональными святыми князя Бориса Всеславича, покровителями княжеской семьи. Изображения князей-мучеников помещены в храме на наиболее видных и почитаемых местах – предалтарной стене и входили, по-видимому, в состав композиции. В центре апсиды, возможно, был изображён Христос на троне в образе судьи. Тогда Борис и Глеб выступают как предстатели. По идейному замыслу композиция близка алтарной росписи церкви Спаса на Нередице (1199), где Борис и Глеб возглавляют процессию святых и мучеников и помещены слева и справа от Богородицы Оранты. Христос на троне с предстоящими Борисом и Глебом

⁹ София Киевская. Государственный архитектурно-исторический за-

поведник / Автор статьи и составитель Г. Н. Логвин. – Киев, 1971. – Ил. 125.

Пятницкая церковь. Восточная стена. Фото и рисунок-схема

известен в древнерусской росписи, правда, более поздней – в Смоленском храме на Протоке (рубеж XII–XIII вв.). Н. Н. Воронин определял эту композицию как тему моления или предстояния. Она находилась в центре жертвенника, в ярусе, где помещена галерея мучеников¹⁰.

Вновь открытые фрески святых князей-мучеников в Спасо-Преображенской церкви Спасо-Ефросиниева монастыря в Полоцке – важное пополнение оригинальной иконографии старокиевской традиции древнейшего периода ее развития. По своему значению оно представляется одним из самых существенных открытий такого рода в художественном наследии великокняжеских времен.

Выражаю благодарность реставратору высшей категории Ю. И. Малиновскому за предоставленную помощь в изучении фресок святых князей-мучеников Спасо-Преображенской церкви, а также профессору Юрию Пискуну за предоставление приложенных к статье фотографий.

Білоруський державний технічний університет

¹⁰ Воронин Н. Н. Смоленская живопись XII–XIII веков. – Москва, 1977. – С. 19.

МЕШКАНЦІ МІСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Мешканці міських осередків відігравали важливу роль в економічному та політичному житті Галицько-Волинського князівства. Їхнє відношення до державної влади та місце в адміністративній системі держави вивчено, однак досить скромно. Головною причиною цього є фрагментарність відомостей писемних джерел. У збірнику права давньої Русі – Руській Правді, як широкій, так і короткій редакціях, представників зазначеної групи підданих не віднотовано взагалі. Руська Правда, щоправда, згадує про ремісників та купців, але не розрізняє місця їх постійного проживання, однаково трактуючи тих, що мешкали у селах, як і міських осередках. “*Вира*”¹ за вбивство ремісника, за Руською Правдою, співставлялася з “*вірою*” за дрібних княжих чи боярських урядників – *сільських тивунів*² та була більшою від “*віри*” за вбивство *рядовичів*³, *смердів*⁴ і *холопів*⁵: “*А въ сельскомъ тиоунѣ княжи или в ратаинѣмъ, то 12 гривнѣ. А за рядовича 5 грив(енъ). Тако же и за боярескѣ. О ремѣствъницѣ. [А] за ремѣствъника и за ремѣствъницу, то 12 гривне. А за смердии холопъ 5 гривенъ, а за робоу 6 гривенъ (виділено – О. Б.)*”⁶. Це свідчить про вище суспільне становище ремісничої людності порівняно з зайнятою у сільському господарстві⁷.

Руська Правда згадує також купців, регулюючи, насамперед, механізми сплати боргів⁸: “*О долзѣ. Аже кто многымъ должень боудеть, а пришедъ гость*

¹ Різновид покарання за вбивство, виражений у сплаті фінансового відшкодування: *Вира* // Советская историческая энциклопедия (надалі – СІЕ). – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 500.

² Княжий чи боярський слуга, що брав участь у управлінні господарством: *Тиун* // СІЕ. – Москва, 1973. – Т. 14. – С. 241–242.

³ Сільська людність, залежна від господаря, на підставі умови (“*ряду*”): *Рядовичи* // СІЕ. – Москва, 1969. – Т. 12. – С. 432.

⁴ Вільна сільська людність, що виконувала повинності на користь князя: *Смерды* // СІЕ. – Москва, 1971. – Т. 13. – С. 75–76.

⁵ Службна людність, залежна осо-

бисто, за становищем близька до невольників: *Холопы* // СІЕ. – Москва, 1974. – Т. 15. – С. 617–618.

⁶ *Греков Б.* Правда Русская. – Ленинград, 1940. – С. 124.

⁷ На думку Наталі Яковенко, свідомством окремого статусу купців та ремісників, вищого, ніж той, який мали інші вільні мешканці краю, була традиція складання присяги “*горожанами*” (ремісниками та купцями) кожному новому князю при перейнятті влади в місті та князівстві: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання третє, перероблене та розширене. – Київ, 2006. – С. 73.

⁸ *Греков Б.* Правда Русская. – С. 129–130.

*изъ иного города или чюжеземьць, а не вѣдаѧ запоустить за нь товарь, а ѡплать начнеть не дати гости коунь ѧмоу, а пьрвиѧ дѣлжьбити начьноуть ѧмоу запинати, не дадоуче ѧмоу коунь, то вести и на торгь и продати и ѡтдати же пьрвѣѧ гостины коуны, а домашьным, что са ѡстанеть коунь, тѣмь же са подѣлать; пакы же ли боудоуть кнаже коуны, то кнаже коуны переже взати, а прокъ в дѣль; аже кто много реза ималь, то томоу не имати (видѣлено – О. Б.)*⁹. Цих “гостей” необхідно визнати купцями, оскільки йдеться про товар, що його переказує “гость” мешканцеві певного міста, який, теж купцеві – адже має він віддати “гостю” за цей товар гроші (“коуны”).

У широкій редакції Руської Правди обумовлено також розміри оплати за роботи при зведенні укріплень. Джерело називає ремісників, що працюють при будівництві укріплень, “городниками” й так окреслює належну їм оплату: “А се закладаюче городъ. А се оуроци городникоу: закладаюче городьна, кѹна взати, а кончавше ногата; а за кормъ, и за вологу, и за мѧса, и за рыбы 7 коунь на недѣлю, 7 хлѣбовъ, 7 оубороковъ пшена, 7 лоуконь ѡвса на 4 кони; имати же ѧмоу, донелѣ городъ сѣроубать; а солодоу дадатъ ѧмоу ѡдиною 10 лоуконь”¹⁰. Отже, оплата здійснювалася як платіжними засобами, так і продуктами. На основі цього фрагмента не можна, однак, з’ясувати, хто платив “городникам”, бракує й розрізнення міських ремісників та сільських.

В історіографії набув популярності погляд, нібито мешканці міських осередків утворювали окрему суспільну групу. Ще Михайло Тихомиров сформулював тезу, згідно з якою “руські міста з’являються та оформлюються у торгово-ремісничі центри водночас з містами Чехії, Польщі та Німеччини, відтак, йдуть в ногу з іншими країнами Європи, що розвивалися на території, яка знаходилась за межами Римської імперії”¹¹. Вона впливала з головного твердження про появу та розвиток міст як на Русі, так і в Чехії й Польщі без жодних зовнішніх впливів і складення на Русі того ж типу міста, що й на Заході¹².

Робилися також спроби підібрати аналогії для пошуку на давньоруському ґрунті елементів імунітетних комунальних прав мешканців. На думку Володимира Пашуто, який поділяв давньоруські міські осередки на вільні та приватні¹³, вільні володіли корпоративним правом власності¹⁴. Елітарні верстви (“*мужи градские*”) мали укладати “ряды” – умови з князями, що прагнули зайняти трон, опанування якого давало право управляти усією територією (князівством чи волостю), пов’язаною з конкретним осередком. Серед таких центрів автор згадав насамперед Київ та Новгород. Неодноразово засвідчені в літописах приклади укладення договорів (“рядов”) між князем та

⁹ Греков Б. Правда Русская... – С. 130.

¹⁰ Там же. – С. 132.

¹¹ “Русские города появляются и оформляются в торгово-ремесленные центры одновременно с городами Чехии, Польши и Германии, следовательно, идут в ногу с другими странами Европы, развивавшимися на территории, находившейся за пределами Римской империи”: Тихомиров М.

Древнерусские города. Издание 2-е, дополненное и переработанное. – Москва, 1956. – С. 52.

¹² Тихомиров М. Древнерусские города. – С. 5, 52.

¹³ Пашуто В. О некоторых путях изучения древнерусского города // Города феодальной России. – Москва, 1966. – С. 95.

¹⁴ Там же. – С. 93–98.

містом, на думку В. Пашуто, доводили, що вільні міста мали саме право власності на землю, а їхній статус свідчив про функціонування міських рад (дослівно – “*городских советов*”) як органів міщан з колективним правом імунітету¹⁵. На теренах Галицько-Волинської держави такі умови (“*ряды*”) з князями нібито укладали громади Галича та Володимира. На доказ дослідник подав наступні приклади. У 1188 р. король Угорщини Бела III (1148–1196)¹⁶ забезпечив трон у Галичі своєму синові Андрієві (1176–1177?–1235)¹⁷: “*угорський король під виглядом допомоги Володимиру Ярославовичу посадив у Галичі свого сина; король знав силу міських комунальних прав на Русі і тому “даде весь наряд галичанам”, серед яких на даний момент мали перевагу ворожі Володмиру “мужи” – бояри*” (виділено – О. Б.)¹⁸. В. Пашуто зінтерпретував вираз Київського літопису “*даде весь наряд галичанам*” слідом існування у громади мешканців Галича певного взірцевого тексту умови (“*ряда*”), який вони підписали тоді з угорським королем¹⁹. Забрало, однак, переконливих доказів, чому, власне, варто прийняти таку інтерпретацію: адже вона не єдино можлива. Мотивованішим, на наш погляд, видається тлумачення виразу “*даде весь наряд галичанам*” як свідчення поділу між галицькими боярами урядових посад для здобуття їхньої прихильності.

Що ж до Володимира, то В. Пашуто бачив свідоцтво існування тут міської ради в оповіданні про передачу влади від князя Володимира Васильковича (1247–1249–1288)²⁰ до князя Мстислава Даниловича (1247–1250 – після 1289, перед 1308)²¹ у 1288 р.: “*Дал ти есть землю свою всю и городы по своему животе*”, – говорить володимирський князь Володимир Василькович своєму наступнику Мстиславу. **Однак, і в цьому разі рішення погоджувалося з радою міста.** Отримавши землю та міста за рядом, князь Мстислав поїхав до столичного міста Володимир та у єпископському храмі “*созва бояры володимерския брата своего и местиче, русци и немце и повеле передо всеми чести грамоту братню о даньи земли и всех городов и столного города Володимеря*”. **Рада вислухала, схвалила та єпископ благословив Мстислава на княжіння** (виділено – О. Б.)²². На наш погляд, така інтерпретація надто далеко

¹⁵ Там же. – С. 95.

¹⁶ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 470.

¹⁷ Там само. – С. 468.

¹⁸ “...венгерский король под видом помощи Владимиру Ярославовичу посадил в Галиче своего сына; король знал силу **городских комунальных прав** на Русі и потому “*даде весь наряд галичанам*”, среди которых в данный момент имели перевес враждебные Владимиру “*мужи*” – бояре” (виділено – О. Б.): Пашуто В. Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 38.

¹⁹ Пашуто В. Черты политического

строю... – С. 38.

²⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 383–386.

²¹ Там же. – S. 377–381.

²² “*Дал ти есть землю свою всю и городы по своему животе*”, – говорит володимирський князь Володимир Василькович своєму преемнику Мстиславу. **Однако и в этом случае решение согласовывалось с советом города.** Получив землю и города по ряду, князь Мстислав поехал в столичный город Владимир и в епископском храме “*созва бояры володимерския брата своего и местиче, русци и немце и повеле передо всеми чести грамоту братню о даньи земли и всех городов и столного города Володимеря*”.

відходить від викладу джерела. Літопис нічого не говорить про висловлення згоди мешканців Володимира на прийняття князя Мстислава Даниловича на княжіння, а тільки інформує про оголошення грамоти Володимира Васильковича. Квінтесенцією погляду В. Пашуто може бути твердження нібито *“у кожного міста була своя Правда”*, або, інакше кажучи, – певний взірць умови, яку вільне місто уклало з новим князем, коли він займав трон²³.

Подібно розглядала *“ряди”* з князями й Анна Хорошкевич. На її думку, не тільки німецьке міське право гарантувало містам свободу перед власником, а й також згадані умови з князями, що регулювали правові взаємовідносини²⁴.

Наведені погляди В. Пашуто та А. Хорошкевич не знайшли підтримки в історіографії. Підважували їх, серед інших, Андрій Куза та Валентин Янін²⁵. Вдало вказав на вади цих пропозицій Петро Толочко. Він підкреслив, що *“ряди”* укладались не між князем та містом (тобто купцями та ремісниками), а між князем та боярами, які поряdkували в місті. Йшлося не про імунітетні права міського осередку, а урядові посади боярам задля забезпечення їх власної користі²⁶.

Цілком інший погляд на місце міських громад у правовій структурі запропонували Ігор Фроянов та Андрій Дворніченко. Вони потрактували політичний устрій Русі як федерацію вічових республік, де місто нероздільно пов'язане з волостю. Джерелом публічної влади була громада жителів (*“община”*) головного міста. Система управління такою громадою складалася з князя, посадика, тисяцьких та соцьких. Головною ланкою цієї системи виступало, однак, віче – збори вільних мешканців, членів громади, на якому вирішувалися усі важливі справи. Існувала також колективна земельна власність громади (поряд з індивідуальною). Громади *“пригородів”* залежали від громади головного міста. У кожному місті вони були тісно пов'язані з волостю. Основою військової могутності волості виступало ополчення головного міста, до якого долучалися військові відділи його підконтрольних поселень. У такий спосіб громада утворювала місто-державу²⁷. На прикладі Галицько-Волинського князівства цю теорію описав Олександр Майоров, виділивши наступні міста-держави: Галич, Володимир, Луцьк, Берестя, Червен, Белз, Буськ, Чорторийськ та Дорогичин²⁸.

Совет выслушал, одобрил, и епископ благословил Мстислава на княжение (виділено – О. Б.): Пашуто В. Черты политического строя... – С. 39.

²³ Пашуто В. Черты политического строя... – С. 38.

²⁴ Хорошкевич А. Проблемы истории русского города X–XVI веков в новейшей историографии ФРГ // История СССР. – 1986. – № 4. – С. 208.

²⁵ Куза А. Социально-историческая типология древнерусских городов X–XIII вв. // Русский город. – Москва, 1983. – С. 14; Янин В. К проблеме новгородских сотен // Археографический ежегодник за

1973 г. – Москва, 1974. – С. 178–180.

²⁶ Толочко П. Социальная типология древнерусских городов // Раннеславянский город и его округа. – Москва, 1995. – С. 9.

²⁷ Фроянов И. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Ленинград, 1974; *Его же*. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980; Фроянов И., Дворніченко А. Города-государства Древней Руси. – Ленинград 1988.

²⁸ Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская

Узагальнити та, в певному сенсі, поєднати різні теорії щодо ролі та місця міських осередків у правовій системі Галицько-Волинської держави, спробувала Катажина Крупа. На її думку, на політичній арені давньоруських міст виступали три сили: вільні мешканці (купці та ремісники), феодалні еліти (бояри), князі та їх оточення²⁹. Поєднуючи погляди І. Фроянова та А. Дворніченка, а також їх імплементацію у праці О. Майорова на прикладі Галицько-Волинського князівства, дослідниця ствердила: *"...підставою територіального поділу у Південній Русі були міста – столиці волостей, у яких формально повнота влади спочивала в руках громад мешканців"*³⁰. Вона визнала також існування на теренах Галицько-Волинської держави декількох типів поселень, у яких можна вбачати міські риси. Насамперед, це були великі земські міста – столиці волостей; *"пригороди"* міст, що виконували столичні функції, та інші міські осередки, а також центри феодалних волостей у володінні бояр³¹. Така ситуація, однак, на думку авторки, від середини XIII ст. почала змінюватися. Причиною стала монгольська навала та її вплив на суспільно-економічну ситуацію як у всій Русі, так і Галицько-Волинській державі. Князі *"...почали виконувати функції, пов'язані зі збиранням оплат на користь нових правителів (монголів – О. Б.), що дозволило їм поволі зміцнити свої позиції щодо міської громади"*³². Це мало істотний вплив на розвиток міст. Від середини XIII ст. князі та інші феодали *"почали зосереджувати у своїх руках щоразу більші земельні володіння"*, що в результаті призвело до ослаблення зв'язку міста та волості, наслідком чого, у свою чергу, було *"замикання міст завдяки застосуванню нових правових рішень"*³³.

Варто погодитися з К. Крупою, що період функціонування Галицько-Волинської держави – XIII та перша половина XIV ст. характеризувався значними змінами в житті міських осередків та їх мешканців. Надалі тісним залишався зв'язок міста й волості, у писемних джерелах помітний і після входження частини земель Галицько-Волинського князівства від середини XIV ст. в орбіту польської державності³⁴. На думку Анджея Янечка та Ришарда Щигла, сформована за княжих часів гродово-територіальна

община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 167–168.

²⁹ Krupa K. Z dziejów ustrojowych miast na Rusi Halicko-Włodzimierskiej w XI–XIII wieku // Przegląd Humanistyczny. – 1997. – R. 41, nr 1. – S. 24.

³⁰ *"...podstawą podziału terytorialnego na Rusi południowej były miasta-stolice wołości, w których formalnie pełnia władzy spoczywała w rękach wspólnot mieszkańców"*: Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 28.

³¹ Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 30.

³² *"...zaczęli pełnić funkcje związane z pobieraniem opłat na rzecz nowych władców (Mongolów – О. Б.), co pozwoliło im na powolne wzmacnianie swej pozycji wobec wspólnoty gro-*

dowej": Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 30.

³³ *"Pierwsze oznaki tego zjawiska pojawiły się po najeździe tatarskim, gdy książęta i feudałowie zaczęli skupiać w swych rękach coraz większe dobra ziemskie. Rozluźnieniu zaczęły ulegać ścisły dotychczas związek włości z miastem. Logicznym następstwem tych zjawisk było замыkanie się miast dzięki zastosowaniu nowych rozwiązań prawnych"*: Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 31.

³⁴ Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza // Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej. – Wrocław, 1993. – S. 143–157.

система на перших етапах запровадження польської адміністрації була прийнята та в адаптованій формі функціонувала до середини XV ст.³⁵

Згідно з поглядом Максима Макарова, тип середньовічного західноєвропейського міста з юридично виокремленою громадою, наділеною правом самоврядування, не був знаний на Русі й у XIII ст. Міські осередки не утворювали окремих міських структур, а їх мешканці – з огляду організації – нічим не відрізнялися від сільських жителів волості: *“Центральний “град” з розташованим біля нього посадом утворював органічне ціле з підпорядкованою йому територією й був одним великим центром влади, ремесла та торгівлі землі-волості, обшар якої, у свою чергу, поділявся на декілька дрібних волостей”*³⁶.

Підсумовуючи, можна ствердити різноманітність поглядів на роль та місце галицько-волинських міст у державній правовій системі. Причиною такої ситуації, про що вже згадувалося, є брак докладнішого відображення самої проблеми в джерелах, а також різні підходи окремих історіографічних шкіл до з'ясування питання про суспільно-правові стосунки в державі. Не можна, однак, погодитися зі згаданою пропозицією В. Пашуто та А. Хорошкевич щодо можливості укладення умов (*“ряд”*) між мешканцями міських осередків та князями й ствердити на цій підставі існування у давньоруських містах комунальних корпорацій, подібних до західноєвропейських міських громад.

Нечисленні перекази літописних джерел та інших писемних пам'яток дають змогу окреслити систему управління міськими осередками та дати відповідь на питання про місце міських громад (купців та ремісників) в організаційній структурі Галицько-Волинської держави. Уже М. Тихомиров відзначав, що життя мешканців міст було упорядковане та організоване³⁷, управління опиралося на уряди *тисяцького й соцького*³⁸. На його думку, хоча спершу цих урядників і призначав князь, поступово вони ставали представниками інтересів міської громади³⁹.

Інакше гадала Ксенія Софроненко, підкреслюючи зв'язок урядів *тисяцького та посадника* (останній, на її думку, управляв у менших за значенням міських осередках) з особою князя. На такі уряди, як вона вважала, висувалися особи боярського походження – у своїй діяльності на відповідних

³⁵ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 21–34; *Ejusdem*. System grodowo-terytorialny... – S. 148; *Szczygieł R.* Od wołości do powiatu. Przemiany podziałów terytorialnych Rusi Szwedzkiej w XIV–XVI wieku // Галицько-Волинська держава: Передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – S. 9–11.

³⁶ “Центральны “град” з размещаным каля яго посадом утвараў арганічнае цэлае

з падпарадкаванай яму тэрыторыі і з'яўляўся адзіным значным цэнтрам улады, рямства і гандлю зямлі-воласці, абшар якой у сваю чаргу быў падзелены на некалькі дробных валасцей”: Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі: правое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 39.

³⁷ Тихомиров М. Древнерусские города. – С. 225.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же. – С. 228.

посадах репрезентанти інтересів не мешканців міст, а князя, пануючої верстви загалом⁴⁰. Подібно сприймав ситуацію також Іван Крип'якевич: головний обов'язок *тисяцького* полягав в організації оборони ввіреного йому міста. Особи, які займали цю посаду, були водночас довіреними князя й могли виконувати також інші його доручення⁴¹.

Анджей Поппе твердив: *“Уряд тисяцького, що спершу обсаджував кн[язь] з-посеред міського боярства, поступово усамостійнювався, стаючи представником міської верхівки, а часом і М[іста], в протистоянні з кн[язями]. У XII ст., з одного боку, утвердилась спадковість цього уряду у декотрих боярських родах, а з іншого – перемагав принцип виборності, що завершився успіхом у Новгороді В[еликому] та Пскові; зміни у цьому напрямі відбувалися також у Києві, Полоцьку, Смоленську, Галичі та ін.”*⁴².

Проаналізуємо тепер згадки про зазначені уряди в контексті міських осередків Галицько-Волинської держави. До переліку таких урядів, крім *тисяцького* та *соцького*, необхідно додати ще теж *воеводу* й *посадника*, що також з'являються у контексті проблеми міських осередків. Чисельність самих переказів, попри очікування, досить незначна. Маріуш Бартніцкі у студії про політичну еліту Галицько-Волинського князівства XIII ст. віднотував 9 *воевод*, 5 *тисячників*, 2 *посадників* та 1 *соцького*⁴³. Однак ці урядники, здебільшого, виступають поза контекстом міських осередків, а з'являються при князях у повідомленнях про різноманітні воєнні події. Порівняймо випадки, коли урядників, що нас цікавлять, вдається пов'язати з конкретними містами.

Про *воевод* при містах згадано тричі. Уперше під 1280 р., коли віднотовано берестейського *воеводу*: *“Лаховъ воеваша оу Берестья. по Кроснѣ. и взаша сель десать. и поидоша назадъ. Берестьяни же собрашася и гнаша по нихъ. башеть бо Лаховъ. двѣстѣ. а Берестьянъ .оѣ. (70 – О. Б.) башеть бо оу нихъ воевода Титъ вездѣ словии моужьствомъ. на ратѣхъ и на ловѣхъ. и тако оугонивъше ѣ и бишася с ними. Бжиюю же мл(с)тью. побѣдиша Берестьянѣ”*⁴⁴.

Під 1283 р. відзначено холмського *воеводу*: *“Володимеръ (князь Володимир Василькович – О. Б.) же нарядивъ ратѣ. поиде к Берестью. тоу сѣ собра. и Хольмлянѣ придоша к нему башеть бо воевода с ними. Тюима”*⁴⁵. Однак тут, радше, йдеться про *воеводу* не як урядника в місті, а керівника його військового ополчення за вказаних конкретних обставин.

⁴⁰ Софроненко К. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – Москва, 1955. – С. 132–133.

⁴¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 162.

⁴² *“Urząd tysiącznika, mianowanego pierwotnie przez ks[ięcia] spośród bojarstwa miejskiego, stopniowo usamodzielniał się, stając się przedstawicielem góry miejskiej, niekiedy i M[iasta], w przetargach z ks[ięciem]. W w. XII z jednej strony utrwala się dziedziczność tego urzędu w niektórych rodach bojarских, a z dru-*

giej zwycięża zasada obieralności, uwieńczona pełnym sukcesem w Nowogrodzie W[ielkim] i Pskowie; zmiany szły w tym kierunku także w Kijowie, Połocku, Smoleńsku, Haliczu i in.”: Poppe A. Miasta, cz. IV: Ruś // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław, 1967. – T. 3. – S. 227.

⁴³ Bartnicki M. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. // Ruthenica. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 108.

⁴⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 890.

⁴⁵ Там же. – Стб. 884.

На думку Леоніда Махновця, віднотований під 1259 р. у Холмі Лука Іванкович⁴⁶ токож мав бути холмським *воеводою*⁴⁷, хоча Галицько-Волинський літопис його так не називає.

П'ять разів і лише в контексті двох міських осередків з'являються нотатки про **тисяцьких**. У 1219 р. згадано галицького *тисяцького* Дмитра: *"Даниль же затвориса в Галичъ [...] Мьстиславоу же повѣдавишу Данилови изи-иди из града. Данииль же изииде с Дмитромъ тысячкы(м)"*⁴⁸. Під 1231 р. також у Галичі відзначено *тисяцького* Дем'яна⁴⁹. 1242 р. *тисяцьким* у Галичі став Владислав Юр'євич. Цей боярин сприяв посадженню на престіл князя Ростислава Михайловича (бл. 1219–1264)⁵⁰, за що *"приша тысячу ѿ него"*⁵¹.

Двічі віднотовано *тисяцьких* у Перемишлі. 1219 р., коли польсько-угорські війська підійшли до міста, *"Іаронови же тогда. тысящю держащю в Перемышли избѣже передъ ними"*⁵². Пізніше, взимку 1226–1227 рр. перемишльським *тисяцьким*, за свідченням літопису, був Юрій Домажирич: *"приде ко Перемышлю. Юрьєви тогда тысящюу держащю. переда Перемышль и бѣжа самъ ко Мьстиславоу"*⁵³.

Уряд *тисяцького*, відтак, виступає як постійно чинний. Призначення відповідної особи належало князеві, кандидат вибирався з боярського середовища. Складно, однак, на підставі таких фрагментарних даних визначити обсяг компетенції та територіальний вимір влади *тисяцького*.

Можливо, наближені до *тисяцьких* функції виконували також **посадники**, але в менших міських осередках. Уряд *посадника* віднотувала Руська Правда. Вона однозначно пов'язала його з містом: *"Аже кто своєго холопа самъ досочитьса въ чиемъ любо родѣ (городе – О. Б.), а боудеть посадникъ не вѣдал єго, то, повѣдавши ємоу, поати оу него штрокъ, и шедъши оувязати и, и дати ємоу вазебноє 10 коунѣ, а переима нѣтоутъ; аче оупоустить, собѣ ємоу пагоуба, а не платить в то ні кто же, тѣмъ же и переима нѣтоутъ"* (виділено – О. Б.)⁵⁴.

На жаль, від XIII ст. немає безпосередніх згадок про *посадників* у містах Галицько-Волинської держави⁵⁵. На думку Л. Махновця, *посадниками*

⁴⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

⁴⁷ Літопис Руський. – С. 422, 494.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 733–734.

⁴⁹ Там же. – Стб. 762.

⁵⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418–419; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – "Dux Galiciae et Imperator Bulgarorum" // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 131–143.

⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 793.

⁵² Там же. – Стб. 733.

⁵³ Згадка стосується угорської виправи на Галич: Ипатьевская летопись. – Стб. 748.

⁵⁴ Греков Б. Правда Русская. – С. 133.

⁵⁵ Можна навести приклади з попереднього століття. У 1121 р. віднотовано червенського *посадника* князя Володими-

ра Всеволодовича Мономаха (1054–1125) (Войтович Л. Княжа доба... – С. 455) Фому Ратиборича: *"...приходи Іарославъ. с Лалы къ Чьрьвну. при посадничи Фомѣ Ратиборичи"*: Ипатьевская летопись. – Стб. 286. Під 1150 р. відзначено не знаного з імені сяноцького *посадника* князя Володимира Володаревича (?–1153) (Войтович Л. Княжа доба... – С. 333): *"...король же прошедъ гору. и вза Санокъ. и посадника єго ѡша"*: Ипатьевская летопись. – Стб. 406. Через два роки зафіксовано безіменних *посадників* князя Ізяслава Мстиславича (бл. 1096–1154) (Войтович Л. Княжа доба... – С. 461) у Буську, Шумську та Тихомлі: *"...прише(д) Изяславъ. Володимирю посла посадники своя въ городы [...] въ Бужескъ. въ Шюмескъ въ Тихомль"*: Ипатьевская летопись. – Стб. 454. 1161 р. в Торчеську

можна вважати віднотованих у Бакоті в 1252–1254 рр. Милія, Андрія – у 1254 р. у Крем'янці та Костянтина Положишила – у 1259 р. в Холмі⁵⁶. Розглянемо усі наявні відповідні свідчення.

Милій та Андрій з'явилися у переказі Галицько-Волинського літопису про спроби монголів повернути контроль над державою Романовичів, здійснені під керівництвом улус-бека Куремси (? – після 1260)⁵⁷: “В та же лѣ(тѣ). (или преже или потомъ.) приѣхаша Татарѣ. ко Бакотѣ. и приложиса Милѣи к нимъ. Данилови же [...] посла снѣ си Лва на Бакоту посла Левѣ дворьского пере(дѣ) собою. изъѣхавше ѡша. Милѣа баскака. и приведе Левѣ. Мѣлѣа ѡцѣ си. и бы(сѣ) паки Бакота. королева ѡцѣ его. потом же сдоумавѣ. со снѣмъ и ѡпоусти и. а пороучникъ бы(сѣ) Левѣ. ѡко вѣрною емоу (емоу) быти. и паки приѣхавши(мѣ) Татаромъ и створи льсть. и предасть ю паки Татаромъ Бакоту. Потом же Коуремьса приде ко Креманцю. и воева. ѡколо Креманца. Андрѣви же на двое боудоуцоу. ѡвогда взываюцоуса королевѣ есмъ. ѡвогда же Татарьскымъ. держацоу неправдоу во ср(дѣ)ци. Бѣ предасть в роучи и(хѣ) ѡному же рекишоу. Батыева грамота оу мене есть. ѡнѣмъ же болма возъарившимса на нь ѣоубьенѣ бы(сѣ). и ср(дѣ)це его вырѣзаша”⁵⁸. Наведений фрагмент викладу дає змогу зробити висновок, що Милій та Андрій управляли як у згаданих містах, так і їх округах (волостях). Можна припускати походження обох з місцевої еліти. Кар'єру на урядах вони почали робити, мабуть, ще перед монгольською навалою 1241 р. (на це вказує наявність в Андрія “грамоты Батыевой”), після чого прагнули утриматися на посадах, почергово визнаючи владу монголів, князя Данила Романовича (бл. 1201–1264)⁵⁹, потім знову монголів. Джерело, однак, безпосередньо не відзначає їх на становищі *посадників*.

Костянтина Положишила, якого Л. Махновець назвав *посадником* князя Данила Романовича в Холмі, віднотував літописний переказ про спробу схилити захисників міста піддатися емірові Бурундаю (?–1260)⁶⁰ (1259)⁶¹.

віднотовано Вишка, посадника князя Мстислава Ізясловича (після 1132 – перед 1135–1170) (*Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów*. – S. 216): “Двѣ же безъ отнѣ повелениѣ. ѣха въ Торцькыи а посадника Мьстиславла Вышка. емъ приведе”: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 519.

⁵⁶ Літопис Руський. – С. 413, 422. З ідентифікацією згаданого Андрія як крем'янецького посадника погодився також: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*. – Kraków, 2011. – S. 281.

⁵⁷ *Селезнев Ю. Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание*. – Казань, 2009. – С. 113.

⁵⁸ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 828–829.

⁵⁹ *Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów*. – S. 300–315.

⁶⁰ *Селезнев Ю. Элита Золотой Орды*. – С. 63–65.

⁶¹ “...то сем поиде Боурандаи к Холмови а Василко князь с нимъ. и с бояры своими и слоугами своими. пришедшимъ же имъ к Холмови. городъ же затворенъ бысть и стаиша при(и)дше к нему. ѡдалъ его. и не оустѣша вои е(гѣ) ничто же. бѣхоутъ бо в немъ боярѣ и людѣ добрии. и оутвержение города крѣпко пороки и самострѣлы. Буранда же росмотровѣ твердость корода. ѡже не моцно взати его. тѣмъ же и нача молвити. Василкови князю Василко се городъ. брата твоего. ѣдѣ молви горожаномъ. а быша са передалѣ. и посла с Василкомъ три Татаринѣ. именовъ. Коуичиѣ. Ашика Болюѣ. и к томоу толмача розоумѣюща Роускыи ѣзѣ. што иметъ молвити Василко приѣхавѣ подѣ городъ. Василко же. ида подѣ городъ. и взѣ собѣ в роучоу камениѣ. пришедше подѣ городъ. и нача молвити горожаномъ. а Татарове слышатъ. послани(и) с нимъ. Костантине холопе и ты. и другии холопе. Лоука Иванковичю се городъ

Літопис також не називає його *посадником*. Втім, він репрезентував княжу владу, що дає підстави погодитися з припущенням Л. Махновця.

Наступним урядом, що нас цікавить, є **соцький**, один раз відnotований на сторінках Галицько-Волинського літопису. Під 1231 р. згадано соцького Микуду в описі віча у Галичі: *“Самомоу же Данилоу. созвавшоу вѣче оставъшоуса въ. иї. (18 – О. Б.) отрокъ вѣрнихъ. и съ Дѣмьяномъ тысяцкымъ своимъ. и ре(ч) имъ. хочете ли быти вѣрни мнѣ да изииду на враги мое. онѣм же кликнувшимъ. вѣрни есмы Боу и тобѣ. з(с)ноу нашемоу. изииди с Бжїею помощью. соцкыи же Микоула ре(ч) з(с)не. не погнетши пчель меду не вдатъ”*⁶². Не можна на підставі цього фрагмента однозначно стверджувати, чи сам соцький мав якийсь зв'язок з мешканцями Галича, чи, можливо, належав до дружини князя Данила Романовича й був чужим у місті. Варто, однак, мати на увазі припущення Володимира Кучкіна, що згаданий Микула міг бути пов'язаний з *тисяцьким* Дем'яном, разом з ним входити до оточення князя Данила Романовича⁶³. Оскільки уряд соцького знаходився у структурі уряду *тисяцького*⁶⁴, Микула, усе ж, видається, належав насамперед до середовища Галича та його мешканців.

Випадає, відтак, стверджувати брак однозначного висвітлення у джерелах функцій відnotованих у наведених літописних переказах урядників, а також територіального обсягу їхньої влади. Беручи до уваги фрагментарність самих свідчень, варто привернути увагу до відсутності прецеденту, коли б в одному міському осередку водночас відзначено осіб на посадах *воєводи*, *тисяцького* та *посадника*. Можна вказати самотній такий випадок, коли прийняли трактування Л. Махновця, за яким у 1259 р. під час монгольського набігу Холм захищали *воєвода* Лука Іванкович та *посадник* Костянтин Положишило⁶⁵. Звичайно *воєводи* згадані без пов'язання з конкретним міським осередком, натомість *тисяцькі* переважно виступають лише в містах. Тому не можна заперечити зв'язок функцій *воєвод* з командуванням військом, а *тисяцьких* – з адміністративними та фіскальними обов'язками. Ці урядники відnotовані в найбільших міських центрах Галицько-Волинської держави, головних осередках княжінь.

Торкаючись питання територіального виміру самих урядів, варто згадати про опис передачі влади в Берестейському князівстві князеві Мстиславові Даниловичу. Викладаючи ці події, Галицько-Волинський літопис

брата моего. и мои передаитесь молвиль. да камень вержетъ. доловъ. даа имъ ро(з)мъ. хитростью а быша са билъ. а не передавалис. си же слова молвиль и по троичи меча каменемъ доловъ. съ же великии князь Василко. акы ѿ Ба посланъ. бы на помощь горожаномъ пода имъ хитростью разоу(м). Костантинъ же. стоа на заборолѣхъ города оусмотрі оумомъ. разоумъ. поданы емоу ѿ Василка. и ре(ч) князю Василкови. поѣдъ прочь. аже боудеть ти каменемъ в чело ты оуже не братъ еси. (бра(т) еси) братоу своему. но ратьныи есь

емоу. Татарове же послании со княземъ. подъ горо(д). слышавше. поѣхаша к Боурандаеви. и повѣдаша рѣчь Василковоу. како молвиль. горожаномъ. што ли молвили пакъ горожане Василкови”: Ипатьевская летопись. – Стб. 850–852.

⁶² Ипатьевская летопись. – Стб. 763.

⁶³ Кучкин В. Ранние свидетельства о сотских и сотнях // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2006. – № 2(24). – С. 13–14.

⁶⁴ Там же. – С. 14.

⁶⁵ Літопис Руський. – С. 422.

поінформував, що тоді спершу князь Юрій Львович (1247-1254–1308)⁶⁶ вислав свої залоги до Берестя, Кам'янця та Більська, а згодом, після урегулювання конфлікту, також князь Мстислав Данилович “засадоу посади в Бѣльски. и в Каменци”⁶⁷. Відтак, посадження залоги у певномі місті (його треба розуміти також як вислання до нього своїх урядників) означало поширення влади водночас і на усю територію, пов'язану з ним.

Давніша література сприймала *тисяцького* за земський уряд з підпорядкуванням його владі мешканців міста та всієї волості⁶⁸. Визнають таке трактування й найновіші публікації⁶⁹. Відмінності в поглядах з'являються щойно тоді, коли йдеться про уряд *соцького* та саме поняття *сотні*. На загал, приймається, що жителі як міст, так і волостей ділилися на *сотні*⁷⁰. Винятком був тільки Новгород, де на *сотні* поділялися тільки його мешканці, натомість жителі волості розподілялися на *погости* та *потуги*⁷¹. Завдяки грамоті князя Мстислава Даниловича для Берестя (1288) маємо конкретне свідоцтво поділу на *сотні* мешканців *волості*, звично інтерпретоване в той спосіб, що до *сотенної* організації не входили мешканці самого Берестя⁷².

Інше становище, варте докладнішої уваги, оскільки безпосередньо стосується діяльності *тисяцьких* та *соцьких* як урядників, пов'язаних з міськими осередками, зайняв Іван Лінніченко. На його думку, *сотенна* організація охоплювала лише мешканців служилих поселень, розташованих у безпосередній близькості до замку. Жителі цих *сотень* разом з мешканцями міста утворювали *тисячу*, якою управляв урядуючий на замку *тисяцький*⁷³. Згодом, після включення земель Галицько-Волинського князівства до Польського Королівства та Великого Князівства Литовського, *сотенна* організація у вигляді служилих сіл, жителі яких виконували повинності на користь замку, пережитком княжих часів функціонувала ще в XV та XVI ст.⁷⁴

Загальний поділ мешканців на *тисячі* та *сотні*, на думку І. Лінніченка, склався щойно у другій половині XIII ст. в результаті фіскальної реформи,

⁶⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 197.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 932.

⁶⁸ Сергѣевичъ В. Вѣче и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. – Москва, 1867. – С. 400; Дювернуа Н. Источники права и судъ в древней Россіи. – Москва, 1869. – С. 23; Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 234–235; Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – Москва, 2005. – С. 100.

⁶⁹ Макарау М. Ад пасада да магдэбурггі... – С. 39; Котляр М. Княжа служба в Київській Русі. – Київ, 2009. – С. 188.

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 235.

⁷¹ Сергѣевичъ В. Вѣче и князь. – С. 343.

⁷² Там же.

⁷³ “Сотенная організація древней княжеской Руси не была общей организацией всего ея низшаго населенія, а лишь спеціальной организацией подзамкового населенія и ближайшихъ къ замку поселеній [...]. Тысячу составляло городское и подзамковое населеніе, обянанное послугами на замокъ и содержаниемъ княжеской дружины”: Лінніченко І. Черты изъ истории сословій въ Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV–XV вв. – Москва, 1894. – С. 116, 119.

⁷⁴ Лінніченко І. Черты... – С. 110.

⁷⁵ Там же. – С. 119. На доказ цього наведено наступний приклад з Лаврентієвського літопису, з оповідання 1257 р.: “Поѣхаша князи в Татары. Александръ. Андрѣи. Борисъ. чтивіше Оулавчѣа. приехаша въ свою оѣчину... Тою же зимы приехаша числениці исщетоша всю землю Суждальскую

що її провели монголи у підкорених руських князівствах⁷⁵. Вона охопила, однак, тільки північно-східні терени та майже не зачепила Галицько-Волинської держави⁷⁶. Щодо останньої, то в середині XIII ст. монголи запровадили свою фіскальну систему тільки на теренах пізнішого Поділля, а тоді Болохівської землі та Пониззя⁷⁷. З огляду на це, на думку І. Лінніченка, сотні та уряд соцького так, як вони функціонували в XIV–XV ст. на галицько-волинських територіях під владою Литви та Польщі, у подібній формі функціонували ще за часів Галицько-Волинської держави⁷⁸. Коли прийняти цю гіпотезу⁷⁹, то можна ствердити, що владі тисяцького підпорядковувалися як мешканці міст, так і служилих поселень; натомість уряд соцького не мав нічого спільного з мешканцями міст.

Мало джерельних даних є також про повинності мешканців міських осередків (купців і ремісників) на користь князя. На сторінках Галицько-Волинського літопису знаходимо лише дві згадки другої половини XIII ст. Перша стосується нової повинності, яку князь Мстислав Данилович наклав на "горожан" Берестя ("оуставляю ловчее на Берестьяны [...] а на горожанахъ .д. (4 – О. Б.) гривны коун (виділено – О. Б.)"⁸⁰). Другу описано в інформації про запис князя Володимира Васильковича у заповіті Кобриня разом з підданими своїй дружині Ользі: "...далъ есмь княгинѣ своеи. по своемъ животѣ. городъ свои Кобринъ. и с людѣми и з данью. како при мнѣ давали тако и по мнѣ. ать дають княгинѣ моеи (виділено – О. Б.)"⁸¹. Варто пригадати й фрагмент заповіту про передачу княгині села Городла: "...далъ есмь. еи село свое Городель. и с мыто(мъ) а людѣе како то на ма страдалъ тако и на княгиню мою. по моему животѣ. аже боудеть князю городъ роубити. ини к городуу а поборомъ. и татарьциною. ко князю (виділено – О. Б.)"⁸². Повинності мешканців міських осередків полягали, відтак, на складанні данини, у випадку "горожан" Берестя – навіть, платіжними засобами, у "гривнахъ коунъ". Натомість мешканці сіл "страдалѣ", тобто відпрацьовували повинності, зокрема, при будівництві міських укріплень, хоча платили й "поборы", тобто данину.

З дотеперішніх досліджень відомо, що до повинностей сільських мешканців належало складання данини натурою⁸³. На думку І. Лінніченка, до

и Рязаньскую. и Мюромъскую и ставиша десатники. и сотники. и тысящники и темники. и идоша в Ворду. толико не чтоша игуменовъ. черньцовъ. поповъ. крилошанъ. кто зреть на стію Биѣю. и на в(д)лку (виділено – О. Б.)": Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Стб. 474–475.

⁷⁶ Лінніченко І. Черты... – С. 119.

⁷⁷ Там же. – С. 119; Молчановскій Н. Очеркъ извѣстій о Полольской землѣ до 1434 года. – Київ, 1885. – С. 156–157.

⁷⁸ Подібний погляд див. також у Войцеха Гейноша, який зосередився на характеристиці служилої людності в

Галицькі Русі XV ст.: *Hejnosz W. Ius Ruthenicae. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku.* – Lwów, 1928.

⁷⁹ На користь прийняття погляду І. Лінніченка висловлювалася: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – Київ, 2008. – С. 24.

⁸⁰ Іпатъевская летопись. – Стб. 932.

⁸¹ Там же. – Стб. 903.

⁸² Там же. – Стб. 903–904.

⁸³ Лінніченко І. Черты... – С. 74; *Łowmiański H. Feudalizm na Rusi // Słownik*

обов'язків жителів служилих осад, розташованих при міських осередках, входив також ремонт замкових укріплень⁸⁴. Мешканці міст (купці та ремісники), як підкреслював Генрик Ловмянський, займали "...посередне становище між класом феод[альних] панів [...], та класом експлуатованих смердів" й несли на собі "казенний тягар у вигляді торгівельних оплат", виконували теж "публічні послуги"⁸⁵.

Підсумовуючи, варто ствердити, що для XIII ст. на підставі доступних писемних джерел не вдається встановити, чи мешканці міських осередків мали власних урядників, відмінних від урядників, які управляли волостю. Можна, однак, зауважити, що правовий статус цієї частини населення відрізнявся від статусу інших категорій мешканців князівства.

Кандидат історичних наук, м. Люблін

Starożytności Słowiańskich. – Wrocław, 1964. – Т. 2. – S. 35–41.

⁸⁴ Линниченко И. Черты... – С. 116.

⁸⁵ "W systemie feud[alnym] zajmowało ono (мешканці міських осередків, на okreśлення яких Г. Ловмянський ужив термін

"pospólstwo" miejskie" – О. Б.) stanowisko pośrednie między klasą panów feud[alnych]..., a klasą eksploatowanych smerdów. Wprawdzie i "pospólstwo" ponosiło ciężary skarbowe w postaci opłat handlowych, pełniło też postugi publiczne...": Łowmiański H. Feudalizm na Rusi. – S. 40.

RUS V ČESKÝCH KRONIKÁCH 13–14 STOROČIA

Je úplne nepochybné, že najdôležitejšími prameňmi k dejinám stredovekej Rusi sú domáce (ruské) pramene. Pri skúmaní dejín však nemožno obchádzať ani pramene zahraničné. Najdôležitejšími takými prameňmi sú v skoršom období rôzne byzantské kroniky, neskôr kroniky poľské, uhorské či iné. Je pochopiteľné, že z krajín strednej Európy sú to práve pramene poľské, v ktorých môžeme nájsť najviac informácií k dejinám Rusi. Isté informácie možno nájsť aj v prameňoch západoeurópskych krajín. My v tejto našej práci sme sa zamerali na informáciu, ktoré k Rusi ponúkajú stredoveké kroniky české¹.

Kráľovstvo České je z viacerých dôvodov veľmi špecifickým štátom Strednej Európy. Je jediným štátom stredo-východnej Európy, ktorý bol integrálnou súčasťou Rímsko-Nemeckej Ríše. Ba v nami skúmanom období (13–14 str.), s veľmi výnimočným postavením. Tým pádom v ňom prichádzalo k špecifickému prelínaniu kultúr. Z Ríše bolo sústavne vystavené nemeckému tlaku zatiaľ čo domáca tradícia a kultúra si zachovala svoj slovanský charakter.

Prvou známou českou kronikou (bez ohľadu na hagiografické texty) je začiatkom 12 str. vzniknutá *Kosmová kronika česká*². V súvislosti s ňou je však jasné, že isté kronikársko-analistické texty (v českej odbornej literatúre väčšinou označované ako *Staré české annály*) existovali už aj pred ňou, len sa nám do dnešných dní nezachovali³. Kosmová kronika však rapidne ovplyvnila celú stredovekú českú kronikársku tvorbu, ako aj českú historickú tradíciu a národne vedomie. Všetky historické diela, ktoré potom boli spísané v

¹ Chceme poznamenať, že v tejto práci sa venujeme len edovaným kronikám a nepublikovaným rukopisom, ako napr. *Kroniku Mikuláša z Čech (Nikolaii de Bohemie Chronicon Bohemie)* sme nebrali do úvahy. Konkrétne s touto kronikou však už pracoval poľský historik Norbert Mika.

Mika N. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. – Racibórz, 2008. – S. 6.

² *Kosmův letopis český // Fontes rerum Bohemicarum [ďalej len: FRB] / Ed. Emler J.* – Praha, 1874. – Vol. 2. – S. 1–198; *Kosmova kronika česká / Ed. Hrdina K., Bláhová M. et al.* – Praha; Litomyšl, 2005. – 301 s.

Kosmova kronika je v dlhodobej pozornosti českých historikov. Snáď najväčším

špecialistom na tento prameň bol v 20. a 21. storočí D. Třeštík. Vid' napr.: *Třeštík D. Kosmas: studie s výběrem z Kosmovy Kroniky.* – Praha 1972. – 210 s.; *Ejusdem. Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení.* – Praha, 1968. – 251 s.

Najnovšie české vydanie kroniky vyšlo v r. 2011: *Kosmas. Kronika Čechů.* – Praha, 2011. – 285 s.

³ *Nechutová J. Latinská literatura českého středověku do roku 1400.* – Praha, 2000. – S. 66–67.

Fiala Z. Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310. – Praha, 1975. – S. 114–120.

Čechách do konca 13. storočia sú kompletne závislé na Kosmovej kronike, ktorá je základom českej stredovekej historiografie⁴. Pre niektoré diela, ktoré na Kosmasa nadväzujú úplne cielavedome a otvorene sa k tomu aj hlásia sa preto zaužívalo označenie *Pokračovatelé Kosmovi*⁵. V 12. storočí medzi tzv. *Prvních pokračovatelů Kosmových* patria letopisy: *Kanovník Vyšehradský*⁶ a *Mnich Sázavský*⁷. Po tomto tzv. *Prvom pokračovaní*, ako istý medzistupeň, nasleduje v druhej polovici 12. str. *Letopis Vincenciův*⁸ a na prelome 12–13. str. *Jarlochův letopis*⁹, ktorý na Vincencia priamo nadväzuje. Čo sa týka Rusi, vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že v týchto prvých dielach českej kronikárskej tradície sa alebo vôbec nespomína, alebo len veľmi okrajovo (najčastejšie v súvislosti s jazykom resp. slovanskou liturgiou¹⁰).

V 13. str. vznikajú ďalšie dôležité diela, ktoré rovnako cielavedome nadväzujú na *Kosmovú kroniku* a preto sa pre nich ujalo pomenovanie *Druhé pokračovanie Kosmovo*¹¹. Patria sem *Příběhy krále Václava I.*¹², *Příběhy krále Přemysla Otakara II.*¹³, *Rozprávání o zlých létech po smrti krále Přemysla Otakara II.*¹⁴ a *Letopisy české*¹⁵, pričom niekedy sa tam zaraďujú len posledné dve zmienené diela a niekedy zas aj *Letopis Jarolchov* a *Letopis Vincenciov*. Toto *Druhé pokračovanie Kosmovo* vzniklo do konca 13. str. a teda podrobnejšie zachytáva obdobie práve tohto

⁴ Nechutová J. Latinská literatura... – S. 72.

⁵ FRB. – Vol. 2. – S. 199–400. K tomu pozri aj: *Pokračovatelé Kosmovi* / Ed. Hrdina K., Tomek V. V., Bláhová M. et al. – Praha, 1974. – 251 s.

⁶ Napr. v *Letopise Kanovníka Vyšehradského* sa zachovala zaujímavá informácia, že moravské knieža Vratislav si zobral manželku z Rusi. *Kanovník Vyšehradský* // FRB. – Vol. 2. – S. 215: “(1132) Wratislaus dux de parte Moraviae, quae vocatur Brininzco, filius Dedalrici, duxit uxorem de Rusia, pulchritudine sua Helenam, Graecorum reginam, superantem, quae quoniam albi coloris specie nimium splendebat, ut rutilus fulgor auri albedinem corporis eius quibusdam rubeis notis inficeret” (podčiarkoval a zvyrazňoval – V. A.)

Podobne *Kanovník Vyšehradský* zachytil aj udalosti súvisiace s Eufémiou Vladimírovnou (dcérou kniežaťa Vladimíra Monomacha), manželkou uhorského kráľa Kolomana. Pri ktorých však už jej spätosť s Rusou nezdôrazňuje. *Kanovník Vyšehradský*. – S. 215–216: “(1132) Eodem anno dux Polonorum cum infinito exercitu in Ungariam profectus est, volens filium Colmanni, expulso rege coeco, qui vocatur Bela, invitis Ungaris intronizare. Mater enim praefati iuvenis a marito suo, rege videlicet Colmanno, repudiata dum esset

praegnans rediit ad patrem, atque ibi puerum peperit”.

⁷ V *letopise Mnicha Sázavského* sa napr. v súvislosti s Rusou neschádza známa a zaujímavá zmienka o tom, že v Sázavskom kláštore v 11. storočí boli uchovávané časti relikvií svätých Borisa a Gleba: *Mnich Sázavský* // FRB. – Vol. 2. – S. 251: “Deinde (1095) ... consecrata sunt duo altaria, unum a dexteris, in quo continentur reliquiae sancti Martini, sanctorum Johannis et Pauli, sancti Tiburtii martyris, sancti Glebii et socii eius”.

⁸ *Letopis Vincenciův* // FRB. – Vol. 2. – S. 407–460.

⁹ *Letopis Jarlochův* // FRB. – Vol. 2. – S. 461–521.

¹⁰ *Kosmův letopis*. – S. 36: “secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae, aut Sclavonicae linguae”.

¹¹ Nechutová J. Latinská literatura... – S. 78–88.

¹² *Příběhy krále Wáclawa I.* // FRB. – Vol. 2. – S. 303–308.

¹³ *Příběhy krále Přemysla Otakara II.* // FRB. – Vol. 2. – S. 308–335.

¹⁴ *Wyprawowani o zlých létech po smrti krále Přemysla Otakara II.* // FRB. – Vol. 2. – S. 335–376.

¹⁵ *Letopisy české 1196–1278* // FRB. – Vol. 2. – S. 282–303.

storočia. Práve v týchto prameňoch z 13. storočia môžeme nájsť nejaké, aj keď stále len veľmi kusé, informácie k dejinám Rusi.

Stručné analistické zápisy, pre ktoré sa ujalo označenie *Letopisy české* nám ponúkajú hneď niekoľko informácií o Rusi. Pod rokom 1206 (čo je nepresne datované) píše o smrti kniežata Romana Mstislaviča¹⁶. Odhliadajúc od toho, že chybujú v určení roku, správne informujú, že Roman zahynul v konfrontácii s poľskými kniežatami Leškom a Konrádom. Čo sa týka zmienky o Romanovej smrti, vyplýva nám ešte jeden dôležitý fakt a to konkrétne v otázke titulatúry. České letopisy totiž označujú Romana ako "*rex Ruthenorum*" zatiaľ čo Leškovi a Konrádovi priznávajú len titul kniežat "*dux*". Označenie ruských panovníkov ako kráľov je však u stredo- a západoeurópskych kronikárov celkom bežné.

Ďalšou informáciou, ktorú v *Letopisoch Českých* nachádzame je zmienka k roku 1220 o vojne Poliakov proti Rusom a Prusom¹⁷. Táto informácia je však takmer doslova prebratá z prameňov z poľského prostredia konkrétne z diela *Rocznik Krasieńskich*¹⁸. Podobná informácia sa tiež nachádza v *Letopise Haličsko-Volyňskom*¹⁹, ktorý hovorí o tom, že Daniel Romanovič poštvál Litovcov proti Poliakom²⁰.

Už nie priamo k Rusi sa viaže zápis v *Letopisoch* o smrti niekdajšieho haličského kráľa Kolomana, brata uhorského kráľa Bela IV., ktorý zomrel na následky zranení, ktoré utrpel v boji s Mongolmi roku 1241 v bitke na rieke Slanej (zomrel krátko nato v Záhrebe)²¹. V súvislosti s Kolomanom je na jednej strane zaujímavé, že mu český letopisec nepriznáva žiaden titul alebo hodnosť, ale uspokojuje sa s konštatovaním, že ide o brata uhorského kráľa, ale na druhej strane mu pridáva dôležitosť už len tým že ho v svojich análoch spomína, pretože je jasné, že ak by išlo o bezvýznamnú postavu, aj keď kráľovskej krvi, nebol by v tak stručných letopisoch spomenutý.

Ďalšou postavou, súvisiacou s Rusou, ktorú *Letopisy České* poznajú po mene je knieža Rastislav Michailovič²². Analista totiž pochopiteľne nemohol

¹⁶ Tamže. – S. 283 ("1206. Dux Lestko cum fratre Conrado occiderunt Romanum, regem Rutenorum").

¹⁷ Tamže. – S. 283 ("1220. Poloni a Pruzis occisi sunt, et a Ruthenis furore gladii interfecit, et a fossoribus auri mactati miserabiliter interierunt").

¹⁸ Porovnaj: *Rocznik Krasieńskich* // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1878. – Vol. 3 / Ed. Bielowski A. – S. 132. "Poloni a Pruthenis occisi sunt et a Ruthenis furore gladii interfecit et a fossoribus auri mactati miserabiliter interierunt".

¹⁹ *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – С. 506.

²⁰ K tomu pozri: *Nagirnny W. Polityka zagraniczna księstw ziem haličkiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*. – Kraków, 2011. – S. 181.

²¹ *Letopisy české 1196–1278*. – S. 285: "1241 Pagani, qui Tatars dicuntur, multa regna christianorum destruxerunt... Hiidem Colmannum, fratrem regis Ungariae, sagittaverunt et Ungariam totam depopulaverunt".

O Kolomanovi pozri napr.: *Procházková N. Postavenie haličského kráľa a slavónskeho kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia* // *Medea*. – Bratislava, 1998. – Vol. 2. – S. 64–75.

²² Osobou Rastislava Michailoviča sa ešte v 19. storočí zaoberal aj popredný český historik F. Palacký, ktorý o ňom napísal zaujímavú štúdiu: *Palacký F. O Ruském kněžeti Rostislawowi otci královny České Kunhuty, a rodu geho rozbor kritický* // *Časopis Národního musea*. – Praha, 1842. – Vol. 16. – S. 23–41.

obísť udalosť z roku 1261, keď sa Kunigunda, dcéra spomínaného Rastislava a vnučka uhorského kráľa Bela IV. vydala za českého panovníka Přemysla Otakara II. a následne boli obaja spolu korunovaní za českého kráľa a kráľovnú²³. Čo je však ešte v súvislosti s Rastislavom zaujímavé, že on ako v tomto prameni, ani v ďalších českých nie je označovaný ako knieža ruské, ale ako knieža bulharské. Toto označenie vyplýva najmä z toho, že Rastislav sa od roku 1257 významne angažoval v bojoch o trón v tejto krajine, kam sa vypravil aj s veľkou uhorskou pomocou, aby bránil práva svojej dcéry, manželky nedávno zosnulého cára Michala Asena I. a na čas tam ako proticár preberá moc do svojich rúk.

V Druhom pokračovaní Kosmovom sa nachádza k Rusi dôležitá informácia ešte v diele *Příběhy krále Přemysla Otakara II.* Vránci toho sa totiž zachoval list tohoto panovníka, ktorý napísal roku 1260 pápežovi Alexandrovi IV., v ktorom ho informuje o svojom veľkom a slávnom víťazstve nad uhorským kráľom Belom IV. a jeho spojencami²⁴. Práve v tomto doslova opísanom liste sa na poprednom mieste medzi uhorskými spojencami nachádza aj meno haličského panovníka Daniela Romanoviča. Ktorý je tam uvedený ako „*Daniel, král Rusi a jeho synovia a ostatní Rusi*“. Ak sme predtým spomínali, že v stredoeurópskych kronikárskych dielach je celkom bežné označovať ruských vládcov všetkých do radu ako kráľov, tak v tomto prípade to nie celkom platí. Na túto zmienku, aj keď sa nachádza v naračnom prameni, totiž nemožno nazerať ako na informáciu kronikárskeho, ale skôr ako na informáciu diplomatického charakteru. A ak teda aj kronikári nemali prehľad o panovníkoch Rusi, to isté sa nedá povedať o kráľovskej kancelárii a tobôž nie o kancelárii Přemysla Otakara II., ktorý v svojej dobe patril medzi najmocnejších a najvplyvnejších európskych panovníkov. Označenie Daniela za kráľ teda vôbec nebolo náhodne, ale úplne cieľavedome. Tejto otázke (ktorej sa my vzhľadom na rozsah práce nebudeme venovať) sa už venovala česká historička a slavistka Jitka Komendová, ktorá túto problematiku zahrnula do svojej zaujímavej štúdie o propagande v Čechách a na Rusi v 13. storočí²⁵.

Na prelome 13–14. storočia vzniklo ďalšie dielo, v ktorom sa nachádzajú informácie k dejinám Rusi. Ide o *Letopis Jindřicha Heimburského*. Vlastne v tomto letopise sa nachádza len jedna priama zmienka a to k roku 1299, keď tvrdí, že vtedy českého kráľa Václava II. v Brne navštívil „ruský kráľ (?)“²⁶. Kto presne

²³ Letopisy české 1196–1278. – S. 297: „(1261) Eodem anno VIII. Kal. Novembris, princeps regni Bohemorum duxit in uxorem Cunegundem, filiam Rostislai, ducis Bulgarorum... In die Nativitatis Domini princeps Bohemorum dictus Prziemysl consecratus est in regem cum eadem Cunegunde“.

²⁴ Příběhy krále Přemysla Otakara II. – S. 315: „(1260) gravis belli, quod adversus Belam et natum eiusdem Stephanum, Ungariae reges illustres, et Danielem, regem Rusiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, qui eidem in auxilium venerant et Boleslaum Cracoviensem et Lestkonem iuvenem, Lasciae duces, et innumeram multitudinem

inhumanorum hominum Cumanorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Walachorum, Bezzerminorum et Hysmahelitarum, scismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum (gessimus)“.

²⁵ Komendová J. Vladařská propaganda a antipropaganda na Rusi a v Čechách ve 13. století // *Historica (Acta universitatis Palackianae Olomucensis)*. – Olomouc, 2000. – Vol. 29. – S. 39–50.

²⁶ Letopisove Jindřicha Heimburského // FRB. – Praha, 1882. – Vol. 3 / Ed. Emler J. – S. 321: „1299 Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam“.

je pod týmto označením myslený nevieme. Snáď Lev Danielovič? O tom vieme, že sa skutočne s Václavom II. stretol (údajne r. 1291), lebo nám to zachytil *Haličsko-Volyňský letopis*²⁷. Tiež vieme, že Lev bol vo vazalskom vzťahu v Mongolom a tu prichádzame k druhej informácii v *Letopise Jindřicha Heimburského*. Ten totiž k roku 1293 tvrdí, že kráľa Václava navštívili vyslanci Mongolov²⁸. Preukázať, že pod takýmto označením by figurovalo nejaké ruské knieža je ťažké, aj keď vzhľadom na nie celkom veľkú sčítanosť Jindřicha v ruských (východoeurópskych) záležitostiach to nemôžeme celkom vylúčiť.

Začiatkom 14. str. vzniklo dielo, ktoré významným spôsobom ovplyvnilo českú historiografiu a historickú tradíciu na dlhé storočia a to *Dalimilova rýmovaná kronika česká*²⁹. Bola to prvá kronika písaná po česky a významným spôsobom zadefinovala "český" pohľad na dejiny. Hoci je prínos tejto kroniky nepopierateľný a to najmä v ideologickej rovine, pre skúmanie dejín Rusi nemá veľkú hodnotu. V celom jej texte sa nachádza len jediná priama zmienka o Rusi. Tá sa viaže k opisu Mongolského vpádu do Európy³⁰. Dalimil si túto udalosť trochu prispôbil a podáva ju v takomto kontexte: Mongoli vpadli do Európy v troch prúdoch. Jeden obsadil Kyjev a Rus, druhý vpadol do Uhorska a tretí do Poľska. Dôležitosť Dalimila je však v tom, že ide o prvú českú kroniku, ktorá vyslovene spomína aj nejakú lokalitu na Rusi v tomto prípade, konkrétne mesto Kyjev. Významnou vsuvkou v tejto súvislosti tu je, že autor doslova tvrdí, že "*Kyjev je mesto veľiké*".

Len pár rokov po vzniku Dalimilovej kroniky začalo vznikať aj ďalšie dôležité dielo (dokončené bolo až za vlády cisára Karola IV.) a to *Zbraslavská kronika*³¹. Práve táto kronika je často považovaná za vrchol českej kronikárskej tvorby v stredoveku³². Tak ako *Letopisy české* aj *Zbraslavská kronika* opisuje svadbu Přemysla Otakara II. s Kunigundou, na rozdiel od nich však jej otca Rastislava už nespomína menom, ale len ako "*kráľa Mačvy*"³³. Rusi sú spomínaní aj v udalostiach keď kráľ Václav II. získal poľský trón, kde sú predstavení ako hlavní nepriatelia Poľska³⁴. Za nepriateľov Poľska a vôbec kresťanstva sú označení aj v

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 637.

²⁸ Letopisove Jindřicha Heimburského. – S. 320: "1293 Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Wenceslaum". K Levovi pozri ešte napr.: Войтович Л. Князь Лев Данилович. – Львів, 2012. – S. 153–154.

²⁹ Rýmovaná kronika česká // FRB. – Vol. 3. – S. 1–302. K Dalimilovej kronike pozri aj: Bláhová M. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. – Praha, 1995. – Díl 3. Historický komentář. – 489 s.; Dalimil. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu. – Praha, 1988. – Díl 1. a 2 / Ed. Daňhelka J., Hádek K., Havránek B., Kvítková N. – 612 S. a 604 s.

³⁰ Rýmovaná kronika česká. – S. 173: "Na léto Tateři pojídu a trmi prameny vnidú. Jako po své vezde jdíechu, neb spytáci je

vedíechu. Jedni v Rusi Kyjova, města velikého holuby dobychu, druzi krále uherského pobichu, třetí všě Polsko zhubichu a mnoho křesťanstva zbichu".

³¹ Petra Žitavského kronika Zbraslavská // FRB. – Vol. 4 / Ed. Emler J. – Praha, 1884. – S. 1–338. Pozri aj: Zbraslavská kronika Chronicon regiae / Ed. Fiala Z. et al. – Praha, 1976. – 597 s.

³² Nechutová J. Latinská literatura... – S. 131–136.

³³ Kronika Zbraslavská. – S. 12 ("Fuit enim in Matschovia rex quidam generosus et nobilis, qui filiam bonis mortibus insignitam nomine Chunegundam habuit").

³⁴ Tamže. – S. 44–45 ("Mortuo ergo Lescone, duce Cracouie, sine heredibus maiore natu euisdem ducatu unanimiter conveniunt et quomodo vacanti terre utiliter providerent, de domino cogitare ceperunt, qui eos

inej kapitole, kde autor napr. tvrdí, že často prepadávajú Krakovskú zem atď³⁵. Podobne ako Kosmas, spomína v súvislosti s Rusou grécky a slovanský obrad, avšak v trochu iných súvislostiach³⁶. Autor totiž tvrdí, že kňazi z Rusi prišli do Čiech na základe žiadosti kráľa Václava (II.) a tak z neho robí v svojom diele nábožného vládca, ktorý povolával duchovných zo všetkých končín (východných kresťanov nevynímajúc) aby posilňoval kresťanskú vieru.

Za vlády cisára Karola IV. vzniká hneď niekoľko kroník³⁷. Tieto sa vo veľkej časti opierajú o už predchádzajúce diela, avšak dôraz kladú na udalosti nedávno minulé alebo súčasné, ktoré poznali alebo z osobnej skúsenosti alebo z ešte živej tradície. Väčšina týchto diel vznikla na priamu objednávku cisára Karola, ba na niektorých dokonca osobne priamo spolupracoval. Cisárovým cieľom bolo celkové spracovanie českých národných dejín a ich zaradenie do kontextu celoeurópskej histórie. Prvými dielami, ktoré odborníci do tohto tzv. karolovského obdobia zaradujú sú *Kronika Františka Pražského*³⁸ a *Kronika kostola pražského*³⁹, ktorú spísal Beneš Krabice z Weimile. Obe kroniky nadväzujú svoje rozprávanie na *Druhé pokračovanie Kosmovo* a vo veľkom sa opierajú najmä o *Zbraslavskú kroniku*.

František Pražský, podobne ako *Zbraslavská kronika* či *Letopisy české* tiež ponúka informáciu o svadbe Přemysla Otakra II. s Kunigundou, dcérou Rastislava Michailoviča⁴⁰. Čo sa však týka tejto zmienky, treba spomenúť dve zaujímavé veci: jednak samotný Rastislav opäť nie je spomínaný menom (podobne ako ani v *Zbraslavskej kronike*) a jednak kronikár ho považuje za kráľa mazovského (t.j. za Poliaka) a už ho nedáva do súvisu s Mačvou či Bulharskom.

Ďalšou, už oveľa obsirnejšou zmienkou je zápis k roku 1341, ktorý hovorí o poľskej intervencii na Rusi ako aj o boji s Mongolmi⁴¹. Český kronikár tvrdí,

ab insultibus vicinarum gentium, puta Ruthenorum, potenter defenderet... et compe-
scat cito guerras, quas destruxerunt vicini,
qui voluerunt ipsas suis subiugare dominiis
et cotidianas exercentes insanias incendiis
eas vastaverunt pariter et rapinis”).

³⁵ Tamže. – S. 60 (“Sed quia ipsa Cracovia
Ruthenorum et Litwanorum ceterorumque
persecutorum fidei a vicino videtur metas
attingere, eedem gentes incredule terram
Cracovie sepius intraverunt, atque ipsam
hostiliter invadentes, homines et iumenta
secum ad propria plerumque numero ab-
duxerunt. Assiduis igitur earundem geni-
um insulatibus Deo permittente territorium
Cracouiense destruitur”).

³⁶ Tamže. – S. 70–71 (“Vidimus nempe
non solum de Italie, Francie tocisque
Germanie partibus universis, sed nunc
Russia, nunc de Prussia nunc de Grecia et
nonnunquam de ultimis Ungarorum et de
martimis finibus ad hunc famosum regem
confluere religiosos et eciam clericos pluri-
mos seculares, quorum quidam barbam, alii

comam more barbarico nutrientes suo ritu
in greco, quandoque eciam in slauico idio-
mate celebrantur missarum”).

³⁷ *Nechutová J.* Latinská literatura... –
S. 136–140.

³⁸ *Kronika Františka Pražského* // FRB. –
Vol. 4. – S. 347–456. Pozri aj: *Kroniky doby
Karla IV.* / Ed. Bláhová M., Zachová J. et al. –
Praha, 1987. – 647 S. Novšie vydanie kroni-
ky pozri v: *Fontes rerum Bohemicarum. Se-
ries nova.* – Praha, 1997. – Vol. 1: *Chronicon
Francisci Pragensis* / Ed. Zachová J. – 233 s.

³⁹ *Kronika Beneše z Weimile* // FRB. –
Vol. 4. – S. 457–548. Pozri aj: *Kroniky doby
Karla IV.*

⁴⁰ *Kronika Františka Pražského.* – S. 351
 (“nomine Chungundam, regis de Mazouia
filiam, coniugem duxit, cum qua heredes
felices generavit”).

⁴¹ Tamže. – S. 430 (redakcia A) (“Anno Do-
mini MCCCXLI Tartari Polonium intraverunt
et maximam partem terre devastaverunt, vin-
dictam sumentes in christianis propter ter-
ram Ruthenorum, quam pridem debellaverat

že príčinou vpádu Mongolov je práve „*ruská zem*“. A to podľa kronikára v tomto kontexte: na Rusi vládol s poľskou podporou Juri II. Boleslav (ktorého však kronika po mene nespomína), ktorý bol podporovateľom katolíckej viery. Práve toto ho v konečnom dôsledku stálo život, keď ho kvôli je prokatolíckemu postoju konzervatívne elity násilne odstránili. Aby to potrestal, vtrhol poľský kráľ Kazimír III., ktorý bol s Jurim II. príbuzný na západnú Rus a chcel zradných bojarov potrestať a ich krajinu pričleniť ku svojmu kráľovstvu. Proti tomu však vystúpili Mongoli, ktorí túto oblasť považovali za svoju sféru vplyvu. K tej istej udalosti sa vyjadruje aj *Kronika Beneša Krabice z Weimile*⁴². Zmienka v nej je však už o dosť kratšia a strohejšia ako u Františka Pražského. K dôvodom vojny sa nevyjadruje vôbec a rovnako aj o účasti Mongolov mlčí, pričom práve týchto František Pražský považuje za hlavných nepriateľov a nie Rusov, kvôli ktorým vlastne „len“ konflikt vypukol, ale nie oni, ale Mongoli boli jeho hlavnými aktérmi.

Ďalším pokusom zasadiť české dejiny do kontextu svetovej histórie učinil benediktínsky opát Neplach, ktorý svoje dielo nazval *Stručné sepsáni kroniky římské a české*⁴³ a podobne ako ostatní tiež vychádzal najmä z Kosmasa a jeho pokračovateľov, medzi nimi najmä z *Letopisov Českých*. Z týchto napr. takmer doslovne preberá aj informáciu k roku 1220 o poľskom konflikte s Rusmi⁴⁴. Rovnako preberá aj informáciu o svadbe Přemysla Otakra II. a Kunigundy⁴⁵. Niektoré informácie ako napr. smrť kniežata Romana Mstislaviča, či Kolomana Haličského, však už tento český kronikár nepovažoval za také podstatné aby

dux Polonie propter duces terre prefate, qui exstitit ei in linea consanguinitatis astrictus, quem intoxicatum morti tradiderunt. Qui quidem dux zelo ductus fidei orthodoxe accersiri iussit fidei catholice sacerdotes et de diversis terris viros in theologia eruditos, volens germen vere fidei seminare et extirpare scismaticum errorem Ruthenorum. Qui dolentes relinquere sectam eorum duces veneno necantes, multos christianos ferro et modis variis extinxerunt. Hanc causam rex Polonie sumpserat de hiis ulcionem. Tarthari vero advenientes reddiderunt talionem“).

(redakcia B) (“A. D. MCCCXLI Tarthari in maxima multitudine et fortitudine Poloniam intraverunt ipsamque nimium devastaverunt. Fertur quoque hec causa eorum adventus fuisse, quia rex eorum cum alio rege condixerat ad invadendum christianos, qui precedenti anno extiterat devictus. Alia causa est propter terram Ruthenorum, quam pridem debellaverat et devastaverat rex Polonie propter duces terre prefate, qui erat de ipsius prosapia oriundus, quem intoxicatum nobiles dicte terre morti tradiderunt. Qui quidem dux zelo ductus fidei orthodoxe accersiri iussit fidei catholice sacerdotes

et de diversis terris in sacra scriptura viros eruditos, volens germen vere fidei et vineam domini Sabaoth plantare et extirpare scismaticum Ruthenorum, qui nolentes relinquere sectam eorum duces veneno necantes christianos ferro, igne, aqua aliisque modis variis extinxerunt“).

⁴² Kronika Beneša z Weitmile. – S. 490: “Anno Domini MCCCXLI Kazymirus, rex Polonie habuit gwerram cum Ruthenis et Lytwanis infidelibus, qui venerant ad occupandum regnum et terras Polonie et Deo propicio recesserunt post tempus breve”.

⁴³ Neplacha, opata opatovského, krátká kronika římská i česká [ďalej len: Kronika Neplachova] // FRB. – Vol. 3. – S. 443–484. Pozri aj: Kroniky doby Karla IV.

⁴⁴ Kronika Neplachova. – S. 472 (“A. D. MCCXX. Poloni a Prutenis et Rutenis occisi et a forssoribus auri mactati miserabiliter interrierunt“).

⁴⁵ Tamže. – S. 474–475 (“A. D. MCCLXI Przemisl, qui et Otakarus duxit in uxorem Kunegundem, filiam Rostyslay, ducis Bulgariae... In die Nativitatis Domini eodem anno princeps Boemie Przyemisl consecratus est in regem cum eadem Kunegunde“).

ich do svojho diela zahrnul. Taktiež je zaujímavé, že sa nezmieňuje o veľkom Mongolskom vpáde v r. 1241. Na druhej strane nám zachytáva podstatnú nárážku ideologického charakteru, ktorú neskôr používajú aj iní českí kronikári, a to že naznačujú, že Přemyslovský vplyv siahahal až na Rus⁴⁶. Výpočet krajín, ktoré sa po vymretí Přemyslovcov údajne odčlenili od Českej koruny rozhodne nemožno brať vážne, poukazuje skôr na mocenské ambície aktuálne vládnuceho rodu Luxemburgovcov, ako aj na vedomie moci a postavenia Českého kráľovstva za posledných Přemyslovcov.

Ďalším kronikárom, ktorý konal priamo na výzvu cisára Karla IV. je z Itálie pochádzajúci františkán Giovanni Marignolli (v českej literatúre známy ako Jan z Marignoly)⁴⁷. Táto kronika nemá ani tak veľký význam kvôli opisu českých dejín, pretože jej autor ako Talian, nebol s českým prostredím až tak zžitý ako domáci kronikári. Význam kroniky je však, okrem toho, že bola spísaná obzvlášť kultivovaným jazykom a na vysokej literárnej úrovni, najmä v tom, že autor do nej zahrnul svoje cenné poznatky a informácie o Arábii, Strednej Ázii, Indii ba aj Číne. Predtým totiž, ako začal pracovať pre cisára, pôsobil mnoho rokov ako pápežský vyslanec práve v týchto oblastiach⁴⁸. Priamo k dejinám Rusi však neprináša žiadne nové informácie. Jeho zmienky sú alebo prebraté z Kosmasa (o "ruskom" obrade a slovanskom jazyku)⁴⁹ alebo z *Kosmových pokračovateľov* (účasť Daniela Romanoviča v bitke pri Kressenbrunne,⁵⁰ či sobáš Přemysla Otakara II. a Kunigundy⁵¹).

Dielo karolovskej doby, ktoré sa ujalo asi najviac a to nielen v českej tradícii ale vychádzali z neho aj významní zahraniční kronikári ako napr. Jan Długosz či Aeneas Silvius Piccolomini bolo *Kronika Plukavova*⁵². Toto dielo malo silný slovanský charakter, čo možno jasne vidieť už na jeho prvých kapitolách, kde opisuje pôvod Slovanov a menuje slovanské krajiny. Medzi nimi pochopiteľne nemôže chýbať ani Rus⁵³. Ďalej Pulkava podobne ako už aj Neplach vytvára ilúziu o českom vplyve až po Rus. Ba Pulkava otvorene tvrdí, že Rus svojho času podliehala

⁴⁶ Tamže. – S. 478 ("MCCCVI rex Wenceslaus moritur... Et idem accidit, cum filius eius occidebatur... Nam post mortem ipsorum regnum Vngarie, Polonie, Cracouie, Pomoranie, maxima pars Russye, terra Syrasye, Misnensis, omnes hec terre a regno recesserunt et a diversis partibus Boemiam vastare ceperunt et Morauiam").

⁴⁷ Kronika Jana z Marignoly // FRB. – Vol. 3. – S. 485–604. O tomto kronikárovi, jeho živote, cestách a tvorbe vznikla dôležitá práca ešte v 19. storočí: *Meinert J. G. Johannes von Marignola minderen Bruders und päpstlichen Legaten Reise in das Morgenland v. J. 1339–1353.* – Prag, 1820.

⁴⁸ *Nechutová J. Latinská literatúra...* – S. 139.

⁴⁹ Kronika Marignolova. – S. 532 ("(967) non secundum orientales Sclausos vel secundum ritum Ruthenorum vel Grecorum, sed secundum Latinos... non secundum ritum

aut sectam Bulgarie gentis vel Russie aut sclauice lingue").

Tamže. – S. 595 ("...secundum regulam sancti Benedicti, non secundam modum Grecorum, nec Russie nec Sclauonie viveret").

⁵⁰ Tamže. – S. 569 ("(1260) gravis belli, quod adversus Belam... et Danielelem, regem Rusiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, (gessimus)").

⁵¹ Tamže. – S. 571 ("(1261) Volens etiam dux predictus Boemie post triumphum sue domui providere, Cunedundym, filiam ducis Bulgarorum... desponsavit. ... In festo vero Nativitatis domini predictus dux Primsl cum predicta uxore sua... coronatur in regem").

⁵² *Kronika Pulkavova* // FRB. – Vol. 5 / Ed. Emler J. – Praha, 1893. – S. 1–326. Pozri aj: *Kroniky doby Karla IV.*

⁵³ *Kronika Pulkavova.* – S. 4: "Igitur prefati Slowani... intraverunt terras, videlicet Bulgariam, Rasiām, Seruiam, Dalmaciam,

vláde veľkomoravského kráľa Svätopluka I.⁵⁴ a keďže v českej tradícii sa vytvorila idea tzv. *translatio regni* z Moravy do Čiech prešla Rus pod vládu Přemyslovcov⁵⁵. Pulkava ďalej uvádza informáciu o sobáši moravského údelníka Vratislava s dcérou “ruského kráľa”, ktorú s najväčšou pravdepodobnosťou prebral od *Kanovníka Vyšehradského*, aj keď pasáž o nesmiernej kráse spomínanej ruskej kňažnej, ktorou predčila aj legendárnu Helenu Trójsku, už tento autor vynechal⁵⁶.

Ďalej, zjavne pridŕžajúc sa *Letopisov Českých* (informáciu o smrti Romana Mstislaviča r. 1205 vynecháva) spomína boj roku 1220 medzi Poliakmi a Rusmi⁵⁷. Taktiež sa zmieňuje aj o Mongolskom vpáde z roku 1241, vrámci ktorého spomína smrť Kolomana Haličského (v jednej redakcii označeného za uhorského kráľa) a zrejme od Dalimila prebral informáciu, že Mongoli poplienieli celú Rus (keďže to sa v *Letopisoch Českých* nespomína)⁵⁸. Rovnako z *Příbehov krále Přemysla Otakara II.* preberá už spomínaný list tohoto panovníka pápežovi Alexandrovi IV. vrámci,

Charuaciam, Bosnam, Carinthiam, Istriam et Carniolam, quas in hodierum diem possident”. V tomto výpočte slovanských krajín však zrejme ide len o juhoslovanské, preto s najväčšou pravdepodobnosťou názov Rasiám by nemal byť stotožňovaný s názvom Rusi ale Rašky, čo bolo časťou stredovekého Srbska. Čo sa týka názvov Rusi (latinsky: Russia, Ruscia, Ruzia; nemecky: Russen, Rassen) v západných kronikách často môže dôjsť k zámene s názvom Srbska/Rašky (latinsky: Rascia, Rasia; nemecky: Rascen...) touto otázkou sa v svojej práci zaoberal aj N. Mika. Pozri: *Mika N. Czy król Rusi halickiej Daniel był obecny przy zawieraniu pokoju wiedeńskiego w 1261 roku? Z dziejów stosunków rusko-austriackich w średniowieczu // Kwartalnik Historyczny. – 1998. – R. 105, nr 2. – S. 11–13.*

Kronika Pulkavova. – S. 5 (“Preterea quidam de suo genere transiverunt Rusiam, Pomeraniam, Cassubiam usque ad regnum Dacie et confinia maritima septentrionalis, totamque terram Rusie impleverunt, et eandem similiter coluerunt”). V tomto prípade však už ide o územie Rusi nepochybne.

⁵⁴ Kronika Pulkavova. – S. 15–16 (“Swatopluk... regi Moraviae temporibus illis dux Boemie (Borziwoy) suberat. Eidem etiam regi suberant terre, videlicet Polonia et Russia”).

⁵⁵ Tamže. – S. 17 (“deinceps rex et regnum et archiepiscopus Moraviae penitus defecerunt et esse amplius cessaverunt. Quod tamen regnum Moraviae postea post CXCII annos... per Henricum tercium... imperatorem... reintegratum est et in Boemiam translatum. Nam idem imperator ducem Boemie Wratislaum sublimavit in regem et Boemiam

regnum constituit, faciens de regno Moraviae marchionatum, et eundem marchionatum cum principatibus et terris, videlicet Polonia, Russia et multis aliis ducatibus et terris, que prius, temporibus Swatopluk, ultimi regis Moraviae, ad regnum Moraviae pertinebant, regno et corone Boemie subiecit”).

Tamže. – S. 54 (“quondam regnum Moraviae, cui suberant Boemia, Polonia, Russia et quam plures ducatus alii nec non nationes et terre temporibus quondam Swatopluk”).

Čo sa týka tzv. *translatio regni* z Moravy do Čiech pozri napr.: *Havlík L. E. O přenesení království a koruny z Moravy do Čech // Moravský historický sborník, Ročenka Moravského národního kongresu 1993–1994 / Red. Drápela J. et al. – Brno, 1995. – S. 223–240.*

⁵⁶ Kronika Pulkavova. – S. 80–81 (“(1132) Wratislaus autem, filius Odalrici, de Moravia supradicti regis Russie filiam duxit uxorem”).

Porovnaj s: *Kanovník Vyšehradský. – S. 215.*

⁵⁷ Kronika Pulkavova. – S. 127 (redakcia A) (“Anno Domini MCCXX Poloni a Pruthenis et a Ruthenis sunt in ore gladii crudeliter interfecti”).

⁵⁸ Tamže. – S. 138 (redakcia A) (“Anno Domini MCCXLI pagani, qui Thartari dicuntur, totam Rusiam et alia multa regna fidelium destruunt et devastavit. Qui etiam Colmanum, fratrem regis Ungarie, per sagittam inflicto vulnere necaverunt”).

Tamže. – S. 144 (redakcia B) (“Comanni sive Thartari... Similiter etiam Colomanum, regem Ungarie, necaverunt et quasi totam Ungariam destructione misera subiugaverunt”).

ktorého je informácia o účasti Daniela Romanoviča na bitke pri Kressenbrunne⁵⁹. Podobne ako ostatní autori, tiež nemôže obísť ani informáciu o svadbe českého panovníka a Kunigundy, Rastislavovej dcéry⁶⁰. Čo je však na tejto Pulkavovej informácii najzaujímavejšie je, že v jednej redakcii (označená ako redakcia B) autor už nenazýva Rastislava Michailoviča kniežaťom Bulharov „dux“ ale rovno cárom „imperator“. A ako bulharský cár (cisár) je Rastislav nazývaný aj ďalej a to v súvislosti s jeho ďalšou dcérou Griffinou, aj keď tam už nie je spomínaný menom⁶¹.

K udalostiam zo 14. storočia Pulkava zachytil informáciu, že Rusi sa podieľali na vpáde poľského kráľa Vladislava I. Lokietka do Brandenburska roku 1326⁶². V tomto zápise je okrem iného obzvlášť jasne cítiť autorovo nie príliš pozitívne stanovisko k Rusom, ktorých dokonca (v redakcii A) otvorene označuje za pohanov „*Ruthenos paganos*“. Pulkavová kronika teda akoby reprezentovala „klasický“ český pohľad na Rus a teda, že zatiaľ čo v prvých kapitolách kroniky sa stavia k Rusi, môžeme povedať, pozitívne pretože zdôrazňuje, že sa jedná o slovanskú krajinu. Ba narážkami, že Rus patrila pod dominanciu Veľkej Moravy vytvára aj ilúziu akejsi spoločnej minulosti. Čo sa však týka náboženstva je autor nekompromisný a alebo ich rovno označuje za pohanov alebo ich aspoň „háďže s nimi do jedného vreca“.

Na záver teda môžeme konštatovať nasledujúce: Českí stredovekí kronikári nemali o Rusi veľa informácii a hlavne nemali o ňu ani veľký záujem. Drvivá väčšina informácii, ktoré v nich môžeme nájsť sú, alebo opisy udalostí, ktoré priamo súviseli s Českým kráľovstvom alebo tie, ktoré súviseli s jeho zahraničnopolitickými aktivitami (najmä v Poľsku).

⁵⁹ Kronika Pulkavova.. – S. 151 (obsah listu je tu vynechaný ale editor sa odvoláva priamo na: Příběhy krále Přemysla Otakara II. – S. 315) (“*gravis belli, quod adversus Belam... et Danielelem, regem Russiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, (gessimus)*”).

⁶⁰ Tamže. – S. 152–153 (redakcia A) (“*eo-dem anno (1261) princeps Boemie Prziemisl predictus duxit uxorem Gunegundem, filiam Rostislai ducis Bulgarorum, neptem Bele, regis Ungarie. ... Ex hac eciam Kune-gunde dictu Prziemisl successive duas filias generavit, item tres filios, quorum duobus in infancia mox defunctis iunior videlicet Wenceslaus in regno successit postmodum... in die Nativitatis Domini... Wernherus, Maguntinensis archiepiscopus... principem Prziemislonen... uxit in regem, imponens sibi regalem coronam, Gunegundem ipsium coniugem similiter coronando*”).

Tamže. – S. 153 (redakcia B): (“*Et postea ne regnum Boemie legitimo careret herede, prefatus Prziemisl anno predicto VIII kal. Novembris Kunegundem, filiam Rostislai,*

imperatoris Bulgarie... duxit uxorem... Deinde in festo Nativitatis idem Prziemysl unacum eadem Kunegunde, uxore sua... regias coronas assumens more regni Boemie consecratur”).

⁶¹ Tamže. – S. 175 (redakcia A) (“*Griffina, Cracovie et Sandomirie ducissa, filia imperatoris Bulgarie et soror quondam Kune-gundis, matris Wenceslai regis Boemie*”).

Tamže. – S. 175 (redakcia B) (“*Cracovie et Sandomirie ducissa Griffina nomine, filia imperatoris Bulgarie et soror quondam Kune-gundis matris regis Wenceslai*”).

⁶² Tamže. – S. 203 (redakcia A) (“*Anno vero Domini MCCCXXVI Wladislaus alias Loketko, rex Cracovie, multos infideles Litwanos, Ruthenos paganos ad partes marchie Brandemburgensis destinavit et pluribus innumera dampna fecit*”).

Tamže. – S. 203 (redakcia B) (“*Anno vero Domini MCCCXXVI Loketko, rex Poloniensis, cum multis infidelibus Lytwanis paganis et Ruthenis partes marchie Brandemburgensis invasit et pluribus locis innumera dampna fecit*”).

Prehľad jednotlivých zmienok o Rusi v českých kronikách

Kosmas	Mních Sá- zavský	Kanovník Vyšehrad- ský	Letopisy České	Příběhy Přemysla- Otakara II.	Jindřich Heimbur- ský
ritus Ru- ziae					
	sancti Gle- bii et socii eius				
		Wratizlaus dux uxo- rem de Rusia			
		filium Col- manni et Mater enim			
			occiderunt Romanum		
			Poloni a Ruthenis interfecti		
			Tatari. Col- mannum sagittaver- unt		
				Danielem, regem Ru- siae	
			Cunegun- dem, filiam Rostislai		
					Nuncii Tartarorum
					Rex Ruscie ad Wence- slaum

Dalimil	Zbraslavská Kronika	František Pražský	Beneš z Weitmile	Neplach	Marignola	Pulkava
	de Russia ritu in greco				ritus Rusie	
						(Slowani) Rusie impleverunt
						regi Moraviae suberant Rusia
						Wratizlaus regis Russie filiam duxit uxorem
				Poloni a Ruthenis interierunt		Poloni a Ruthenis interfecti
Tateři pojídú; Kyjov						Tatari. Colmanum necaverunt
					Danielem, regem Rusiae	Danielem, regem Rusiae
	Matschovia rex filiam	regis de Mazouia filiam		Kunegundem, filiam Rostyslay	filiam ducis Bulgarorum	filiam Rostislai, imperatoris Bulgarie
	Mortuo ergo Lescone Ruthenorum					

Dalimil	Zbraslavská Kronika	František Pražský	Beneš z Weitmile	Neplach	Marignola	Pulkava
	territorium Cracouiense destruitur Ruthenorum					
				Russye a regno recesserunt		
						Loketko, cum Ruthenos paganos
		Tharthari Poloni Rutheni	Kazy-mirus, habuit gwerram cum Ruthenis			

Університет імені Томаша Масарика в Брно

DISTRICTUS PODHORAYENSIS: ДО ПРОБЛЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ

Адміністративно-територіальний устрій є однією з найактуальніших та, водночас, мало висвітлених сторінок історії Галицько-Волинської держави. Якщо на макрорегіональному рівні (поділ на князівства, землі) у цій проблематиці запропоновано доволі серйозні історіографічні позиції¹, то на мезорегіональному рівні (розгляд окремих волостей чи інших невеликих територіальних одиниць) ці питання отримали помітно менше інтерпретацій² й потребують цілеспрямованих ґрунтовних досліджень. Відзначені тенденції насамперед потрібно пов'язувати з фрагментарністю та нечіткістю середньовічних писемних джерел, на основі яких практично неможливо повно та об'єктивно висвітлити адміністративно-територіальний поділ та структуру заселення Прикарпаття і Волині княжої доби. Археологічні матеріали історики використовують вибірково, часто увага фокусується лише на укріплених пам'ятках як "опорних пунктах" для локалізації тих чи інших літописних об'єктів.

Таке до певної міри безсистемне русло дослідження призводить до витворень на історичній мапі цілих віртуальних регіонів, інформація про які обмежується, у кращому разі, кількома згадками писемних джерел. Тому, на наш погляд, в основі реконструкції територіальної мережі

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 365–389, 454–472; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 21–47; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII веков. – Киев, 1985; Його ж. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки. – Т. 5.) – Київ, 1998. – С. 50–68, 78–110, 139–151, 235–254; Войтович Л. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – Київ, 1991. – С. 10–22; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1994; Його ж. Етнотериторіальна підоснова

формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 286–294; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2006. – Т. 252. – С. 187–205; Панишко С. Д. Формування території Волинської землі у XII – на початку XIV століття. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1997; Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – сер. XIV ст.). – Тернопіль, 2003. – С. 23–56; Миська Р. Г. Тербовлянська земля в XI – першій половині XIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2009 (та ін.).

Галицько-Волинської держави має лежати передусім синтез писемних та археологічних джерел. Гадаємо, що писемні відомості створюють своєрідні контури територіальних одиниць, основне ж завдання археології – наповнити отриману на такий спосіб матрицю “матеріальним” змістом, підмурком для якого, на наше глибоке переконання, має стати комплексний аналіз структури заселення, зокрема, її просторовий аспект. Доволі влучно методику таких досліджень окреслив Андрій Томашевський, запропонувавши модель вивчення так званих *історично-соціальних організацій давнини*. Згідно з його поглядами, об’єктами аналізу такого ґатунку виступають певні історично відомі середньовічні просторово-хронологічні адміністративно-політичні, культурно-господарські утворення, а предметом – їх реальне і максимально деталізоване історично-археологічне відображення, динаміка процесів територіального розвитку, реконструкція конкретного природного середовища, в якому постало та існувало дане утворення тощо³.

Зазначений ракурс дослідження є найсприятливішим для розгляду такого територіального утворення доби Середньовіччя на Галицько-Волинському порубіжжі, як *districtus Podhorayensis*. Ця адміністративна одиниця вже отримала історично-археологічні інтерпретації у працях Івана Крип’якевича⁴, Пшемислава Домбковського⁵, Александра Свежавського⁶, Анджея Янечека⁷ та ін. На рівні збору джерел Підгораєм цікавився і Теофіл Коструба⁸, очевидно, готуючи статтю до “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”⁹.

² Крип’якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – № 10. – С. 26–33; Коструба Т. Всеволож і Всеволозька волость // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 308–312; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Warszawa, 1993. – S. 128–141; Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича // Король Данило і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 58–65 (та ін).

³ Томашевський А. П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Археологія і давня історія України. – Київ, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 179.

⁴ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 34; Його ж. Деякі літописні назви з Галичини // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 314–315.

⁵ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku. – Lwów, 1939. – S. 303–304.

⁶ Swieżawski A. “Districtus Podhorayensis” a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1968. – Т. 59, zesz. 1. – S. 120–123.

⁷ Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1985. – Nr 1–2. – S. 3–28.

⁸ Коструба Т. Виписки з різних друкованих джерел до історії містечка Підгорай Белзького повіту за 1377–1882 рр. (1930-ті рр.) // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛННБ РК). – Ф. 3 (Центральний Василянський архів та бібліотека у м. Львові. XV ст. – 1945 р.). – Арк. 1–6.

⁹ Антонович О. Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 430–431.

Districtus Podhorayensis: ad fontis

Спробуємо розглянути окреслену проблематику *ad fontes*. Підгорай та Підгорайський повіт згадуються у писемних джерелах XIV–XV ст. тільки декілька разів:

- у 1392 р. Пашко (або ж Ясько) з Яричева отримав надання на *“Podlesky, Chrzenow, Bliszow, Rudnicze, Zapithow et Dnowo in [districtu] Podhorayensi”*¹⁰;
- Владислав II Ягайло грамотою від 15 жовтня 1393 р. надав Михайлові Суд[...]овичеві (прізвище затерте – В. А.) *“villam nostram Zelichow et cum monasterio eidem adiacenti in districtu Podhorayensi sitam”*¹¹;
- Владислав II Ягайло видав 10 листопада 1395 р. грамоту монастиреві домініканців у Львові на село Ушковичі, місце надання – *“in Podgoray”*¹²;
- Бенько з Жабокрук грамотою від 20 лютого 1402 р. надав львівським домініканцям *“villam meam Zarudcze napodhoray vulgariter dictam, in districtu Lemburgensi sitam”*¹³;
- Спитко з Тарнова грамотою від 6 лютого 1424 р. переніс лазню вірменина Атабе, що була біля міського рову у Львові, на інше місце поблизу вулиці, *“que vadit de civitatis valva versus Podhoray”*¹⁴;
- у так званих “Мазовецьких артикулах” – переліку скарг синів Земовіта IV на Владислава II Ягайла, під 1426 р. подана вимога повернути їм *“quandam partem terre Russie vulgariter dictam Podolye* (в рукописі: Podoraye – В. А.)”¹⁵. Видавець цих документів Антоні Кентшинський назву *“Podoraye”* сприйняв за писарську помилку, проте трактування цього топоніма у руслі існування Підгорайського повіту¹⁶, яке запропонував А. Свежавський, на наш погляд, переконливіше.

Окрім того, маємо, ще одну відомість, яка стане при нагоді в реконструкції території Підгорайської волості. У польському варіанті тексту надання

¹⁰ Zbiór dokumentow malopolskich. – Warszawa, 1974. – Cz. 6 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Nr 1587.

¹¹ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. 63, кн. 8. – № VIII. – С. 9–10.

¹² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (далі – AGZ). – Lwów, 1870. – Т. 2. – Nr 23. – S. 35–36.

¹³ Ibidem. – Nr 26. – S. 44–46. Упорядники цього збірника документів допускають можливість інтерпретувати *“napodhoray”* як *“na Podhoray”*. Зауважимо, що в тексті підтвердження цього акту короля Сигізмунда Августа з 1559 р. застосована формула *“Zarudcze Napodhorai*

vulgariter dictam”, яка в польському перекладі звучить *“Zarudcze na Podhoraju pospolicie zwana”*: Zygmunt August potwierdza akt, którym Bieńko darował wieś Zarudcze Dominikanom lwowskim // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1859. – Nr 27. – S. 118.

¹⁴ AGZ. – Т. 2. – Nr 65. – S. 121.

¹⁵ Articuli Vladislao regi Polonie a ducibus Masoviae traditi a. D. 1426 et 1428 / Wydał dr. W. Kętrzyński // Monumenta Poloniae Historica. – Kraków, 1893. – Т. 6. – S. 632.

¹⁶ Swieżawski A. “Districtus Podhorayensis”... – S. 120–121. Принагідно зазначимо, що інформація з цього джерела фігурує і в зазначених нотатках Т. Коструби, тому саме він вперше звернув увагу на дотичність цієї писемної згадки до Підгораю, однак не встиг подати своє бачення друком: Коструба Т. Виписки... – Арк. 2.

Владислава Опольського на село Печихвости (1376), вміщеному у Коронній Метриці, читаємо *"liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim powiethie"*¹⁷. А. Янечек твердив, що назва *"Podgórze"* є не що інше, як помилка перекладу, натомість у руському оригіналі, на його думку, мав фігурувати Підгорай¹⁸. До дискусійності цього твердження повернемося пізніше, розглянувши спершу варіанти локалізації Підгорою, пропонувані в історичних дослідженнях.

"Град Підгорай": історична реальність чи історіографічний міф?

Тривалий час територіальна ідентифікація Підгорою викликала чимало запитань. Для прикладу, Антоній Петрушевич трактував його як невідоме місце на історичній мапі Галичини¹⁹. Наступні згадки про Підгорай пов'язані з науковою спадщиною знаного українського історика І. Крип'якевича. Спершу він пов'язував з цим топонімом частину давнього Львова поблизу Старого Ринку та підніжжя Княжої (Лисої) гори²⁰. Однак пізніше дослідник ототожнив Підгорай з городищем поблизу с. Зарудці й твердив, що в XIV ст. існувала Підгорайська волость²¹. Наступні інтерпретації запропонував П. Домбковський. Аналізуючи єдину відому йому згадку 1393 р. про Підгорайський повіт, вчений висловив декілька припущень щодо локалізації цієї адміністративно-територіальної одиниці. Зокрема, він висунув тезу про орографічне походження назви ("під горами", в інтерпретації П. Домбковського – під Гологороми), не відкидаючи водночас можливості її зв'язку з сучасними селами Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. чи Підгірці Томашівського повіту Люблінського воєводства²².

Новий етап зацікавлення проблемою локалізації Підгорою випадає пов'язати з невеликою розвідкою А. Свежавського²³. Труднощі з ідентифікацією Підгорою дослідник виправдав його можливим зруйнуванням в часі татарських набігів або ж перейменуванням. Водночас, згідно з твердженнями вченого, осередок повіту варто шукати на околицях Малого та Великого Желехова – теперішнього с. Великосілки Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл., можливо, поблизу королівського тракту, що прямував повз ці села до Неслухова²⁴. Черговим кроком у локалізації Підгорою можна вважати думку Генрика Стамірського, який спробував ототожнити гіпотетичний "град" з пізньосередньовічним замчиськом у Ременові, одна вона хибує на відсутність писемних та археологічних доказів²⁵. З появою узагальнюючої статті А. Янечека²⁶ проблему Підгорою та Підгорайської волості, здавалося б, після понад півсторічних наукових дискусій з'ясовано остаточно. Критично переосмисливши досвід попередників та залучивши новий джерельний

¹⁷ Janeczek A. Podgoraj... – S. 4.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ AGZ. – Т. 2. – Nr 23. – S. 36.

²⁰ Крип'якевич І. Слідами княжого Львова. Топографія // Стара Україна. Ча-сопис історії та культури. – Львів, 1924. – Ч. 12. – С. 185; Його ж. Історичні проходи по Львову. – Львів, 1991. – С. 12, 14.

²¹ Його ж. Галицько-Волинське князів-

ство... – С. 34; Його ж. Деякі літописні на-зви... – С. 314–315.

²² Dąbkowski P. Podział administracyj-ny... – S. 303–304.

²³ Swieżawski A. "Districtus Podhorayen-sis" ... – S. 120–123.

²⁴ Ibidem. – S. 122.

²⁵ Janeczek A. Podgoraj... – S. 5.

²⁶ Ibidem. – S. 3–28.

матеріал, втім й археологічний, він висунув власну локалізацію цього територіального осередку. Оперуючи писемними джерелами, відомостями з топоніміки та археологічними знахідками, А. Янечек ствердив, що Підгорай знаходився в околицях с. Мокротин, поблизу лісу Гарай²⁷. Проте його погляд в історичній науці теж не став аксіоматичним. Зокрема, оригінальною, але не позбавленою суперечних моментів, виглядає гіпотеза про ймовірне розташування Підгораю на місці поселення у Винниках, на території яких наприкінці XVI ст. закладено Жовкву, її колишньому передмісті, біля гори Гарай²⁸.

Отож, усі перелічені дослідники вбачали у топонімі "Podhoray" конкретне місто або ж укріплений "град", що слугував осередком однойменного повіту-волості. З археологічного огляду такі гіпотези потребують переконливої аргументації, однак вони в багатьох випадках не стикуються з писемними відомостями. Спробуємо критично проаналізувати деякі із запропонованих концепцій. Думка І. Крип'якевича про тотожність Підгораю з городищем у Зарудцях, яка має прихильників і в сучасній історіографії²⁹, на наш погляд, не зовсім корелюється з писемними джерелами. А саме, формула "*villam meam Zarudcze napodhoray*" (чи "*na Podhoray*") засвідчує, що йдеться про два різні адміністративні осередки, або ж, вірогідніше, – ортографічне походження другої назви. До того ж, Зарудці фігурують на сторінках писемних джерел у 1386 р.³⁰ та 1402 р.³¹, тобто фактично паралельно з використанням назви "Підгорай". Зазначимо також, що городище в Зарудцях досліджене лише археологічними розвідками³², результати яких наразі не підтверджують існування тут значного поселення.

Щодо локалізації Підгораю в околицях с. Мокротин (А. Янечек), то вона також викликає чимало сумнівів. На цій території не зафіксовано якихось укріплень, а тільки два відкритих селища³³. Окрім того, назва "Мокротин" вперше зустрічається у писемних джерелах 17 січня 1399 р.³⁴ без жодного натяку на якесь адміністративне значення населеного пункту.

Спроба ототожнити Підгорай з поселенням Винники на передмісті Жовкви також хибує на відсутність поважних аргументів з археологічних та писемних джерел. На цій території проводилися незначні за обсягом

²⁷ Janeczek A. Podgoraj... – S. 6–7.

²⁸ Піхурко У., Кривошеева Д., Чурилик Я. Жовква. До історії витоків поселення і розвитку міста // Вісник "Укрзахідпроект-реставрації". – Львів, 1996. – Ч. 5. – С. 16; Лесик Д. Жовква у світлі археологічних досліджень // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 155.

²⁹ Терський С. Західно-волинські військово-стратегічні шляхи "Північ-Південь" у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 110.

³⁰ AGZ. – Т. 2. – Nr 13. – S. 21–22.

³¹ Ibidem. – Nr 26. – S. 46–47.

³² Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – С. 179; Михальчишин І. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993. – С. 20.

³³ Археологічні пам'ятки... – С. 179; Михальчишин І. Список... – С. 22; Чайка Р., Довгань П. Нові матеріали до археологічної мапи Львівської області // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 78.

³⁴ Abraham W. Jakób Stępa: arcybiskup halicki 1391–1409. – Kraków, 1908. – Nr 6. – S. 103.

археологічні дослідження та виявлено лише керамічний матеріал XIII ст.³⁵ До того ж, перша писемна згадка про Винники датується 29 червня 1368 р.³⁶

Як бачимо, суперечливі версії місцезнаходження Підгорою перетворили його на своєрідний *віртуальний* або ж *літературний "град"*. З одного боку, така ситуація пов'язана з фрагментарністю та нечіткістю писемних джерел, а з іншого – дослідницькими рефлексіями, *a priori* спрямованими на пошуки конкретного укріпленого поселення, що, зрештою, не дало переконливих результатів. Тому у вивченні проблеми потрібно дещо змістити акценти. Маємо поважні підстави відмовитися від трактування "Підгорою" як укріпленого адміністративного осередку на користь його ширшого територіального окреслення.

Проаналізувавши писемні та археологічні джерела, припускаємо, що "Podhory" є видозміненою формою назви орографічного походження, виток якої варто шукати у словосполученні "під горами". На наш погляд, останнім терміном у Середньовіччі окреслювали територію Грядового Побужжя³⁷, від півдня та південного сходу обмежену різкими уступами горбогірних районів Розточчя³⁸ та Давидівського пасма³⁹. Окрім характерного рельєфу цих територій, знаходимо й інші підтвердження нашої гіпотези, зокрема в писемних джерелах. У цьому контексті потрібно згадати літописну статтю 1235 р. з описом одного з епізодів війни "за галицьку спадщину" між чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем, який стояв на волино-прикарпатському

³⁵ Чайка Р., Милян Т. Науковий звіт про підсумки археологічних досліджень м. Жовкви Львівської області та прилеглих околиць у 2001 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 2001. – С. 26–31, 45. – Рис. 20, 2, 3.

³⁶ Kodeks Dyplomatyczny Małopolski / Wydał i przepisał objaśnił Piekosiński F. – Kraków, 1887. – Т. 3: 1333–1386. – Nr 816. – S. 224–225.

³⁷ Грядове Побужжя – природний район лесового лісостепового типу зі значною участю комплексів поліського типу (боліт і лук), які займають понад 30 % його загальної площі. Лесові природні комплекси пов'язані з системою грядами, що простягаються із заходу на схід паралельними смугами від Розточчя і Давидівського пасма майже до Буська та Глинян. Абсолютні висоти гряд досягають 250–260 м, а відносні – 20–30 м, їхня довжина коливається в межах 6–10 км. Налічуються шість гряд: Смереківська, Куликівська з Яричівським валом, Грядецька, Дублянська, Винниківська і Дмитровицька (Чижиківська): Природа Львівської області / За редакцією Геренчука К. І. – Львів, 1972. – С. 124.

³⁸ Розточчя – географічний макрорегіон між Підкарпаттям на півдні та Люблінсько-Волинською височиною на півночі. Він простягається виразною смугою довжиною близько 180 км і шириною 20 км з південного сходу на північний захід й поділяється на мезорегіони, які виокремлюються завдяки характерним рисам геологічної будови та рельєфу. Останній репрезентують горбисті пасма і горби, абсолютні висоти яких коливаються в межах 380–390 м н. р. м: Природа Львівської області. – С. 30; Reder J. Główne cechy środowiska przyrodniczego Roztocza i ich ewolucja // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. – Lublin, 2005. – S. 5–9 (etc.).

³⁹ Давидівське пасмо – південно-східне продовження Розточчя з наступними характерними ознаками: 1) різка асиметричність схилів, зокрема північно-східний схил утворює уступ, що різко спускається до Грядового Побужжя; 2) значні висоти, які перевищують місцями 400 м н. р. м; 3) значна лісистість, особливо північно-східного крутого схилу: Природа Львівської області. – С. 117–118.

пограниччі, та Данилом й Васильком Романовичами. За Іпатіївським списком згаданий текст звучить так: “*Михайлови же стоащюу на Подъгораи (sic! – В. Л.) хотащюу снагиса с Кондратомъ. и ужидающюу Половецъ со Изаславомъ*”⁴⁰. Натомість у літописному зводі за Острозьким (Хлебніковським) списком бачимо іншу варіацію написання цього топоніма: “*Михайлови (ж)е стоащюу на По(д)горъи (sic! – В. Л.)*”⁴¹. Принагідно зауважимо, що Леонід Махновець у перекладі цієї літописної статті вжив назву “Підгір’я”⁴².

З огляду на територіальний контекст військового протистояння, А. Янечек відкинув можливість використання у цій літописній статті терміна “Підгір’я” чи “Подгорье”, яким, на його думку, позначали лише Передкарпаття. Він твердив, що йдеться про городище Підгорай на Розточчі, що відіграло істотну роль на шляху з Галича до Холма та Володимира⁴³.

Водночас маємо цілу низку аргументів, які дають підстави бачити територію, окреслену як “*на Podhoray*” чи “*на Подъгораи*”, саме в межах Волино-Прикарпатського порубіжжя. Ще А. Петрушевич, торкаючись питань історичної топографії околиць Львова, вказував, що “*...мѣстний народъ напротивъ того отсюда начинающіяся горы (очевидно, горби Розточчя та Давидівського пасма – В. Л.), идуція къ западу и востоку, съ лѣсами ихъ, называетъ обцимъ именемъ Гораевъ, или Гараевъ...*”⁴⁴.

Окрім того, “Горай” як давню назву Розточчя яскраво ілюструють численні місцеві топоніми, зафіксовані на його теренах: містечка Горай, Білгорай, села Гораец, потік Гораец, сіножаті Гораец, За Гораєм, Під Гораєм, пасовисько Гораец, підвищення Круглий Горай, Гораец, Гарай, ліси Гораец та Горай, Підгарайський Брід та ін.⁴⁵ Згадаймо також і той факт, що Княжа гора у Львові в XV ст. теж іменувалася Горай⁴⁶. Додатковим підтвердженням цієї думки є згадана територіальна характеристика с. Печихвости (“*liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim powiethie*”), яке географічно тяжіє до Грядового Побужжя.

⁴⁰ Ипатъевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 775.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис (Острозький (Хлебніковський) список). Текст підготовлено для сайту litopys.kiev.ua за факсимільним виданням: The Old Rus’ Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz’kyj (Xlebnikov) and Četvertyns’kyj (Pogodin) Codices // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Harvard, 1990. – Vol. 8. – P. 307–391. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/old-ukr/galvxlhb.htm>.

⁴² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 392, 564. Водночас, з огляду на територіальний контекст “війни за галицьку спадщину”, доволі сумнівною виглядає запропонована локалізація

Підгір’я – “*природно-історична область Підкарпаття у верхній частині Галицької землі у верхів’ях Сяну та Дністра; тут ідеться про територію південної частини нинішньої Львівської обл.*”: там само. – С. 564.

⁴³ Janeczek A. Podgoraj... – S. 7–9.

⁴⁴ Петрушевичъ А. С. Лингвистическо-исторические исследования о начаткахъ города Львова и окрестностей его. – Львов, 1893. – Вып. 1. – С. 23.

⁴⁵ Goraj // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 691–692; Gorajec // Słownik... – S. 692; Pod Horajem // Słownik... – Warszawa, 1887. – Т. 8. – S. 391; Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини. “Г” // ЛННБ РК. – Ф. 61 (Мирон Кордуба). – Арк. 69; Janeczek A. Podgoraj... – S. 5 (etc.).

⁴⁶ Крип’якевич І. Історичні проходи... – С. 12.

Підгорайська волость: спроба обґрунтування історичності дослідження

Взявши до уваги сказане, вважаємо, що територія Грядового Побужжя на північ від підвищень Розточчя та Давидівського пасма у Середньовіччі була відома як Підгорай (Подгорье або ж Підгір'я (?). Властиво, зафіксований у писемних джерелах 1392 та 1393 рр. *districtus Podhorayensis* вказує на присутність у цьому регіоні окремої одиниці адміністративно-територіального устрою. Користуючись методом ретроспективи, вважаємо можливим твердити про генезу та кристалізацію згаданого повіту ще за часів Галицько-Волинської держави. На перший погляд, ця гіпотеза виглядає спробою видати бажане за дійсне й хибує відсутністю беззаперечної аргументації у писемних джерелах. Однак, розглядаючи на макро- та мезорівнях процеси територіальних змін на руських землях після їх входження до Корони Польської, маємо поважні підстави для використання означеної ретроспективи⁴⁷. Щоб уникнути звинувачень у неісторичності чи неправомірності перенесення існування та меж Підгорайського повіту на ґрунт княжих часів, висловимо декілька зауважень, які, маємо надію, підсилять нашу аргументацію.

В окресленому руслі потрібно згадати про концепцію А. Янечека, який, аналізуючи динаміку змін поселенської структури Галицької Русі після 1349 р., виокремив дві площини трансформації адміністративно-територіального устрою. Перша, до якої належить поділ на воєводства та землі, під впливом політичних чинників була мінливою й не пов'язаною з особливостями природного середовища. Інший ранг територіального адміністрування, а саме поділ на повіти ("*districtus*"), рівнозначні руським міським округам – волостям, фіксує максимальну наближеність їхніх кордонів до природного середовища та давньої структури заселення. На думку дослідника, повітова система другої половини XIV–XV ст. запозичена з руських часів, а, отже, мала тривалі та стабільні традиції існування й була адаптована до місцевого географічного та поселенського простору⁴⁸.

⁴⁷ До речі, схоже використання ретроспективного методу в археології бачимо в Бориса Тимощука, який зауважив, що межі Чорнівського гнізда поселень (VI–XIII ст.) збігаються з пізньосередньовічними "хотарами" – територіальними границями сільської общини, зафіксованими в молдавських актах XIV–XV ст.: Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – Москва, 1990. – С. 77–78.

⁴⁸ Janeczek A. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 105–106; *Ejusedem*. Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w

polu interferencji // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie. Materiały z konferencji, Rzeszów, 9–11 V 1995. – Rzeszów, 1996. – S. 292–293. На підтвердження вказаного генетичного зв'язку між руськими волостями та повітами Корони Польської А. Янечек висунув низку доказів: 1) структура волостей, хоча й фіксується вповні в польських джерелах, є відразу сформованою системою, глибоко закоріненою у місцевому просторі; 2) згадки про міські округи з'являються безпосередньо після експансії Казимира III; 3) у документах Казимира III, Владислава Опольського та Владислава II Ягайла, написаних руською мовою, міським округам означенням як волость, у латиномовній термінології відповідне *districtus*; 4) у час після експансії

Зрештою, спроби реконструкції адміністративно-територіального простору Галицько-Волинської держави на основі пізньосередньовічних джерел посідають помітне місце в історичних студіях М. Грушевського⁴⁹, Т. Коструби⁵⁰ та І. Крип'якевича⁵¹. Недарма М. Грушевський зазначав, що "...границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок..."⁵². Ще прихильніше про можливість таких реконструкцій висловився Т. Коструба: "...межі Белзької землі XIV–XV ст. консервативні, більшим змінам не підлягали впродовж землі XIV ст. ... крім, може, дрібних змін засадничо пізніші межі Белзького воєводства відповідають межам давнім – іще і з княжих часів, себто від того часу, коли виділено для кн. Всеволода Мстиславовича окреме Белзьке князівство..."⁵³. Щодо конкретних виявів такої "живучості" руського територіального поділу в пізнішому адміністративному просторі Корони Польської маємо декілька цілком однозначних свідчень писемних джерел. Чи не найяскравішим прикладом слугує текст грамоти 1376 р., якою Владислав Опольський надав "...castrum suum et oppidum Busko, cum toto eius districtu, in fluvio Bug in terra Lembergensi situm, secundum quod antiquitus per serenissimos suos antecessores et duces Russie fuit limitatum..." Яськові Кміті з Вісніча⁵⁴.

Таку тяглість традицій у політиці польської адміністрації на колишніх землях Романовичів можна пояснити і тим, що приєднання галицької частини Королівства Русі до Корони Польської відбулося щойно в 1387 р. і на початках цією територією управляли польські урядовці в ранзі генеральних старост⁵⁵. Така ситуація збереглася до початку 1430-х років, коли невдовзі після видання Єдльненського привілею (1430) створено Руське і Подільське воєводства, урядова ієрархія та адміністративна система яких остаточно сформувалася від 1434 р. Поширення польського адміністративного устрою на територію Белзької землі, безперечно, розпочалося у цей ж час: під 1436 р. згадуються її воєвода Павел з Радзімова та каштелян Миколай Малджик зі Старограда, тобто ще задовго до смерті останнього белзького князя Владислава Владиславовича (1462)⁵⁶. Так чи інакше можемо стверджувати,

Казимира III, як, зрештою, і в період угорської і пізніше знову польської присутності, немає відомостей про широкомасштабну територіальну реформу на теренах Галицької Русі, для якої, зрештою, не було ні часу, ні політичних можливостей; 5) метрика практично всіх згаданих повітових осередків сягає руських часів, що частково підтверджують й археологічні матеріали та ін.: *Janeczek A. Terytoria...* – С. 106–107.

⁴⁹ *Грушевський М. Історія...* – С. 365–389, 455–472.

⁵⁰ *Коструба Т. Всеволож...* – С. 308–312.

⁵¹ *Крип'якевич І. Княжий Самбір...* – С. 26–33; *Його ж. Галицько-Волинське*

князівство. – С. 21–47.

⁵² *Грушевський М. Історія...* – С. 455.

⁵³ *Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року.* – Нью Йорк; Торонто, 1989. – С. 80.

⁵⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane przez Gorczaka B.* – Lwów, 1897. – Т. 5. – Nr 5. – S. 4.

⁵⁵ *Войтович Л. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львівського університету. Серія історична – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 39–40.*

⁵⁶ *Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях //*

що тривалий час, щонайменше до 1430-х років, а на волосному рівні і довше, актуальною для колишніх земель Галицько-Волинської держави залишалася руська модель адміністративно-територіального поділу, основні структурні одиниці якої й відображають пізньосередньовічні актові джерела. Щоправда, Підгорайський повіт є, напевно, унікальним прикладом ранішої (початок XV ст.), аніж інші територіальні реорганізації, що можна пояснити хіба його розташуванням поблизу щораз потужнішого адміністративного осередку у Львові та політичними чинниками, зокрема, “відривом” наприкінці XIV ст. від основного масиву територій Белзької землі.

Як бачимо, є достатньо аргументів для “перенесення” меж пізньосередньовічного Підгорайського повіту на ґрунт територіального простору княжої доби. Однак певні труднощі виникають з окресленням ареалу цієї адміністративної структури в зазначений час. Не вдаючись до глибокого аналізу історіографічних суперечок стосовно політико-адміністративного, зокрема волосного, устрою Київської Русі⁵⁷, вважаємо за можливе умовно іменувати територію, за пізніших часів відому під назвою *districtus Podhorayensis*, Підгорайською волостю. Хоча, безперечно, волость (від праслов’янського “*volostь*” – влада, панування, підвладний край) у Київській державі XI–XIII ст. не була чітко окресленим територіальним комплексом. Вона могла охоплювати місто з округою, кілька міст чи навіть невелику землю⁵⁸. Тому варто погодитися з думкою Ігора Сковчиляса, що в реаліях Галицько-Волинської держави термін “волость” вживався на означення двох різних просторових структур: території князівського уділу та теренів, залежних від граду, тобто міської округи-волості⁵⁹. Стосовно вужчого розуміння поняття волості надзвичайно цікавими є роздуми А. Янечека: “...волость, як і атом, у своїй основі є неподільною, хоча має свою внутрішню структуру...”, вона виконує “роль модуля територіальної структури, головної, багатофункціональної та надзвичайно тривалої одиниці, яка формує скелет просторової державної системи”⁶⁰.

Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 25–32.

⁵⁷ Докладніше див.: Горський А. А. Русь в конце X – начале XII века: территориально-политическая структура (“земли” и “волости”) // Отечественная история. – Москва, 1992. – № 4. – С. 154–161; Его же. Земли и волости // Горський А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С. Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – Москва, 2008. – С. 9–32; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – С. 150–171; Мателешко Ю. П. Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 2008; Жих М. О поняттях “волость” и “земля”

в Древней Руси (предварительные замечания) // Время, событие, исторический опыт в дискурсе современного историка: XVI чтения памяти члена-корреспондента АН СССР С. И. Архангельского, 15–17 апреля 2009 г. – Нижний Новгород, 2009. – Ч. 2. – С. 9–14 (та ін.).

⁵⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 60.

⁵⁹ Сковчиляс І. Від давньоруських десятин до намісництв-протопопій: особливості “впорядкування” сакрального простору Галичини в княжий період (до кінця XIV ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 83.

⁶⁰ Janeczek A. Osadnictwo... – S. 29.

Підгорайська волость: хронологія, кордони та городища

Властиво, Підгорайська волость була тією структурною одиницею, яка формувала південні рубежі Белзької землі княжої доби. Проте час її виникнення можна розглядати тільки зі значною долею імовірності. Археологічні джерела фіксують появу тут великої кількості пам'яток уже від XII ст., однак процеси заселення не можуть бути надійним індикатором наявності адміністративної одиниці. Не треба також забувати, що попри цю територію проходив кордон між галицькими та волинськими землями⁶¹, що аж ніяк не сприяло існуванню у регіоні стабільних територіальних одиниць. Вважаємо: створення в 1199 р. об'єднаного Галицько-Волинського князівства могло дати своєрідний поштовх для адміністративного освоєння теренів Грядового Побужжя. Можливо, такі процеси потрібно пов'язувати з активною політичною діяльністю белзького князя Олександра Всеволодовича (1195–1208, 1215–1233) у його боротьбі проти Данила та Василька Романовичів⁶². Так чи інакше, на час війни за спадщину князя Романа Мстиславовича, у яку втрутився чернігівський князь Михайло Всеволодович, територія “на Подъгораи” мала бути добре заселеною. Саме тут у 1235 р. стояв зі своїм військом Михайло Всеволодович, очікуючи на допомогу мазовецького князя Конрада та Ізяслава Мстиславовича з половцями⁶³. Важко припустити, що дружина чернігівського князя перебувала на безлюдних чи малозаселених землях, які не могли б забезпечити необхідних ресурсів для війська.

У наступне десятиліття окреслений регіон знову був втягнений у війну між сином Михайла – претендентом на галицький стіл Ростиславом Михайловичем та Романовичами. Нас цікавить один з епізодів цієї війни, описаний під 1241 р., коли Ростислав “выбѣже из Галича. до Щекотова. и с нимъ бѣжа Артѣмъи. епѣ пѣ Галичѣкы и инии Галичани”⁶⁴. Втечу Ростислава Михайловича саме до Щекотова дослідники пояснюють тим, що з цього “граду” походив хтось із його прибічників. Окрім того, істотну роль тут відіграли оборонні характеристики городища, а також те, що звідси існувала можливість відступу чи до Польщі, чи до Угорщини через Перемишльську землю⁶⁵. Можливо, саме останній фактор був визначальним для князя, адже після того, як у 1243 р. “Ростислава розгнаша Татарове. во Боркоу и бѣжа Оугры”, він одружився з донькою угорського короля Бели IV Анною й отримав посади земплінського та березького жупана, а пізніше бана Славонії⁶⁶ і князівство у Мачві⁶⁷.

⁶¹ Грушевський М. Історія... – С. 372–373.

⁶² Докладніше: Позоральський Я. Олександр Белзький і Данило Галицький: брати та суперники // Король Данило Романович та його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Львів, 29–30 листопада 2001 р. – Львів, 2003. – С. 217–224; Мазур О. Взаємини белзьких князів Всеволодовичів з Романовичами // Белз і Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 78–80.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 775.

⁶⁴ Там же. – Стб. 794.

⁶⁵ Чайка Р., Мазур О. Град Щекотов часів протиборства Данила і Василька Романовичів та Михайла Чернігівського та його сина Ростислава // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003 р. – Галич, 2003. – С. 49.

⁶⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418.

⁶⁷ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes

За умов стабілізації політичних відносин у Галицько-Волинській державі територія Грядового Побужжя перебувала у складі Белзької землі, яка після 1245 р. перейшла до Лева Даниловича⁶⁸. Про таку адміністративно-територіальну належність досліджуваного регіону переконливо свідчать “белзькі поля”, описані при пожежі Холма⁶⁹. Львів засновано на зламі 1240–1250-х років як столицю уділу князя Лева Даниловича у складі Галицького, Перемишльського та Белзького князівств⁷⁰. Очевидно, молоде місто було покликане перебрати на себе якнайбільше адміністративно-політичних функцій стольних “градів” перелічених князівств⁷¹ і, як виглядає, спершу не мало своєї виразно окресленої волості⁷². Хоча з часом Львів як осередок вищого рангу спричинився до поступової адміністративної дезінтеграції Підгорайської волості, цілком можливо, розпочатої ще за княжої доби. У 1388 р. цю волость, яка під тиском Львова практично вже втратила адміністративне значення, надано Земовіту IV, однак перед 1393 р. Владислав II Ягайло відібрав її⁷³, що, зрештою, пояснює появу на короткий час (1392–1393) Підгорайського повіту в межах його “руської попередниці”. Уже на початку XV ст. Львів зі своїм повітом повністю поглинув Підгорайську волость, яка стала адміністративним анахронізмом. Такі процеси станом на 1402 р. яскраво ілюструє наведена формула “*villam Zarudcze napodhoray vulgariter dictam, in districtu Lemburgensi sitam*”.

Попри сказане, в контексті часу існування Підгорайської волості маємо певні суперечності писемних та археологічних джерел. Основний дискусійний момент полягає у верхній хронологічній межі переважної більшості городищ та селищ регіону, яка сягає середини XIII ст. Як правило, археологи пов'язують таке датування з наслідками монгольських походів і саме тому післямонгольський час на теренах Прикарпаття та Волині виглядає нібито часом стагнації у матеріальній культурі, запустіння і обезлюднення. Щобільше, в археологічній літературі бачимо незначну кількість пам'яток другої половини XIII – першої третини XIV ст., періоду чи не найбільшого політичного розквіту Галицько-Волинської держави. На загал, не заперечуючи можливості знищення значної кількості городищ та занепаду окремих укріплень внаслідок централізаторської політики держави, вважаємо необґрунтованим погляд про масове припинення існування селищ у середині XIII ст. подібно до теренів Північно-Східної Русі. Тим більше, що керамічні матеріали, датування яких визначене на XIV ст., донедавна залишалися поза увагою дослідників⁷⁴.

testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 197–203; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – “Dux Galiciae et imperator Bulgarorum” // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 131–144.

⁶⁸ Войтович Л. Белзькі князі // Белз та Белзька земля. – Вип. 1. – С. 74.

⁶⁹ Погоральський Я. Формування території та кордони Белзького князівства // Белз та Белзька земля. – Вип. 1. – С. 62.

⁷⁰ Книш Я. Заснування Львова //

Семінарії “Княжі часи”. – Львів, 2002. – С. 7–11; Войтович Л. Загадки ранньої історії Львова // Його ж. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 326–336.

⁷¹ Книш Я. Заснування Львова... – С. 9–10.

⁷² Janeczek A. Podgoraj... – S. 17.

⁷³ Swieżawski A. “Districtus Podhorayensis” ... – S. 122–123; Gawin E. Między Polską a Zakonem. Polityka Siemowita IV w latach 1386–1426 // Rocznik Mazowiecki. – Warszawa, 2002. – Т. 14. – S. 12.

Щоправда, з поступовим розвитком міської археології на західно-українських землях ця невтішна ситуація починає змінюватися. Зрештою, внаслідок скрупульозного дослідницького підходу на археологічній мапі поступово з'являються відкриті поселення пізньосередньовічного та ранньомодерного часу. Водночас, попри згадану "невразливість" археологів до "пізньої" кераміки, причиною відсутності пам'яток другої половини XIII–XIV ст., як і XV–XVIII ст., може бути те, що їхнє розташування збігається з територіями сучасних сіл, більшість яких виникло саме в цей час. Властиво тому шари XIV–XVIII ст. перекриті сучасною забудовою, що створює додаткові труднощі для їх археологічного фіксування. Натомість об'єкти XI – першої половини XIII ст., для розміщення яких ключовими була топографія та господарська доцільність, розорюються і, відповідно, отримують більше шансів потрапити до наукового обігу.

На жаль, немає можливості провести верифікацію верхньої часової межі археологічних пам'яток регіону, тому чи не єдиний вихід з кола окреслених суперечностей вбачаємо в залученні писемних джерел, свідчення яких вказують на стабільний розвиток Галицько-Волинської держави упродовж другої половини XIII – першої третини XIV ст., а, отже, – тривку адміністративно-територіальну організацію.

Розглядаючи межі Підгорайської волості, ми спираємося на зазначене твердження, що вона охоплювала, головню, територію Грядового Побужжя. Докладніші кордони цієї адміністративної одиниці можна реконструювати на основі писемних джерел, які, попри фрагментарність, все ж, дають певне уявлення щодо територіально-просторової організації Підгорайської волості. Аналізуючи згадки про *districtus Podhorayensis*, бачимо, що до нього належали села Підліски (Малі або Великі), Хренів, Більшів, Руданці, Запитів, Віднів та Желехів. До цієї категорії, очевидно, потрібно також віднести Зарудці й Печихости, які, за свідченням джерел, лежали на Підгораї (Підгір'ї). Як показує картографування, практично всі вони розташовані на північний схід від Розточчя в басейні Думни, лівої притоки Полтви (рис. 1).

Беззаперечним є те, що Підгорайська волость, як і будь-яка давня поселенська структура, максимально адаптована до географічного середовища. Спираючись на таке твердження, А. Янечек спробував встановити її межі на основі природних границь регіону⁷⁵. Загалом погоджуючись з його висновками, можна дещо скоригувати їх відповідно до археологічних матеріалів. Західну межу Підгорайської волості проводимо північними та східними схилами Розточчя з тим, що поселенський комплекс поблизу літописного Щекотова знаходився у її кордонах. Таку реконструкцію опосередковано підтверджують й археологічні джерела. Наразі вони фіксують мізерну кількість пам'яток княжого часу від Глинська та Нової Скваряви аж до городища у Потеличі, який, імовірно, належав уже до Любачівської волості. Щодо північної границі, то тут варто погодитися з думкою А. Янечека, за якою її

⁷⁴ Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині // Матеріали та

дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 364.
⁷⁵ Janeczek A. Podgoraj... – S. 13–14. – Мара 2, 3, 5.

творенню значною мірою посприяли природні перешкоди, а саме широка смуга лісів та боліт, що тягнулася звідси фактично аж до Великих Мостів. Північну межу маркує низка відомих археологічних пам'яток у сучасних населених пунктах Глинське – Блищиводи – Зіболки – Колоденці – Стрептів. Південний кордон доходив до долини Полтви, опираючись, мабуть, на Дублянську грядку. Про близькість Підгорайської волості до Львова свідчить те, що пожежу у Холмі (1256) було видно не лише у місті Лева, а й “*по поле^м Бельськымь*”⁷⁶. За східну границю регіону приймаємо – за А. Янечком – межу сусідньої Буської волості, яку частково можна реконструювати за даними реєстру ланового побору 1472 р.⁷⁷ Виглядає, що цей відтинок кордону був доволі “гнучким” з огляду на присутність неподалік значного адміністративного утворення з центром у Буську. Так чи інакше, східну границю Підгорайської волості на кінець XIV ст. гіпотетично можна провести попри такі сучасні села як Стрептів – Великосілка – Старий Милятин – Новосілки. Отож, за нашими обрахунками, площа території Підгорайської волості у реконструйованих межах сягала 800 км² (рис. 1).

Оскільки регіон виступає міською округою-волостою, він, логічною, мав власний адміністративний центр. Як уже вказувалося, пошуки конкретного “граду” за назвою Підгорай не дали чітких та аргументованих результатів. Натомість, з огляду на русло попередніх досліджень, поза увагою науковців залишився значний літописний пункт Щекотов, тотожність якого з городищем поблизу с. Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. в історичній науці стала аксіоматичною⁷⁸. Властиво, “град” Щекотов і може бути гіпотетичним центром княжої Підгорайської волості. Відразу ж застерігаємо, що городище поблизу Глинська не варто інтерпретувати як власне Підгорай, адже пам'ять про цей літописний пункт збереглася в джерелах XIV–XV ст., у яких декілька разів зустрічаються назви “*Grodzysko*” (1368)⁷⁹ та “*Glinisko czyli Grodziszczce*” (1463)⁸⁰. Писемні відомості про Щекотов доволі скупі, проте маємо змогу оперувати й матеріалами з археологічних досліджень.

Укріплення літописного Щекотова знаходяться на віддалі 2,5–3,0 км на південний захід від околиці с. Глинське в урочищах Замок та Цвинтар. Пам'ятка локалізована на відокремленому з трьох боків вузькими ярами, мисі, який підноситься над долиною на висоту близько 70 м. Загальна площа городища з прилеглою територією – 6 га (рис. 2). Округлий в плані дитинець розмірами 83×64 м оточував земляним валом висотою 6 м та рів глибиною 14 м від вершини насипу. В'їзд, імовірно, влаштовано у північно-східній частині. На віддалі 120 м на північний схід від центрального майдану, на північному краю мису знаходився посад розмірами 140×212 м,

⁷⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 841.

⁷⁷ Janeczek A. Podgoraj... – S. 14. – Мара 2.

⁷⁸ Ковшевичъ Р. Изслѣдование мѣстоположенія стариннаго города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина // Науковий Сборник издаваемый Литературным обществомъ Галицко-Русской матицы. – Львовъ, 1865. – Вып. 1–4. – С. 161–170;

Грушевський М. Історія... – С. 612; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 34; Чайка Р. Княже місто Щекотин. – Львів, 2003 (та ін.).

⁷⁹ Kodeks Dyplomatyczny Małopolski. – T. 3. – Nr 816. – S. 224–225.

⁸⁰ AGZ. – Lwów, 1876. – T. 6. – Nr 52. – S. 291.

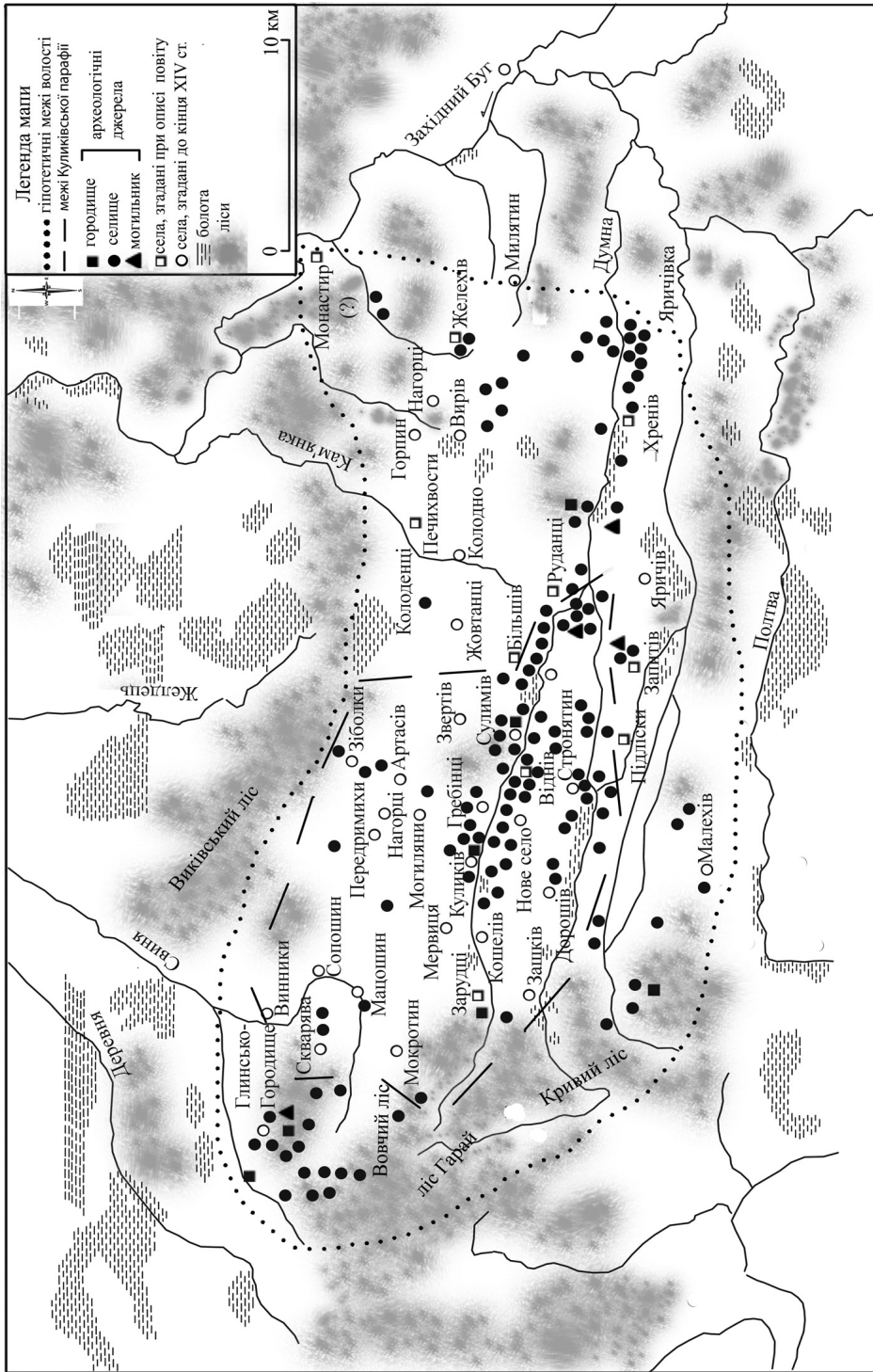

Рис. 1. Мапа. Підгорайська волость за писемними та археологічними джерелами

укріплений валом висотою 0,5–1,0 м та ровом шириною 2–4 м і глибиною 2 м. Окрім того, дитинець і посад з південної сторони захищав ще один оборонний рубіж у вигляді валу та рову, локалізований на відстані 106 м на південь від дитинця (рис. 2)⁸¹.

На думку Ореста Корчинського, спорудження описаних укріплень потрібно датувати часом не раніше другої половини XI ст. на місці відкритого поселення X – початку XI ст.⁸² Верхня хронологічна межа функціонування Щекотова припадає на середину XIII ст.⁸³, що, на загал, традиційне для городищ окресленого регіону. На його території зафіксовано одну наземну і чотири заглиблені житлові споруди з глинобитними та кам'яними печами; окрім того, досліджено дві господарські ями. На істотний політичний та суспільний статус мешканців вказує значна кількість археологічного матеріалу, зокрема золотарські вироби (скляні та срібні браслети і намистини, бронзові хрест й лунниця) та предмети військового спорядження (бойова сокира, наконечник списа, наконечники стріл, елементи кінської зброї та ін.)⁸⁴. Навколо городища локалізується його сільськогосподарська округа з кільканадцяти синхронних селищ, на одному з яких досліджено заглиблене житло з глинобитною піччю XII–XIII ст.⁸⁵ На поселенні Нова Скварява XI зафіксовано виробничий комплекс XI–XIII ст. з гончарним горном та заглибленою будівлею⁸⁶.

Іншим значним оборонним поселенням на підступах до Львова було городище Малі Грибовичі I на схід від однойменного села на західному краю вершини “Чорної Гори”. Його укріплений майданчик на плані трикутний, більші сторони сягають розмірів 90×90 м. З північного, західного та південного боків городище захищене стрімкими схилами гори, а зі східної, напільної сторони споруджені три лінії валів та ровів⁸⁷. Центральний майдан округлий

⁸¹ Чайка Р. Княже місто... – С. 9–10.

⁸² Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження давньоруського заgonу по вивченні городищ Львівщини у 1982 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 1983. – № 1982/162. – С. 4.

⁸³ Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 92–93.

⁸⁴ Пастернак Я. Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. – Львів, 1936. – Т. 14, кн. 2–3. – С. 176–178; Терський В. С. Звіт про роботу господарської експедиції в сс. Мокротин та Глинське Нестерівського р-ну Львівської обл. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 1982. – № 1981/100. – С. 2–3; Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження... – С. 1–4; Чайка Р. Княже місто... – С. 10–14 (та ін.).

⁸⁵ Мацкевий Л., Гуньовський І., Лещух Д. Нові пам'ятки Грядового Побужжя, Городоцької рівнини та Опілля // *Studia archaeologica*. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 79–80; Чайка Р. До питання історіографії... – С. 95; Його ж. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 2002. – № 2002/17. – С. 6–7; Конопля В., Яворівський З. Нова Скварява. Пам'ятки археології. – Львів, 2003. – С. 7, 11, 13–14, 16–17 (та ін.).

⁸⁶ Чайка Р. Новий гончарний комплекс із Розточчя // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 194–199.

⁸⁷ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я. Дис. ... канд. іст. наук // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 1996. – № 1996/111. – С. 74–76, 172–173.

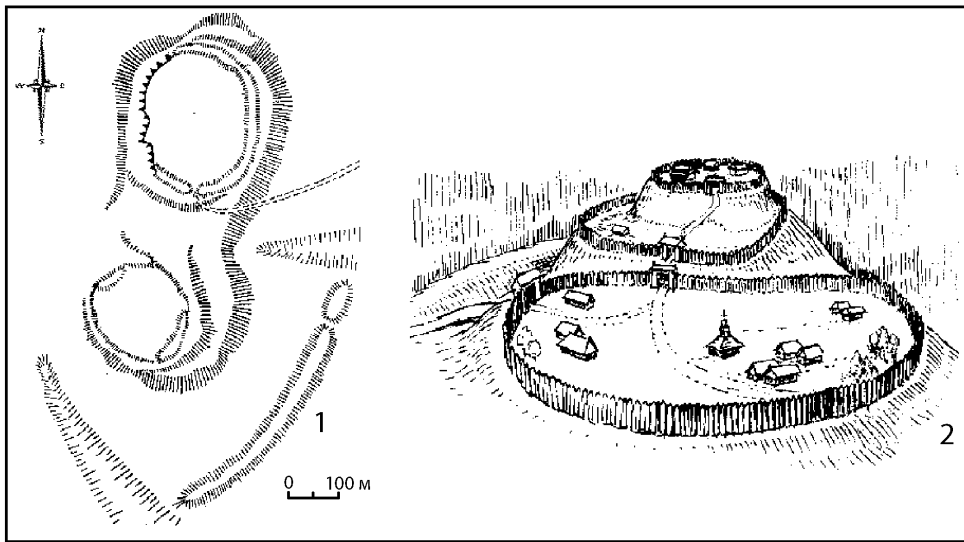

Рис. 2. Укріплення літописного Щекотова. 1 – план городища, 2 – реконструкція городища (за Романом Чайкою)

в плані, діаметром 35 м, оточений від півночі, півдня та заходу невеликим насипом висотою до 0,8 м, а зі сходу – найбільшим з валів потрійної лінії оборони. Два інші вали кінцями при північному та південному схилах зливаються в один насип. У цих двох зовнішніх оборонних лініях влаштовано в'їзди шириною до 3 м, далі дорога пролягала на південь вздовж внутрішнього валу зовнішньої лінії оборони й виходила на центральний майдан з його західної сторони⁸⁸. Забудова на городищі практично відсутня, культурний шар доволі бідний. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, – 1,80 га⁸⁹. Щодо призначення пам'ятки, то, на думку Маркіяна Смішка та Олексія Ратича, ці укріплення мали характер городища-сховища⁹⁰, натомість О. Корчинський висунув доволі дискусійне твердження про його належність до слов'янських язичницьких святилищ⁹¹. Часові межі функціонування укріплень також викликають певні розбіжності у літературі: IX–XI ст. (О. Корчинський⁹²), XI–XII ст. (М. Смішко⁹³ та О. Ратич⁹⁴) та XI–XIII ст. (М. Пелещешин⁹⁵).

⁸⁸ Смішко М. Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі в Грибовичах Малих біля Львова // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – Ч. 4–5. – С. 93.

⁸⁹ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст... – Табл. VII.

⁹⁰ Смішко М. Сліди прадавнього поселення... – С. 94; Ратич А. А. Городища Расточья // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Москва, 1962. – Вып. 12. – С. 89–91.

⁹¹ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст... – С. 74–76.

⁹² Tenże. Ośrodki kultury pogańskiego dawnych słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu) // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 2000. – Т. 36: Archeologia. – S. 70.

⁹³ Смішко М. Сліди прадавнього поселення... – С. 94.

⁹⁴ Ратич А. А. Городища Расточья. – С. 91.

⁹⁵ Пелещешин Н. А. Исследования в верховьях Западного Буга // Археологические открытия 1985 года. – Москва, 1987. – С. 390.

Усе ж, вважаємо вірогіднішим існування городища в Малих Грибовичах за княжих часів та його занепад у середині XIII ст.

Очевидно, до категорії боярських садиб потрібно відносити укріплені поселення у Сулимові та Цеперові, досліджені дотепер лише археологічними обстеженнями.

Городище в Сулимові знаходиться на східній околиці села, на високому мисоподібному підвищенні лівого берега Думни. Святослав Терський на основі підйомного матеріалу датував його XII–XIII ст. Вважаємо за можливе погодитись з ототоженням цього городища з укріпленою садибою бояр Бутвичів⁹⁶. Таку гіпотезу підтверджують і писемні джерела: 23 серпня 1360 р. Казимир III видав грамоту, де згадані бояри Васько та Яцько Бутвичі, власники Сулимова *“in terra Russie”*⁹⁷. Вони були союзниками Любарта Гедиміновича (ймовірно, в 1350-х роках), за що, очевидно, й позбулися маєтностей⁹⁸.

Наступним оборонним пунктом неподалік русла р. Думни є укріплення садиба XII–XIV ст. в Цеперові, споруджена на узгір'ї та у верхній частині східного схилу пагорба, на захід від витоків невеликого потічка – лівостороннього допливу Думни. Насипи валів переважно знівельовані й збереглися на висоту до 1,5 м тільки у східній половині городища, що дозволяє встановити його орієнтовні розміри – близько 60×80 м⁹⁹. Перша писемна згадка про Цеперів засвідчує доволі ранню метрику села (1405)¹⁰⁰, але значно важливішими є події 1444 р., коли Ян Делановський опротестував право володіння цим селом братів Станіслава та Супруна з Цеперова, які, мабуть, походили зі служилих бояр¹⁰¹. Власники села іменували себе *“heredes et terrigene ab antiquo Rutheni”* і вказували, що володіли Цеперовом як *“patrimonium ab antiquo tentum”*¹⁰². Ймовірно, ці маєтності, осередком яких могла слугувати згадана укріплена садиба, надано предкам братів як плата за військову повинність ще за часів Галицько-Волинської держави.

Можливо, з розвитком планувальної структури долокаційного Куликова потрібно пов'язувати городище, розташоване в старій частині сучасного селища. До таких висновків підштовхує його хронологія, яку Ярослав Пастернак визначив на XI–XII ст.¹⁰³ Щоправда, С. Терський вважає, що заснування

⁹⁶ Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів, 1994. – С. 13; Його ж. Оборонне будівництво у Галицько-Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Серія: Історичні науки. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 112.

⁹⁷ *Kodeks Dyplomatyczny Matopolski*. – Т. 3. – Nr 739. – С. 140–141.

⁹⁸ Грушевський М. Історія... – Київ; Львів, 1907. – Т. 4. – С. 58.

⁹⁹ Сілаєв О., Ляска В. Археологічні розвідки на Львівщині у 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – Київ,

2012 (друкується).

¹⁰⁰ *Janeczek A. Podgoraj...* – Tab. 1.

¹⁰¹ Зазуляк Ю. *Veri et perpetui terrarum Russie heredes: шляхи легітимації прав на земельну власність серед руської шляхти в середині XV ст.* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 102–103.

¹⁰² AGZ. – Lwów, 1889. – Т. 14. – Nr 320. – С. 121–122.

¹⁰³ Пастернак Я. Археологія Жовківщини // 3 минулого Жовкви. Історична читанка. – Жовква, 1930. – С. 7. Принагідно зазначимо, що Іван Михальчишин також датував городище давньоруським часом: *Михальчишин І. Список...* – С. 21

цих укріплень корелюється з першою писемною згадкою про населений пункт від 1399 р.¹⁰⁴ Городище в Куликові прямокутне в плані, розмірами 40×50 м, відокремлене від лівого берега Думни ровом глибиною 7–8 м і шириною 10–14 м, з крутими схилами. Аналогічним ровом з напільної сторони відділений мис, утворений лівобережною притокою Думни¹⁰⁵. Окрім того, у літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. зустрічається інформація про залишки валів у Куликові¹⁰⁶, на сьогодні, очевидно, зруйновані забудовою.

На території регіону зафіксовано також низку городищ (Гринчуки, Зарудці¹⁰⁷ та Ременів¹⁰⁸), хронологія яких визначена лише на основі незначних археологічних розвідок. Натомість відомості про їхню планувальну структуру та характер укріплень у кращому разі обмежені кількома словами. Майбутні цілеспрямовані дослідження перелічених пам'яток будуть мати важливе значення для подальших студій над оборонними об'єктами Підгорайської волості.

Сакральний простір у територіальній організації Підгорайської волості

Сакральний простір, особливо за умов середньовічної та ранньомодерної епохи, можна сприймати як одну зі специфічних форм історичного ландшафту. Територіальне окреслення сакрального простору за княжої доби було нерозривно пов'язане з тогочасними поселенськими структурами, головню з тими одиницями, які репрезентували адміністративний устрій.

На наш погляд, пошуки кореляції між церковною, зокрема парафіяльною, структурою та розподілом в просторі синхронних населених пунктів є одним з найперспективніших напрямів досліджень системи заселення за княжої доби. У цьому контексті необхідно згадати надзвичайно влучне висловлювання І. Скочилися, що *“феномен наслідування Православною церквою у ранньомодерний період давніх форм адміністративно-територіального устрою княжих часів пояснюється тривкістю історичної пам'яті про “руську старовину”, в т. ч. давню княжу організацію, на яку Галицька єпархія впродовж тривалого періоду (аж до кінця ХVІІ ст.) опиралася як на звичну територіальну матрицю”*¹⁰⁹.

Відповідно до твердження про те, що адміністративно-територіальний устрій Православної Церкви опирався на готові конструкції руської світської адміністрації, І. Скочиляс припустив існування у ХІV ст. Підгорайського намісництва Галицької єпархії¹¹⁰. Звісно, така думка є до певної міри умовною й потребує додаткової аргументації історичними джерелами, однак на інших

¹⁰⁴ Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі... – С. 13.

¹⁰⁵ Там само. – С. 12–13.

¹⁰⁶ Kulików // Słownik... – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 55; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej. – Lwów, 1918. – С. 292.

¹⁰⁷ Археологічні пам'ятки... – С. 178, 179.

¹⁰⁸ Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – Київ, 1976. – С. 56; Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі... – С. 12.

¹⁰⁹ Скочиляс І. Галицька (Львівська єпархія) ХІІ–ХVІІІ ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 412.

¹¹⁰ Його ж. Від давньоруських десяти... – С. 84, 89.

теренах, зокрема, у середньовічній Люблінській єпархії, також спостерігається тяжіння парафіальної сітки до давніх поселенських структур¹¹¹. Оскільки ми не володіємо інформацією про пізньосередньовічні православні парафії, спробуємо розглянути окреслену кореляцію на прикладі заснування найранішого на теренах регіону римо-католицького осередку в Куликові.

Згідно зі свідченнями писемних джерел, 17 січня 1399 р. галицький латинський архієпископ Якуб (Стрепа) надав ерекцію (юридичний дозвіл на земельні угіддя) костелу Куликова на села Скваряву, Мокротин, Зіболки, Звертів, Ременів, Кошелів, Зашків, Винники, Артасів, Гребінці, Стронятин, Дорошів (Малий або Великий), Могиляни та ін.¹¹² Таким чином, практично половину території колишньої Підгорайської волості охопила латинська парафія, осередком якої став Куликів. Характерно, що куликівська парафія на початках формування включала найзаселеніші терени досліджуваного регіону, а саме басейн Свині та середню течію Думни, на яких зафіксовано значну кількість археологічних об'єктів XII–XIII ст. Що цікаво, останні виявлені поблизу сіл, перелічених у грамоті 1399 р. Навряд чи такі межі парафії були випадковими та уклалися без врахування давнього поселенського простору й парафіальної сітки гіпотетичного Підгорайського намісництва. Аналіз наступних заснувань латинських парафій XV ст. в Кошелеві, Жовтанцях, Яричеві та Желехові також вказує на тяжіння їхньої територіальної організації до просторового розподілу поселень XII–XIII ст. на теренах Грядового Побужжя. Водночас висловлені припущення потребують глибших досліджень та докладної верифікації отриманих результатів археологічними й писемними джерелами.

Важливими елементами формування будь-якого сакрального простору є його своєрідні “опорні пункти” – церкви та монастирі. Ані писемні, ні археологічні джерела не пропонують однозначних відомостей про функціонування таких об'єктів на території Підгорайської волості. Можемо лише припускати традицію існування ще з княжих часів храму в літописному Щекотові. Йдеться про пізньосередньовічну церкву, розташовану на посаді городища, у XVIII ст. перенесену до Старої Скваряви¹¹³. Її, цілком ймовірно, споруджено на місці ранішої церкви, про що опосередковано свідчить розташоване неподалік ґрунтове інгумаційне кладовище XI–XIII ст. Так чи інакше, тільки майбутні археологічні дослідження здатні принести відповідь на поставлену проблему.

Руську метрику міг мати й монастир, згаданий у грамоті Владислава II Ягайла від 15 жовтня 1393 р., за якою до володінь Михайла Суд[...].овича перейшли “*villam... Zelichow et cum monasterio eidem adjacenti in districtu Podhorayensi sitam*”¹¹⁴. На думку І. Крип'якевича, цей монастир можна отожднювати з оселею Манастир біля Горпина, згаданою під 1448 та 1483 рр.¹¹⁵

¹¹¹ Rozwałka A. Sieć osadnicza w archidiecezji lubelskiej w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne. – Lublin, 1996. – S. 29–61.

¹¹² Abraham Wł. Jakób Strepa... – Nr 6. – S. 102–104.

¹¹³ Чайка Р. Княже місто... – С. 14.

¹¹⁴ Грушевський М. Матеріали до історії... – № 8. – С. 9–10.

¹¹⁵ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки Чину святого Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2, вип. 1–2. – С. 79.

Іншою категорією об'єктів, яка характеризує сакральний простір Підгорайської волості, є так звані "поселення мертвих" – ґрунтові інгумаційні поховання княжої доби, виявлені у Глинську, Запитові, Ременові та Цеперові.

Найкраще досліджено могильник XI–XIII ст. на посаді літописного Щекова. Свого часу Я. Пастернак висловив гіпотезу про існування на Глинському могильнику підплитових поховань¹¹⁶, проте сучасні археологічні дослідження її спростували. Виявлені тілопокладення здійснено в ґрунтових ямах середніми розмірами 1,8–2,1×0,4–0,6 м та глибиною від рівня давньої поверхні 0,3–0,5 м. Покійники лежали на плечах з випростаними ногами, руки переважно були покладені вздовж тулуба. Кістяки орієновані головою на захід і лише у чотирьох випадках – на південний захід. У чотирьох ямах виявлені захоронення чоловіків, у двох – жінок, в одній – дитини. Супровідний матеріал практично відсутній, лише у жіночих похованнях трапляються бронзові прикраси, зокрема скроневі кільця, та предмети побуту. У трьох похованнях зафіксовано кераміку. Перелічені знахідки на християнських кладовищах можуть свідчити про тривалість язичницьких вірувань у поховальній обрядовості¹¹⁷.

Могильники княжої доби в Запитові та Ременові зруйновані на рубежі XIX–XX ст. під час земляних робіт, тому говорити про конструкцію чи морфологію поховань не доводиться¹¹⁸. Окрім того, збагатило археологічну карту регіону одиноке поховання чоловіка у Цеперові, за віднайденим поруч керамічним матеріалом датоване XIII–XIV ст.¹¹⁹

Отож, сакральний простір Підгорайської волості був міцно вплетений до територіальної організації регіону та тісно корелювався з просторовим розподілом поселень на окреслених теренах.

Структура заселення Підгорайської волості за археологічними джерелами. Розподіл поселень Підгорайської волості у просторі та аналіз найближчого сусідства

На початку згадано, що писемні джерела створюють своєрідні контури Підгорайської волості, натомість основне завдання археології – наповнення цієї територіальної матриці конкретним матеріалом. На наш погляд, аналіз археологічних джерел крізь призму характеристики системи заселення є найлогічнішим та виваженим шляхом наукового пошуку. Хочемо відразу застерегти, що пропонуване дослідження системи заселення Підгорайської волості, радше, показник актуального стану археологічного вивчення регіону, аніж повне та об'єктивне відображення історичної реальності.

¹¹⁶ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки... – С. 177–178.

¹¹⁷ Чайка Р. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 2002. – № 2002/17. – С. 8–11, Рис. 28–30; Його ж. Княже місто... – С. 14–15, Рис. 6; Його ж.

Розкопки могильника городища Щековин на Розточчі // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 458–459.

¹¹⁸ Remenów // Słownik... – Warszawa, 1888. – Т. 9. – С. 612; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne... – S. 171–173; Археологічні пам'ятки... – С. 177.

¹¹⁹ Сілаєв О., Ляска В. Археологічні розвідки...

Джерельну базу для відтворення системи заселення регіону творять 138 городищ та селищ¹²⁰, зафіксованих на окреслених вище теренах Розточчя та, головню, – Грядового Побужжя. Про стан дослідження городищ уже згадувалося, натомість відкриті поселення, за винятком, хіба, Неслухова¹²¹, вивчалися тільки в процесі археологічних обстежень, зрідка з шурфуванням.

Одна з найважливіших ланок характеристики структури Підгорайської волості – модель розподілу населених пунктів у просторі¹²² – визначається підрахунком індексу найближчого сусідства. Аналіз найближчого сусідства (“nearest-neighbor analysis”) у сфері екологічних досліджень 1954 р. вперше застосували Філіп Кларк та Френсіс Еванс¹²³, після чого він отримав низку методологічних інтерпретацій і в археологічній науці¹²⁴. Ця методика швидко здобула популярність серед українських археологів, що вивчають проблематику просторово-територіальної характеристики поселенських структур¹²⁵. За моделлю Кларка–Еванса, індекс найближчого сусідства обчислюється на підставі наступної формули: $R = D_{\text{спост.}} / D_{\text{очік.}}$, де R – індекс найближчого сусідства, $D_{\text{спост.}}$ – середня відстань між кожним поселенням та його найближчим сусідом, а $D_{\text{очік.}}$ – очікувана відстань між кожним поселенням та його найближчим сусідом. Для визначення очікуваної відстані між найближчими поселеннями використано ще одну формулу: $D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{A}$, де A – густина населених пунктів на 1 км².

За допомогою комп’ютерного опрацювання крупномасштабних карт визначено гіпотетичні відстані між кожним зі 138 населених пунктів Підгорайської волості та його найближчим сусідом. Сума цих показників дорівнює 106,2 км, при цьому зафіксована мінімальна відстань становить 0,2 км, а максимальна – 6,1 км. Отож, середня відстань

¹²⁰ Бібліографію див.: Ляска В. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя в княжу добу // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 14–15. – Табл. 2.

¹²¹ Смішко М. Звіт по дослідженню селища періоду “полів поховань” в Неслухові в 1946 р. // Археологічні пам’ятки УРСР. – Київ, 1949. – Вип. 1. – С. 189–205.

¹²² Згідно з географічною термінологією, існують три типи розподілу поселень у просторі: згрупований, випадковий та гексанальний (рівномірний). Хаггет П. География. Синтез современных знаний. – Москва, 1979. – С. 405–407.

¹²³ Clark P. J., Evans F. C. Distance to nearest neighbor as a measure of spatial relationships in populations // Ecology. – 1954. – No 35(4). – P. 445–453.

¹²⁴ Hodder I., Orton C. Spatial Analysis in

Archaeology. – Cambridge, 1976. – P. 38–51; Rood R. J. Spatial Analysis in Archaeology: Historical Developments and Modern Applications // Lambda Alpha Journal of Man. – 1982. – Vol. 14. – P. 40–42; Dulnicz M. Niektóre aspekty zastosowania w archeologii geograficznych metod analizy przestrzennej osadnictwa // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1983. – Nr 3. – S. 299–315; Kobyliński Z. Podstawowe metody analizy punktowych układów przestrzennych // Archeologia Polski. – Warszawa, 1987. – T. 32. – S. 21–54 (etc.).

¹²⁵ Веремейчик О. М. Лівобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ, 2003. – С. 39; Петрашенко В. О. Лісостепова зона // Село... – С. 57; Стеблій Н. Система заселення верхів’їв Дністра та Прута в III–V ст. // Археологічні дослідження у межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр. – Львів, 2011. – С. 57–59 (та ін.).

($D_{\text{спост.}} = 106,2 / 138 = 0,77$) між двома найближчими пам'ятками складає 0,77 км. Показник щільності поселень щодо площі регіону (приблизно 800 км²) – 0,1725, а очікувана середня відстань ($D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{0,1725} = 1,2$) – 1,2 км. Після відповідних обчислень визначено індекс найближчого сусідства (R) – 0,6417. Отже, R ближче до 1 аніж до 0, що вказує на випадковий розподіл поселень у просторі¹²⁶. Тобто, вибір місця для поселення зумовлювали винятково природні чинники, фактор близькості інших населених пунктів, наявності розвиненої мережі комунікацій та внутрішнього ринку не враховувався¹²⁷.

Водночас варто наголосити на певній умовності поданих теоретичних обчислень з огляду на стан дослідження цієї частини Розточчя та Грядового Побужжя. Нашу тезу частково підтверджують і результати картографування пам'яток XII–XIII ст. Для прикладу, серед населених пунктів Підгорайської волості виокремлюється сільськогосподарська округа літописного Щекотина. Тут зафіксовано мікрорегіон з городищами кільканадцяти синхронних відкритих поселень та гончарного виробничого центру, розміщених на порівняно невеликій території, порізаний розгалуженою мережею струмків – витоків Свині. Відстань між найближчими поселеннями в цьому мікрорегіоні коливається у межах 0,25–1,15 км. Мабуть, таке співвідношення населених об'єктів потрібно пов'язувати з “гніздовою” системою розселення (за Русланом Шишкіним), при якій пам'ятки дещо відтягнуті вглиб міжрічкових долин, займають схили зволожених балок та чітко пов'язані з балково-яружними ландшафтами¹²⁸.

Поселення, розташовані поблизу русла середньої течії Думни, репрезентують вже інший тип системи розселення, так звану “ланцюжкову” модель, теоретичне обґрунтування якої бачимо знову ж таки у публікаціях Р. Шишкіна. На думку дослідника, для неї характерні пам'ятки по берегах середніх та малих річок, що на деяких відрізках утворюють певний “ланцюжок” з кількох поселень. Зазвичай, вони розташовані компактними групами на невеликих за площею територіях від трьох до шести–семи в кожній¹²⁹. Інтервал між найближчими поселеннями на берегах середньої течії Думни не перевищує 0,5 км, що вказує на визначальну роль цієї водної артерії у просторо-територіальній організації Підгорайської волості. Очевидно, добре заселеними були і долини Млинівки та Капелівки, приток Думни, а також Яричівки (Каналу Яричівського). Утім, ширшим висновкам щодо територіального розподілу поселень Підгорайської волості перешкоджає недостатнє археологічне вивчення регіону.

¹²⁶ Kintigh K. W. Intrasite Spatial Analysis: A Commentary on Major Methods // Mathematics and Information Science in Archaeology / Studies in Modern Archaeology / Edited by A. Voorrips. – Holog; Bonn, 1990. – Vol. 3. – P. 167.

¹²⁷ Петрашенко В. О. Лісостепова

зона... – С. 57.

¹²⁸ Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – Київ, 1999. – № 4. – С. 130–131.

¹²⁹ Там само. – С. 130–131.

Ранжування поселень Підгорайської волості за площею культурного шару

Як слушно вказав А. Томашевський, для розгляду ієрархічних зв'язків ланок системи заселення важливу роль відіграє кількісний аналіз розмірів площ поширення культурного шару поселень¹³⁰. Таку диференціацію поселень – ранжування одним з перших у 1913 р. обґрунтував німецький географ Фелікс Ауербах. Він зауважив: якщо зіставити населені пункти за їх розмірами (1-й, 2-й, 3-й...), то чисельність їх населення у низці випадків співпадає з номером. Тобто, населення n -го пункту складає $1/n$ числа жителів найзначнішого в регіоні поселення¹³¹. Ця закономірність, заснована на правилі ранг – розмір (відоме в англомовній літературі за назвою “*the rank-size rule*” або ж правило Ципфа¹³²), активно використовується не лише в просторовій географії¹³³, а й у сучасних археологічних студіях проблематики поселенських структур¹³⁴. Переважно в археології застосовується модифікована схема обрахунку рангів населених пунктів, що її запропонував Ян Ходдер¹³⁵, згідно з якою критерієм для ранжування виступає площа поселень. Остання визначається за допомогою формули $S_r = S_1 / R$, де S_r – площа поселення відповідного рангу, S_1 – площа найбільшого населеного пункту, а R – ранг цього поселення у послідовності аналогічних об'єктів досліджуваного регіону.

У нашому випадку через відсутність інформації показників площі частини поселень не можна провести ранжування у повному обсязі. Придатними для такого аналізу виявилось 99 городищ та селищ зі 138. Тобто, можна оперувати інформацією 72 % населених пунктів. Принагідно варто зазначити, що площа поселень обрахована на основі ареалу зібраного підйомного матеріалу.

Відповідно до наявної джерельної бази, виокремлено десять рангів поселень за площею (S): 1) S – 6 га; 2) S – 5 га; 3) S – 3,2 га; 4) S – 2,5 га; 5) S – 2 га; 6) S – 1,5 га; 7) S – 1 га; 8) S – 0,8 га; 9) S – 0,7 га; 10) S – 0,5 га. На основі аналізу розмірів поселень побудовано графік теоретичного та дійсного розподілу рангів поселень. Їх співставлення показує, що дійсний розподіл

¹³⁰ Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ, 2003. – С. 9.

¹³¹ Хаггет П. Географія. – С. 410.

¹³² Brown C. T., Witschey W. R. T., Liebovitch L. S. The Broken Past: Fractals in Archaeology // Journal of Archaeological Method and Theory. – 2005. – Vol. 12. – No 1. – P. 61–62.

¹³³ Хаггет П. Географія. – С. 410–415.

¹³⁴ Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-бургтасского населения бассейна Среднего Дона. – Москва, 1993. – С. 96–109; Томашевський А. П. Правобережне Полісся... – С. 17–18; Петрашенко В. О.

Лісостепова зона... – С. 52–60; Brown C. T., Witschey W. R. T. The fractal geometry of ancient Maya settlement // Journal of Archaeological Science. – 2003. – Vol. 30. – P. 1619–1632; Drennan R. D., Peterson C. E. Comparing archaeological settlement systems with rank-size graphs: a measure of shape and statistical confidence // Journal of Archaeological Science. – 2004. – Vol. 31. – P. 533–549 (etc.).

¹³⁵ Докладніше див.: Hodder I., Orton C. Spatial Analysis in Archaeology. – Cambridge, 1976. – P. 69–73; Hodder I. Some new directions in spatial analysis of archaeological data at the regional scale (macro) // Spatial archaeology / Edited by D. L. Clarke. – London; New York, 1977. – P. 236–246 (etc.).

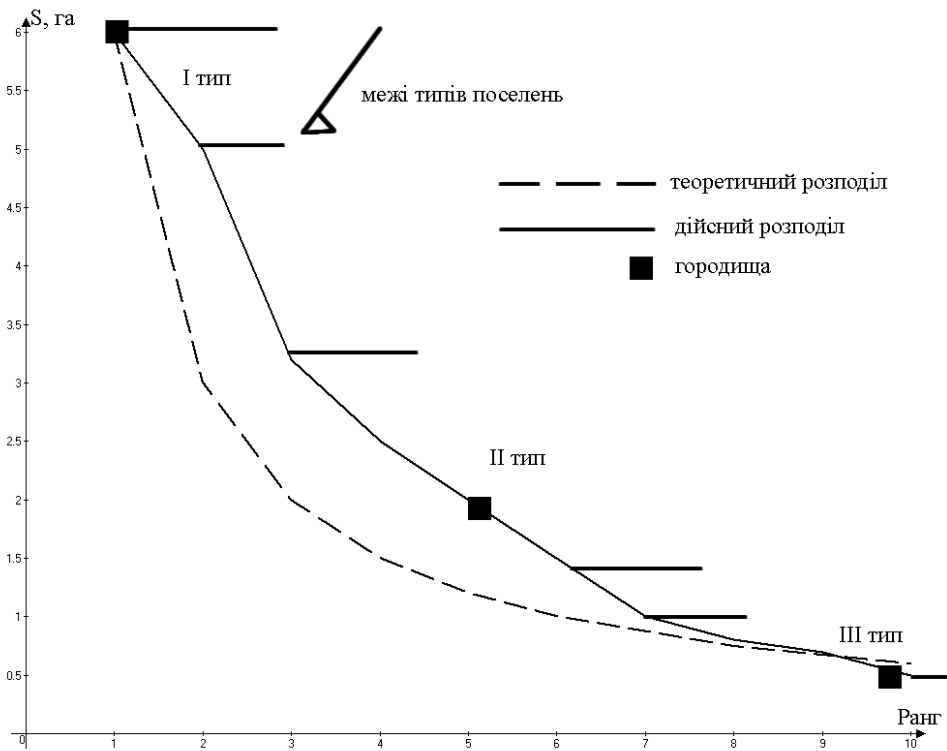

Рис. 3. Графік теоретичного та дійсного розподілу рангів поселень

доволі істотно відрізняється від теоретичного. Лише на рівні 7–8 рангів криві наближаються одна до одної, а на рівні 9–10 рангу вони перетинаються (рис. 3). Така ситуація вказує, що великі та середні поселення реально мали більшу площу, тоді як площа малих поселень здебільшого співпадає.

При аналізі графіку дійсного розподілу рангів, бачимо, що крива поділяється на три відрізки, які, мабуть, засвідчують три типи поселень. До першого типу відносимо три поселення 1–2 рангів з площею 5,0–6,0 га (Глинське I, Блищиводи I, Мацошин I). Другий тип характеризуються наявністю пунктів 3–6 рангів, площа яких коливається в межах 1,5–3,2 га (Малі Грибовичі I, Артасів I, Кукезів IV та ін.). До третього типу належать невеликі поселення 7–10 рангів, площа яких складає 0,15–1,0 га (Цеперів I, Сулимів V, Куликів IV та ін.).

Кількісний розподіл типів поселень за площею такий:

I тип – 3 поселення або 3 %

II тип – 25 поселень або 25 %

III тип – 71 поселення або 72 %

Як бачимо, на території Підгорайської волості домінували невеликі поселення площею 0,5–1 га, тоді як частка великих та середніх поселень ледь перевищує чверть проаналізованих об'єктів. Поступове зменшення площі селищ в XI–XIII ст. фіксується і в інших територіях Київської Русі, зокрема у

Смоленській землі¹³⁶. Площа більшості сільських поселень на всій території Русі становила переважно 0,5–2,0 га. Як правило, такі селища склалися з кількох дворів, де проживало від 15 до 50 людей. Для прикладу, на площі 1,5 га могло розташовуватися 5–7 дворів з населенням 25–45 осіб¹³⁷.

Очевидно, такі розміри селищ потрібно пов'язувати не лише з господарськими та палеоекологічними факторами, а й генезою суспільних відносин, зокрема домінуючою роллю індивідуальних сімей та формами їхньої земельної власності.

Топографічне розташування городищ та селищ

Істотну роль для характеристики структури заселення Підгорайської волості відіграє ґрунтовний розгляд мікротопографії пам'яток регіону. За основу аналізу взято типологію поселень А. Томашевського за критерієм топографічного положення¹³⁸. Наявний джерельний матеріал дозволив розглянути топографічні умови 122 пам'яток, тобто 88 % від загальної кількості.

Як видно зі статистичних обрахунків, домінує терасовий тип топографічного розташування, який характеризується локалізацією поселень на прирічкових, топографічно не відокремлених від навколишнього рельєфу, ділянках (варіант *1а*). До цієї категорії відносяться 70 об'єктів або 56 %. Прикладом такого варіанту топографічного розміщення є поселення площею 2 га Перемивки I, яке займає пологий південно-західний схил першої надзаплавної тераси вздовж лівого берега Каналу Могилянського¹³⁹.

До мисового та заплавного типів належить значно менша кількість поселень. Мисовими можна вважати 31 пам'ятку (близько 26 %). У свою чергу, поселення цього типу розподіляються на декілька варіантів. Першим з них є варіант *2а* (12 поселень) з населеними пунктами на мисах при впадінні струмка до більшої водної артерії. Для прикладу, поселення Кукезів II знаходиться при впадінні Капелівки до Думни, на видовженому мисі з пологими схилами берегів: правого – Думни та лівого – Капелівки¹⁴⁰. Інший варіант топографічного розташування (*2б*) репрезентують три городища (Глинське I, Малі Грибовичі I та Цеперів I) на майданчиках, окреслених двома ярами та долиною річки. До варіанту *2в* належить 16 поселень, розташованих на корінному виступі берега над заплавою річки (Куликів III, Соколів IV, Убині V та ін.). Поодинокі пам'ятки (Кукезів VII, Ременів XI) локалізовані на мисах, утворених вигином русла річки (варіант *2г*).

¹³⁶ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1960. – Вып. 92. – С. 23.

¹³⁷ Куза А. В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село (Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 тт.). – Москва, 1985. – Т. 15. – С. 99–100.

¹³⁸ Томашевский А. П. Правобережье

Полісся... – С. 17–18. – Рис. 4.

¹³⁹ Сілаєв О. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської області у 2008 р. // Науковий архів НДЦ РАС ІА НАНУ. – Львів, 2009. – Т. I. – С. 112–114.

¹⁴⁰ Конопля В., Милян Т., Осаульчук О. Археологічні обстеження в басейні р. Думни // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – С. 166.

Заплавний тип топографічного розташування (варіант 3б) характеризують селища на дюнах та пагорбах у заплавах долинах річок. До категорії заплачних належить 21 поселення (17 %). Його яскраво ілюструє мікротопографія поселення Стронятин I на овалному в плані останці розмірами 130×300 м і висотою 3 м серед заплави правого берега Млинівки¹⁴¹.

Отож, як видно зі статистичних обрахунків, на території Підгорайської волості домінував терасовий тип топографічного розташування поселень (56 %), частка мисових об'єктів ледь перевищує чверть і лише незначну кількість (17 %) можна віднести до заплачних. Висота площадок над дзеркалом води, де розмішувалися селища терасового типу, коливається в межах 1,5–10 м. Схожий відсотковий розподіл топографічних типів поселень з виразною перевагою надрічкових (терасових) пунктів зафіксовано і на теренах Пруто-Дністровського межиріччя¹⁴².

Гідромережа у просторово-територіальній структурі Підгорайської волості

Нерівномірний розподіл населених пунктів Підгорайської волості у просторі потрібно також пов'язувати з побасейновим принципом розселення. Для з'ясування співвідношення між гідрографічними показниками та поселенськими структурами використано методіку Р. Шишкіна¹⁴³. Відповідно до неї, найбільшу водну артерію в регіоні – Західний Буг приймаємо за річку першого порядку, її безпосередні притоки за річки другого порядку, їх допливи – за річки третього порядку і т. д.

Аналіз взаємозв'язку розташування поселень та гідромережі дозволив запропонувати наступні висновки:

- з двочленною гідромережею (Горпинка – Західний Буг) пов'язане лише одне поселення Соколів III, що становить менше 1 % від загальної кількості досліджуваних пам'яток;
- до басейнів річок третього порядку належить 52 % населених пунктів (72 поселення). З них найбільша кількість (55) репрезентують тричленну гідромережу: Думна – Полтва – Західний Буг. Наступні варіанти розташування поселень у басейнах річок третього порядку виглядають так: Яричівка – Полтва – Західний Буг (5 поселень), Барбара – Рудка – Західний Буг (4 об'єкти), струмок – Горпинка – Західний Буг (3 населені пункти) та ін.;
- у чотиричленній гідромережі локалізовано 35 % населених пунктів (48). Як і в попередньому випадку, значна частина пам'яток пов'язана з Думною, розташована на берегах невеликих струмків (16) та Капелівки (8), її допливів. Окрім того, гідромережу цього рангу репрезентують невеликі потічки, які впадають у Свиню (16), Яричівку (4), Желдець (3) та ін.;

¹⁴¹ Конопля В., Стеблій Н. Археологічні пам'ятки села Стронятин // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 110–111.

¹⁴² Возний І. П. Топографія та типологія

відкритих поселень XII–XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. – Київ, 2004. – № 2. – С. 62.

¹⁴³ Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель... – С. 129.

- близько 12 % поселень (17) відносяться до п'ятичленної гідромережі, яку, головню, характеризує Млинівка (11), притока Капелівки, та інші невеликі струмки цього порядку.

Отож, бачимо, що поселення Підгорайської волості виразно тяжіють до три- та чотиричленної гідромережі, осердям якої, здебільшого, була Думна з притоками. На наш погляд, таке співвідношення гідрографічних показників та розташування населених пунктів вказує на процеси доволі “глибокої” внутрішньої колонізації прирічкових місцевостей відповідної частини Грядового Побужжя та Розточчя. У цьому контексті доречним є спостереження Віктора Войнаровського про незаселеність регіону упродовж слов'янського часу. Територія Верхнього Побужжя або ж, за словами дослідника, Балто-Чорноморського роздоріжжя у II–IX ст. слугувала “нейтральною зоною” розмежування різних етнічних спільнот¹⁴⁴. Очевидно, тенденції до заселення Грядового Побужжя та Розточчя спостерігаються уже наприкінці X – в XI ст., однак остаточно цей процес набрав обертів у XII–XIII ст., коли політичні кордони між Прикарпаттям та Волинню поступово стиралися. Наведений аналіз побасейнового розподілу пам'яток дозволяє реконструювати основні напрями цієї колонізації та глибину проникнення поселень по гідромережі регіону.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що домінантними у територіальній організації Підгорайської волості були природні фактори, які мали істотний вплив на розподіл у просторі та топографію городищ і поселень. Площа переважної більшості населених пунктів XII–XIII ст. не перевищувала 1 га, що потрібно пов'язувати з особливостями мікроландшафтів, господарською доцільністю та суспільно-економічними відносинами. Тяжіння поселень Підгорайської волості до три- та чотиричленної гідромережі вказує на доволі глибокі колонізаційні процеси у заселенні регіону княжої доби, основні напрями яких, ймовірно, йшли від Західного Бугу.

Насамкінець хочемо ще раз підкреслити важливість інтердисциплінарності у дослідженнях такого гатунку, без використання якої на історичній чи археологічній мапах Галицько-Волинської держави далі будуть залишатися чимало *віртуальних* регіонів. Безумовно, запропонований текст не претендує на однозначну та всеохоплюючу оцінку територіальної організації й структури заселення галицько-волинського порубіжжя княжої доби. У цьому контексті, радше, йдеться про наголошення проблеми та шляхи її можливого наукового вирішення на основі синтезу й аналізу писемних та археологічних джерел. Одну з головних перспектив у цьому напрямі вбачаємо у комплексних історично-археологічних дослідженнях інших територіальних одиниць басейну верхів'їв Західного Бугу, які належали до Белзької та Червенської земель.

Львівський національний університет імені Івана Франка

¹⁴⁴ Войнаровський В. Верхнє Побужжя (I тис. н. е.) // МДАПВ. – Львів, 2008. – як Балто-Чорноморське роздоріжжя Вип. 12. – С. 170–181.

Adrian JUSUPOVIĆ

BOJAR CZY KSIĄŻĘ? “UZURPACJE” WOŁODYSŁAWA KORMILICZICZA W NARRACJI KRONIKI HALICKO-WOŁYŃSKIEJ

Wołodysław Kormiliczicz w historiografii problemu postrzegany był różnie. Jedni traktowali go jako członka elity halickiej inni zaś jako księcia, który od 1213 do 1214 r. niepodzielnie rządził w Haliczu. Jego prawo do książęcych rządów starano się tłumaczyć przez jego przydomek Kormiliczicz, który pochodzi od słowa kormilec – piastun i oznaczał syna piastuna. W ojcu Wołodysława dopatrywano się wychowawcę księcia Włodzimierza, syna księcia halickiego Jarosława Ośmiomysła. Książę przebywając na dworze swego pedagoga posiadał w swoim najbliższym otoczeniu synów swego tutora, którzy stawali się dla niego mlecznym rodzeństwem. Owe bliskie związki z rodziną piastuna owocowały w późniejszym czasie, gdy Włodzimierz objął samodzielne rządy a Wołodysław miał stać się jego zaufanym doradcą. Z chwilą zaś gdy zabrakło wśród żywych męskich potomków Ośmiomysła fakt mlecznego pokrewieństwa Kormiliczicza z Włodzimierzem miał być wystarczającym powodem do objęcia przez Wołodysława rządów książęcych w Haliczu. Również w nim dopatrywano się owego Wołodysława, który namówił Romana Mscisławowicza na wyprawę na Małopolskę w 1205 r., która zakończyła się śmiercią księcia halickiego pod Zawichostem.

Hipotez dotyczących Wołodysława było wiele. Celem niniejszej pracy jest odpowiedź na pytanie, jakie było jego faktyczne miejsce w społeczeństwie halickim oraz czy w latach 1213–1214 był księciem czy też urzędnikiem na służbie króla węgierskiego Andrzeja II.

Po raz pierwszy pojawia się na kartach Latopisu Hipackiego pod rokiem 6710 (według datacji latopisu, faktycznie w 1206 r.¹). Czytamy wówczas, że “малу же времени минувшю и **приведоша кормиличича** (pogrubienie – A. J.) иже бе загналь великыи кнзь Романъ невергы ради . славяху бо Игоревича² . послушав же ихъ Галичкыи бояре . и послаша по нихъ и посадиша и в Галиче

¹ Пор. Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинської літописи // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 7–8.

² Omelan Pricak uważał fragment “славяху бо Игоревича”, który tłumaczył jako “sławienie Igorewiczów”, za koronny dowód na to, że Wołodysław Kormiliczicz był autorem “Słowa o pułku Igorewie”:

Прицак О. Коли і ким написано “Слово о полку Игоревім”. – Київ, 2008. – С. 152–153. Ołeksij Tołoczko w swojej recenzji zdecydowanie odrzucił hipotezę O. Pricaka: То́лочко О. П. (rec.) О. Прицак. Коли і ким написано “Слово о полку Игоревім”. – Київ, 2008. – 359 s. // Ruthenica. – Київ, 2008. – Т. 7. – С. 252–254. Пор.: Jusupović A. (not. rec.) Omeljan Pricak, Koly i kym bylo

Володимера . а Романа во Звенигороде³". W przeciwieństwie do innych fragmentów, ten przekaz celowo przytaczam w oryginale. Słowo "кормиличича" podane jest w tym fragmencie w dualizmie w bierniku (deklinacja I) i oznacza "dwóch piastunowiców", "dwóch opiekunowiców" – synów osoby opiekującego się księciem⁴. Fakt, że jedną z wymienionych osób jest Wołodysław wskazuje na jego dominującą rolę w rodzinie, co także potwierdza fragment Kroniki halicko-wołyńskiej, w którym czytamy: "**Wołodysław Kormiliczicz**⁵ (pogrubiennie – A. J.), Sudysław i Filip uciekli do Węgier"⁶. Drugiego piastunowica źródło nie podaje. Anna Litwina oraz Fiodor Uspieński⁷ analizując przekazy dotyczące Wołodysława, Jawołoda i Jaropełka doszli do wniosku, że byli to bracia. Fakt zaś, że Jaropełk nosi imię typowe dla dynastii książęcej uznali, za podstawę do wysunięcia hipotezy, że Kormiliczicze mogli być spokrewnieni z dynastią książęcą. Jakkolwiek hipoteza o pokrewieństwie Jawołoda, Jaropełka i Wołodysława jest niezwykle prawdopodobna biorąc pod uwagę ich ścisłą współpracę, należy zaznaczyć, że przekaz na podstawie którego teza została wysunięta brzmi następująco "Володиславу же ведену бывшую во Угры, Яволоду и Ярополку брату его бжавшую в Пересопьницю ко Мьстиславу"/ "Kiedy Wołodysława prowadzono do Węgier, Jawołod i brat jego Jaropełk uciekli do Peresopnicy do Mścislawa"⁸. Użyte w nim słowo "брату" wskazuje na pierwszy stopień pokrewieństwa tylko i wyłącznie między Jawołodem a Jaropełkiem.

Powróćmy tymczasem do przekazu znajdującego się pod rokiem 6710. Nastręcza on wiele problemów przy interpretacji, gdyż zawiera wiele niedopowiedzeń. Uzupełniając jego luki narracyjne otrzymamy następujące tłumaczenie: "W krótkim czasie przybyło dwóch piastunowiców (Wołodysław i ?), którego wygnał wielki książę Roman, (ponieważ) im nie ufał, gdyż wspierali (Włodzimierza i Romana) Igorewiczów. Posłuchali ich (obu piastunowiców – A. J.), halicy bojarzy i posłali po nich (Włodzimierza i Romana Igorewiczów – A. J.) i posadzili: w Haliczu Włodzimierza, a Romana – w Dźwinogradzie". Do tych wydarzeń nawiążę w dalszej części. Tymczasem warto bliżej przyjrzeć się owemu przydomkowi "кормиличичь"/ "piastunowic". Mimo, że w tekście *expressis verbis* tym przydomkiem został nazwany Wołodysław, odnosi się on także do innych członków rodziny opisywanego bojara jak można wnioskować

napysano "Slovo o Polku Igorevim", "Oberegii". – Kyiv, 2008 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 2009. – T. 47. – S. 294–295.

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Москва, 1908. – Т. 2. – Стб. 718.

⁴ Пор.: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Москва, 1991. – Т. 4. – С. 366; Гарданов В. К. "Кормильство" в древней Руси. К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв. // Советская этнография. – 1959. – № 6. – С. 46–47 (autor uważał, że słowo "кормиличичь" oznacza synów kormilca); Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки

социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 374–375.

⁵ Пор.: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – С. 418. Autor uważa, że Wołodysław stał na czele rodziny Kormilicziczów.

⁶ "Володислав же кормиличичь бежа во Угры и Судиславъ и Филипъ": Ипатьевская летопись. – Стб. 724.

⁷ Литвинова А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006. – С. 69.

⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 728.

z omówionego dualizmu. Prawdopodobnie określenie to zostało nadane, w związku z pełnieniem funkcji piastuna, przez któregoś z przodków Wołodysława. Piastun miał przygotować władcę do sprawowania władzy. Swojego "кормилчича" posiadał także Daniel Romanowicz⁹. Była to osoba doświadczona, dopuszczana także do narad i jej głos był brany pod uwagę, przy podejmowaniu decyzji¹⁰. W literaturze przedmiotu panuje opinia, że Wołodysław był synem opiekuna księcia Włodzimierza Jarosławowicza – Konstantina Sirosławicza¹¹.

Ród Piastunów, w chwili pojawienia się na kartach Kroniki halicko-wołyńskiej posiada ugruntowaną pozycję polityczną. Roman Mściśławowicz traktował ich jako rodzinę niepewną politycznie, dlatego też zdecydował się na wypędzenie ich z Halicza¹². Wnosząc z narracji, wygnańcy przeszli na służbę do synów księcia Igora Światosławowicza¹³. Zapewne po tym jak zmarł Roman Mściśławowicz powrócili do Halicza i agitowali na rzecz Iгореwiczów, a w konsekwencji zmusili Daniela i Wasylka Romanowiczów oraz ich matkę do opuszczenia miasta w 1206 r.

Sytuacja w tym czasie była niezwykle skomplikowana. Pełny obraz wypadków z tego okresu przynosi połączenie dwóch źródeł: Kroniki halicko-wołyńskiej oraz uzupełniającego ją Latopisu Воскресеńskiego. W tym ostatnim czytamy, że w 1205 r. "Haliczanie gdy zabrali księcia swojego (Romana Mściśławowicza – A. J.) martwego, zanieśli go do Halicza i pochowali w Cerkwi Świętej Bogarodzicy, Haliczanie (następnie) całowali krzyż synowi jego Danielowi"¹⁴. Opis ten świadczy, że haliczanie po śmierci Romana Mściśławowicza nie tylko uznali Daniela za swego prawowitego władcę, lecz dopełnili ceremonii uznania nieletniego podówczas Romanowicza za prawowitego księcia Halicza¹⁵, akt ten był powtarzany kilka razy, między innymi

⁹ Był nim piastun Mirosław. Por.: *Јусуповић А. Мирослав-пиастун и Мирослав Халички в przekazach Kroniki halicko-wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 774–776.*

¹⁰ Por.: *Ипатьевская летопись. – Стб. 718.* Czytamy tutaj, że wdowa po Romanie uczyniła radę z Mirosławem i z opiekunem.

¹¹ O. Pricak uważał, że Kosnjatyn Sirosławicz i Wołodysław Kormilicziczy byli na pierwszym (1174–1175) i drugim (1180–1184) wygnaniu Włodzimierza Jarosławowicza. Wówczas miało dojść do przyjaźni i zaciśnięcia stosunków między Igozem Światosławowiczem i jego synami a Włodzimierzem oraz jego kormilcem i jego synami: *Прицак О. Коли і ким було написане... – С. 142–144.* Por.: *Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до*

конца XII в. // Средневековая Русь. – Москва, 2007. – Т. 7. – С. 192–205.

¹² *Ипатьевская летопись. – Стб. 718.*

¹³ Por.: *Стефанович П. С. "Верность" в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – № 1(31). – С. 77.*

¹⁴ "Галичане взяша князя своего мертва, и несоша и въ Галичь, и положиша и въ церкви святых Богородица, Галичане же целовавшие крестъ къ сыну его Данилу": *Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – Стб. 112.*

¹⁵ Z analogicznych sytuacji wynika, że księcia przybywającego objąć stolec książęcy witał biskup wraz z bojarami i innymi mieszkańcami miasta i następnie w katedrze dopełniano ceremonii. Książę usiadłszy na tronie przyjmował pokłony i całowania krzyża. W ten sposób biorąc Boga na świadka bojarzy zobowiązywali się służyć księciu i być mu posłusznym. Por.: *Летопись по Воскресенскому списку. – Стб. 112, 117.*

w 1211 r.¹⁶, po zdobyciu Halicza¹⁷. Kormiliczyce zapewne powrócili, by przygotować grunt dla idących w tym czasie na Halicz Igorewiczów. W Latopisie Woskreszeńskim czytamy, że było "zamieszanie wielkie w ziemi (halickiej – A. J.)"¹⁸ i dlatego Romanowicze nie czekając odsieczy króla węgierskiego opuścili Halicz. Być może to zamieszanie było też zasługą opisywanej rodziny, która swoimi działaniami dywersyjnymi uszczupliła grono sprzymierzeńców Daniela i Wasylka wśród bojarów ziemi halickiej¹⁹. Narracja Kroniki halicko-wołyńskiej potwierdza tę hipotezę. Jak wynika z niej, rodzina ta była stronnikami Igorewiczów i to oni przekonali bojarów halickich, aby wezwać Włodzimierza i Romana, synów Igora Światosławowicza²⁰, po tym jak król węgierski wrócił do siebie, a Daniel i Wasylko wraz z matką bali się powrócić do niepewnego politycznie miasta²¹. Należy zwrócić uwagę, że matką Igorewiczów była Eufrozyna córka księcia halickiego Jarosława Włodzimierzowicza Ośmiomysła. Konflikt ówczesny między Kormiliczykami a Romanem Mściśławowiczem należy rozpatrywać z perspektywy dowodzenia praw do stolca halickiego. Idąc dalej tym tropem należy przypuszczać, że Wołodysław zgromadził wokół siebie bojarów popierających potomków Jarosława Ośmiomysła na tronie halickim²².

Zapewne po tym jak Włodzimierz Igorewicz zajął Halicz Wołodysław został jego tysięcynikiem. Służył mu przez dwa lata, aż do 1208 r.²³, czyli do momentu konfliktu księcia ze swoim bratem Romanem, który z pomocą węgierską zdobył Halicz²⁴, a brata zmusił do opuszczenia miasta²⁵. Roman rządzi tutaj do 1210 r., z krótką przerwą w 1208 r.²⁶, kiedy to najpierw książę Rościsław Rurykowicz zajął Halicz a dotychczasowego księcia wygnał, a następnie "tej jesieni został wygnany z Halicza Rościsław Rurykowicz, a Roman Igorewicz został posadzony z bratem (Światosławem²⁷ – A. J.)²⁸". Prawdopodobnie po 1208 r.

¹⁶ Грушевський М. Хронологія... – С. 10–11.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 726.

¹⁸ ...мятеж великъ въ земли...: Летопись по Воскресенскому списку. – Стб. 113.

¹⁹ Пор.: Шараневичъ И. Исторія Галицко-Володимирской Руси. Отъ найдавнішихъ временъ до року 1453. – Львовъ, 1863. – С. 64–65.

²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 718.

²¹ Пор.: Летопись по Воскресенскому списку. – Стб. 113.

²² Пор.: Зубрицкий Д. Исторія древняго Галицко-Русскаго княжества. – Львовъ, 1855. – Ч. 3. – С. 36.

²³ Грушевський М. Хронологія... – С. 8–9. Пор.: Dąbrowski D. Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko-wołyńskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku // Roczniki Historyczne. – 2006. – Т. 72. – С. 75–76.

²⁴ Пор.: Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925 (Archiwum

Towarzystwa Naukowego we Lwowie, dz. 2: Historia-filozofia. – Т. 3). – С. 36.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 719–720. Пор. pod r. 1208 w Latopisie Woskreszeńskim (Летопись по Воскресенскому списку. – Стб. 116) i "Moskiewskim Latopisnym swodie końca XV wieku" (ПСРЛ. – Москва, 2004. – Т. 25. – Стб. 107). XVII-wieczny "Latopis Hustyński" (ПСРЛ. – Москва, 2003. – Т. 40. – Стб. 111), który ma wstawki późniejsze i chronologicznie niepewny, opis ten umieścił pod 1209 r.

²⁶ Dąbrowski D. Dwa ruskie małżeństwa... – С. 75.

²⁷ Światosław w 1209 r. utracił Włodzimierz i pozostał bez działu, w wyniku wyprawy książąt polskich Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego oraz książąt ruskich Aleksandra Bełskiego i Ingwara Mściśławowicza: Ипатьевская летопись. – Стб. 720; Грушевський М. Хронологія... – С. 9.

²⁸ " ...осени тоя же выгнаша изъ Галича Ростислава, а Романа Игоревича

Wołodysław jako zwolennik Włodzimierza Igorewicz popadł w niełaszkę i chcąc zapewnić sobie i swojej rodzinie ochronę przed ewentualnymi represjami ze strony nowego władcy Halicza uaktywnił bojarów z nim związanych: Ilję Szczepanowicza, Jurija Witanowicza, Sudysława, Filipa i wielu innych. Niewykluczone, że elity halickie zorganizowały się w reakcji na napływ do księstwa halickiego bojarów czernihowskich, popieranym przez synów Igora Światosławowicza. W tej sytuacji postanowili usunąć niewygodnych władców ze stolca halickiego. Z ich inicjatywy Rościśław Rurykowicz opanował Halicz.

Opozycyjnie nastawieni do rządów Igorewiczów bojarzy, prawdopodobnie kierowani przez Wołodysława Kormiliczicza wysłali poselstwo do króla węgierskiego Andrzeja II. W 1210 r.²⁹ "Król Andrzej, gdy dowiedział się o bezprawiu i rokoshu halickim, wysłał Benedykta z wojami, a ten pochwycił Romana, który w tym czasie mył się w łaźni i odesłał jego do węgierskiej ziemi"³⁰. Okrucieństwo i rozwiążność namiestnika na tyle raziła część bojarów halickich o zapatrywaniach "proruskich", że wezwali na pomoc księcia peresopnickiego Mściśława Jarosławowicza Niemego, którego przywitał na wzgórzu Ilja Szczepanowicz. Wyśmiał on księcia i doradził powrót tam skąd przybył³¹. Mściśław Jarosławowicz widząc, że ma za słabe poparcie wśród elit halickich powrócił do Peresopnicy.

Po nieudanej próbie obalenia Benedykta rękami księcia peresopnickiego, Haliczanie o zapatrywaniach "proruskich", nie widząc innej możliwości pozbycia się niechcianego namiestnika, posłali po Romana, Włodzimierza i Światosława Igorewiczów, którzy w 1211 r. zdobyli miasto. Od razu przystąpili do walki z niechętnymi im bojarami i latem 1211³² zabili ponad 500 spośród nich, w tym Ilję Szczepanowicza i Jurija Witanowicza³³. Nawet jeżeli liczba jest przesadzona i mamy do czynienia z bojarami popierającymi "prowęgierską" politykę Wołodysława Kormiliczicza i być może z częścią bojarów wspierających rodzimych książąt, ale nie aktualnie rządzących, to i tak zaistniała sytuacja w sposób obrazowy przedstawia nam wpływy piatunowica i osób go wspierających.

Wołodysławowi udało się uniknąć rzezi, jaką urządzili bojarom Igorewicze. Wraz z Sudysławem i Filipem³⁴, którym jak można wnioskować z narracji przewodzi, uciekł na Węgry. Tam prosił Andrzeja II, by im dał księcia Daniela Romanowicza, "pochodzącego z Halicza, żebyśmy z nim odebrali Halicz Igorewiczom"³⁵. Król dał im wojsko wraz ze swoimi

посадиша съ братомъ": Летопись по Воскресенскому списку. – Стб. 117. Por.: *Dąbrowski D.* Dwa ruskie małżeństwa... – S. 76. Informacje te powtarza: *Московский летописный свод...* – Стб. 108.

²⁹ *Грушевський М.* Хронологія... – С. 10–11.

³⁰ "Андреи же и король уведивъ безаконье Галичкое и мятежь, и посла Бенедикта со воими и я Романа в бани мьюющася, и посла и во Угры": *Ипатьевская летопись.* – Стб. 721–722. Należy pamiętać, że król węgierski występował w tym konflikcie jako obrońca testamentu

Romana Mściśławowicza i opiekun prawowitych następców.

³¹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 22.

³² *Грушевський М.* Хронологія... – С. 10–11.

³³ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 723–724.

³⁴ *Isydor Szaraniewicz* nazywał ich agitatorami miejskimi: *Шараневичъ И.* История Галицко-Володимирской Руси. Отъ найдавейшихъ временъ до року 1453. – Львовъ, 1863. – С. 71.

³⁵ "...даи намъ отчича Галичю Данила, ать с нимъ приимемъ и от Игоричевъ": *Ипатьевская летопись.* – Стб. 724.

województwami³⁶. Wołodysław w samej kampanii odegrał znaczącą rolę, przekonał mieszkańców Przemyśla do poddania grodu³⁷. Wyprawa zakończyła się powieszeniem w 1211 r.³⁸ Romana i Światosława Igorewiczów. Szczegółowa analiza latopisów pokazuje, że rzezi uniknął Włodzimierz Igorewicz³⁹. Prawdopodobnie ocalenie najstarszego Igorewicza, było efektem zażytych jego stosunków z Wołodysławem Kormilicziczem jeszcze z wcześniejszych czasów.

Bezpośrednim skutkiem wyprawy było osadzeniem Daniela Romanowicza na stolcu halickim⁴⁰. Wołodysław miał być doradcą młodego władcy i jego matki, która chciała sprawować samodzielne rządy w imieniu nieletniego syna. Zapewne to właśnie z nim należy utożsamiać Wołodysława Halickiego występującego w Latopisie Chlebnikowskim, a pominiętego w wersji Kroniki halicko-wołyńskiej zawartej w Latopisie Hipackim, który uczestniczył w intronizacji Daniela Romanowicza na stolcu halickim w cerkwi pod wezwaniem Świętej Bogarodzicy Zawsze Dziewicy Maryi⁴¹. Wołodysław doprowadził do wyeliminowania wdowy po Romanie Mścisławowiczów z rządów w Haliczu, zmuszając ją do opuszczenia jesienią 1211 r.⁴² miasta. W rezultacie zaczął sprawować rządy regencyjne⁴³. Matka Daniela udała się do Bełza i skontaktowała się z królem węgierskim, z którego pomocą pod koniec 1211 lub na początku 1212 r.⁴⁴ zdobyła Halicz i pochwyciła Wołodysława, przewiezionego następnie na Węgry⁴⁵. Jawońd i Jaropełk, ściśle współpracowali z Wołodysławem uciekli do Peresopnicy, gdzie skontaktowali się z księciem Mścisławem Jarosławowiczem.

Kronikarz relacjonując wydarzenia stara się negatywnie nastawić czytelnika do Wołodysława. Jednak trudno oprzeć się wrażeniu, że autor Kroniki halicko-wołyńskiej nie wie jaki los spotkał piastunowica na dworze Arpadów, zaś jego tekst ma posłużyć jako nauka dla buntujących się bojarów przeciwko władzy Romanowiczów. Niewykluczone, że z Halicza najstarszy Kormiliczic został w 1211 lub 1212 r. przewieziony pod strażą na Węgry, o czym świadczy reakcja jego współpracowników Jawońda i Jaropełka, którzy czując zagrożenie udali się do Peresopnicy. Na miejscu przekonali peresopnickiego władcę,

³⁶ Рог.: Беликова Т. В. Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв. (мрs: Ленинградский орденa Ленина и ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени А. А. Жданова, УДК 947.027). – Ленинград, 1990. – С. 73–74.

³⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 724.

³⁸ Грушевський М. Хронологія... – С. 11.

³⁹ Рог.: Гуцин О. Вступ чернігівських Ольговичів у боротьбу за галицько-волинську спадщину. Трагедія Ігореви́чів // "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Міжнародна наукова конференція, Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 96–97,

прzeprowadza szczegółową analizę wszystkich latopisów, które o tym incydencie wspominają i dochodzi do konkluzji, że powieszeni zostali tylko Roman i Światosław Igorewicze. Рог.: Прицак О. Коли і ким написано... – С. 150–151.

⁴⁰ Рог.: Шараневичь И. Исторія... – С. 72.

⁴¹ Zob.: Ипатьевская летопись. – Стб. 726. Рог.: Галицко-волинская летопись. Текст, комментарий, исследование / Ред. Котляр Н. Ф. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 82.

⁴² Гуцин О. Вступ... – С. 11. Рог.: Шараневичь И. Исторія... – С. 72.

⁴³ Беликова Т. В. Княжеская власть... – С. 77–78.

⁴⁴ Там же. – С. 11–12.

⁴⁵ Рог.: Шараневичь И. Исторія... – С. 73.

aby uderzył na Halicz⁴⁶. Pierwsze uderzenie poszło na Busk, zaś ostrzeżona wdowa po księciu Romanie Mściśławowiczu i jej otoczenie opuściła Halicz. Ostatecznie miasto zostało zdobyte w 1212 r.⁴⁷

Sam pobyt Wołodysława jak wynika z dalszej narracji *Kroniki halicko-wołyńskiej* musiał być owocny i obfitować w liczne kontakty z miejscowymi elitami oraz samym królem. Ten szybko zorientował się, że jego więzień ma znaczne wpływy w ziemi halickiej i dzięki niemu może łatwiej opanować ten teren. Trudno oprzeć się wrażeniu, że akcja Jawołoda i Jaropełka miała pomóc Wołodysławowi. Pokazała ona pozycję Kormilicziczów w Haliczu, a w konsekwencji uświadomiła Arpadom, że poparcie Wołodysława jest bezcenne, jeżeli chcą utrzymać miasto i całe księstwo. Kormiliczicz może przebywać w więzieniu, ale posiada jeszcze znaczne wpływy w ziemi halickiej. Owa intryga wpłynęła zapewne bezpośrednio na uwolnienie Wołodysława i zawarcia jakiegoś porozumienia między królem węgierskim a nim.

Za taką interpretację świadczą wydarzenia z początku jesieni 1213 r.⁴⁸ Wówczas król Andrzej II wypuścił Wołodysława⁴⁹ i zamierzał wyprawić się ponownie na Halicz, zdobyty w 1212 r. przez księcia Mscisława Jarosławowicza peresopnickiego⁵⁰. Z powodu rokосу, który wówczas powstał na węgierskiej ziemi Andrzej II zrezygnował z osobistego udziału⁵¹ i wysłał ze swoim

⁴⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 728.

⁴⁷ Грушевський М. Хронологія... – С. 12.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ I. Szaraniewicz uważał, że Wołodysław uciekł z więzienia i buntownikami węgierskimi i udał się do Halicza. Wniósł o to na tej podstawie, iż "Воладиславу же ехавшу на передь съ всеми Галичаны": Шараневичъ И. Исторія... – С. 73. Przypuszczenie byłoby zgodne z opisem zawartym w "Latopisie Hustyńskim": Густынская летопись. – Стб 113. Jest to jednak źródło późne, gdyż powstałe w XVII wieku. Pierwsze wydanie tego latopisu było w 1843 r. i składało się z autografu z 1670 r. i innych spisów jako warianty. Źródło zawiera informacje od wczesnych dziejów Rusi do 1515 r. Lata 1516, 1582 i 1588 noszą charakter dopisek. Zawiera materiał do dziejów południowo-zachodniej i północno-wschodniej Rusi, a także Litwy, Polski i krajów zachodnich. Latopisarz wykorzystywał zarówno ruskie latopisy, jak i kroniki bizantyjskie, polskie oraz węgierskie. Duża część tekstu została przepisana z licznymi zmianami i modyfikacjami z hipackiej lub chlebnikowskiej redakcji. Dlatego też źródło to jest bałamutne. Por.: Муравьева Л. Л. О русском северовосточном источнике Густынской летописи // Культура славян и Русь. – Москва,

1998. – С. 215–216, 224–225.

⁵⁰ Грушевський М. Хронологія... – С. 12. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – С. 413–414. Autor uważa, że w uwolnieniu Wołodysława z więzienia byli zainteresowani możni węgierscy, którzy zapewne w przyszłości liczyli na poszerzenie swych wpływów i majątków o ziemię halicką.

⁵¹ W czasie buntu elity węgierskiej została zabita żona Andrzeja II Gertruda przez bana chorwackiego Benedykta, o czym piszą niemieckie kroniki. "1213 regina Ungariae interfecta est": Annalium Pragensium, pars I / Wyd. Rudolfo Koepke D. // Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum. – Hannoverae, 1851. – T. 9. – S. 170). "1213 Gertrudis regina Ungariae, filia ducis Meranie, occiditur": Continuatio Garstensis / Wyd. Wattenbach W. // Ibidem. – S. 595. "1213 Ungarorum meliores armata et violenta manu contracta In odium Teutonicorum reginam occidunt": Annales Gotwicenses / Wyd. Wattenbach W. // Ibidem. – S. 602. "1213 Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio, 4 Kalendas Octobris, quod fratri suo cardinali patriarche Aquilegensis uxorem Bantzi procaverat, qui teutonice Prenger vocatur": Continuatio Praedicatorum Vindobanensium / Wyd. Wattenbach W. // Ibidem. – S. 726.

wojskiem Wołodysława. Książę peresopnicki, gdy dowiedział się o tym wszystkim opuścił Halicz. Kormiliczicz tymczasem mając poparcie mieszkańców Halicza wszedł do miasta bez większych problemów i objął rządy namiestnicze⁵². Król węgierski pozostawił mu do dyspozycji oddział Węgrów i Czechów⁵³, z którymi w 1213 lub na początku 1214 r.⁵⁴ stawił czoło koalicji polskiego księcia Leszka Białego i książąt ruskich⁵⁵. Wyprawa zakończyła się zachowaniem *status quo*, ale oznaczała równocześnie koniec przewodniej roli rodu Kormilicziczów. Król węgierski w odpowiedzi na atak na ziemię zarządzaną przez jego namiestnika wyprawił się na Leszka Białego. “Leszek wysłał posła swojego wojewodę Pakosława Lasocica⁵⁶, z tymi słowami: “Nie przystoi bojarowi rządzić w Haliczu, niech syn twój weźmie za żonę córkę moją i posadźmy ich w Haliczu”. Spodobała się królowi (Andrzejowi) rada Pakosława. Spotkał się (w 1214 r. – A. J.⁵⁷) z Leszkiem w Spiszu⁵⁸ i wziął córkę jego dla swojego syna. Król wysłał (ludzi) do Halicza, aby ci schwytali Wołodysława i go uwięzili. I ten w więzieniu umarł⁵⁹. Rządami swoimi wyrządził wiele zła swojemu rodowi i dzieciom swoim, ponieważ wszyscy książęta nie pomagali jego dzieciom”⁶⁰.

“Regina Ungarorum, sponso expeditionem contra Ruthenos movente, a comite quodam Petro trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione sceleris cum alias iugulatur. Cui episcopus de Gran misit in epistola; Regina occidere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint non ego contradico”: *Annales sancti Rudberti Salisburgense* / Wyd. Wattenbach W. // *Ibidem*. – S. 780.

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 729. Por.: Holly K. Kňazná Salomea a uhorsko-poľské vzťahy v rokoch 1214–1241 // *Historický časopis*. – Bratislava, 2005. – R. 53, n 1. – S. 6. W literaturze przedmiotu uważa się, że Wołodysław przejął nie rządy namiestnicze, lecz bezpośrednie jako książę-bojar. Nikołaj Daszkiewicz uważał, że Wołodysław Kormiliczicz rządził w Haliczu jako książę, król Węgierski zaś z nim współpracował jeszcze, kiedy był w więzieniu. Świadczyć o tym ma fakt, że po zajęciu Halicza nie wojował z nim. Wołodysław zatem rządził w Haliczu za wiedzą i zgodą Andrzeja II: *Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам*. Киев, 1873. – С. 46–47. Literaturę zobacz w: *Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь*. – С. 408–417.

⁵³ O tym, że przy Wołodysławie byli Węgrzy świadczy opis oblężenia Halicza przez koalicję Leszka Białego z książętami ruskimi: “Jaropek i Jawołod zamknęli się w Haliczu, a Wołodysław wyszedł ze swoimi

Węgrami i Czechami, połączyć się z haliczanami”: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 730. I. Szaraniewicz uważał, że były to najęte oddziały: *Шараневич И. История...* – С. 73.

⁵⁴ Грушевський М. Хронологія. – С. 13.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 730.

⁵⁶ Por.: *Włodarski B. Salomea królowa halicka // Nasza Przeszłość*. – 1958. – Nr 5. – S. 66; *Holly K. Kňazná Salomea...* – S. 7.

⁵⁷ Грушевський М. Хронологія... – С. 13.

⁵⁸ Por.: *Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003*. – С. 131–132. W 2003 r. ukazała się praca zbiorowa poświęcona zjazdowi w Spiszu. Por. *Procházková N. Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241 // Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*. – Wrocław, 2003. – S. 243–249; *Klatý M. Uhri, Uhorsko a Spiš v haličskej kronikárskej tradícii. Kultúrno-antropologická analýza “Haličsko-volynského latopisu” // Ibidem*. – S. 251–268.

⁵⁹ *Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь*. – С. 417–418.

⁶⁰ “Лестько же посла посла своего Лестьгича и Пакослава воеводу, рекьи: “не есть лепо боярину княжити в Галичи, но поими дщерь мою за сына своего Коломана и посади и в Галичи”. Улюби же король свето съ Пакославом и сняся съ Лестькомъ во Зъпиши, и поя дщерь его за сына си, и пославь и я Володислава в Галичи заточи, и в томъ заточеньи умре,

Przekaz jednoznacznie wskazuje na uzurpację Wołodysława, jednak bardziej prawdopodobne wydaje się, że najstarszy Kormiliczicz jako urzędnik króla węgierskiego został po prostu przez niego odwołany. Prawdopodobnie, gdyby było inaczej zdjęcie Kormiliczicza ze stanowiska zakończyłoby się interwencją zbrojną⁶¹, czego nie omieszczałby zapisać kronikarz.

Niektórzy badacze na podstawie czasownika "княжити" (dosłownie sprawować rządy książęce) użytego w wyżej cytowanym tekście doszli do wniosku, że Wołodysław przez uzurpowanie sobie praw książęcych, stał się księciem ziemi halickiej⁶². Samo słowo "княжити", "вокняжилъся" pojawia się w Kronice halicko-wołyńskiej w odniesieniu do jeszcze jednego bojara – Dobrosława Sudicza⁶³, który wykorzystując zawieruchę po najeździe mongolskim uzurpował sobie urząd wojewody i bez zgody księcia wyznaczał urzędników dla ziemi halickiej oraz dysponował jej terenem jak swoim, formalnie uznając zwierzchnią władzę Daniela Romanowicza⁶⁴. Zapewne podobnie było z Wołodysławem, posiadającym spore ambicje i możliwości, mogące razić dwory ościenne. Nie zerwał jednak zależności węgierskiej. Potwierdzeniem tego przypuszczenia jest fakt, że do odwołania Wołodysława Andrzej II nie wysłał armii, lecz swoich ludzi. Piastunowic prawdopodobnie ze wszelkimi honorami przyjął wysłanników władcy węgierskiego i wraz z nimi udał się na Węgry. Andrzej II potraktował Wołodysława jak podległego mu urzędnika. Określenie "княжити" oraz informacja o jego śmierci w więzieniu zostały prawdopodobnie celowo umieszczone w tekście, aby negatywnie nastawić współczesnego czytelnika do piastunowica. Termin ten przypisany bojarowi wskazuje na uzurpację⁶⁵. Hipotezę potwierdzają dwa dokumenty węgierskie z 1218 r. i 1232, z których wynika, że Wołodysław żył na Węgrzech i tam też zmarł między 1231 a 1232 r.⁶⁶

нашедь зло племени своемуу и детемъ своимъ, княжения дея вся бо князи не призряхоу детии его": Ипатьевская летопись. – Стб. 730–731.

⁶¹ Пор.: Головки О. Б. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Київ, 2007. Вип. 7. – С. 72–73.

⁶² Пор.: Беликова Т. В. Княжеская власть... – С. 81–82. Lit. zob. w: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – С. 408–417.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 789.

⁶⁴ Пор. Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII в. // Його ж. Твори: У 50 т. – Львів, 2004. – Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". – С. 439.

⁶⁵ О. Pricak uważał, że na Wołodysława została rzucona pierwsza polityczna anatemna na Rusi: Прицак О. Коли і ким написано... – С. 152, 159–160.

⁶⁶ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Inde ab anno DCCCV usque ad anno MCCXXXV / Red. Marsina R. – Bratislava, 1971. – Т. 1. – Nr 229, 394. – S. 179–180, 281–282. Jeszcze Włodzimierz Paszuto zauważył, że w 1218 r. "Ladislao Rutheni" którego powiązał z Wołodysławem Kormilicziczem, otrzymał winnice w Pagran od Andrzeja II: Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 141. Mirosław Wołoszczuk wskazał na jeszcze jeden dokument z r. 1232, z którego wnioskuje, że Wołodysław zmarł między 1231 a 1232 r. Czytamy w nim "...quosdam homines de villa Pagran, in comitatu Nitriensi commorantes, olim tempore bone memorie Iohannis Strigoniensis archiepiscopi, mortuo Rutheno Ladislao...": Волощук М. Володислав Кормильчич: венгерская бытность 1214–1232 г. // Древняя Русь: вопросы медиевистики – Москва, 2009. – № 3(37). – С. 19–20.

* * *

Wołodysław, jak wynika z narracji Kroniki halicko-wołyńskiej, pochodził z Halicza, w okolicach którego posiadał dobra. Być może jego majątek był porównywalny z tym jakim dysponował Sudysław⁶⁷. Z dokumentów węgierskich dowiadujemy się, iż dożywotnio została mu nadana winnica w Pagran.

Trudno określić kiedy rozpoczął swoją działalność polityczną. Za rządów księcia Romana Mściśłowicza⁶⁸ był już aktywnym uczestnikiem życia wspólnoty halickiej, o czym może świadczyć wypędzenie go przez syna Mściśława Izjasławowicza. Prawdopodobnie pierwsze kroki stawiał jeszcze za życia Jarosława Włodzimierzowicza Ośmiomyśla. Po jego śmierci związał się z księciem Włodzimierzem Jarosławowiczem. Z powodu przymusowej banicji za czasów rządów Romana Mściśławowicza w księstwie halickim, Wołodysław udał się na dwór czernihowski, gdzie znalazł schronienie. Tutaj być może nawiązał kontakty z miejscową elitą. Działał na rzecz synów Igora Światosławowicza zapewne do 1208 r. Po tym okresie zaczął wspierać działania węgierskie w uzyskaniu Halicza. Być może po 1214 r. przeszedł na emeryturę polityczną, pozostając jako doradca w sprawach halickich.

Jak wynika z powyżej przeprowadzonej analizy Wołodysław był jednym z najbardziej wpływowych bojarów halickich pierwszej dekady XIII w. Jego wysoką pozycję, mimo, że w negatywnej wymowie, potwierdzają również źródła. Służba urzędnicza Wołodysław w latach 1213–1214 celowo została nazwana przez kronikarza słowem: “knjažiti” by w ten sposób zdyskredytować Kormiliczicza w oczach współcześnie żyjących osób. Dosłowne zaś interpretowanie przez badaczy słów Kroniki halicko-wołyńskiej z równoczesnym przemilczeniem źródeł węgierskich sprawiła, że owo słowo “knjažiti” posłużyło im do awansowania namiestnika na księcia.

Варшавський університет

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 758.

⁶⁸ O. Pricak uważał, że to właśnie Wołodysław namówił Romana Mściśławowicza, aby ten wyprawił się na Leszka Białego w 1205 r.: *Прицак О. Коли і ким написано...* – С. 150. Wnioskował to na podstawie fragmentu Kroniki halicko-wołyńskiej w którym czytamy “Богу же бывшю поспешнику: Лестко не помяну вражды, но с великою честью приятровъ свою и детяте, сожаливъ си и рече, яко: “Дьяволь есть вовергль вражду сию межи нами”. Бе бо Володиславъ леста межи има и зазоръ имея любви его”: Ипатьевская летопись. – Стб 719. Hipoteza ta jest jednak mało prawdopodobna tym bardziej, że Kormiliczicze zostali, jak podaje kronikarz, przez Romana Mściśławowicza wypędzeni, zaś omawiany fragment dotyczy Władysława Laskonogiego. Por.:

Włodarski B. *Polityka...* – S. 26–27; *Idem*. *Poliska...* – S. 27–28; *Sielicki F.* *Kontakty polsko-ruskie w swietle zrodeł XIII wieku // Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria.* – Warszawa, 1974. – T. 1. – S. 53; *Szambelan Z.* *Najazdy ruskie na Ziemię Sandomierską w XII wieku // Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historia.* – 1989. – Nr 36. – S. 8–9; *Pleszczyński A.* *Fundacja opactwa klarysek w Zawichoście w 1245 roku a aspiracje polityczne Bolesława Wstydlivego // Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym / Red. Derwich M., Pobóg-Lenartowicz A.* – Wrocław; Opole; Warszawa, 2005. – S. 179–180, 186–190; *Jusupović A.* *Tak zwany “Latopis Połocki” w przekazie Wasilija Tatišceva. Rola Drohiczyzna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku // Studia Źródłoznawcze.* – Warszawa, 2007. – T. 45. – S. 29–30.

ВІДНОСИНИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ З ЛИТВОЮ

Від початку XIII ст. литовські князівства стали відігравати помітну роль у політичному житті Центрально-Східної Європи. Відтоді й розпочалися тісні союзні відносини Литви з Галицько-Волинською державою. У 1219 р., під час напруженої боротьби за повернення спадщини князя Романа Мстиславовича, його вдова Єфросинія¹ з молодими синами Данилом і Васильком уклала угоду з литовськими князями: “блхоу же имена Литовскихъ князей: се старъшеи – Живиньбоудъ, Довъат, Довъспроункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довыаловъ Виликаилъ; а Жемотьскыи кна Ерьдивилъ, Выкынтъ; а Роушьковичевъ: Кинтибоуть, Вонибоу, Боутовитъ, Вижъикъ и снъ его Вишлии, Китении, Пликосова; а се Боулевичи: Вишимоу, ео же оуби Миндогъ тъ, и жену его полл и братью его побиль Едивила, Спроудъика; а се князи из Давотвы (Делтуви – Л. В.): Юдьки, Поукъик, Бикши, Ликийкъ”². Ця перша зафіксована волинсько-литовська угода була спрямована проти краківського князя Лешка Білого, який захопив прикордонні волинські землі. З допомогою литовців волинські війська відібрали від поляків Берестя, Угровеск, Верещин, Стовц, Комов і далі все прикордоння³. Навесні 1220 р. польське військо виступило на Побужжя, але його розгромили воеводи Гаврило Душилович, Семен Олуйович і Василько Гаврилович у битві на річці Суха Дорогва. Відступаючих поляків переслідували до річки Вепра. Водночас союзні литовці вторглися до польських земель: “Ллхом же не престающимъ пакостащимъ и приведе [Даниил] на ня Литвоу. И воеваша Ллхы и много оубиства створища в нихъ”⁴.

Цей союз продовжувався й у наступні роки. 1229 р. в невідалому поході до Польщі на допомогу мазовецькому князю Конраду Романовичі знову

¹ Ідентифікацію особи та імені запропонував: Майоров А. В. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2010. – № 1(39). – С. 76–106. Пор.: Його ж. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 2: Політична та культурна спадщина, родина, династія. – С. 439–448. Російська версія монографії:

Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 383–389.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Москва, 2001. – Т. 2. – Стб. 735–736.

³ Там же. – Стб. 732.

⁴ Там же.

розраховували на литовців. Але вторгнення у литовські землі лицарів-меченосців завадило підходу литовського війська⁵.

У 1245 р. під час наступу претендента на галицький престіл князя Ростислава Михайловича, якого підтримали угорські та польські війська, литовці виступили на допомогу Романовичам, але не встигли до вирішальної битви поблизу Ярослава (17 серпня 1245 р.)⁶.

Литву тоді охопила внутрішня боротьба між синами князя Довспрунка та його братом Міндовгом, у якій Данило Романович виразно схилився до перших. Коли в 1245 р. Товтивила, старшого сина Довспрунка, прогнав з Литви його дядько – великий князь Міндовг, йому надали притулок при дворі Данила Романовича. Це змусило Міндовга виділити втікачеві уділ у Полоцькій землі, але взимку 1248–1249 рр. Товтивил утік до Жемайтії – до князя Вікинта, з яким підняв повстання проти Міндовга, що охопило половину краю⁷. У 1249 р. військо князя Лева Даниловича, допомагаючи Товтивилу, виступило на Слонім⁸. З галицько-волинською допомогою Товтивил оточив Міндовга в замку Воруґа, але не зміг здобути самого укріплення.

Литовська міжусобиця тривала довго. Взимку 1251–1252 рр. Лев Данилович знову разом з пінськими князями був у поході проти литовських військ на підтримку Товтивила, взявши участь у битвах на озері Зьяті та ріці Щар'ї⁹. До 1252 р. союз з тою частиною Литви, яку тримали нащадки Довспрунка, скріплено шлюбом князя Данила Романовича з донькою Довспрунка, сестрою Товтивила і племінницею Міндовга¹⁰.

У війні за австрійську спадщину наприкінці весни – на початку літа 1253 р., коли Лев Данилович підтримав молодшого брата Романа, до нього приєдналися литовські дружини князів Товтивіла та Едивіла (молодшого брата Товтивіла, удільного жемайтійського князя). Біля міста Козлій (нині Козле на березі Одри в Опольському воєводстві це військо відділилося від основних сил і стало пустошити чеські землі, відволікаючи сили чеського короля від Австрії. Далі Лев Данилович вчасно підійшов до Опави, яку облягав Данило Романович разом з поляками¹¹. Прихід об'єднаного війська допоміг у здобутті цього важливого пункту.

У 1253 р. дійшло до завершення литовської усобиці. Король Міндовг погодився на союз, скріплений шлюбом його доньки зі Шварном Даниловичем¹². Цій угоді сприяв, безперечно, папа Інокентій IV, зацікавлений в організації антимонгольського бар'єру. Можливо тому князь Роман Данилович, який повернувся з Австрії, відмовившись від подальшої боротьби за австрійський престол, отримав у лен від Міндовга Новоградське князівство. Невдовзі, близько 1255 р., закріплюючи своє нове становище, він одружився з Оленою, донькою волковиського князя Гліба¹³.

⁵ *Wartberge Herman. Chronicon terri ar Prussiae // Scriptorum rerum Prussiae. – Leipzig, 1863. – Т. 2. – Р. 32.*

⁶ *Ипатьевская летопись. – Стб. 801–806.*

⁷ *Пашуто В. Т. Образование литовского государства. – Москва, 1959. – С. 492.*

⁸ *Ипатьевская летопись. – Стб. 816.*

⁹ Там же. – Стб. 818–819.

¹⁰ Там же. – Стб. 862.

¹¹ Там же. – Стб. 827–828.

¹² Там же. – Стб. 830.

¹³ Там же. – Стб. 831.

Взимку 1253–1254 рр. Лев Данилович очолював спільний з литовськими князями похід до ятвязької землі проти князя Стекинта, а на зламі 1255–1256 рр. він спішно виступив з Болохівської землі під Новгородок на допомогу братові Роману Даниловичу. Літописець відзначив його виняткову мужність у цій новій війні з ятвягами¹⁴.

Союз із Литвою був дуже важливим для Данила Романовича, який, відбивши перший наступ ординського еміра Куремси (Коренци), планував повернути Київ. Литовські союзники готувалися підійти на допомогу: “прислаша Миндовгъ к Данилоу: пришлоу к тобѣ Романа и Новгородцѣа бы пошелъ ко Възъваглю штоуда и къ Киевоу”¹⁵.

Прийняття королівської корони і титулу короля Русі (а не Галичини та Володимирії, як у попередніх угорських королів з династії Арпадів) означали розрив стосунків із Золотою Ордою та неминучу війну, яка розгорнулася уже в 1254 р. Поки в самій Орді тривала міжусобиця, король Данило при активній участі сина Лева у 1257–1258 рр. успішно відбив усі спроби ординців на чолі з еміром Куремсою і готувався до походу на Київ. Проте перемога в боротьбі за владу Берке радикально змінила ситуацію. Берке прислав чимале військо на чолі з одним із кращих ординських полководців Бурундаєм. Останній у 1258 р. заскочив князів зненацька і навмисно змусив їх приєднатися до походу на Литву. Участь волинських військ Василька Романовича у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новгородське князівство – “...ѣа Вышелгъ сѣна его Романа”¹⁶. Обставини полону та загибелі князя Романа Даниловича не відомі, але можна не сумніватися, що Миндовг сприйняв участь у поході волинського війська як віроломний розрив союзу. З одного з найдієвіших союзників Литва перетворилася на ворога.

Берке, зацікавлений у швидкому відновленні ординського панування (загострювалися його стосунки з володарем Ірану Хулагу), наступного року послав Бурундая знову. Той змістив короля Данила, змусив князів зруйнувати укріплення міст й інспірував повстання пруссів, чим зв'язав сили Тевтонського ордену, і, здобувши Сандомир, утримав польських князів від виступу на допомогу королю Данилові¹⁷. Аби стримати інших потенційних спільників князя – угорців, Берке ще наприкінці 1259 р. прислав угорському королеві Белі IV вимогу негайного укладення миру з монголами, скріпленого династичним шлюбом, і виступу проти латинських сусідів (тобто союзників Данила Романовича), погрожуючи вторгненням до Угорщини¹⁸. Крім того, Берке подбав, щоб налякати всіх можливих християнських спільників короля Данила, пославши після здобуття Сандомира посольство до французького короля Людовика IX з вимогою негайно піддатися

¹⁴ Там же. – Стб. 831–835.

¹⁵ Там же. – Стб. 838.

¹⁶ Там же. – Стб. 848.

¹⁷ Див.: *Войтович Л.* Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 89–96;

Його ж. Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – № 22. – С. 9–13.

¹⁸ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Romae, 1859. – Т. 1. – Р. 239–240.

монголам¹⁹. Посольство викликало справжній переполох у Європі. Ед де Шаторі (1190–1273), кардинал-єпископ Фраскати, декан Колегії кардиналів і професор Паризького університету, у виголошеній 1261 р. проповіді навіть звернув увагу на відсутність єдності між християнськими державами, що відкриває дорогу монголам до нових завоювань²⁰.

Данило Романович змушений був виїхати на еміграцію до Угорщини і повернувся лише наприкінці 1262 р., коли Берке з Хулагу зчепилися на Кавказі в боротьбі за Азербайджан²¹. Уже після повернення короля в Тернаві відбувся снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Сором'язливого, Лева й Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому “положиша радъ межи собою ш землю Роускоюу и Ладъскоу оутвердивъшеса кртмъ чтнымъ”²². На з'їзді дійшло до конфронтації між Романовичами. Сповнений надій, король Данило Романович сподівався завершити свою програму відновлення Русі, незалежної від монголів. Його підтримали Шварн та Мстислав Даниловичі, які перебували разом з батьком в еміграції. Лев Данилович і Василько Романович, краще обізнані з реаліями, висловилися проти такої політики. У результаті Василько Романович був змушений віддати Луцьке князівство Мстиславу Даниловичу, а Галич, на який Лев Данилович отримав ярлик від Берке, мав бути відданий Шварнові. Завжди послухний старшому братові, Василько його волю виконав. Лев тягнув час, користаючи з хвороби батька²³.

Тепер Лев Данилович поспішив зміцнити союз з угорським королем Бєлою IV, якому доводився зятем. Невдовзі після смерті Данила Романовича, 5 жовтня 1264 р. на весіллі сина Бєли IV – славонського герцога Бєли та Кунегунди, доньки маркграфа бранденбурзького Оттона III, поблизу міста Поттенбург серед гостей зі сторони угорського короля був присутній “der kunic von Râzen”²⁴. За переконливо обґрунтованою версією сербського історика Дюри Гарді, йдеться саме про Лева Даниловича²⁵. Він використав весілля (фактично з'їзд володарів Центрально-Східної Європи) для укріплення своїх зв'язків. Цікаво і те, що австрійський хроніст назвав його королем, що може

¹⁹ Chronica minor autore Minorita Erphordiensis // Monumenta Germaniarum Historica. Scriptores. – Hannoverae, 1879. – Т. 24. – Р. 202; Jackson P. Mongolowie i Zachód. – Warszawa, 2007. – S. 166.

²⁰ “...discordie inter christianos parentiam tartaris...”: Eudes de Châteauroux. Sermo in consilio // Ruotsala A. Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth-Century: Encountering the Other. – Helsinki, 2001. – Р. 160.

²¹ Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук. – Львів, 2011. – Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – С. 100–106.

²² Ипатьевская летопись. – Стб. 857.

²³ Войтович Л. Чи був галицьким князем Шварн Данилович? // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 2. – С. 51–58.

²⁴ Ottokars österreichische Reimchronik / Ed. von J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. – Hannover, 1890. – Т. 5, Pars 1. – Р. 106.

²⁵ Гарді Д. Ким був “der kunic von Râzen” на весіллі герцога Бєли, молодшого сина угорського короля Бєли IV, і Кунігунди Бранденбурзької біля міста Поттенбург у 1264 році // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 199–208.

бути доказом того, що в Європі Лева Даниловича трактували як легітимного спадкоємця Данила Романовича і сюзерена королівства Русі. Про це свідчить і його місце серед гостей. Зрозуміло, Лев Данилович не коронувався, бо коронаційні регалії знаходилися у Холмі. Крім того, він не хотів друтувати хана Берке, особливо після успішного походу монголів на Константинополь.

При дворі Бели IV перебувала у квітні 1268 р. і його донька Констанція, одружена з князем Левом, де вона зустрічалася з сестрами Кунегундою, дружиною краківського Болеслава Сором'язливого, та Йоланою, дружиною калішського князя Болеслава Побожного²⁶. Через неї і тестя Лев Данилович підтримував союзні стосунки з польськими князями. Усі три доньки угорського короля контактували між собою, зустрічалися при кожній нагоді і впливали на позицію своїх чоловіків. Тому коли ще в 1265 р. Шварн Данилович розглядав Болеслава Сором'язливого союзником²⁷, то вже 1266 р. дійшло до відвертої війни²⁸.

В останній рік життя короля Данила Василько Романович та Шварн Данилович виступили на допомогу Войшелкові Міндовговичу в боротьбі за литовський престіл після загибелі короля Міндовга. Войшелк, який дав обітницю після завершення усобиці повернутися до монастиря, таки її виконав, уступивши литовський престіл шурякові Шварну²⁹. Цей крок перетворив Шварна Даниловича на могутнього володаря. У результаті Лев Данилович зіткнувся з коаліцією в особі дядька і молодшого брата при невизначеній позиції іншого брата Мстислава. За таких умов князь визнав зверхність улусбека Ногая, що як Чингізид успадкував Причорномор'я, де його улус охоплював територію від Добруджі до Азовського моря, включаючи степовий Крим, активно поширюючи свій вплив на Балкани і Візантію, а також руські князівства аж до північних меж Чернігівської землі. Наступні події показали: Лев Данилович блискуче розіграв ординську карту, використавши її повною мірою.

У князя в цій ситуації іншого виходу не було. Щоби зберегти Галицьку землю, він спирався на союз із тестем – угорським королем й польськими князями-шуряками – краківським Болеславом Сором'язливим і калішським Болеславом Побожним та причорноморським улусбеком Ногаєм. Тепер важливим було не дати Шварнові закріпитися у Литві і використати литовські сили в боротьбі за Галич, а також зруйнувати союз Шварна Даниловича з Васильком Романовичем. Інакше Лев Данилович мусив би задовольнитися роллю дрібного удільного князя при молодшому братові, що явно відтіснив Василька Романовича від ролі нехай номінального, проте все-таки зверхника королівства Русі.

Войшелк, легітимний спадкоємець короля Міндовга, за яким стояла значна частина литовської еліти, "...поча жити в манастыре тако река се ми zde близь мене сынъ мои Шварно а друугии г҃сн҃ъ мои оцъ князь Василко"³⁰. Тобто, князь Войшелк передав литовський престіл шурякові Шварну,

²⁶ Там само. – С. 203.

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 864.

²⁸ Там же. – Стб. 864, 867.

²⁹ Там же. – Стб. 868.

³⁰ Там же. – Стб. 867.

визнаючи при цьому разом з останнім зверхність Василька Романовича як сюзерена королівства Русі, до складу якого тепер увійшла Литва. Не випадково ж, Василько названий *батьком*, тоді як Шварн – тільки *братом*. Микола Котляр, аналізуючи цей фрагмент літописної розповіді, дійшов висновку про намагання волинських редакторів піднести роль Василька Романовича (загалом не дуже діяльного князя), при цьому визнаючи, що такий крок покликаний привести до створення сильної русько-литовської держави, яку мали б очолювати Романовичі³¹. Враховуючи редагування цієї частини літопису при дворі Володимира Васильковича, з таким висновком можна погодитися. Тобто, Шварн отримав литовський престіл без будь-якого підпорядкування номінальному сюзерену королівства Русі.

Перспективи вигод литовсько-руської єдності оцінив ще Михайло Грушевський³². І справді, сильна об'єднана династичною унією русько-литовська держава, зберігаючи вигідні союзи із західними сусідами, могла б реально протистояти Золотій Орді.

Причини такого рішення Войшелка, на перший погляд дивні, криються у самій особистості цього освіченого князя-монаха: жорстокі будні земного життя в його очах не могли переважити значення майбутнього життя вічного³³. Саме це майбутнє вічне життя було для нього мірилом земних вчинків. Тому він вирішив відмовитися від продовження боротьби за корону з неминучими кров'ю та підступами, передавши владу чоловікові своєї сестри Шварну Даниловичу³⁴ ("Воишелк да княжение свое зятю своему Шварнови"³⁵), готовому взяти на себе таку місію.

Як холмський князь Шварн Данилович після смерті батька залишався васалом дядька Василька Романовича. Але, ставши великим князем литовським (з можливою коронацією королівською короною), Шварн Данилович був би васалом дядька тільки номінальним і тільки до того часу, коли б з'явилася можливість коронуватися королем Русі. Усі сини Данила Романовича були достатньо амбітними і вміли боротися до кінця, долаючи труднощі. Коронаційні регалії знаходилися у Холмі і Василько Романович не коронувався братовою короною, можливо, і через протидію племінника.

Головним суперником Шварна тепер став його старший брат Лев. А до реального опанування литовського престолу Шварнові було ще далеко. Литовський дослідник Артурас Дубоніс переконливо показав, що, окрім Тройдена та його оточення, на литовський престіл з 1264 р. реально кандидував також чеський король та австрійський герцог Пшемисл II Оттокар³⁶. Претендували

³¹ Котляр Н. Ф. Галицко-Волинская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 г. – Москва, 1997. – С. 147–149, 154.

³² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 93–94.

³³ Дубоніс А. Борьба за литовский

престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 125–126.

³⁴ Gudavičius E. Mindaugas. – Vilnius, 1998. – Р. 299.

³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 867.

³⁶ Дубоніс А. Борьба за литовский престол... – С. 136–140.

на литовську спадщину і тевтонські лицарі, які сфабрикували грамоту від червня 1260 р., нібито Міндовг дарував Литву Ордену за відсутності прямих нащадків³⁷. Ці претензії підтримав папа, про що свідчить булла від 4 червня 1264 р., в якій відзначена активність руських і татар у Литві й поставлена вимога до чеського короля не порушувати прав хрестоносців та інших католиків у цій країні³⁸. Орден не мав сил втрутитися до цієї боротьби, оскільки надалі перебував у конфлікті з пруссами та їх вождем Геркусом Мантасом. Але й папі не був вигідним перехід Литви під зверхність Романовичів, що на той час уже відійшли від унійних домовленостей короля Данила. Тому папа підштовхував католицьких претендентів до компромісу, досягнутого 19 вересня 1267 р., коли за допомогу проти пруссів Орден відмовлявся від своїх "прав" до Литви, Галіндії і Ятвягії на користь чеського короля³⁹.

Пшемисл II Оттокар у прибалтійських справах виступав далеко не новачком. Як учасник хрестового походу проти пруссів, у січні 1255 р. на місці здобутого пруського міста Тувангсте він разом з великим магістром Тевтонського ордену Поппо фон Остерна заклав замок Кенігсберг. У 1263 р. король передав цей замок, звільнений від пруссів, які його тримали в довготривалій облозі, Тевтонському ордену⁴⁰. Броніслав Влодарський вважав, що Пшемисл II Оттокар намагався відновити литовську державу, передавши її в лен польським князям як своїм васалам, а взамін домогтися архієпископії в Оломоуці, незалежної від Майнцу⁴¹. Литовські історики з цим висновком погоджуються, вважаючи, що залишаючись сюзереном Литви, Ятвягії і Галіндії та передавши ці землі в лен мазовецьким, куявським і краківському князям, Пшемисл II Оттокар вирішував багато проблем, перш за все схиливши на свою сторону польських князів, зорієнтованих на угорського короля Белу IV⁴².

А. Дубоніс висунув гіпотезу, що одним з чинників, які спонукали чеського короля втрутитися до боротьби за литовський престіл, могла бути позиція князя Лева Даниловича, вказуючи на їх можливі контакти в 1266 р. за посередництвом угорського двору⁴³. Зрештою, одружившись із Кунегундою Ростиславівною, Пшемисл II Оттокар став шуряком Лева Даниловича.

Якби Шварну Даниловичу вдалося б утвердитися на литовському престолі, Лев Данилович щонайменше змушений був би віддати молодшому братові Галич. Тому залучення амбітного чеського короля принаймні дозволяло затягнути час. Головним завданням Лева Даниловича було перешкодити утвердженню на литовському престолі брата Шварна. Тоді з підтримкою Ногая та союзом з угорським королем Белою IV й польськими князями він міг розраховувати на першість після смерті Василька Романовича. Старший Данилович прекрасно розумів, що найпростіше вирішити

³⁷ Там же. – С. 137.

³⁸ Там же. – С. 136–137.

³⁹ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. Т. 1 (1217–1409) / Ed. Theiner A. – Romae, 1860. – N 155.

⁴⁰ *Seward D. The Monks of War: The Military Religious Orders*. – London, 1995. – P. 107; *Tumbull S. Crusader Castles of the*

Teutonic knights // The red-brick castles of Prussia 1230–1466. – Oxford, 2003. – P. 13.

⁴¹ *Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*. – Lwów, 1931. – S. 52–53.

⁴² *Дубоніс А. Борьба за литовский престол...* – С. 138.

⁴³ Там же. – С. 139.

цю проблему можна було б, домовившись з Войшелком. Войшелк був його кумом – хресним батьком Юрія Львовича.

Войшелк жив у монастирі на Волині, але зустрітися з ним не було так легко. Войшелк побоювався Льва Даниловича, зрозуміло, не через свою причетність до загибелі Романа Даниловича, як вважав Володимир Пашуто⁴⁴ (пройшло мало не десять років, змінилися політичні обставини), а через явне небажання віддавати в руки князя Лева Литву (Шварн Данилович все-таки був його шуряком, крім того, литовський князь добре знав свого кума: якщо від Шварна можна було відібрати литовський престіл, то виврати щось від Лева Даниловича – справа безнадійна).

Таку зустріч міг організувати тільки Василько Романович як старший серед князів. Але він не мав не розуміти, що йтиметься про литовський престіл. Навіть якщо йому вже не подобалася поведінка Шварна, холмський князь його влаштовував більше, ніж Лев, який мав сильних союзників та й далі контролював усю Галицьку землю. Крім того, Шварн, як зять Войшелка, усе-таки володів певними династичними підставами до литовського трону, що в очах литовської еліти не могло не мати значення.

Чим же зміг зацікавити Василька Романовича його племінник Лев? Може, він пообіцяв Василькові фактично визнати його зверхність в обмін на підтримку в литовському питанні? А може переконав дядька в необхідності змінити рішення Войшелка на користь Володимира Васильковича? Для нього це було би значно кращим варіантом, ніж перехід Литви Шварнові. Чи, певніше, за обставин, які склалися, Василько Романович сам боявся Лева Даниловича і не міг йому відмовити або ухилитися від цієї зустрічі, що її літописець назвав снемом, тобто з'їздом князів, на яких звично вирішувалися найважливіші проблеми? Саме питання залишається риторичним. Джерела не пропонують однозначної відповіді на нього. Можна тільки констатувати, що Василько Романович гарантував безпеку Войшелкові, тобто зробив все, аби ця зустріч відбулася, причому в його столичному Володимирі⁴⁵. Ще одна цікава особливість зустрічі полягала в тому, що князі бенкетували не в палаці Василька Романовича, а прийняли запрошення Марколта – одного з визначніших бюргерів міста, чи володимирського війта. Може й зустріч мала конфіденційний характер і була організована в таємниці від Шварна Даниловича? У будь-якому разі її проведення є черговим свідченням нерішучості Василька Романовича як політика. Ризик такого контакту і можлива домовленість Лева з Войшелком для володимирського князя явно переважали потенційні вигоди.

Дослідники звернули увагу на особливо ретельне редагування у літописі епізодів, пов'язаних з Войшелком⁴⁶. Усе ж, розповідь про його загибель зберегла надто багато реалістичних деталей, які видають свідчення

⁴⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 114.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 868.

⁴⁶ Вілкул Т. Л. Дублі в літописах XI–XII століть: походження текстів // Записки

Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2006. – Т. 252. – С. 7–28; Її ж. Галицько-волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 26–37.

сучасника, добре обізнаного з перебігом подій. Реалізм самого викладу подекуди руйнує образ ідеального князя-ченця. Лев убив Войшелка у сварці на бенкеті, коли всі князі розійшлися “со снѣма”, а Лев з Войшелком вирішили випити ще⁴⁷.

Загибель Войшелка Міндовговича на зустрічі у Володимирі між 18–23 квітня 1267 р.⁴⁸, судячи з літописної розповіді, все-таки була випадковою. Здається, що під час п'яної сутички воїн Лев, звиклий до важких доспіхів та ударів, мав незаперечні переваги над ченцем Войшелком, який виснажував себе постами. Удар важкого кулака галицького князя легко міг звалити з ніг Войшелка. Падаючи, останній міг невдало вдаритися головою об що-небудь і померти відразу. Лев Данилович приїхав на цю зустріч з явним наміром переконати Войшелка відмовитися від передачі литовського престолу Шварну Даниловичу. І волинський літописець прямо відзначив: Лев “...оуби Воишелка завистью вже башеть даль землю Литовською брату его Шварнуви...”⁴⁹. Але характерно, що навіть ворожий до Лева волинський літописець не наважився звинуватити його в наперед спланованому вбивстві: “...дьяволь же и сконѣ не хотя добра члѣвому родоу и вложи во срѣѣ Лвови...”⁵⁰.

Войшелк не дав себе вмовити відступити від раніше прийнятого рішення. Ми ніколи не довідаємося деталей цієї трагедії. Схоже, що таке завершення переговорів стало несподіванкою не тільки для сучасників, а й самого Лева Даниловича. Вбивство кума не могло бути оправданим, хоча подібні випадки в ті часи не були поодинокими.

Загибель Войшелка позбавила Шварна підтримки значної частини литовської знаті і він програв протистояння Тройдену⁵¹. Василько Романович та його наступник Володимир Василькович, які разом зі Шварном не зуміли використати перспектив литовсько-волинської унії, виявилися втягнутими до довготривалої конфронтації з литовськими князями. За таких обставин логічним виглядає союз Лева Даниловича з князем Тройденом⁵². Тройден був сином Скірмонта і братом Тройната, старшим серед жемайтських князів. Можливо, Лев нав'язав з ним стосунки ще під час походу на підтримку Товтивіла у 1249 р. У легендарній частині литовських літописів збереглася епічна розповідь про сина Тройдена Римонта, який нібито вчився руської мови і прийняв християнство при дворі князя Лева у Львові⁵³. Аналіз паперу, на якому написано найдавніший з цих літописів (т. зв. літопис Археологічного товариства), та почерку дозволяють датувати пам'ятку кінцем XVI ст. У розповіді багато явних неточностей, зокрема Тройден не був одружений з мазовецькою княжною, навпаки, його донька Гаудемунда Софія вийшла за мазовецького князя Болеслава II Земовитовича. Однак

⁴⁷ Її ж. Дублі... – С. 16.

⁴⁸ Крайцєвич А. К. Войшалк (1264–1267). Інтелігент на троне (2008) // www.pawet.net/library/history/bel_history/kraucewicz/29/.

⁴⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 868.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – Москва, 2005. – Т. 1. – С. 69.

⁵² Дубонис А. Борьба за литовский престол... – С. 139–141.

⁵³ Летописи Белорусско-Литовские // ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 94, 150, 198, 219.

повідомлення про Римонта добре вписується до контексту знаних політичних подій. У літописця не було жодних мотивів вигадувати побут сина литовського князя у Львові. Він, напевно, взяв матеріали із життя або традиції Римонта-Василя-Лавриша.

Після утвердження Тройдена на литовському престолі (1270) його війська також брали участь у походах Лева Даниловича на підтримку угорського короля⁵⁴. Зрозуміло, що інших інтересів у великого князя литовського в угорсько-чеському протистоянні бути не могло. Він виконував зобов'язання щодо Лева Даниловича. Союз Лева і Тройдена мотивували життєво важливі для обох сторін обставини й політичні інтереси⁵⁵. Союз раптово обірвався у 1275 р., коли в серці Європи за активної участі Лева Даниловича ще тутіше зав'язувався "австрійський вузол". Про причини розриву випадає тільки здогадуватися. Можливо, вони крилися у стосунках обох сторін з Тевтонським орденом, який продовжував боротьбу за Пруссію. Лев Данилович залишався союзником Ордену. Ще в 1259 р. королівна Софія Данилівна, рідна сестра Лева, вийшла заміж за графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга⁵⁶. Відтоді контакти з Орденом велися через його родину, представники якої перебували серед орденської еліти⁵⁷. Якби не потреба у тіснішому союзі з Тевтонським орденом, цей шлюб не мав би жодного політичного сенсу. Через контрольовані обома сторонами землі склалася можливість відновити давній Бурштинівий шлях з Балтики до Чорного моря, що також стало стимулюючим фактором. Він проходив Віслою, Західним Бугом та Дністром від Балтики до Чорного моря через Торунь, Володимир та Львів. Тісні контакти Лева Даниловича з Ногаєм впливали на чорноморсько-середземноморську торгівлю⁵⁸. Розвиткові цих зв'язків сприяли й німецькі колоністи, переселення яких стимулював Лев Данилович, намагаючись підняти міста після монгольського погрому. Цим шляхом йшов імпорт тканин, ремісничих виробів, сировини (насамперед сталевих заготовок – штаб, бо болотні та озерні руди з Центрально-Східної Європи непридатні для виробництва мечів, через що львівські мечники, наприклад, змушені були використовувати як заготовки навіть стару вибуду з ужитку зброєю⁵⁹) і самої зброї (судячи за зображеннями на печатках, археологічними знахідками та іншими матеріалами, у XIV ст. в

⁵⁴ Schlesisches Urkundenbuch. – Köln; Wien, 1988. – Т. 4 / Ed. W. Irgang. – Nr. 124–127.

⁵⁵ Дубонис А. Борьба за литовский престол... – С. 141.

⁵⁶ Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 345; Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana. – Roma, 1927. – Nr 35. – P. 49; Arhiv für sippenforschung. XVIII jahr. – Görlitz, 1941. – Nr. 6. – P. 19; Isenburg K. W. Stammtaffeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. – Marburg, 1953. – Т. 1. – Taf. 157; Dąbrowski D. Rodowód Romanowi-

czów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 155–166; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 501.

⁵⁷ Масан О. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 75.

⁵⁸ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 189–191.

⁵⁹ Голєздренко О. Львівський цех мечників // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобиць, 2005. – Вип. 9. – С. 194–201.

галицько-волинських землях отримало поширення лицарське західноєвропейське захисне озброєння, арбалети та різні типи алебард⁶⁰). Львівські купці, які торгували через Нижнє Подунав'я з Візантією та балканськими землями, реекспортували також сукно з Фландрії⁶¹. Для міст Тевтонського ордену теж було важливим збувати на південь бурштин, привозячи взамін шовк, прянощі та інші багатства Сходу. Завдяки цій торгівлі Львів, на думку німецького історика Фрідріха Людге, вже на початку XIV ст. став одним з найважливіших торговельних міст тогочасної Європи⁶². Маєтки Ордену у Львові оцінювалися на 3200 пруських марок. Великий склад бурштину у Львові продано аж у 1400 р., коли ці землі вже перебували у межах Польщі. Тільки за рік від перепродажу на львівському ринку прибуток сягав близько 1000 пруських марок⁶³. Крім предметів східного та візантійського реекспорту, з галицько-волинських земель орденські й ганзейські купці вивозили традиційні товари руського експорту: хутра, віск, мед, сіль, хліб та заготовки з дерева⁶⁴.

Прямим свідченням про союз Лева Даниловича з Тевтонським орденом є згадка в грамоті галицько-волинського князя Болеслава Юрія Тройденевича до великого магістра Ордену Людера фон Брауншвейга від 11 лютого 1334 р. "...ми та блаженної пам'яті наші найдорожчі попередники, а саме Роман, Данило, Лев... звикли укладати та скріплювати союз постійного, усякого можливого миру та згоди, що видно з документів цих же наших попередників, так і ваших, складених у справі осягнення і дотримання згаданих угод"⁶⁵. З цього тексту, автентичність якого не викликає сумнівів⁶⁶,

⁶⁰ Микитишин В. О. Обладунки та озброєння українського лицаря XIV–XV ст. // Народознавчі зошити. – 2001. – № 2. – С. 38–42; Її ж. Організація князівського війська у другій половині XIV – першій половині XV ст. // Актуальні проблеми державного управління. – Львів, 2001. – Вип. 5. – С. 295–298.

⁶¹ Копитко А. Д. З історії економічних зв'язків Північного Причорномор'я і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 13–18; Його ж. Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.) // Король Данило та його доба. – Львів, 2002. – С. 26–41.

⁶² Lüdge F. Strukturwandlungen im ost-deutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts. – München, 1964. – S. 16.

⁶³ Dollinger P. The German Hanza. – Lon-

don, 1970. – P. 231–232.

⁶⁴ Войтович Л. Торгівля, ремесло, рільництво // Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2006. – Т. 1: 1256–1772. – С. 87.

⁶⁵ "...nos et pi[i]e memo(r)aminis n(ost)ri pr(a)edecessores c(a)ri(ssi)mi, scilicet Romanus, Daniel, Leo, Geogrgius et Andreas... aut incolis, p(er)petu[a]e omnimodeq(ue) pasis et concordia[ae] unionem fac(er)e c(on)suevim(us) et f(ir)mavim(us), s(ecundu)m quod in eor(um)dem pr[a]edecessor(um) n(ost)ror(um) et litt(er)es n(ost)ris alias sup(er) dictate c(on)cordial habenta p(rae)fectis patet, evident(er)". Цит. за: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 178.

⁶⁶ Оригінал, який зберігався у Кенігсберзькому державному архіві (Staatsarchiv Königsberg), нині у Таємному державному архіві пруської спадщини у Берліні (CSPK, Berlin, 81, N 4). Опис оригіналу і бібліографію див.: Купчинський О. Акти та документи... – С. 176–178.

впливає, що князівська канцелярія зберігала відповідні домовленості з Орденом попередніх князів, починаючи від Романа Мстиславовича.

Але для Тройдена, який таємно підтримував пруссів та приймав у себе нобілів-емігрантів із завойованих Орденем земель, розгортання експансії Тевтонського ордену у Прибалтиці не могли не викликати тривоги. Для нього союз Ордену з королівством Русі був небезпечним.

На Великдень, 14 квітня 1275 р., Трид, воєвода великого литовського князя Тройдена, здобув Дорогичин, винищивши його жителів. Лев Данилович негайно відреагував на такий крок вчорашнього союзника. Він звернувся до золотоординського хана Менгу-Тимура. Внук Бату, який зайняв престіл після смерті бездітного Берке, не втручався до справ Правобережжя, де продовжував набирати сили Ногай⁶⁷. Лев Данилович, хоча був сюзереном королівства Русі, не приймав офіційно королівського титулу, щоб не дратувати монголів, і залишався васалом Ногая⁶⁸. Напевно, вдавшись до Ногая, князь отримав значну ординську допомогу на чолі з братом хана огланом Ягурчином (Угачі, Яукаджі). Хан також змусив приєднатися до походу брянського князя Романа Михайловича з сином Олегом та смоленського князя Гліба Ростиславовича. У ньому взяли участь і волинські князі Володимир Василькович та Мстислав Данилович. Дорогичин повернуто й зібрані для цього війська далі вторглися до Великого Князівства Литовського. Бачачи, що князі-союзники діють без ентузіазму, Лев Данилович здобув окольний град Новогрудка лише з татарами, продемонструвавши волинським князям свою зневагу⁶⁹. Все обурення двоюрідним братом Володимир Василькович переніс на сторінки літопису, редагуючи його текст⁷⁰.

Протистояння з Литвою затягнулося. Волинські князі не могли залишатися сторонніми спостерігачами. У 1276 р. Володимир Василькович мусив здійснити похід на Слонім, куди Тройден почав переселяти втікачів-пруссів, які зазнаючи поразок у війні з Тевтонським орденем, масово емігрували до Литви. Продовжуючи цю боротьбу, Лев Данилович дедалі більше спирався на ординські сили. У 1277 р. Ногай прислав допомогу проти литовців і з ординцями виступили знову Володимир Василькович, Мстислав Данилович та Юрій Львович⁷¹, якому батько передав Холмське й Белзьке князівства. Обидва волинські князі змушені були вирушити з ординським улусбеком. Тому сам похід у цьому оповіданні відредагованого при дворі Володимира Васильковича літопису видано за ініціативу Ногая, що раптом “захотів пройти” литовськими лісами. Однак цілком зрозуміло: насправді продовжувалася конфронтація Лева Даниловича з Тройденом. Війна проти Литви була жорстокою. Чорна Русь так і залишилася за Литвою. Волинські князі в цій війні не виявляли жодної активності, незважаючи на те, що Тройден

⁶⁷ Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 4. – С. 54.

⁶⁸ Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII столітті // Наукові зошити Історичного факультету Львівського національного

університету імені Івана Франка. – Львів, 2010. – Вип. 11. – С. 151–170.

⁶⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 872–873.

⁷⁰ Там же. – Стб. 873.

⁷¹ Там же. – Стб. 876–878.

був їх давнім ворогом. У боротьбі з ними загинули брати Тройдена Борза, Лесій, Свелкеній⁷² та Серпутій⁷³. Литовська війна продемонструвала всі протиріччя всередині династії Романовичів. Почав складатися союз Володимира Васильковича з Мстиславом Даниловичем проти Лева Даниловича. Очевидно, саме загроза такої конфронтації і змусила Лева Даниловича надати синові Юрію Холмське і Белзьке князівства, а також посадити в Слонімі князя Василька Романовича⁷⁴, сина Романа Даниловича⁷⁵. Уперше цей князь згаданий у трактаті Стефана V з Пшемислом II Оттокарором від 14 липня 1271 р. Тоді він ще не мав жодного уділу. Слонім був волостю, яка колись належала його дідові Глібу. Його мати Олена Глібівна, вдова Романа Даниловича, очевидно, перебувала як черниця в одному з волинських монастирів⁷⁶. Утворення Слонімського князівства було на часі після відвоювання цієї території у 1277 р. Судячи з наступних подій, Василько Романович залишався безпосереднім васалом Лева Даниловича, виконуючи його розпорядження.

Однак можна стверджувати, що Лева Даниловичу таки вдалося відновити союзні стосунки з Тройденом (або вже з його сином Пукувером, оскільки смерть Тройдена можна віднести до часу між 1282 та 1289 рр.⁷⁷). Бо в ході довготривалої війни Льва Даниловича з краківським князем Лешком Чорним⁷⁸, коли в лютому 1285 р. мазовецький князь Болеслав Земовитович спустошив околиці Щекарева, Лев Данилович з'єднався з дружиною слонімського князя Василька Романовича і вторгся до земель плоцького князя, дійшовши до Вишгорода. Невдовзі він залучив і литовські війська, які спустошили Люблінщину⁷⁹. На противагу волинським князям, які опиралися його зверхності, Лев Данилович намагався постійно знайти порозуміння з литовськими князями. Усі ці заходи в другій частині Галицько-Волинського літопису опущені, а характеристика Тройдена свідомо спотворена, почасти через те, що він довгий час був надійним союзником Лева Даниловича. На загал, литовська політика Лева Даниловича відзначалася властивим йому прагматизмом і була успішною.

Для початку XIV ст. через брак джерел немає змоги відтворити картину стосунків між обома краями. Після того, як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава⁸⁰ (крім білорусько-литовських літописів, князь під таким не характерним для Рюриковичів іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” Афанасія Кальнофойського, а його син Іван Станіславович – у Любецькому пом'янику; подібні потрійні

⁷² Там же. – Стб. 869, 871.

⁷³ Там же. – Стб. 869, 874.

⁷⁴ Там же. – Стб. 882–887.

⁷⁵ Див.: *Баумгартен Н.* Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-Родословного общества в Москве.* – 1909. – Вып. 1(17). – С. 34–37; *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 509.

⁷⁶ Вона згадана як черниця серед тих, хто у Володимирі оплакував померлого наприкінці 1288 р. князя Володимира

Васильковича: *Ипатьевская летопись.* – Стб. 918.

⁷⁷ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 869, 871, 878, 882, 933.

⁷⁸ *Włodarski B.* Polska i Ruś. 1194–1340. – Warszawa, 1966. – С. 202–205.

⁷⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 888–889.

⁸⁰ *Русина О.* Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) // *Записки НТШ.* – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 182–188.

збіги просто виключені⁸¹), можна не сумніватися в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на річці Ірпені на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1323 р.⁸² Взимку 1323 р. під Берестям стояло литовське військо⁸³. Це, очевидно, було наслідком союзу волинського князя з київським. Мир, укладений після цієї війни (а Гедимінові, який, посадивши свого васала в Києві, отримав могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями і навіть вступити з ними в союз), було скріплено шлюбом доньки Лева Юрійовича з Любартом Дмитром Гедиміновичем. Доньку Лева Юрійовича звали Агрипиною. Хресне ім'я княгині надійно засвідчує пом'яник князя Федора Любартовича⁸⁴. Бартоломей Зіморевич (1597–1680) назвав її Євфимією, що, мабуть, є помилкою (так звали дружину князя Болеслава Юрія). Ян Яблоновський (а за ним Теодор Нарбут і Микола Карамзін) записав княгиню Бушею. Отже, вона могла мати ім'я Богуслава, оскільки її мати видається вірогідною сестрою глоговських князів Генріха II та Яна, претензії яких на спадщину Романовичів пізніше визнав папа⁸⁵ (хоча останнє, правда, залишається доволі дискусійним). Микола Андрусак пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або донькою острозького князя Данила Васильковича⁸⁶. Це доводив також Єронім Граля, вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прийняв хресне ім'я⁸⁷. З певними застереженнями цю версію визнавав Ян Тенговський, зазначивши, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів, ніж Болеслав Тройденевич⁸⁸, що, звичайно, не можна прийняти.

Загибель Андрія та Лева Юрійовичів перед 21 травня 1323 р., коли польський король Владислав Локеток сповістив про неї папу Іоана ХХІІІ, водночас прохаючи оголосити хрестовий похід проти ординців, щоб запобігти окупації земель Романовичів⁸⁹, організували ординці, або князі впали безпосередньо на війні з останніми⁹⁰. Причиною цього могло бути

⁸¹ *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 415.

⁸² *Його ж.* Князь Лев Юрійович: спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 129.

⁸³ *Шабульдо Ф. М.* Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 26–27.

⁸⁴ *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Лавра. – 1998. – № 2. – С. 51–53.

⁸⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 100.

⁸⁶ *Андрусак М.* Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен,

1948. – Т. 5. – С. 4.

⁸⁷ *Grala H.* Chresne imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów dyplomatyką południowo-ruską XIII i XIV w. // *Słowińszczyzna i dzieje powszechnie.* – Warszawa, 1985. – S. 201, 204–208.

⁸⁸ *Tegowski J.* Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // *Genealogia.* – 1995. – Т. 6. – S. 17–26.

⁸⁹ *Monumenta Poloniae Vaticana.* – Kraków, 1913. – Т. 1. – S. 83.

⁹⁰ *Paszkievicz H.* Połityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 7–11; *Długopolski E.* Władysław Łokietek na tle swoich czasów. – Wrocław, 1951. – S. 22; *Шабульдо Ф. М.* Землі Юго-Западної Русі... – С. 22; *Wyrozumski J.* Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za

і волинсько-литовське зближення після довгої конфронтації, яке Орду не влаштувало. Повністю розв'язати цю загадку навряд чи можливо. Смерть князів заскочила зненацька і оточення юного Любарта. Про його спробу успадкувати престіл Романовичів свідчить грамота від 8 грудня 1322 р., де він титулується як “луцький і володимирський князь” (навколо автентичності документа, знаного винятково за підтвердженням 1492 р., триває полеміка, однак навіть прихильники версії про фальсифікат вважають, що його поява могла бути близькою у часі від вказаної дати і принаймні перша частина грамоти списана з автентичної⁹¹; стосовно помилки датування документа, що “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук”⁹², то 8 грудня сьомого індікту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. могли легко при переписуванні у 1492 р.⁹³). Литва спізнилася підтримати претензії Любарта, хоча восени 1323 р. її військо виступило на Волинь і зимувало біля Берестя⁹⁴. Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів) з одного боку та Литвою – з іншого за участі хана Узбека⁹⁵ і згодою місцевого боярства⁹⁶ привели до влади внука короля Юрія – Болеслава Юрія Тройденовича.

Остаточо польсько-литовське порозуміння скріпив шлюб доньки Гедиміна Альдони Анни з сином і спадкоємцем Владислава Локетка – Казимиром (16 жовтня 1325 р.). Але охрестилася донька Гедиміна ще 30 квітня 1325 р., отже домовленості досягли раніше⁹⁷. Перша грамота Болеслава Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., схоже восени⁹⁸, текст вказує на початок правління⁹⁹. Появі Болеслава Юрія передував, очевидно, ряд домовленостей. За однією з них до Любарта Гедиміновича переходила східна частина Волині з Болоховим, де він мав свою столицю, відновивши місто як Любартів (Любар)¹⁰⁰.

Kazimierza Wielkiego // *Ewropa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*. – Toruń, 1997. – S. 113.

⁹¹ Купчинський О. Акти та документи... – С. 384, 683–697.

⁹² Щербаківський Д. М. Фондушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1905. – Кн. 18, вып. 3–4. – С. 66–67 Докладніше див.: *Wojtowycz L. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*. – Bydgoszcz, 2011. – S. 47–66.

⁹³ Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5

ПРОСФОНИМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С. 154.

⁹⁴ Летописи Белорусско-Литовские. – С. 95.

⁹⁵ Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1872. – Т. 2. – S. 623.

⁹⁶ Ibidem. – S. 629.

⁹⁷ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 33–34.

⁹⁸ Куник А. А. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 117.

⁹⁹ Купчинський О. Акти та документи... – С. 189–190.

¹⁰⁰ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 34, 159; Войтович Л. Етапи політичної історії... – С. 157.

Існує версія, що результатом порозуміння Польщі та Литви 1325 р. стало приєднання до Литви Берестейської землі й Підляшшя. Така угода ніби викликала невдоволення Мазовії, що зблизило її з Тевтонським орденом і спричинило військові дії у Куявії 1326 р.¹⁰¹ Але пізніші події дають змогу ствердити, що до поділу волинських земель тоді ще не дійшло. З листа комтура Ордену від 14 жовтня 1325 р. довідуємося, що замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримувати волинський гарнізон, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродно¹⁰². Невдовзі, 1331 р., відновлений волинсько-литовський союз скріпив шлюб Болеслава Юрія з Офкою Євфимією Гедимінівною, сестрою Любарта Дмитра¹⁰³. За угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині¹⁰⁴.

Після смерті Болеслава Юрія Тройденовича навесні 1340 р. волинські еліти визнали спадкоємцем Дмитра Любарта Гедиміновича. Прийняло його й галицьке боярство, домігшись при цьому певних умов: їх лідер Дмитро Детько в ранзі “старости руської землі” очолив правління галицької частини королівства Русі. Доказом підпорядкування королівства Любарту Дмитру є, зокрема, напис на дзвоні з львівського собору святого Юра про те, що він відлитий 1341 р. при князі Дмитрі¹⁰⁵. За свідченням джерела XVIII ст., заснованого, очевидно, на якомусь автентичному переказі з епохи, дзвін справлено до відбудованої (збудованої заново?) тоді ротонди святого Юра¹⁰⁶. Дмитро Детько разом з князем Данилом Острозьким зустрічав у 1340 р. ординські війська, що допомогли відбити польську інтервенцію¹⁰⁷. Те, що Любарт Гедимінович так легко опанував Волинську та Галицьку землі у 1340 р., свідчить на користь версії про його визнання спадкоємцем ще за життя Болеслава Юрія¹⁰⁸.

До самої смерті 4 серпня 1383 р. (дату зберіг запис Івана, священника церкви святої Катерини, на переписаному в річницю смерті великого князя Любарта Дмитра Гедиміновича Луцькому Псалтирі (Флоренція, Бібліотека Лауренціана)¹⁰⁹ Любарт Дмитро Гедимінович не тільки зберіг під

¹⁰¹ *Zajaczkowski S.* Przymierze polsko-litewskie 1325 r. // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1934. – R. 40, zesz. 4. – S. 604, 606.

¹⁰² *Paszkiewicz H.* Jagiełłonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – S. 272–273.

¹⁰³ *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар галицько-волинської держави: з нагоди 600-річчя його смерті // *Минуле і сучасне.* – Краків, 1941. – Ч. 7. – С. 23–30.

¹⁰⁴ Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. – № 1. – С. 1.

¹⁰⁵ *Войтович Л.* Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // *Історія Львова.* – С. 60.

¹⁰⁶ *Дуба Ю.* Невикористані писемні свідчення про початки церкви св. Юра у Львові // *Вісник Львівського університету.* Серія мистецтвознавство. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 151–158.

¹⁰⁷ *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. – Львів, 1863. – С. 158–159. Про різночитання в джерелах “Daniele Ostrogio” і “de Ostrov” див.: *Войтович Л.* Удільні князівства... – С. 126.

¹⁰⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 127.

¹⁰⁹ *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – Москва, 2000. – № 347. – С. 349.

своїм правлінням Волинську землю (1340–1383), а й в умовах боротьби з потужним польсько-угорським союзом намагався відстояти і Галицьку землю (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377). Були періоди, коли польсько-угорські війська займали навіть Володимир та Луцьк. За таких умов князь Любарт Дмитро мусив звертатися за допомогою до Литви, яка була його єдиним природним союзником. Але, послідовно борючись за відновлення Галицько-Волинської держави, Любарт Дмитро не міг просто стати литовським васалом. Через це і Литва офіційно не воювала з Польщею та Угорщиною. Старші брати Любарта – Кейстут та Євнут Гедиміновичі отримали від нього відповідно Берестейське і Дорогичинське князівства, що давало їм підстави на участь у цій війні. Також молодшим Гедиміновичам надано дрібні уділи на Волині, зокрема Юрієві Наримунтовичу спершу Крем'янець (бл. 1350 – до 1352), а потім Белз (1352–1377, 1383–1387), його братові Семену – Белз (1350–1352), Олександрові Корятівичу – Теребовлю (бл. 1341 – бл. 1380), його братові Дмитру – Боброк (після 1352–1366?)¹¹⁰.

До смерті Любарта Дмитра, який титулувався великим князем, Волинь залишалася незалежною державою¹¹¹, хоча її тісне зближення з Литвою та поява ряду удільних князівств, престולי яких займали Гедиміновичі, привела до інкорпорації до складу великого князівства. Уже наступний великий князь волинський Федір Любартович (1384–1390) став литовським васалом. У серпні 1384 р. великий князь литовський Ягайло Ольгердович повернув Вітовтові Кейстутівичу волинські володіння його батька (Волковиськ, Мельник, Сурож, Берестя, Дорогичин і Кам'янець). Отже, Федір Любартович тоді не розпоряджався цими землями. Після Кревської унії (1385) для Литви відпала необхідність в існуванні навіть формально незалежної Волині. Галицька частина королівства Русі була включена до складу Польщі у 1387 р., ще зберігаючи автономний статус. Разом з нею увійшло й Холмське князівство. Белзьке князівство отримав колишній суперник Ягайла Ольгердовича – мазовецький князь Земовит Земовитович (1388–1426). Відтоді Холмське і Белзьке князівства відпали від Волині. Перше з них у 1434 р. увійшло до Руського воєводства, а другим мазовецька династія володіла до її вигаснення у 1462 р., після чого його також анексувала Польща. Для волинського боярства та міської верхівки інкорпорація до Великого Князівства Литовського була природною: Гедиміновичі не зачіпали релігії, традицій, системи управління, землеволодіння і мови, а прилучення до сформованого розгалуженого ринку сприяло економічному розвитку. Загал населення навіть не зауважив перемін. Тому коли Ягайло Ольгердович у 1388 р. передав Вітовтові Луцьк¹¹², який від часів Любарта став столицею Волині, а в 1392 р. запропонував Федору Любартовичу замінити Волинь на Сіверську землю, останній вже не зміг організувати ніякого опору¹¹³.

¹¹⁰ *Войтович Л.* Удільні князівства... – С. 107–110; *Його ж.* Етапи політичної історії... – С. 158–161.

¹¹¹ *Грушевський М.* Історія... – Львів,

1905. – Т. 5. – С. 8–9.

¹¹² *Шабуньдо Ф. М.* Землі Юго-Западної Русі... – С. 99.

¹¹³ *Войтович Л.* Етапи політичної історії... – С. 161–162.

Діяльний та енергійний Вітовт Кейстутович користувався на Волині загальною підтримкою місцевої еліти. Ще від часів Любарта Дмитра сюди почали емігрувати противники польсько-угорського панування з галицької частини королівства Русі. Спираючись на цю еліту, використовуючи багаті ресурси землі, Вітовт Кейстутович поступово домігся відновлення великого князівства і зайняв його престіл. Розширення литовського впливу до берегів Чорного моря і далеко на схід, безперечно, також сприяло економічному піднесенню цих земель. Не випадково саме Луцьк Вітовт Кейстутович обрав для своєї коронації у 1429 р.¹¹⁴ За часів його правління на Волині зберігали власні дрібні удільні князівства як Рюриковичі (Острозькі), так і Гедиміновичі (Любартовичі й Наримунтовичі). Більшість з їх правителів взяли участь у нещасливій битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р., де полягли, зокрема, князі Михайло та Дмитро Даниловичі Острозькі й Іван Юрійович Белзький¹¹⁵.

Останнє політичне піднесення Волині пов'язане з діяльністю князя Свидригайла Лева Болеслава Ольгердовича (1430–1452). Його особистість ще не отримала належної оцінки. Польська історіографія породила міф, пануючий у літературі й досі, ніби легітимний великий князь Литви, чие обрання на престіл у 1430 р. визнали всі, “повстав” проти узурпатора, висуненого польською стороною у 1432 р., – Зигмунта Кейстутовича. Свидригайло Ольгердович послідовно боровся за розрив польсько-литовської унії і відновлення окремого Великого Князівства Литовського. Наступні унії та збереження окремого статусу Литви до кінця XVIII ст. значною мірою було наслідком цих зусиль. Щоби привернути на свою сторону князівську верству (як Рюриковичів так і Гедиміновичів, як католиків так і православних), Свидригайло відновлював удільні князівства, які ліквідував Вітовт. Через це вся місцева еліта була на його стороні. Після страшних поразок, втративши до 1435 р. майже всі володіння, він зумів закріпитися на Волині в Луцьку, де залишався фактично незалежним володарем до самої смерті (1431–1439, 1440–1452), зберігаючи титул великого князя литовського. Саме завдяки його діяльності після 1440 р. відновлено й Київське князівство, яке пережило в середині XV ст. короткочасний розквіт¹¹⁶.

У ході боротьби проти Польщі та Зигмунта Кейстутовича на Волинь до Свидригайла емігрували литовські, білоруські та українські князі й магнати, які втратили володіння в інших землях. Свидригайло Ольгердович надав їм нові маєтності, перетворивши Волинь на складну мозаїку дрібних удільних князівств, володарі яких намагалися піднести і облаштувати свої малі столиці. Рюриковичі – князі Острозькі зберегли власний уділ, з якого молодша гілка близько 1450 р. виділила Заславське князівство. Нащадки

¹¹⁴ *Летописи Белорусско-Литовские.* – С. 58–59.

¹¹⁵ Там же. – С. 46, 73.

¹¹⁶ *Stadnicki K. Synowie Gedymina.* – Lwów, 1881. – S. 305–366; *Коцебу А. Ф. Свидригайло, великий князь литовский.* – Санкт-Петербург, 1835; *Войтович Л. Удільні князівства...* – С. 141–152; *Його ж.*

Етапи політичної історії... – С. 162–168; *Його ж. Князівські династії...* – С. 7, 12, 24, 35, 38–40, 103, 139–142, 161, 188, 196–197, 202, 231, 280, 299–303, 311–312, 318, 322, 325, 328–340, 344, 348–349, 358–362, 425–426, 440–441, 447–451, 458, 464, 469, 471, 475–478, 486–497, 501, 504, 509–510, 515.

Федора Любартовича – князі Сангушки утримали Кошерське (Каширське), Ковельське і Ратненське князівства. Нащадки Федора Ольгердовича – Кобринське князівство; Костянтина Ольгердовича – Чорторийське і Клеванське князівства; Корибута Дмитра Ольгердовича – Несвіцьке (Несвіч поблизу Луцька), Збаразьке, Вишневецьке, Вороніцьке, Порицьке і Тристенське князівства; Наримунтовичі – Ружинське і Корецьке князівства; Корятовичі – Ольшанське і Буремльське. Князі Козеки не встановленого походження також отримали від Свидригайла володіння на Волині (1445)¹¹⁷.

Після смерті Свидригайла Ольгердовича інкорпорована до складу Великого Князівства Литовського Волинська земля одержала від Казимира Ягеллончика окремих привілей (1452), який підтвердили Олександр Казимирович (1501) та Сигізмунд Старий (1509)¹¹⁸. Він зберігав без змін існуючі стосунки. Управляли цими територіями поперемінно князі Острозькі та Сангушки як старости луцькі, маршалки Волинської землі та намісники брацлавські. Великокняжий уряд, практично не втручаючись у внутрішні справи, постійно намагався ліквідувати статус удільних князівств. Уже Віленським привілеєм 1447 р. великий князь Казимир Ягеллончик зрівнював “княжат” з рештою шляхти¹¹⁹. Але вдалося це значно пізніше. За Віленським привілеєм 1492 р. великий князь Олександр Казимирович залишив за собою дипломатичні зносини з іноземними державами, надання і зміщення з урядів та земельні надання¹²⁰. Фактично це означало ліквідацію удільних князівств і зрівняння їх з приватними володіннями шляхти. І хоча потужніші з князів (Острозькі, Сангушки, Корецькі, Чорторийські і Вишневецькі) зберегли окреме військо, васалів-клієнтелу і надалі трималися як окремі володарі, а великокнязівський уряд, при якому вони займали значні посади (особливо Острозькі та Сангушки), не втручався у справи підлеглих їм територій, волинські землі стали відрізнятися від сусідніх литовських хіба що присутністю великої кількості князівських родин і наявністю їх замків та дворів. Після Люблінської унії 1569 р. ніщо вже не заважало утворити на цих землях Волинське і Брацлавське воєводства.

Львівський національний університет імені Івана Франка

¹¹⁷ *Войтович Л.* Удільні князівства... – С. 122–132, 152–164; *Його ж.* Етапи політичної історії... – С. 167–168.

¹¹⁸ Акты... – С. 33–36, 64–66, 207–211.

¹¹⁹ Там же. – С. 73–77.

¹²⁰ Zbiór praw Litewskich od r. 1389 do r. 1529 / Przez A. F. Działońskiego. – Poznań, 1841. – S. 58–66.

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

РИМСЬКА ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В 30-Х РОКАХ ХІІІ СТОЛІТТЯ

У 30-х роках ХІІІ ст. сини князя Романа Мстиславовича – Данило і Василько виступили політично зрілими й успішними володарями. Вони остаточно закріпили за собою родинне Володимирське князівство, об'єднавши навколо нього інші волинські землі. Тепер основним завданням для них стало відвоювання від Арпадів другої “пів-отчини” – “з початком 1230 р. розпочинається боротьба Данила за Галич”¹. Це змагання обіцяло бути непростим, оскільки іншим претендентом виявилася угорська династія. У 1228–1233 рр. (з перервами) на престолі Галича сидів угорський королевич Андрій, зять галицького князя Мстислава Удатного. Ситуація ускладнювалася тим, що католицька Угорщина мала постійну підтримку папства, від волі якого немало залежала політична позиція того чи іншого європейського володаря. Цього не міг не розуміти князь Данило Романович, тому й вирішив піти тим шляхом, яким йшла сама Угорщина, – шукати опори в Апостольській столиці. Уже на самому початку 30-х років нав'язано контакти з Римською курією – подано сигнал щодо бажання зблизитися з Римом. На це вказує низка автентичних документів та історичних фактів. Розглянемо їх докладніше.

Одним з найпереконливіших свідчень про готовність встановити тісніші зв'язки з Апостольською столицею є лист папи Григорія ІХ (1227–1241) до “пресвітлого короля Русі” від 18 липня 1231 р.² Звертаючись до адресата, папа писав, зокрема, що з радістю довідався від “возлюбленого брата нашого єпископа пруського” про щире бажання “пресвітлого короля Русі” перейти “в послушенство Апостольському престолові й нам”³.

Сенсаційне повідомлення Григорія ІХ, що один з руських князів, якого він величає королем, виявив готовність визнати зверхність Риму, могло б сприйматися видаванням бажаного за дійсне, коли б не конкретна особа пруського єпископа, від якого надійшла відомість про ці наміри. Адже важко уявити, щоб папа, звертаючись до князя, міг приписати єпископові неправдиві відомості. Проблема тільки в тому, кому конкретно з руських володарів адресовано послання, оскільки в листі не вказано імені. Спробуємо довести, що під цим “пресвітлим королем Русі” треба розуміти саме князя

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 47.

² Тут і далі текст цитуємо за вид.: Documenta Pontificum Romanorum His-

toriam Ucrainae Illustrantia (1075–1953) / Ed. A.-G. Welykyj. – Romae, 1953. – Vol. 1. – Nr. 5. – P. 19–20.

³ Documenta... – P. 19–20.

Данила Романовича, а не когось іншого. Але спершу проаналізуємо запропоновані в літературі версії ідентифікації адресата папського послання.

Чи не першим, хто спробував встановити кореспондента Григорія IX, був російський історик першої чверті XIX ст. Микола Карамзін. На основі тексту згаданого листа, опублікованого в “Церковних анналах” Одоріка Райнальда (1595–1671), він ствердив, що послання адресовано псковському князеві Ярославу Володимировичу⁴. Однак якихось поважних аргументів на користь такої версії не висунуто.

Інший російський історик Александр Тургенев опублікував цей документ за кодексом Маріні, в якому фігурує й ім'я адресата: “ad Georgium regem Russiae”. Воно дало підставу зробити висновок, що Григорій IX скерував листа до суздальського князя Юрія II Всеволодовича⁵. Однак в оригінальних папських реєстрах ім'я *Georgius* відсутнє⁶.

Подальша російська історіографія майже одноставно прийняла версію А. Тургенева. Що “в 1231 г. писал папа Григорий IX к великому князю русскому Георгию Всеволодовичу” без найменшого сумніву твердив митрополит Макарій⁷. Як незаперечну істину вказаний факт повторив Євгеній Голубінський⁸. Цей погляд перекочував до російської радянської історіографії. Зокрема, його оживив Володимир Пашуто⁹.

Першим, хто піддав ревізії версію російських авторів про суздальського князя, був український церковний історик XIX ст. Юліан Пелеш. Він виходив з логічного усвідомлення необхідності пошуку адресата серед тих руських володарів, які симпатизували Римській Церкві. Такою особою, за його міркуваннями, був князь Данило Романович. Запропонований висновок обґрунтовано тим, що, по-перше, Данило виховувався при королівських дворах Польщі та Угорщини, тому католицька віра й латинський обряд не були йому чужими, і, по-друге, пізніший папа Інокентій IV в одному зі своїх послань називав Данила “найвідданішим серед відданих [Римській] Церкві володарів” й навіть дозволив йому зберігати греко-руський обряд¹⁰.

Через чверть століття аналогічного висновку дійшов польський дослідник Владислав Абрагам. Він не тільки підтвердив версію Ю. Пелеша, що адресатом Григорія IX був Данило Романович, а й висунув на її користь нові аргументи. Зокрема, історик виходив з логічного пошуку “пресвітлого короля Русі” серед руських князів, знайомих з тодішнім

⁴ Див.: Карамзін Н. Примечания к Истории Государства Российского. – Санкт-Петербург, 1852. – Т. 3. – Прим. № 341. – С. 203–204.

⁵ *Historica Russiae Monumenta, deprompta ab A. I. Turgenewio / Акты исторические, относящиеся к России, извлеч. А. И. Тургеневым.* – Петрополи / Санкт-Петербург, 1841. – Т. I. – Nr 33. – P. 30–31.

⁶ *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* – Lwów, 1904. – Т. I. – S. 106. – Nr 1.

⁷ Макарий, митрополит московский.

История Русской Церкви. Изд. 3-е. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 3. – С. 289.

⁸ Голубинский Е. История Русской церкви. Изд. 2-е. – Москва, 1901. – Т. 1, 1-ая пол. тома. – С. 599.

⁹ Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). – Москва, 1956. – С. 79–80.

¹⁰ Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – Bd. 1. – S. 315.

пруським єпископом – інформатором Григорія IX. Дослідник встановив, що тогочасний єпископ Пруссії Християн – особистий знайомий князя Данила Романовича. Щобільше, за свідченням західних хронік, зокрема Петра Дуйсбурзького та французького ченця Альберика, князь підтримував з ним дружні стосунки й навіть допомагав йому військом¹¹. Цей доказ і справді не залишає сумніву, що саме Данило Романович був тим руським володарем, який використовував Християна для налагодження зв'язків з Римською курією.

Після аргументації В. Абрагама версія Ю. Пелеша про адресування листа Григорія IX від 18 липня 1231 р. князеві Данилові Романовичу стала панівною в українській та іноземній історіографії. Її, зокрема, підтримали український історик Церкви Микола Чубатий¹², німецький дослідник домініканських місій на сході Європи Бертольд Альтанер¹³, польський спеціаліст з історії давньої Русі Генрик Пашкевіч¹⁴. Російський радянський автор Борис Рамм також схилився до цієї версії, хоча й вказав на необхідність додаткових аргументів на її користь¹⁵.

Такі аргументи й справді існують. Це насамперед свідчення угорського монаха-домініканця брата Ріхарда, який у звіті про місії до країни мордвинів у 1234–1235 рр. подав таку інформацію: мордвини-язичники зверталися з проханням до “князя Великої Володимирії, країни русинів, яка лежить у сусідстві з їхньою землею, щоб він прислав їм священнослужителя, який би охрестив їх. Але князь відповів, що цього він зробити не може, а тільки папа римський і додав: близький вже той час, коли ми всі приймемо віру Римської Церкви і підкорятимемося йому”¹⁶.

Щодо цього аргументу необхідно зазначити, що в літературі можна зустріти твердження, нібито “велика Володимирія” (*magna Laudameria*) в тексті донесення брата Ріхарда названа “сусідкою” (*vicina*)

¹¹ *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego...* – S. 107. – Nr 2.

¹² *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – № 5. – С. 29; *Його ж.* Історія християнства на Русі-Україні (до року 1353). – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. I. – С. 586–587. Версію про Данила Романовича як адресата Григорія IX підтримали також окремі українські радянські історики. Див.: *Свідерський Ю. Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 91–92; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.): Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – № 12. – С. 20.

¹³ Цит. за: *Altaner B.* Dominikanermissionen

des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und Mohammedaner-und Heidenmissionen des Mittelalters // *Breslauer Studien zur historischen Theologie.* – Habelschwert, 1924. – Bd. 3. – S. 215.

¹⁴ *Paszkiwicz H.* The Origin of Russia. – London, 1954. – P. 299.

¹⁵ *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X–XV веках. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 139–140, прим. 168.

¹⁶ Цит. за: *Dörrie H.* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Julianus OP ins Uralgebiet (1234/35) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren // *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.* 1. Philologisch-Historische Klasse. – Göttingen, 1956. – S. 160–161 (5, 12–13).

Мордовії, – Владимиро-Суздальщина, а князь, до якого зверталися мордвини-язичники, – владими́ро-суздальський володар Юрій II Всеволодович¹⁷.

Спробуймо спростувати ці твердження. Насамперед з'ясуємо, чи міг Юрій II Всеволодович відсилати мордовських язичників за охрещенням до римського папи. Історичні документи заперечують таку вірогідність. Зокрема, як свідчив інший угорський домініканець – брат Юліан, безпосередній учасник місій до Мордовії, суздальський князь був вороже наставлений до католицької пропаганди. Коли, за словами легата, угорські домініканці поверталися через Суздальщину і проповідували там “римський закон”, “розлучений князь Суздаля” заборонив їм це робити і прогнав їх геть¹⁸. Отож, він ніяк не міг радити мордвинам прийняти хрещення з рук католицьких монахів та підкоритися папі. Тому твердження деяких дослідників, нібито “велика Володимирія” (*magna Laudameria*), “сусідка” (*vicina*) Мордовії з тексту донесення брата Ріхарда, – Владимиро-Суздальщина, також не витримує наукової критики.

По-перше, загальновідомо, що територія розселення мордвинів, чи так звана Велика Угорщина, як називали тогочасні угорські джерела Мордовію, займала весь басейн річки Оки, до її верхів'їв (сучасної Рязанщини). Якщо взяти до уваги, що питома Русь, тобто Київщина, Галицька земля і Волинь, Сіверщина й Переяславщина простягалася на схід аж до Курська¹⁹, вона справді була для мордвинів близьким зарубіжжям. По-друге, в донесеннях угорських місіонерів назва “Велика Володимирія” зустрічається тільки один раз і, що важливо, при згадці про її князя, який прихильно ставився до Римської Церкви. Тим часом про Суздальщину (*Sudal*) йдеться часто і без зв'язку з Володимирщиною²⁰. Привертає увагу, що в повідомленнях брата Юліана і брата Ріхарда Юрій II Всеволодович ніколи не названий “владими́ро-суздальським”, а тільки “суздальським” (*rex de Sudal*)²¹.

Це протиставлення князя “Великої Володимирії”, який симпатизував католицтву, і князя суздальського, що заборонив у своїх володіннях католицьку пропаганду, виразно вказує на неможливість ототожнити “Велику Володимирію” з повідомлення брата Ріхарда з Владимиро-Суздальщиною. Наведені аргументи переконливо свідчать, що “Велика Володимирія” – це “Королівство Галичини і Володимирії” (*Regnum Galiciae et Lodomeriae*), яке в очах західних місіонерів мало всі підстави вважатися “великим”, бо на той час було єдиною політичною потугою на просторах Русі-України і навіть папа величав її володаря, князя Данила, “пресвітлим королем Русі” (*illustris rex Rusciae*).

Сказане переконує, що з усіх руських князів тільки Данило Романович міг сказати мордвинам-язичникам: “Близький вже той час, коли ми всі приймемо віру Римської Церкви і підкорятимемося папі”. Водночас ці

¹⁷ Див.: *Dörrie H. Drei Texte... – P. 133; Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów w XIII wieku (Przełoż. I. Wodzinowska-Taklińska, oprac. L. Krzywiak) // Studia Historyczne. – 1988. – R. 31, zes. 2(121). – S. 286, 295.*

¹⁸ *Dörrie H. Drei Texte... – S. 180 (5, 2).*

¹⁹ Див.: *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Киев, 1990. – С. – 320–321.*

²⁰ Див.: *Dörrie H. Drei Texte... – S. 173 (2, 2), 178 (4, 3), 180 (5, 1).*

²¹ Див.: *Dörrie H. Drei Texte... – P. 177 (4, 1), 178 (4, 3, 5), 180 (5, 2).*

слова свідчать, що він справді готував церковну унію з Римом. Існують достатні підстави для висновку про відгук унійної ініціативи серед широких верств руського суспільства. Показовим свідченням цього може бути датований 1232 р. відомий лист константинопольського патріарха Германа II до Григорія IX, у якому, виступаючи з ініціативою укладення унії між Східною і Західною Церквами, патріарх запевняв папу, що багато народів, підлеглих його духовній владі, серед яких “численні русини”, готові відновити давню церковну єдність²².

Це очевидне схиляння Романовичів до Римської курії не було якимсь їхнім релігійним прозрінням, а зумовлювалося тогочасною політично-церковною кон'юктурою. У 1230 р. Данило Романович прогнав королеви́ча Андрія з Галичини, що спричинило затяжний конфлікт з Угорщиною²³. Для послаблення її міжнародних позицій необхідно було нейтралізувати Римську курію – головну політичну й моральну опору Арпадів. Саме задля цього князь через свого приятеля єпископа Християна передав сигнал про готовність визнати зверхність Риму.

З іншого боку, таке зближення морально оправдували контакти в 30-х роках на осі Рим–Нікея. Уже згаданий константинопольський патріарх Герман II, який резидував тоді в Нікеї, у 1232 р. за дорученням імператора Іоана Ватациса виступив з ініціативою провести переговори й дискусії щодо можливості укладення унії між Східною і Західною Церквами²⁴. Григорій IX позитивно відгукнувся на пропозицію нікейського двору та патріарха й утворив спеціальну комісію для опрацювання умов церковної унії. Їх було вироблено: папська делегація з двох вчених францисканців та двох домініканських проповідників у січні 1234 р. прибула до Нікеї, де відбула дискусії з грецькими богословами²⁵. Ці переговори, однак, нічого не дали, бо грецька сторона в розмови про унію вклала більше політичний, ніж церковний зміст. Нікея розраховувала розмовами про унію послабити підтримку Риму для Латинської імперії з центром у захопленому Константинополі та нейтралізувати впливи латинського константинопольського патріарха. Зі свого боку, римська сторона висувала неприйнятні для греків умови. Зокрема, в інструкціях папи вимагалось визнання не тільки прimate Апостольського престолу святого Петра, а й верховенства Римської Церкви як матірної щодо Церкви Константинопольської.

Закінчилося усе тим, що в 1239 р. Григорій IX вислав на греків чергове хрестоносне військо під проводом латинського імператора й Іоан Ватацис зазнав відчутної поразки. Незабаром, у липні 1241 р., папа навіть оголосив нікейського імператора “ворогом Бога і Церкви”²⁶.

Не дійшло тоді і до русько-римського церковного зближення. Основною причиною була все та ж недолуга політика Григорія IX щодо Східних Церков, втім і Руської Церкви. Це яскраво видно зі згаданого послання до

²² Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collection / Ed. G. D. Mansi. – Florentiae; Venetiis, 1780. – Т. 23. – Р. 159.

²³ Див.: Грушевський М. Історія... – С. 47–48.

²⁴ Докладніше див.: Norden W. Das Papsttum und Byzanz. – Berlin, 1903. – S. 348–358.

²⁵ Norden W. Das Papsttum... – Р. 351.

²⁶ Ibidem. – Р. 357–358.

Данила Романовича. Розглянемо його текст докладніше, бо він є вельми важливим для подальших висновків.

Лист розпочинає преамбула про універсальне значення намісників влади святого Петра для збереження істин Христової віри і церковної єдності. Папа відкликається до відомого тексту Святого Письма, який прямо, чітко й недвозначно говорить про заснування Церкви, владу в якій Христос передав апостолові Петру, вручивши йому “ключі від Царства Небесного” (Мат. 16: 13–19). Григорій IX прозоро натякнув, що кожний, хто виявляє непослух святому Петрові та його наступникам, перебуває поза “Господнім стадом”, особливо “той, хто наділений повнотою влади”²⁷. Далі йдеться про найголовніше. Як видно з листа, Григорій IX вважав Данила Романовича справжнім “християнським володарем”, адже він, як доносив прусський єпископ, виявляв готовність визнати верховенство Римського Апостольського престолу. Папа схвалив такий намір, однак дав виразно зрозуміти, що цього замало “для спасіння душі й осягнення найбільшої користі і слави”. Потрібно ще, наголосив понтифік, відкинути греко-руські звичаї та обряди і прийняти латинські²⁸.

У цьому – вся суть церковної доктрини Григорія IX та його руської політики: від русинів вимагалось не тільки визнати зверхність Апостольського престолу святого Петра, а й формально стати латинськими католиками. Зрозуміло, що Романовичі не могли погодитися на цей проект, бо його здійснення означало відречення від східної церковної культури, в якій уже понад два століття жили й духовно розвивалися русини.

Відмова Романовичів змінити свій традиційний духовний світ на латинський, як видно з кореспонденції Григорія IX, вивела його з рівноваги. Насамперед він наклав економічні санкції на русинів, зокрема наказав католикам не укладати ділові угоди з ними²⁹, заборонив змішані шлюби між латинниками і місцевими християнами греко-руського обряду³⁰. З подвоєною енергією папа розпочав латинізувати руське простолюддя, поклавши цю місію на домініканських монахів, яких наділив широкими повноваженнями³¹. Водночас папа став дискредитувати русинів в очах західного світу, змальовуючи їхній обряд і культуру в найчорніших барвах³². Апогеєм експансії войовничого католицизму за понтифікату Григорія IX стало призначення цистерціанця Гергарда латинським єпископом для Русі (1234)³³.

Усе це, звісно, не могло сприяти русько-римському зближенню як його уявляв князь Данило Романович. Розчарування східною політикою Григорія IX і охолодження до Риму були неминучими. У другій половині 30-х років контакти між княжим двором та Римською курією перервалися і Романовичі переорієнтували свою європейську політику на Імперію. Саме в той час князь Данило налагодив ближчу співпрацю з імператором

²⁷ Documenta... – N 5. – P. 19.

²⁸ Ibidem. – P. 20.

²⁹ Historica Russiae Monumenta. – Nr 28. – P. 25–26; Чубатий М. Західна Україна... – № 7. – С. 82.

³⁰ Documenta... – Nr. 7. – P. 21.

³¹ Ibidem. – Nr. 6. – P. 20–21; Боротьба Південно-Західної Русі... – № 17. – С. 23–24.

³² Documenta... – Nr. 7. – P. 21.

³³ Див.: Чубатий М. Історія християнства... – С. 596.

Фрідріхом II, запеклим ворогом папства й Григорія IX зокрема. Російський дослідник Олександр Майоров звернув увагу на цей феномен, твердячи, що причиною такого різкого переходу Данила Романовича від папи до імператора був підкуп³⁴. Однак, нам здається, що до цього кроку спонукала насамперед невдача на римському відтинку зовнішньої політики, спричинена безцеремонними заходами Григорія IX, спрямованими на латинізацію русинів. Про це красномовно свідчить той факт, що як тільки на Апостольський престол зійшов новий папа Інокентій IV (1243) і проголосив радикальні зміни в церковній політиці щодо Русі, Данило Романович одразу відновив діалог з Римом³⁵. Але це вже інша тема.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

³⁴ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 654. Див. також: Його ж. Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 180–186.

³⁵ Докладніше про це див.: Паславський І. Політика Римської курії щодо Галицько-Волинської держави за понтифікатів Інокентія IV та Олександра IV. Порівняльний аналіз // Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії УПЦ КП. – Львів, 2010. – № 1–4(20–23): Матеріали II Міжнародної конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво” Львів, 24–25 листопада 2010 р. – С. 18–22.

Andrzej BUKO, Tomasz DZIENKOWSKI, Stanisław GOŁUB

REZYDENCJA KSIĄŻĘCA NA “WYSOKIEJ GÓRCIE” W CHEŁMIE W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH Z LAT 2010–2012

Wczesnośredniowieczny zespół rezydencjalno-obronny, którego głównymi członkami była siedziba książęca (od 1253 roku królewska), świątynia oraz pałac biskupi, założono na kredowym pagórze nazwanym Wzgórzem Katedralnym. W jego północno-zachodniej części, tzw. Wysokiej Górcie, wzniesiono książęcą rezydencję pozostającą od niemal 100 lat w orbicie zainteresowań archeologów, historyków i architektów¹. Potrzeba ponownych badań w celu weryfikacji dotychczasowych ustaleń związanych z funkcją, rozbudową i chronologią rezydencji zaowocowała realizacją przez Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Buko Projektu Badawczego “Zespół rezydencjalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie” nr N527198138, przyznanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego na lata 2010–2013².

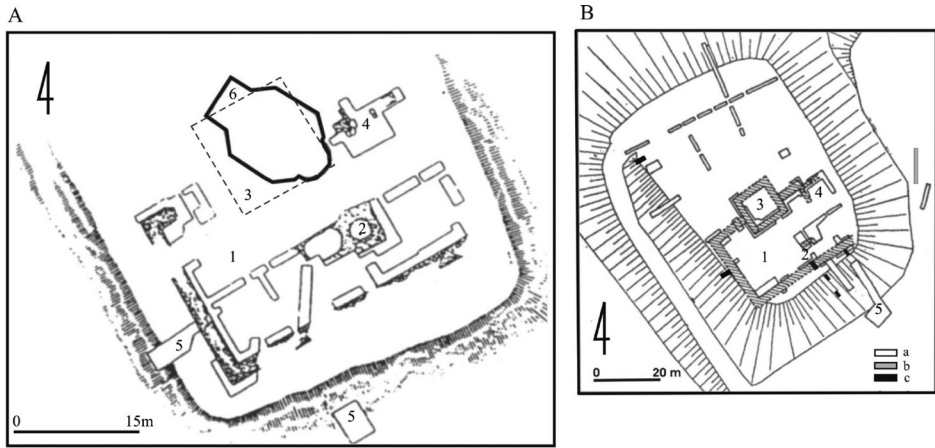
Pierwsze prace archeologiczno-architektoniczne na terenie tzw. Wysokiej Górki miały miejsce w latach 1910–1912 i były prowadzone przez Piotra Pokryszkina i Fedora Korałowa. Wstępne wyniki opublikował w 1954 roku Paweł Rappoport (ryc. 1A)³. Odślonięto wówczas relikty trzech budowli wzniesionych z ciosów piaskowca glaukonitowego (tzw. zielony kamień). Budowlę “główną” zidentyfikowano na podstawie źródeł pisanych jako rezydencję pałacową księcia Daniela Romanowicza z XIII wieku. Mury odkryte w części północnej założenia uznano za relikty spalonej cerkwi Św. Jana. Nieokreślone pozostały mury odkryte wewnątrz założenia w postaci kamiennej, czworokątnej budowli uważane za pozostałości baszty-wieży (?), być może starszej chronologicznie. Na stoku wzgórza poniżej murów natrafiono na konstrukcje

¹ Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu // *Archaeologia Historica Polona*. – 2005. – T. 15/1. – S. 69–83; *Dziennikowski T.* Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // *Rocznik Chełmski*. – 2010. – T. 14. – S. 7–28.

² W ramach zespołu badawczego zadania archeologiczne były realizowane przez

Tomasza Dzieńkowskiego i Stanisława Gołuba (Chełm), architektoniczne – Teresę Rodzińska-Choraży i Anetę Bukowska (Kraków) oraz Vasyła Petryka (Lwów), historyczne – Dariusza Dąbrowskiego (Bydgoszcz), środowiskowe – Radosława Dobrowolskiego (Lublin), nieinwazyjne – Krzysztofa Misiewicza (Warszawa).

³ *Рантопорт П. А.* Холм // *Советская археология*. – 1954. – Т. 20. – С. 313–323.

Ryc. 1. Chełm, Wysoka Górka. Badania P. Pokryszkina z lat 1909–1912 (A) oraz W. Zina, W. Grabskiego z lat 1966–1968 (B). A: 1-palatium, 2-wieża lub studnia, 3-lokalizacja wieży nie badanej przez P. Pokryszkina, 4-cerkiew (?) Św. Jana, 5-umocnienia drewniano-ziemne, 6-cerkiewka z XIX wieku. B: 1-palatium, 2-mury nieznannej budowli, 3-wieża z czasów Kazimierza Wielkiego, 4-lokalizacja cerkwi Św. Jana, 5-umocnienia drewniano-ziemne, a-badania 1966–1968, b-1997, c-2001 (wg P. A. Rappoport 1954 i J. Gurba, I. Kutylowska 1970, T. Dzieńkowski 2002, oprac. T. Dzieńkowski)

drewniane, wiązane przez P. Rappoporta z umocnieniem nasypu. Odślonięto również ślady pogańskiego stosu (?)⁴.

Ponowne badania archeologiczne wykonano w latach 1966–1968 przez Wojciecha Zina i Witolda Grabskiego (AGH Kraków) oraz Jana Gurbę i Irenę Kutylowską (KA UMCS)⁵. Za chronologicznie najmłodsze uznano relikty wieży datowanej na czasy Kazimierza Wielkiego, których wcześniej nie badano. Według J. Gurby i I. Kutylowskiej wieża była posadowiona na murach starszej budowli, które ponownie zidentyfikowano jako relikty palatium księcia Daniela Romanowicza (ryc. 1B). Z kolei odkrycie posadowionych poniżej muru palatium konstrukcji drewnianych w typie fortyfikacji skrzyńcowych wzmocnionych palisadą zostało uznane za świadectwa potwierdzające istnienie grodziska datowanego na XI–XII wiek.

W latach 1996–1997 i 2000 roku przeprowadzono badania w pobliżu kamiennej studni zlokalizowanej w ogrodach oraz rozpoznano lokalizację i przebieg fosy otaczającej założenie. W 2001 roku podjęto prace sondażowe na Wysokiej Górcie, w trakcie których przebadano południowy stok wzgórza oraz odślonięto mur kamienny palatium (faza 1) i umocnienia drewniano-kamienno-ziemne (faza 2)⁶.

⁴ *Pannonopm* П. А. Холм. – С. 313–316.

⁵ Gurba J., Kutylowska I. *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim // Sprawozdania Archeologiczne*. – 1970. – T. 22. – S. 231–241.

⁶ Dzieńkowski T. *Górka Chełmska we wczesnym średniowieczu // Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma / Red. E. Banasiewicz-Szykuła*. – Lublin, 2002. – S. 73–84.

Ryc. 2. Chetm, Wysoka Górka. Widok w trakcie badań archeologicznych (fot. M. Bogacki)

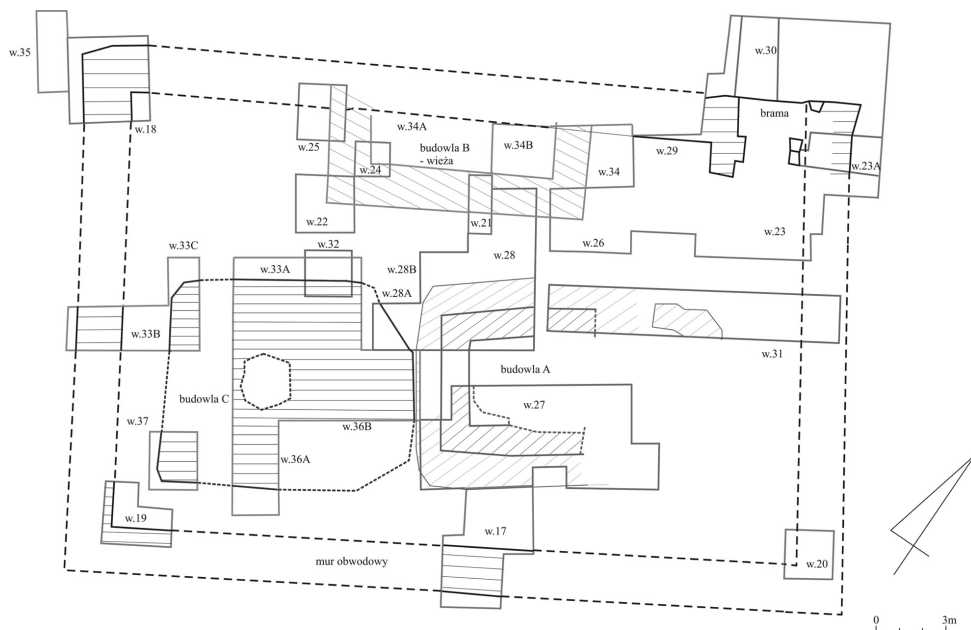
Celem podjętych w 2010 roku interdyscyplinarnych badań była weryfikacja dotychczasowych ustaleń dotyczących chronologii, funkcji, formy założenia i jego przebudowy oraz cech stylistyczno-architektonicznych obiektu*. Wyjaśnienia wymagała kwestia funkcjonowania starszego grodu.

Zgodnie z programem badawczym w latach 2010–2012 wykonano następujące działania.

- 1) Badania nieinwazyjne geofizyczne i georadarowe obejmujące plateau kopca i teren przyległy.
- 2) Badania archeologiczne-architektoniczne o powierzchni 325,35m² usytuowane w południowej części kopca (ryc. 2).
- 3) Analizę źródeł pisanych omawiających powstanie założenia i średnio-wieczną historię regionu.
- 4) Badania architektoniczne odkrytych murów i analizy zapraw wapiennych, surowców i zabytków kamiennych.
- 5) Badania geologiczne i geomorfologiczne wzgórza oraz badania paleo-środowiskowe otoczenia.
- 6) Datowania specjalistyczne – ¹⁴C.
- 7) Plany geodezyjne i szczegółowe mapy wzgórza wykonane metodą GPS i GIS.
- 8) Zdjęcia lotnicze i balonowe założenia.

* Badany teren znajduje się na terenie Parafii Rzymsko-Katolickiej przy bazylice p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny.

Chcielibyśmy w tym miejscu podziękować Proboszczowi dr. Tadeuszowi Kądziołce i jego Współpracownikom za miłe przyjęcie i pomoc w trakcie badań.

Ryc. 3. Chełm, Wysoka Górka. Szkic lokalizacji wykopów 17-37 z sezonów 2010, 2011 i 2012 wraz z odkrytymi kamiennymi budowlami (oprac. T. Dzieńkowski)

Podstawowym działaniem w ramach Projektu były badania archeologiczno-architektoniczne, które prowadzono w latach 2010–2012. Założono 38 wykopów (nr 17–37 wraz z częściami A–C) o łącznej powierzchni 325,35m² (rok 2010 – 100m²; 2011 – 145,75m²; 2012 – 79,6m²). Głębokości wykopów dochodziły do 5 m, co wymagało dodatkowego zabezpieczenia i niezwykle utrudniało prowadzenie badań. Wykopy zakładano w nierzalicznych miejscach: w narożach murów obwodowych, we wnętrzu i na zewnątrz budowli oraz w przestrzeni nie objętej zabudową (ryc. 3).

W 2010 roku założono 9 wykopów badawczych. Wykopy 18, 19 i 20 usytuowano w narożnikach muru obwodowego. Odsłonięto naroża wewnętrzne i zewnętrzne budowli (NW, SW, SE) potwierdzając prostokątny narys założenia o wymiarach 22,5 x 33 m. W wykopie 20 stwierdzono duże zniszczenia w wyniku pożaru i nie uchwycono muru. W wykopach 21, 22, 24, 25 i 26 rozpoznano mury, tzw. wieży (budowla B). Odsłonięto narożnik SW i SE rejestrując długość muru południowego – ok. 11 m. Budowlę wykonano z piaskowca na zaprawie wapiennej. Fundament posadowiono na głębokości 1,2 m na konstrukcji złożonej z kamieni piaskowców łączonych spoiwem ilastym. Wysokość tej stabilizacji (konstrukcji) wynosiła 2 m (ryc. 4).

W wykopie 23 po wyeksplorowaniu pozostałości po badaniach P. Pokryszkina i W. Zina, odsłonięto nowe elementy architektoniczne. Był to narożnik pałacu, mur zewnętrzny, mur wewnętrzny, posadzka i kamienne pilastry. Elementy te związane są najpewniej z wejściem do budowli (cerkwi? lub pałacu?) (ryc. 5).

Ryc. 4. Chełm, Wysoka Górka. Wykop 25. Mur wieży (1) posadowiony na kamiennej konstrukcji (2) (oprac. T. Dzieńkowski)

Ostatni etap związany był z badaniami budowli kamiennej identyfikowanej z wieżą lub studnią (budowla A). W wykopie 17 odsłonięto część muru południowego i zbadano jego konstrukcję oraz posadowienie. Stwierdzono, iż muru przecinał nasyp stabilizacyjny i był posadowiony na głębokości ok. 4 m. Wzniesiono go z piaskowca i w mniejszej ilości z ciosów piaskowca glaukonitowego. Odkryto użyte wtórnie detale architektoniczne (co najmniej dwa), z których jeden został wydobyty.

W 2011 roku eksplorowano wykopy 23, 26 i założono kolejne 27-32. W wykopie 23 kontynuowano prace poszerzając go w kierunku południowo-wschodnim. Odsłonięto strop warstwy niwelacyjno-użytkowej i destrukty muru kamiennego (w. 23A). Zbadano fundament wewnętrznej części muru obwodowego, który tworzyły utwardzane warstwy opoki, iłu i wylewek zaprawy. Natomiast część zewnętrzną stanowił lity mur kamienny o szerokości 1 m posadowiony 4 m od powierzchni terenu. Poniżej muru wystąpiła warstwa żółtego iłu niwelacyjnego, warstwa pożaru oraz czarnej ziemi zalegającej na zbitej opoce (calec?).

Wykop 30 założono w obrębie wykopu 23 od strony północnej. Celem eksploracji było zbadanie warstw występujących poza murami założenia. Stwierdzono obniżenie, które następnie zasypano gruzem kamiennym. Sytuacja ta

Ryc. 5. Chełm, Wysoka Górka. Wykop 23 – narożnik pałacu, mur zewnętrzny i wewnętrzny, posadzka i pilastry (fot. T. Dzieńkowski)

wymaga dodatkowych badań i potwierdzenia czy mamy do czynienia z fosą czy raczej wyrównaną powierzchnią terenu.

Wykop 26 został założony w 2010 roku. W 2011 poszerzono go i połączono z wykopem 23 oraz 29. W wyniku eksploracji odsłonięto:

- poziom użytkowy fazy 1;
- warstwy niwelacyjne o miąższości około 1,4–1,5 m (faza 2);
- warstwy budowlane miąższości ok. 0,3–0,4 m (faza 2);
- poziom wyrównawczy (cienka warstwa glaukonitytu i kredy) – (faza 2);
- poziom użytkowy (konstrukcje drewniane? obudowa, podesty?) (faza 2);

Wykop 27 był rozszerzeniem wykopu 17 w kierunkach północnym i południowym. Zlokalizowany był w obrębie ruin budowli kamiennej badanej przez Pokryszkina i Zina. Pierwotne warstwy zachowały się jedynie na niewielkich odcinkach. Cała część NE była przekopana przez poprzedników. Narzys budowli i lico wewnętrzne zbadano ponownie eksplorując wykop 17 w jego części środkowej. Odsłonięto tu pierwotne nawarstwienia nie zaburzone badaniami poprzedników. Wykop eksplorowano do głębokości 4,2 m, na której znajdował się spąg muru posadowiony na zbitej opoce (calec?). Odsłonięto lico muru z kamienia, głównie piaskowca, ale i z dużych ciosów glaukonitytu. W dolnej partii mur był dobrze zachowany, równy (nachylony do wewnątrz – 0,2–0,3 m), dosyć regularny, z zaprawą wapienną nie zwietrzałą, obecną w

spoinach. Wydzielały się naprzemienne warstwy piaskowca (5) i powyżej glaukonitytu (5), choć od głębokości ok. 2 m w górę, nie było to już tak mocno czytelne, gdyż mur był tu już dosyć podniszczony, nierówny, z wypłukaną zaprawą. Interesujący jest fakt, iż przebieg muru wewnątrz budowli ma kształt owalny, choć tu duże zniszczenia utrudniają tę obserwację.

Mur zewnętrzny był rozpoznany do głębokości 1,5 m w 2010 roku. W 2011 roku potwierdzono fakt, iż do muru dobudowano szczelną opaskę z kamieni i kredy/iłu o szerokości 1–1,5 m. Jej stopa posadowienia była zróżnicowana od 2 do 2,6 m (od powierzchni) i nie była jednolita ze spągiem muru budowli*. Wskazuje to na jej młodszą pozycję stratygraficzną w stosunku do budowli. Funkcja jej należy łączyć ze wzmocnieniem fundamentu i rozszerzeniem powierzchni użytkowej.

W wykopach 28, 28A i 28B zbadano kilka elementów, jak konstrukcję wieży (budowla B) i warstwę stabilizacji uchwyconą również w wykopach 23, 26, 29 i 31. Miała ona charakter niwelacji, sypanej i celowo utwardzanej, w górnej partii z wylewką zaprawy. Ponadto rozpoznano mur budowli A oraz opaskę z kamieni i iłu kredowego dostawioną do muru budowli A. Stwierdzono kontynuację opaski w kierunku SW, co może sugerować, iż w części południowo-zachodniej znajdują się reliktu nieznanych dotąd murów.

W wykopie 29 rozpoznano fragment muru obwodowego z ciosów glaukonitytu. Nie zbadano jego relacji z wieżą ze względu na brak dostępu.

Wykop 31 odsłonił fragment konstrukcji kamiennieo-glinianej (tzw. opaskę), pozostałości warstwy pożarowej i negatywy konstrukcji drewnianych, które mogą być pozostałościami wału o szerokości 5-6m. Odkryto również pozostałości zniszczonego muru obwodowego i pakiet warstw stabilizacyjnych odbudowujących skarpe po zniszczeniu muru.

Wykop 32 eksplorowano jedynie do stropu zasypiska po badaniach z lat 60.

W 2012 roku skoncentrowano się na dwóch elementach – badania budowli C (nowoodkrytej), oraz muru obwodowego w narożniku zewnętrznym.

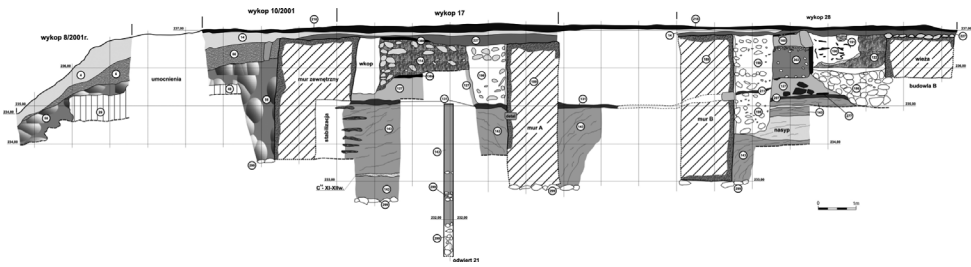
Budowlę C, nieznaną dotąd, odsłonięto w wykopach 33, 36 i 37. Jej konstrukcję stanowiła kamienna platforma o wymiarach 9 x 10m i różnej miąższości. Strukturę tworzą kamienie piaskowce spojone gliną kredową. Stwierdzono, iż spąg muru od strony północno-zachodniej znajduje się na głębokości 4 m. Istnieje domniemanie, iż mur jest rozwarstwiony i jego dolna część pochodzi ze starszej fazy, górna natomiast jest chronologicznie młodsza.

W wykopie 35 dotarto do głębokości około 5m. Odsłonięto tu narożnik dobrze zachowanego muru kamiennego z ciosów piaskowca rezydencji z fazy 1 oraz nawarstwienia umocnień drewniano-ziemnych. Stwierdzono, iż mur został posadowiony na głazach glaukonitytu i przesypce ziemi. Poniżej muru zarejestrowano warstwowany układ glaukonitytu i gliny. Niestety nie uzyskano jednoznacznych argumentów potwierdzających ich naturalne pochodzenie.

Dodatkowo w roku 2012 Miasto Chełm sfinansowało badania oraz konserwację muru południowego wieży z dwoma narożnikami – wschodnim i zachodnim

* W wykopie 28 w licu zewnętrznym muru budowli znajdowały się "resztki"

warstwy 202 (stabilizacji fazy 2), co wskazuje, iż opaskę dostawiono po uprzednim usunięciu tej warstwy.

Ryc. 6. Chełm, Wysoka Górka. Przekrój nawarstwień i murów na linii SW–NE. Wykopy 8, 17, 27 i 28 (rys. T. Dzieńkowski i R. Ratajczak)

(budowla B). Prace wykonały firmy specjalistyczne. Wykop archeologiczny nr 34 objął narisy murów, sposób posadowienia oraz nawarstwienia ziemne wewnątrz obiektu. Dzięki temu obiekt z XIII wieku został udostępniony do celów turystycznych. Zgodnie z planami Miasta jest początek tworzenia dużego rezerwatu archeologicznego. Każdego roku będzie dodawany kolejny element.

Wyniki badań z sezonów 2010–2012 pozwalają dokonać wstępnego podsumowania. Według danych archeologicznych i architektonicznych odkryto co najmniej trzy fazy użytkowania założenia oraz dwie fazy związane z pracami niwelacyjnymi (ryc. 6):

Faza 1

– Budowa nasypu stabilizacyjnego i murów obwodowych (dziedziniec lub pałac).

– Wzniesienie tzw. budowli A w centrum założenia. Ponieważ dane są niejednoznaczne zatem nie jest wykluczone, iż budowla ta powstała w fazie 2.

– Wykonanie nasypu stabilizacyjnego.

– Wytyczenie poziomu użytkowego.

– Brak śladów użytkowania.

Faza 2

– Zniszczenie założenia (katastrofa budowlana?).

– Niwelacja i odbudowa założenia.

– Wzniesienie tzw. budowli B (wieża w centrum).

– Odbudowa skarpy wschodniej i budowa umocnień.

– Wytyczenie poziomu użytkowego.

Faza 3

– Rozbudowa założenia i wzniesienie tzw. budowli C (kamiennej platformy).

– Konstrukcja obudowująca mur tzw. budowli A.

– Warstwa użytkowa lub rozsypisko.

Faza 4

– Niwelacja terenu niszcząca warstwy późnośredniowieczne i nowożytnie.

Faza 5

– Niwelacje XIX i XX wiek.

* * *

Powyższe wyniki wskazują, iż obecne wzgórze “Wysoka Górka” jest co najmniej 5m nasypem antropogenicznym przykrywającym relikty czterech

budowli kamiennych (mur obwodowy, budowle A, B i C). W wykopach 17 i 25 na głębokości 4,5m odkryto pierwotny poziom terenu ze śladami spalenizny, będącej relikdami albo starszego osadnictwa, albo pozostałościami wzmiankowanego w *Kronice halicko-wołyńskiej* "małego gródka" z lat 20. XIII wieku⁹. Kolejnym etapem była akcja budowlana mająca na celu zagospodarowanie większej przestrzeni wzgórza pod budowę najpewniej rezydencji. W wykopie 17 udokumentowano 1,5 m miąższości jednorodny nasyp stabilizacyjno-wyrównawczy na którym wzniesiono mury budowli. Poniżej fundamentu kamiennego wykonano stabilizację złożoną z opoki i 5 wylewek wapiennych. Na tak mocnej podstawie wzniesiono mur z kamienia (ciosy piaskowca glaukonitytowego) o szerokości 2 m zbudowany w układzie opus emplectum o wymiarach 22,5x33 m. Niemożliwa jest odpowiedź na podstawie dotychczasowych badań czy mury te są relikdami pałacu czy dziedzińca. Zastanawiający jest również brak śladów użytkowania, nieukończone mury i olbrzymie ilości gruzu kamiennego. Dane te wskazywałyby na katastrofę budowlaną zaistniałą tuż przed ukończeniem budowli. Według datowań ¹⁴C około połowy XIII wieku podjęto odbudowę założenia. Na ustabilizowanej i podniesionej o 2 m powierzchni wzniesiono nowy gród fazy 2 otoczony wałami drewniano-ziemnymi, które odkryto w 2001 i 2011 roku. Ze względu na brak prac w części północnej nie wiemy jak wyglądała ta część założenia. Nie zostało również rozstrzygnięte w świetle danych stratygraficznych czy wzniesiono wówczas budowlę A, czy powstała ona już w fazie 1. Nie zbadano jej pełnego narysu, który we wnętrzu miał owalny kształt. Część północna budowli została w dużym stopniu zniszczona. Kwestie te podobnie jak jej funkcja wymagają dodatkowych badań. W centrum założenia, które w fazie 2 najpewniej zajęło znacznie większy obszar, znajdowała się badana w 2012 roku mieszkalno-obronna wieża (tzw. budowla B) (ryc. 7). Według *Kroniki halicko-wołyńskiej* wieża była *"...podbudowana kamieniem na wysokość 15 łokci, zbudowana sama z drewna ciosanego i pobielona jak ser świeciła się na wszystkie strony"*¹⁰.

Obiekt miał wymiary 11x12 m i zapewne kilka kondygnacji: mieszkalną, reprezentacyjną i gospodarczą (ryc. 8). W partii przyziemia w warstwach użytkowych znaleziono tysiące naczyń, przedmioty codziennego użytku, ozdoby oraz pokonsumpcyjne kości i ości ryb, bydła i świni. Wieża była przebudowywana i użytkowana także w czasach Kazimierza Wielkiego o czym świadczy znalezisko grosza praskiego.

⁹ Datowanie tego "pierwszego Chelma" nadal pozostaje dyskusyjne, jednak podług wszelkiego prawdopodobieństwa mógł on być założony już tylko w latach 30. Przegląd zaproponowanych dotychczas poglądów na ten temat zob.: *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела* // *Український археографічний*

щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42 (Ред.).

¹⁰ "...вежа же средѣ города высока . ѿкоже бити с неѣ вкрѣтъ града по^ѣсздана ^ѣ камене- емь въ высоту . ѿ . лакоть . создана же сама . девомъ ^ѣ тесанымъ . и оубѣлена ѿко сырѣ . сватащиса ^ѣ на всей стороны..." : *Ипатьевская летопись* // *Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 844 (Ред.).*

Ryc. 7. Mury wieży z XIII wieku z fragmentem nowożytnego bruku (fot. T. Dzieńkowski)

Rekonstrukcji jej wyglądu w pierwszej fazie na podstawie źródeł pisanych i wyników badań wykopaliskowych wykonał uczestnik projektu architekt-archeolog V. Petryk.

W październiku 2012 roku dokonano odbioru konserwatorskiego części wieży, przeznaczonej do udostępnienia turystom (ryc. 9).

W obrębie założenia odkryto kamienną platformę (budowla C). Na podstawie danych stratygraficznych jej powstanie wiąże się z 3 fazą, kiedy najpewniej zmieniono zagospodarowanie terenu. Funkcja budynku pozostaje nadal nierozstrzygnięta. Być może należy je identyfikować z wieżą lub świątynią (?) opisywanymi w Kronice.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na kilka faz użytkowania wzgórza. Dokumentują to dane stratygraficzne w postaci rozbudowanych układów nawarstwień oraz rozwarstwienia murów świadczące o wielokrotnie prowadzonych działaniach budowlanych (por. ryc. 6). Intensywne użytkowanie założenia potwierdzają odkryte przedmioty – pion rogowy do szachów, obrobiony kryształ górski, biżuteria srebrna, bransolety szklane, okucia i sprzączki, monety, krzyżyki kamienne i metalowe oraz tysiące naczyń glinianych.

Ze względu na unikatowy na skalę europejską charakter stanowiska, ogromny przyrost informacji naukowej, ale i niewystarczający obraz rozbudowy rezydencji, konieczna jest dalsza kontynuacja prac badawczych i udostępnianie po konserwacji kolejnych obiektów zespołu dla ruchu turystycznego.

Prace wykopaliskowe prowadzone w Chełmie były największymi w Polsce realizowanymi badaniami interdyscyplinarnymi ostatnich lat. Budzą duże

Ryc. 8. Rekonstrukcja wieży obronno-mieszkalnej XIII w. w czasach Daniela Romanowicza (wyk. V. Petryk)

zainteresowanie środowisk naukowych zarówno polskich jak i zagranicznych. Poza kwestiami naukowymi stanowią one znakomitą promocję miasta i popularyzację archeologii, a przede wszystkim samego zabytku.

*Інститут археології та етнології Польської академії наук
"Услуги Archeologiczne", Холм*

КОЛИ Й ВІД КОГО КНЯЗЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ВІДІБРАВ ДОРОГИЧИН?

Під 6743 (1235) р. у Галицько-Волинському літописі читаємо: “Весне же бывши, пойдоста на Ятвезе, и приидоста Берестью, рекамъ наводнившимся, и не возмогоста ити на Ятвезе. Данилови рекъшоу: “Не лепо есть держати наше отчины крижевникомъ Темпличемъ, рекомымъ Соломоничемъ”. И пойдоста на не в силе тяжъце. Приаста град месяца марта, стареишиноу ихъ Броуна яша, и во[и] изоимаша, и възвратися [в] Володимеръ”¹.

Ця звістка викликає деяке здивування з огляду на неповноту викладу: не йдеться навіть про те, яке місто князь Данило відібрав від “крижевників”. Суть повідомлення стає зрозумілою тільки при поєднанні уривка з вміщеною під 6748 (1240) р. звісткою про здобуття Дорогичина: “И приде ко граду Дорогычиноу, и восхоте внити во град, и вестыно бысть емоу, яко не внидеши во град. Оному рекшоу, яко се былъ град нашъ и отецъ нашихъ же не изволисте внити вонъ. И отъиде, мысля си, иже Богъ послеже отъмьсть створи держателю града того. Въдасть [Богъ] и в роуце Данилоу, и обьновивы и, созда церковь прекрасноу святое Богородици, и рече: “Се градъ мой, преже бо прияхъ и копьем”².

Проблема відвоювання Дорогичина від лицарів-хрестоносців має значну літературу³. Більшість сучасних дослідників схиляється до висновку, що князь двічі брав Дорогичин, оскільки про це двічі згадує літопис: уперше місто відібрано від хрестоносців, а вдруге – від когось із волинських бояр, що відмовилися визнавати владу Романовичів⁴. Виходячи з такого уявлення, перше взяття пов'язують із передачею зазначеного міста лицарям Добжинського (Добринського) ордену

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 776.

² Там же. – Стб. 788.

³ Найдокладніший огляд літератури з цього питання див.: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264.* – Kraków, 2011. – S. 211–213.

⁴ Таку інтерпретацію запропонував

Котляр Н. Ф. Комментарий // Галицко-Волинская летопись: Текст. Комментарий. Исследование. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 240–243, 258; *Головко О. Б. Корона Данила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.* – Київ, 2006. – С. 311, 321; *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...* – S. 214–215.

його засвідченою грамотою князя Конрада Мазовецького від 3 березня 1237 р.⁵, і відносять до 1237 або 1238 рр.⁶

Добжинський орден, відомий також як “Братство лицарів Христа в Пруссії” (*Fratres Milites Christi de Prussia*), створив прусський єпископ Християн між 1216 і 1228 рр. Орден взяв під опіку мазовецький князь Конрад, який надав лицарям місто Добжинь-над-Віслою. Від самого початку Орден був пов’язаний з цистерціанцями та тамплієрами, чії правила стали зразком для його статуту. Поряд із залученням місцевої шляхти, до Ордену запрошено близько двох десятків німецьких лицарів, в основному з Мекленбурга. На чолі з магістром Бруно ці лицарі прибули до Добжиня у 1228 р.⁷ Більшість новітніх авторів вважає, що саме від лицарів Добжинського ордену князь Данило Романович відібрав Дорогичин і власне про цю подію оповідає Галицько-Волинський літопис під 6743 р.⁸

Однак літописне повідомлення виразно вказує, що князь воював тоді не з добжинськими лицарями, а з тамплієрами. У нас немає підстав думати, ніби Данило або його літописець могли переплутати обидва ордени і сприймати провінційну добжинську корпорацію за одне з найдревніших і наймогутніших лицарських орденів. Надто впевнено руський книжник повідомив, що князь мав справу саме з тамплієрами – “Темплічами, рекомьми Соломонічамі”. Таке визначення є буквральним перекладом латинської назви Ордену жebraкуючих лицарів Христа і Храму Соломона або Ордену лицарів Соломонового храму (*Pauperes Commilitones Christi Templique Solomonici* или *Milites Templi Salomonis*). Крім того, літописець

⁵ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis (Zbiór ogólny przywilejów i spominków Mazowieckich)* / Ed. J. C. Kochanowski. – Warszawa, 1919. – Nr 366. – S. 421. Російський переклад див.: Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: тексты, перевод, комментарии. – Москва, 2002. – С. 354–355.

⁶ Див.: Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestji krzyżackiej // *Roczniki Historyczne*. – 1926. – R. 2, zesz. 2. – S. 145–210; Масан О. М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 2. – С. 53–55; Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu. – Warszawa, 1999. – S. 62–63; Котляр Н. Ф. Комментарий. – С. 240–241; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S. 158.

⁷ Див.: Nowak Z. H. *Milites Christi de Prussia. Der Orden zur Dobrin und seine Stellung in der preußischen Mission* // *Die geistlichen Ritterorden Europas* / Hrsg. von J. Fleckenstein und M. Hellmann. – Sigmaringen, 1980. – S. 339–352; Marecki J. *Zakony w Polsce*. – Kraków, 2000; Starnawska M. *A Survey of Research on the History of the Military Orders in Poland in the Middle Ages* // *The Military Orders*. Aldershot, 2008. – Vol. 3: *History and Heritage* / Ed. V. Mallia-Milanes. – S. 13–22.

⁸ Див.: Масан О. М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41–52; Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. – С. 352; Головки О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 308–313; Samsonowicz H. *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*. – Kraków, 2008. – S. 67; Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 254–255.

зазначив, що князь Данило воював за Дорогичин з хрестоносцями (“крижевниками”). Як відомо, білі плащі з червоним хрестом носили тамплієри, тоді як знаками добжинських лицарів були меч і зірка.

Щобільше, на момент здобуття Дорогичина Добжинський орден як окрема корпорація, найправдоподібніше, вже взагалі не повинен був існувати. Слабкий і нечисельний Добжинський орден ще за декілька років до того скасував папа Григорій IX, про що свідчить булла від 19 квітня 1235 р. про включення (інкорпорацію) добжинців до сильнішого Німецького (Тевтонського) ордену⁹.

Конрад Мазовецький був проти інкорпорації. Між ним і тевтонцями стався конфлікт, коли останні захопили Добжинську землю, вважаючи її частиною спадщини скасованого Добжинського ордену. Конрад звернувся до Григорія IX з протестом. Для розслідування інциденту папа призначив спеціальну комісію на чолі зі своїм легатом Вільгельмом, єпископом моденським. Згідно з рішенням комісії, Добжинська земля мала повернутися під владу Конрада, а той, у свою чергу, зобов'язався сплатити лицарям компенсацію в розмірі 150 марок сріблом¹⁰.

Як вважає Олександр Масан, після описаного інциденту Конрад і добжинські лицарі визнали рішення папи про інкорпорацію таким, що втратило чинність. Цим, на думку історика, пояснюється звернення в січні 1236 р. тевтонського магістра Германа фон Зальца до Григорія IX з проханням підтвердити рішення річної давності¹¹. Однак відомостей про підтвердження інкорпорації у джерелах немає. Передача добжинцям Дорогичина в березні 1237 р. означала спробу Конрада посилити їх позиції у протистоянні з тевтонцями, хоча, як слушно зауважив О. Масан, це суперечило буллі про інкорпорацію¹².

Навряд чи такий висновок можна вважати цілком справедливим. Проти нього свідчить формулювання згаданої грамоти князя Конрада від 3 березня 1237 р., згідно з яким князь надав Дорогичинський замок з округою “магістру Б[руно] і братам його з Ордену лицарів Христових, колись дому Добжинського” (“magistro B. et fratribus suis, ordinis militum Christi domus quondam Dobrinensis”)¹³.

Прислівник *quondam*, вжитий тут до назви Ордену, має значення “колись, давніше”, що вказує на минулий, не існуючий в теперішньому часі стан. Отже, до моменту надання грамоти старого Добжинського ордену вже не існувало, його землі (Добжинська земля) повернулися під владу мазовецького князя, а магістрові Бруно та іншим лицарям, які зберегли вірність Конраду, надано нові землі (Дорогичин з округою). Можливо, до планів мазовецького князя тоді входило створення нового Ордену лицарів Христових дому Дорогичинського.

⁹ Codex diplomaticus... – Nr 355. – P. 401–402.

¹⁰ Ibidem. – Nr 358. – P. 404.

¹¹ Ibidem. – Nr 359. – P. 405.

¹² Масан О. М. Добжинський орден... – Вип. 1. – С. 47.

¹³ Codex diplomaticus... – Nr 366. – P. 421.

* * *

Для вирішення питання про час відвоювання Дорогичина слід сперш з'ясувати, коли це місто могло перейти від давніших добжинців до тамплієрів.

Після рішення папи про інкорпорацію Добжинського ордену до Тевтонського частина колишніх добжинських лицарів залишила Польщу. Втім, вони, як і раніше, іменували себе в офіційних документах "лицарями Христа з Пруссії" (*Milites Christi Prucie*). Десять таких лицарів як свідки згадані в підтвердженні герцога Іоана I Мекленбурзького (1227–1264) від 28 червня 1240 р. на придбання села Зелін (*Selin*) для цистеціанського монастиря Зонненкампф¹⁴. Монастир розташовувався неподалік від міста Вісмар у Мекленбурзі. Отже, грамота підтверджує реальну силу рішення про інкорпорацію. Уже в 1240 р. від колишнього Добжинського ордену залишалась тільки назва, бо більша частина його верхівки, що складалася з німецьких лицарів, повернулася до батьківщини.

Але серед лицарів, які повернулися до Мекленбурга, немає магістра Бруно і ще декількох братів, відомих за джерелами кінця 1220–1230-х років¹⁵. Можна погодитися з припущенням Едмунда Буржинського, що після набуття сили рішення про інкорпорацію частина лицарів Добжинського ордену зреклася присяги боротися з пруськими язичниками і повернулася до Мекленбурга; решта на чолі з магістром Бруно, не бажаючи об'єднуватися з тевтонцями, перейшла до Дорогичина та згодом прилучилася до Ордену тамплієрів¹⁶.

Приєднанню залишків добжинців до тамплієрів, мабуть, сприяли мазовецькі князі. 1 жовтня 1239 р. син Конрада Болеслав видав у Вишеграді акт про дарування Ордену тамплієрів трьох сіл – Оріхово, Скушево і Днісово (Данішево?), розташованих над Західним Бугом і Наревом¹⁷. Це – перше відоме в джерелах свідчення про появу тамплієрів у Мазовії. Марія Старнавська навіть твердила про створення на подарованих землях окремої командорії Ордену з центром в Оріхові¹⁸.

Про передачу тамплієрам Дорогичина в документі Болеслава не згадується. Все ж, таке надання, безсумнівно, також мало місце.

Адріан Юсупович припустив, що тамплієри були запрошені до Мазовії відразу після папського рішення про інкорпорацію добжинських лицарів

¹⁴ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. – Königsberg, 1882. – Bd. I: Die Bildung des Ordensstaates (1140–1309) / Hrsg. von R. Philippi. – Nr. 135. – S. 102. Див. також: Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego... – S. 197; Nowak Z. H. Milites Christi de Prussia... – S. 351.

¹⁵ Поп.: Codex diplomaticus... – Nr 279. – P. 305; Nr 282. – P. 309–310.

¹⁶ Див.: Burzyński E. Zakon rycerski templariuszy na ziemiach Polski piastowskiej i

na Pomorzy Zachodnim. – Wodzisław Śląski, 2010. – S. 183.

¹⁷ Codex diplomaticus... – Nr 392. – P. 454. Про локалізацію згаданих в грамоті населених пунктів див.: Burzyński E. Zakon rycerski templariuszy... – S. 184.

¹⁸ Starnawska M. Notizie sulla composizione e sulla struttura dell'Ordine del Tempio in Polonia // I templari: mito e storia / Ed. G. Minnucci, F. Sardi. – Sienna, 1989. – P. 148.

до Німецького ордену і грамота князя Конрада від 3 березня 1237 р. мала на увазі передачу Дорогичина саме тампліерам, а згаданий в документі магістр Бруно ставав начальником нової тамплієрської командорії¹⁹.

На думку історика, вислів “лицарі Христа” (*militum Christi*) використовували у своїй назві не лише добжинці, а й інші середньовічні ордени, зокрема тамплієри. Канцелярія мазовецьких князів виникла незадовго перед виданням грамоти 1237 р., і її нотарій, який ще не володів достатнім досвідом діловодства, міг не робити різниці між орденами із співзвучними назвами. Сама ж надавча грамота Конрада від 3 березня 1237 р. зберігалася в колишньому архіві тамплієрів у Зоненберзі на Одері, який після скасування ордену потрапив до бранденбурзьких іоанітів і тільки через непорозуміння у 1865 р. документ було передано до Кеннігсберга, де зберігався архів добжинців²⁰.

Джерела, однак, суперечать такому припущенню. Вислів “лицарі Христа” не варто сприймати як назву конкретного ордену. Це, радше, своєрідний епітет, що при нагоді вживався щодо будь-якої лицарської корпорації. У середньовічній Європі лицарями або воїнами Христа (*Miles Christi*) називали, наприклад, усіх учасників хрестових походів незалежно від їх корпоративної належності. Щоб стати частиною офіційної назви конкретного ордену *Milites Christi* мало вживатися у поєднанні з іншою назвою, насамперед географічною: наприклад, *Milites Christi de Prussia* (Добжинський орден), *Milites Christi de Livonia* (Орден мечоносців, Лівонський орден).

На нашу думку, надання 1237 і 1239 рр. адресовані різним лицарським корпораціям. Якщо в грамоті з 3 березня 1237 р. йдеться про передачу Дорогичина братам “Ордену лицарів Христових, колись дому Добжинського” (*ordinis militum Christi domus quondam Dobrinensis*), то документом від 1 жовтня 1239 р. села подаровано “братам з дому лицарів Храму Святої землі Єрусалиму” (*terre sancte Ierosolimitane fratribusque domus militie Templi*)²¹.

Який недосвідчений не був би нотарій мазовецьких князів, важко уявити, щоби в документах, які вийшли з однієї канцелярії з інтервалом у півтора року, одна і та ж лицарська корпорація могла виступати під зовсім різними назвами. Ще складніше припустити, що в 1237 р. мазовецькі князі могли сприймати “братів з дому лицарів Храму”, тобто тамплієрів, як членів скасованого папою Добжинського ордену.

Немає нічого дивного в тому, що грамота Конрада опинилася в архіві тамплієрів, адже її надано магістрові Бруно та іншим колишнім добжинцям, що незабаром вступили до Ордену тамплієрів. Саме ж надання Дорогичина тампліерам мало відбутися пізніше.

Таке дарування, звичайно, також здійснив Конрад Мазовецький. І хоча акт про передачу Дорогичина тампліерам не зберігся (принаймні його слідів досі не віднайдено), цей факт підтверджує знана в регесті булла папи Інокентія IV: “У 1250 році Інокентій IV підтвердив дарування тампліерам

¹⁹ *Jusupović A.* “Domus quondam Dobrinensis”. *Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego // Zapiski Historyczne* (Towarzystwo Na-

ukowe w Toruniu. *Wydział Nauk Historycznych*). – Toruń, 2006. – Т. 71, zes. 1. – S. 14–17.

²⁰ *Ibidem.* – S. 10.

²¹ *Codex diplomaticus...* – Nr 366. – P. 421.

замків на річці Бух, які Конрад, князь ленчицький, [надав] тампліерам на спокуту гріхів”²².

Дослідники однотайні в тому, що папа санкціонував надання тампліерам – поряд з іншими поселеннями над Бугом – також і Дорогичинського замку, яке ленчицький і мазовецький князь Конрад здійснив за декілька років до того, перед своєю смертю у 1247 р.²³ М. Старнаwsька вважає, що вступ до Ордену тамплієрів колишніх добжинців на чолі з магістром Бруно і, відповідно, передача тампліерам Дорогичина мали відбутися у 1239 р. водночас з передаванням останнім сіл над Бугом і Наревом, яке здійснив князь Болеслав²⁴.

Таким чином, князь Данило Романович не міг відібрати Дорогичин від тамплієрів ані в 1237, ані в 1238 рр. Навряд чи це могло статися в 1239 або 1240 р., оскільки наприкінці 1240 – на початку 1241 р., втікаючи від татар і не знайшовши притулку в Угорщині, він отримав захист від мазовецького князя Болеслава Конрадовича. Водночас до Польщі “прибігли” дружина Данила з дітьми, а також його брат Василько. Болеслав не тільки прийняв утікачів, а й надав Данилові своє місто Вишгород (“и вдасть емоу князь Болеславъ град Вышегородъ”), у якому Романович перебував доти, поки не дістав звістку про відхід татар (“дондеже вестъ прия, яко сошли соуть и земле Руское безбожнии”)²⁵.

Наведене повідомлення Галицько-Волинського літопису показує, що на межі 1230–1240-х років Данило Романович і Болеслав Конрадович були союзниками. Ця обставина, на наш погляд, заперечує можливість ведення в цей же час війни за Дорогичин з добжинцями або тампліерами, які перебували під опікою мазовецького князя, тим більше, що Дорогичин Конрад і Болеслав, безсумнівно, вважали тоді своїм володінням²⁶.

* * *

Повідомлення про здобуття Дорогичина справляє враження пізнішої вставки. “Відсутність конкретних деталей битви, – зауважила

²² “Anno 1250 confirmat Innocentius IV Templariis donationem super castris apud fluvium Buch sitis, qui Conradus dux Lancyscie Templariis pro quorum peccatorum remedio donavit”: Urkunden und Regesten zur Geschichte des Templerordens im Bereich des Bistums Cammin und der Kirchenprovinz Gnesen / Nach Vorlage von H. Lüpke neu bearbeitet von W. Irgang. – Köln; Wien, 1987. – Nr. 37. – S. 38.

²³ Goliński M. Uposażenie i organizacja zakonu templariuszy w Polsce do 1241 roku // Kwartalnik Historyczny. – 1991. – Nr 1. – S. 16; Starawska M. Templariusze nad Bugiem i w Łukowie // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. – 1996. – Nr 45, zesz. 2. – S. 8;

Burzyński E. Zakon rycerski templariuszy... – S. 180–181.

²⁴ Starawska M. Między Jerozolimą a Łukowem... – S. 110–112.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 788.

²⁶ Найімовірніше, Дорогичин Конрад Мазовецький захопив у 1235 або 1236 р. в період військових невдач Романовичів у боротьбі за Галич з Михайлом Всеволодовичем, чий союзником був тоді Конрад: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1991. – Т. 2. – С. 371–372, прим. 4; Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 113; Масан О. М. Добжинський орден... – Вип. 1. – С. 48–49.

Віра Матузова, – наводить на думку, що це оповідання було пізнішою інтерполяцією до “Літописця” у тій його частині, де йшлося про повернення Данилом галицького столу. Ймовірно, цей запис відноситься до кінця XIII або початку XIV ст., коли деталі події були вже забуті, а якогось писемного джерела про неї редактор не мав²⁷.

Про недостатньо ретельне опрацювання тексту зусиллями пізнішого редактора свідчить непослідовність у вживанні граматичних форм двоїни і множини дієслів. Щоб пов’язати повідомлення про перемогу над тамплієрами із попередньою звісткою про невдалий похід князів Данила і Василька на ятвягів, редактор далі використовує двоїну: князі [удвох] “поидоста на не в силе тяжьце” і “приаста град месяца марта”, а потім переходить до простої множини (як, ймовірно, було в початковому тексті, де йшлося тільки про Данила та його воїнів): “стареишиною ихъ Броуна яша, и во[и] изоимаша, и возъвратися [в] Володимерь”.

Що ж стосується другої частини оповідання про здобуття Дорогичина, датованої в Іпатіївському списку 6748 р., то вміщення її вслід за повідомленням про повернення Данила з Мазовії після відходу татар сприймається доречнішим.

Можна погодитися з А. Юсуповичем, що в 1241 р., повертаючись додому, князь Данило прибув до Дорогичина, де його вельми принизливо потракував гарнізон, керований лицарями на чолі з магістром Бруно. Пам’ятаючи про цю образу і вважаючи місто своїм володінням, через деякий час князь прогнав лицарів з Дорогичина під приводом того, що “не личить держати нашу отчину хрестоносцям-тамплієрам, званим Соломоничами”²⁸.

З літописної розповіді видно, що не було змоги відразу взяти Дорогичин і спершу довелося стерпіти образу від лицарів: князь пішов, затамувавши надію, що з Божою допомогою колись зможе помститися (“и отъиде, мысля си, иже Богъ послезе отъмъстьє створи держателю града того”). Тільки з часом, як твердить літописець, “въдасть [Бог] и (тобто Дорогичин – О. М.) в роуце Данилоу”. На думку А. Юсуповича, усунути тамплієрів з Дорогичина і захопити в полон магістра й частину лицарів Данило зумів у 1243 р.²⁹ Аргументи дослідника, на наш погляд, заслуговують на увагу. Не можна, однак, виключати, що відвоювання Дорогичина могло статися і на декілька років пізніше.

Якщо об’єднати обидві частини літописного оповідання про відвоювання Дорогичина, то стануть зрозумілими деякі подробиці його взяття. Князь висунув тамплієрам ультиматум, зажадавши піти з міста, а потім зібрав значні військові сили (“поидоста на не в силе тяжьце”). Місто взято в березні, при цьому до полону потрапило багато лицарів на чолі з магістром (“старійшиною”) Бруно. Очевидно, відбувся штурм, під час якого не обійшлося без знищень. Тому після взяття Дорогичина Данило мусив його відновлювати (“и обьновіви и”).

²⁷ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь... – С. 373.

²⁸ Jusupović A. “Domus quondam Dobrinensis”... – S. 12.

²⁹ Ibidem. – S. 12–13.

У другій частині літописного оповідання є ще одне важливе свідчення, яке вказує, що Дорогичин відвоєвано саме від хрестоносців. Повернувши місто під свою владу, князь водночас повернув його під юрисдикцію православної Церкви і з цією метою відбудував чи навіть побудував наново православний храм (“созда церковь прекрасною святое Богородици”). Подібний захід був надмірний, якби місто повернуто з-під влади бунтівних волинських бояр, але він стає цілком закономірним, якщо йдеться про боротьбу князя проти експансії католицьких лицарів.

Про те, що боротьба за Дорогичин мала конфесійне підґрунтя, з очевидністю свідчать умови передачі міста колишнім добжинським лицарям, зафіксовані в неодноразово згаданій грамоті Конрада Мазовецького від 3 березня 1237 р. Згідно з документом, лицарі мали володіти замком, “не порушуючи права Церкви мазовецької” (*salvo iure ecclesie Mazouiensis*)³⁰. Отже, місто до моменту передачі його лицарям перебувало під церковною юрисдикцією Плоцького католицького єпископства.

Ще показовішою є інша умова надання: за право володіння Дорогичином лицарі повинні були захищати Мазовію від “еретиків і пруссів, або будь-яких ворогів віри християнської” (*hereticis et Pruthenis seu cuius (!) libet christiane fidei inimicis*)³¹. Немає сумнівів, що під еретиками, віднесеними до ворогів християнської віри, в даному разі малися на увазі православні князі і всі жителі сусідніх руських земель, насамперед Волині.

У другій частині розповіді про взяття Дорогичина є вказівка, що Данило завойовував місто не один раз. Висуваючи свої права, князь говорить “Се градъ мои, преже бо прияхъ и копьем”. Перше відвоювання Дорогичина могло статися, як здається, під час війни Данила і Василька з краківським князем Лешком Білим за Волинську Україну, яку поляки відібрали за малолітства Романовичів. Під 6721 (насправді, ця подія сталася, ймовірно, взимку 1217/1218 р.) волинським князям вдалося відвоювати прикордонні міста, розташовані над Західним Бугом: “прия Берестье, и Оугровескъ, и Верещинъ, и Столпъ, Комовъ, и всю Оукраиноу”³². Досить імовірно, що разом з Берестям, Угровськом та іншими переліченими західноволинськими пунктами був узятий тоді і розташований у тому ж районі Дорогичин. Принаймні, така можливість випливає з твердження про повернення до Романовичів “усієї України”, тобто всіх земель Західної Волині.

* * *

Отже, спершу єдину розповідь про відвоювання Дорогичина від тамп-лієрів згодом розділено на частини і використано двічі. Крім зазначеного випадку, ми маємо щонайменше ще один приклад подібного поводження з первісним текстом на етапі складання загального протографа Іпатіївського та Хлебніковського списків. Це – розповідь про взяття Чернігова татарами і примирення з ними руських князів восени 1239 р. Вона була викладена у кількох фрагментах, частина яких потрапила до статті 6742 р. (облога

³⁰ Codex diplomaticus... – Nr 366. – P. 421.

³¹ Ibidem. – P. 421–422.

³² Ипатьевская летопись. – Стб. 732.

Чернігова руськими князями в 1235 р.), а інша частина – до статті 6745 р. (взяття Чернігова татарами у 1239 р.)³³. В обох випадках маємо констатувати дворазове використання того ж тексту при описі схожих за важливішими деталями подій (імена дійових осіб, назви географічних об'єктів), але належних до різного часу і між собою не пов'язаних.

Історики давно звернули увагу на очевидний плутаний виклад літописного тексту наприкінці Хлебніковського списку Іпатіївського літопису (починаючи від 379 аркуша). Як зазначив ще Олексій Шахматов, він пояснюється тим, що в протографі Хлебніковського списку, з яким працював переписувач, були частково втрачені і переставлені аркуші. Втрата частини аркушів оригіналу пояснює й те, що безпосередньо за текстом літопису вміщені два уривки з іншого твору – фрагменти текстів з Книги Естер (II.1–20; IX.2–17)³⁴. Дослідники також звернули увагу на важливу для нас обставину. З переміщених у Хлебніковському списку фрагментів літописного тексту три повністю відповідають значним пропускам тексту в Іпатіївському списку³⁵. На думку Арсенія Насонова, “плутанина в тексті в кінці Хлебніковського списку і відсутність кількох значних фрагментів в Іпатіївському могли статися, перш за все, або під час опрацювання, або через зношеність оригіналу”³⁶. Такої ж думки дійшов Олексій Толочко: Іпатіївський і Хлебніковський списки “були скопійовані з одного і при тому несправного оригіналу (або, висловлюючись обережніше, в кінцевому підсумку виходять від одного протографа) з тією тільки різницею, що Хлебніковський (або його протограф), цілком ймовірно, був виготовлений пізніше, коли останні аркуші оригіналу були перемішані значно більше”³⁷.

Фрагменти тексту, які відсутні в Іпатіївському списку і потрапили не на свої місця в Хлебніковському, за обсягом мають відповідати текстові, здатному вміститися на одному аркуші спільного для обох списків протографа або бути кратними йому. За підрахунками А. Насонова, аркуш загального протографа Іпатіївського та Хлебніковського списків міг вміщати текст, приблизно рівний за обсягом 14-ти рядкам одного стовпця друкованого видання Іпатіївського літопису 1908 р.³⁸

Крім пропущених в Іпатіївському списку фрагментів тексту, що їх розглянув А. Насонов, і відповідних їм випадків переставлення тексту в Хлебніковському списку, О. Толочко вказав ще вісім випадків переміщення тексту, обсяг яких, на загал, вкладається у зазначену закономірність, тобто відповідає приблизно 14-ти рядкам тексту друкованого видання літопису³⁹.

³³ Див.: *Майоров А. В.* Летописные известия об обороне Чернигова от монголо-татар в 1239 г. (Из комментария к Галицко-Волынской летописи) // Труды отдела древнерусской литературы. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. 60. – С. 311–326.

³⁴ *Шахматов А. А.* Предисловие [к изданию Ипатьевской летописи 1908 г.] // ПСРЛ. – Т. 2. – С. IX–X.

³⁵ *Насонов А. Н.* История русского летописания XI – начала XVIII вв. – Москва,

1969. – С. 228–230.

³⁶ Там же. – С. 229.

³⁷ *Толочко А. П.* Как выглядел оригинал Галицко-Волынской летописи? // *Rossica antiqua. Исследования и материалы.* 2006 / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 175.

³⁸ *Насонов А. Н.* История русского летописания... – С. 230.

³⁹ *Толочко А. П.* Как выглядел оригинал... – С. 176.

Отже, оригіналом Іпатіївського та Хлебніковського списків літопису був рукопис дуже малого формату, – ймовірно, у восьму частку аркуша (in octavo), або ж написаний дуже великим і розгонистим почерком. Можливе, втім, й інше пояснення: малий обсяг тексту на аркушах протографа Іпатіївського та Хлебніковського списків виникав з того, що протограф був ілюстрованим рукописом, подібним до Радзивілівського літопису⁴⁰.

Текст розповіді про татарське взяття Чернігова й укладення миру з руськими князями при поєднанні фрагментів статей 6742 та 6745 рр. відповідає 13–14 рядкам одного стовпця друкованого видання 1908/1998 р. Приблизно рівний йому за обсягом зведений текст розповіді про відвоювання Дорогичина від тамплієрів. Отож, обидва оповідання відповідають текстові, який міг вміститися на одному аркуші гаданого спільного оригіналу Іпатіївського та Хлебніковського списків Галицько-Волинського літопису.

При виникненні плутанини аркушів у загубленому оригіналі Галицько-Волинського літопису за відсутності в ньому річної сітки переписувачу рукопису довелося б самому відновлювати послідовність викладу подій і відшукувати в літописі місця, куди можна було б вписати текст на аркушах, які повипадали з книги. Орієнтирами при цьому мали слугувати, перш за все, імена дійових осіб і географічні назви.

Як у ситуації з відвоюванням Дорогичина, так і при описі завоювання Чернігова переписувач, схоже, загався, до якого місця літопису належить включити ці тексти. Розповідь про відвоювання Дорогичина добре пов'язувалася зі звістками, в яких згадувалися сусідня Мазовія і мазовецькі князі, а також прикордонне Берестя. Але таких місць у літопису виявилось декілька. Видається, переписувач вибрав з них два найпридатніших, що і призвело врешті до розділення єдиної оповіді. Одну її частину вміщено вслід за повідомленням про припинений у Бересті через весняне бездоріжжя похід Данила і Василька на ятвягів і перед звісткою про війну Данила та його союзників з Конрадом Мазовецьким: “По том же лете Даниль же возведе на Кондрата Литвоу Миньдога, Ростислава Новгородського”⁴¹. Приєднанню уривка розглянутої дорогичинської історії до повідомлення про невдалий похід на ятвягів мусила сприяти й та обставина, що обидві події відбувалися в ту саму пору року: ятвязький похід зірвала рання весняна відлига і Дорогичин теж був узятий у березні.

Друга частина розповіді про Дорогичин також пов'язана зі звістками, в яких згадуються Берестя і мазовецькі князі. Данило прийшов до Дорогичина, повертаючись з Мазовії, де преховувався від татар у князя Болеслава Конрадовича. А відразу після відвоювання міста від тамплієрів князь разом з братом йде до Берестя: “Данилови же со братомъ пришедшоу ко Берестью...”⁴².

Наведемо паралельно обидва літописні оповідання (про Чернігів і Дорогичин), розділені на фрагменти при переписуванні оригіналу Галицько-Волинського літопису:

⁴⁰ Толочко А. П. Как выглядел оригинал... – С. 180.

⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 776.

⁴² Там же. – Стб. 788.

під 6745 (1237) р.

В то же время посла на Черниговъ. Обстоупиша град в силе тяжце. Слышавъ же Мьстиславъ Глебовичъ нападение на град иноплемьных, приде на ны со всими вои. Бившимъся имъ...

під 6742 (1234) р.

...люто бо бе бои оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо каменем полтора перестрела; а камень, якоже можахоу 4 мужа силнии подъяти...

під 6745 (1237) р.

...побеженъ бысть Мьстиславъ, и множество от вои его избьенымъ бысть, и градъ взяша, и запалиша огньмъ. Епископа оставиша жива и ведоша и во Глоуховъ.

під 6742 (1234) р.

Створиша же миръ со Володимеромъ и Даниломъ Мьстиславъ.

під 6748 (1240) р.

И приде ко градуу Дорогычиноу, и восхоте внити во град, и вестно бысть емоу, яко не внидеши во град. Ономоу рекшоу, яко се былъ град нашъ и отецъ наших, вы же не изволисте внити вонь. И отъиде, мысля си, иже Богъ послеже отьмьстье створи держателю града того...

під 6743 (1235) р.

Данилови рекъшоу: "Не лепо есть держати наше отчины крижевникомъ Темпличемъ, рекомымъ Солломоничемъ". И поидоста на не в силе тяжце.

під 6748 (1240) р.

Вьдасть [Богъ] и в роуце Данилоу, и обьновивы и, созда церковь прекрасоу святое Богородици, и рече: "Се градъ мои, преже бо прияхъ и копьем".

під 6743 (1235) р.

Приаста град месяца марта, стареишиноу ихъ Броуна яша, и во[и]изоимаша, и возъвратися [в] Володимеръ.

Як бачимо, в обох прикладах первісно єдиний текст використано двічі. Але таке подвійне залучення не приводить до повторення. В обох випадках єдиний фрагмент поділено на частини, з яких скомбіновано дві нові розповіді, що описують нібито дві різні події, розділені в часі. Обидва використані двічі тексти не тільки приблизно дорівнюють один одному за обсягом, а й також приблизно однаково розділені на фрагменти, що чергуються. Можна припустити, що їх переміщення і редагування виконав один переписувач.

ТЕВТОНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 20–40-х РОКІВ XIV СТОЛІТТЯ І КОРОЛІВСТВО РУСІ

Засвідчені текстами грамот від 9 серпня 1316 р., 27 серпня 1320 р., жовтня 1325 р., 9 березня 1327 р., 11 лютого 1334 р., 20 жовтня 1335 р. і 30 січня 1339 р.¹, тісні союзні стосунки між королівством Русі (Галицько-Волинською державою) та Тевтонським орденом схилили деяких дослідників до думки, що цей союз, особливо за князя Болеслава Юрія Тройденевича, мав антипольське спрямування². Наскільки він справедливий з огляду польсько-тевтонських стосунків, які упродовж першої половини XIV ст. справді були складними і, зрештою, вилилися у затяжну війну, що з перервами тривала близько 20 років?

Далеко не всі аспекти самої війни поки вивчені всебічно, хоча над цією проблемою працювали такі історики, як Маріан Тумлер³, Еріх Машке⁴, Хартмут Бокман⁵, Клаус Мілітцер⁶, Анрі Богдан⁷, Вільям Урбан⁸, Маріан Біскуп і Герард Лябуда⁹, Єжи Клочовський¹⁰, Міхал Тимовський¹¹ та Віра Матузова¹². Можна стверджувати, що головною проблемою польської зовнішньої політики у перших десятиліттях XIV ст. став конфлікт з Тевтонським орденом, спричинений насамперед захопленням Гданського Помор'я у 1309 р.

¹ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 145–158, 167–194.

² Див., наприклад: *Войтович Л.* Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: Ескіз портрета // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 209–220.

³ *Tumler M.* Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. – Wien, 1955. – 746 s.

⁴ *Машке Э.* Немецкий орден / Пер. с нем. В. Соловьевой. – Санкт-Петербург, 2003. – 256 с.

⁵ *Бокман Х.* Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории / Пер. с нем., предисловия, комментарии В. Матузовой. – Москва, 2004. – 273 с.

⁶ *Militzer K.* Historia zakonu krzyżackiego / Przekład E. Marszał, J. Zakrewski. – Kraków, 2007. – 332 s.

⁷ *Богдан А.* Тевтонские рыцари / Пер. с фр. А. Вишневого. – Санкт-Петербург, 2008. – 303 с.

⁸ *Урбан В.* Тевтонский орден / Пер. с англ. П. Румянцева. – Москва, 2010. – 413 с.

⁹ *Biskup M., Labuda G.* Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach: Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia. – Gdańsk, 1988. – 624 s.

¹⁰ *Клочовський Є.* Історія Польщі до кінця XV ст. / Пер. з польс. Н. Яковенко. – Люблін, 2005. – 237 с.

¹¹ *Тымовский М.* История Польши / Пер. з польс. В. Ковалева. – Москва, 2004. – 544 с.

¹² *Матузова В. И.* Немецкий орден: От Аксона до Грюнвальда // *Средневековая Европа глазами современников и историков.* – Москва, 1994. – Т. 2. – С. 201–225; *Ее же.* Тевтонский орден и Северная Европа // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* – Чернівці, 2000. – С. 104–108 (та ін.).

Окупація йшла врозріз з ідеологією духовно-лицарського ордену, але водночас сприяла розвитку держави Ордену, оскільки після приєднання цієї території він міг проводити політику, незалежну від польського короля. Тому погляди польських та німецьких істориків на ці дії суттєво відрізняються.

Такі польські історики, як М. Біскуп, Г. Лябуда, М. Тимовський, Є. Клочовський відстоювали погляд, що Тевтонський орден, напавши на християнські землі, на очах у всіх зрадив своєму призначенню захисника християн від невірних. На їхню думку, одним із наслідків польсько-орденського конфлікту стало прискорення розвитку польської національної самосвідомості. Так, наприклад, М. Тимовський зазначив, що польське національне почуття зробило Гданське Помор'я пробним каменем патріотизму, а загальний антинімецький настрій зосередився на Тевтонському ордені¹³.

Німецькі історики Х. Бокман, М. Тумлер, Е. Машке, К. Мілітцер дотримувалися погляду, що дипломати Ордену уклали угоду з правителями Бранденбургу, які в 1309 р. продали свої права на Гданське Помор'я за 10 тис. марок. Таму в 1307–1310 рр. ця територія “цілком законно” мала остаточно перейти до Ордену.

Гданське Помор'я контролювало вихід до Балтики, через яку проходили основні шляхи польського експорту, що було дуже чутливим для розвитку польського ринку, який почав формуватися. Тому відвоювання цих територій стало однією зі стратегічних цілей польської політики на довгі роки¹⁴.

Тевтонський орден отримав контроль над одним з головних балтійських портів – Гданськом (відтепер Данцигом), дуже важливим для вивозу зерна з віддалених від моря прусських земель. Але територію орденської держави у складі двох частин – Пруссії та Лівонії розділяла литовська Жемайтія, оволодіння якою тепер стало головною ціллю Ордену. Жемайтія залишалася язичницькою й Орден мав усі підстави для війни за ці землі з Литвою, яка практично не вщухала¹⁵.

Магістр Конрад фон Фойхтванген зумів втихомирити заколот у Гданську, зацікавивши бюргерів та ремісників перспективами ганзейської торгівлі й збуту їхніх виробів у Пруссії¹⁶. Але загалом становище Ордену було хитким.

У зовнішньополітичному плані початок XIV ст. для Ордену виявився несприятливим через цілу низку обставин. Найповажніша з них полягала в опозиції до лицарських законів, перенесених з Палестини до Європи, і втраті права на існування. Ордену загрожувало те ж саме, що й тамплієрам у разі належного використання проблеми Гданського Помор'я. Другою причиною було загострення стосунків на території Лівонії. У 1305 р. розпочався збройний конфлікт з архієпископом ризьким. У 1310 р. Климент V зібрав з цього приводу комісію. Серед звинувачень було і захоплення Помор'я¹⁷.

За такої ситуації Орден вирішив застосовувати тактику зволікання, використовуючи протиріччя Польщі і Чехії, король якої Ян Люксембург

¹³ Тимовський М. История Польши. – С. 85.

¹⁴ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П. Тарашука. – Київ, 2008. – С. 115.

¹⁵ Демурже А. Рыцари Христа. Военно-монашеские ордены в средние века, XI–XVI вв. / Пер. с фр. М. Некрасова. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 111–112.

¹⁶ Урбан В. Тевтонский орден. – С. 185.

претендував на польський престіл, та боротьбу за німецький трон між баварським герцогом Людвігом фон Віттельсбахом й австрійським герцогом Фрідріхом Красивим фон Габсбургом. Орден визнав протектором Яна Люксембурга і запропонував свою допомогу¹⁸. Водночас Орден намагався гасити напруження у стосунках з курією, утримуючи при ній свого дипломатичного представника – генерального прокурора. Але після 1309 р. жоден великий магістр, окрім Карла Трірського, не з'являвся перед папою особисто¹⁹. Ситуація посилювалася відмовою виплачувати папі спеціальний податок, так званий денарій святого Петра*. За таких умов союз Ордену з королівством Русі був вигідний обом сторонам як з економічних, так і політичних міркувань.

Ян Люксембург прийняв титул короля Польщі й у 1327–1331 рр. нав'язав васальну залежність більшій частині сілезьких князівств. У них німецьке лицарство домінувало в оточенні правлячих П'ястів, а польське не могло з ним конкурувати²⁰. Подібна ситуація складалася й у середовищі місцевого бюргерства.

Польський король Владислав Локеток найперше шукав підтримки папської курії²¹. На саму коронацію він отримав згоду папи завдяки тому, що погодився на зростання розміру денарія святого Петра від 3 денарів на родину до 1 денара на людину²². Іншим союзником Польщі стала Угорщина, в якій утвердилася ворожа Люксембургам Анжуйська династія. Польсько-угорський союз був скріплений 6 липня 1320 р. шлюбом доньки Локетка Ельжбети (Єлизавети) з королем Угорщини Карлом Робертом²³. Зрозуміло, що для Польщі важливою була також позиція королівства Русі.

З огляду на то, що Литва вела постійну війну з Тевтонським орденом і намагалася прорвати дипломатичну блокаду²⁴, вона об'єктивно ставала потенційним союзником Владислава Локетка²⁵.

Потерпівши невдачу у тяжбі за поморські землі у 1320–1321 рр., король Владислав Локеток нагадав папі, що Помор'я та Хелмінська земля, відірвані від королівства Польського, також мають сплачувати денарій святого Петра і знову зажадав повернення цих земель під свою владу. Орден, розраховуючи на підтримку Яна Люксембурга та Людвіга Віттельсбаха, зухвало заявив, що навіть найстарша людина в підвладних йому землях нічого не чула про сплату денарія святого Петра, а мешканці Кульму дали знати ландкомтуру, що вони, радше, емігрують, ніж будуть сплачувати цей податок. Після такої відповіді керівництва Ордену папа ініціював проти нього церковний процес²⁶.

¹⁷ *Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego...* – S. 342.

¹⁸ *Ibidem.* – S. 343.

¹⁹ *Militzer K. Historia zakonu...* – S. 158.

* Денарій святого Петра – щорічний поголовний податок, який папа брав з католиків. Введений у X ст., спершу був добровільним, але згодом став обов'язковим / Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/5351/ДЕНАРИЙ>

²⁰ *Тымовский М. История Польши.* –

С. 87.

²¹ Там же. – С. 88.

²² *Дейвіс Н. Боже ігрище...* – С. 117.

²³ *Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи.* – Біла Церква, 2008. – С. 11.

²⁴ *Пашуто В. Образование Литовского государства.* – Москва, 1959. – С. 424.

²⁵ *Тымовский М. История Польши.* – С. 88.

²⁶ *Tumler M. Der Deutsche Orden...* – S. 322–323.

Папськими суддями були призначені троє представників польського кліру на чолі з архієпископом Яніславом, що дозволило Ордену з упередженням ставитися до рішень суддів. Суд зібрався у середині травня 1320 р. в Іновроцлаві та Бресті-Куявському вислухати 25 свідків, здебільшого з Куявії та Північної Великопольщі, змушених покинути Помор'я внаслідок орденських репресій. Їх зізнання підтвердили факт незаконного захоплення Помор'я. Оголошений 10 лютого 1321 р. в Іновроцлаві вирок суддів змушував Орден повернути Помор'я разом із загарбаними доходами в розмірі 30 тис. марок сріблом і заплатити за процес. Представники Ордену висловили протест – суд, на їх думку, був упередженим, та вирішили апелювати до папи²⁷.

Суперечка затягувалася і король Владислав 28 червня 1325 р. одружив свого сина Казимира з Альдоною-Анною, донькою великого князя литовського Гедиміна, уклавши політичну угоду з Литвою²⁸. Він вирішив атакувати союзників Ордену – Бранденбург та мазовецьких князів. З його намови Гедимін вдарив через польські землі на маркграфство Бранденбург, у якому правив син короля Людвіга Віттельсбаха.

Ось як ці події виклав сучасник, літописець Петро з Дуйсбурга: “У рік від Різдва Христового 1326 Гедимін, на вимогу Локетка відправив до нього 1200 вершників. Разом з поляками вони вторглися у землю маркграфа Бранденбурга, де налічувалося тисяча чотиреста сіл, стільки ж парафіяльних церков... розорили вогнем і мечем, виганяючи з монастирів монахів і монашок, слуг Церкви і священиків, забираючи священні посудини та інші святині. Вони вбивали чоловіків, але жінок і багатьох знатних матрон з дівчатами і дітьми брали в полон. Серед цих дівчат була одна знатна, якій не було рівної за красою; через неї виникла суперечка між литвинами, але щоб вона не переросла у бійку, одна людина підійшла і розсікла її мечем навпіл, говорячи: “Вона поділена на дві частини. Нехай кожен візьме свою долю”. І ось, коли земля була спустошена, вбито і взято в полон більше шести тисяч чоловік, вони пішли”²⁹.

Бранденбург та Тевтонський орден одразу ж подали скарги на величезні шкоди, які литовські язичники заподіяли християнським церквам. Магістр Вернер фон Орзельн підкріпив свої скарги двома тисячами срібних марок³⁰. Папа охолов до Польщі й призупинив процес щодо сплати денарія святого Петра з Кульму та Помор'я.

У лютому 1327 р. Владислав Локеток напав на землі плоцького князя Вацлава, дядька галицько-волинського князя Болеслава Юрія Тройденовича. Цей мазовецький князь був послідовним союзником Ордену, якому він поспішив на допомогу до Куявії. Результатом таких дій польського короля стало перемир'я на рік, досягнуте у Влоцлавку³¹.

²⁷ *Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego... – S. 344–345.*

²⁸ *Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії... – С. 167.*

²⁹ *Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Под ред. А. Хорошкевич;*

пер. с нем. В. Матузовой. – Москва, 1997. – С. 185–186.

³⁰ *Tumler M. Der Deutsche Orden... – S. 323.*

³¹ *Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego... – S. 345–346.*

Саме за таких умов великий магістр Вернер фон Орзельн (6 липня 1324 – 8 листопада 1330)³² уклав угоду з вроцлавським князем Генріхом VI та підтвердив союз з галицько-волинським князем Болеславом Юрієм Тройденувичем³³ й німецьким королем Людвігом Віттельсбахом³⁴.

1327 р. великий магістр повів своє військо на південь вздовж обох берегів Вісли. Ці землі король Владислав Локеток утримував, намагаючись утвердити королівську владу над своїми мазовецькими родичами. Тевтонці витіснили польські війська з Добжина та Плоцька, а потім вторглися до Куявії. Лише коли наступ на Бржеськ провалився, магістр запропонував мир³⁵.

У 1329 р. Владислав Локеток уклав мир з Бранденбургом, зосередивши всі сили в Куявії, на яку посилювалися напади тевтонців³⁶. Звідси король атакував Хелмінську землю, скориставшись спільним походом тевтонців і чеського короля Яна Люксембурга до Жемайтії. Тим часом Ян Люксембург на правах спадкоємця короля Вацлава III подарував Тевтонському ордену Гданське Помор'я. Спільний виступ союзників проти Польщі закінчився захопленням Добжинської землі, відданої Ордену, і Плоцького князівства, яке стало чеським васалом.

Навесні 1329 і 1330 рр. відбулася низка спустошливих походів на Куявію. Здійснена у вересні 1330 р. за допомогою угорських, литовських та руських (васалів великого князя Гедиміна) підкріплень виправа Локетка для відвоювання Добжинської землі закінчилася провалом подібно до кампанії у Хелмінській землі. Результатом цього протистояння стало підписання перемир'я з Орденом поблизу Ліпенкем до середини 1331 р. Обставиною, немислимою для Польщі, була згода тевтонців на збір денарія святого Петра з Хелмінської землі за умов не вимагати її підлеглості Польщі. Після цього курія втратила інтерес до Помор'я³⁷.

Зусилля папи з укладення миру між Орденом і Польщею увінчувалися успіхом в 1330, 1332 і 1334 рр., проте надії на тривалий мир залишалися дуже слабкими. Досягнуті тоді домовленості означали тільки тимчасову перерву, але не більше, дозволяючи Вернеру фон Орзельну продовжувати війни у Прибалтиці. Взимку 1330 р. війна в Лівонії закінчилася капітуляцією Риги³⁸.

Новий великий магістр Лютер фон Брауншвейг (17 лютого 1331 – 18 квітня 1335)³⁹ відновив бойові дії у липні 1331 р.⁴⁰ Орден поповнив свої

³² Великие магистры Тевтонского ордена / [авт. текста А. Баранов] / Режим доступа: <http://ordoteutonicus.ru/prosopografiya/20-spisok-velikikh-magistrov-tevtonskogo-ordena.html>.

³³ История Польши: В 3 т. / Под ред. В. Королюка. – Москва, 1956. – Т. 1. – С. 106.

³⁴ У 1326 р., після того, як папа наклав на Німеччину інтердикт, припинивши всі церковні служби, великий магістр зібрав представників Ордену в Марієнбурзі, щоб обговорити цю проблему. Капелани і лицарі проголосували за те, аби підтримати імператора Людвіга IV

Віттельсбаха: *Егер О.* Всемирная история: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 2: История средних веков. – С. 326.

³⁵ Урбан В. Тевтонский орден. – С. 189.

³⁶ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 68–69.

³⁷ *Biskup M., Labuda G.* Dzieje Zakonu krzyżackiego... – S. 346.

³⁸ *Тымовский М.* История Польши. – С. 89–90.

³⁹ Великие магистры...

⁴⁰ *Тымовский М.* История Польши. – С. 90.

сили найманцями та готувався до з'єднання з чеськими військами на р. Варти⁴¹. Супроти сподівань, похід не приніс якогось значного успіху⁴². Великий маршал Дітріх фон Альтенбург не дочекався біля Каліша чеської армії⁴³ і, розділивши своє військо (6–7 тис.) на три гуфи (корпуси), рушив на Брест-Куявський. Владислав Локеток пропустив перші два гуфи, влаштувавши засідку третьому біля с. Пловці. Поляки зненацька напали на цей ар'єргард (близько 2 тис.), який очолював сам Дітріх фон Альтенбург, розбили його і взяли в полон великого маршала. Але перші два гуфи, що наступали на Брест-Куявський, отримавши інформацію про сутичку, поспішили на допомогу. Новий етап битви виявився вдалішим для хрестоносців: вони відбили частину полонених і обоз. Продовжуючи переслідувати відступаючих поляків, війська Ордену захопили до настання сутінків ще сотню полонених. Владиславу Локетку і принцу Казимиру вдалося вислизнути⁴⁴.

Битва за втратами була великою. Коли єпископ Куявії послав своїх людей поховати тіла в загальних могилах, нараховано 4187 полеглих з обох сторін – кількість, нечувана за часів лицарства. Після цього на місці битви єпископ спорудив каплицю, де можна було помолитися за душі полеглих⁴⁵.

У 1332 р. Тевтонський орден заволодів усією Куявією⁴⁶. Цьому сприяли й інтереси великопольської шляхти та церковних ієрархів, які мали значні земельні володіння у Помор'ї і не хотіли ними ризикувати⁴⁷. Великопольські пани на чолі з познанським воєводою Вінцентом уклали таємно від королевича Казимира, який був намісником Великопольщі, угоду з Бранденбургом про взаємну допомогу, яка мала забезпечити рід Наленців (Nałęczów) перед непевною акцією Владислава Локетка⁴⁸.

Цікаво, що саме в розпал цієї кампанії галицькі війська Болеслава Юрія Тройденовича разом з татарами вторглися до Угорщини в районі верхів'їв Тиси⁴⁹, зв'язавши сили угорського короля і утримавши їх від допомоги полякам. Що це, як не свідчення про функціонування військового союзу між королівством Русі та Тевтонським орденом і антипольське його спрямування?

Поразка в цій війні, однією з причин якої була також перевага орденських обладунків над озброєнням польського ополчення⁵⁰, змусила польського короля Казимира III, який заступив батька, вдатися до укріплення польсько-угорського союзу, при цьому шукаючи компромісів з противниками – Чехією та Тевтонським орденом⁵¹.

⁴¹ Tumler M. Der Deutsche Orden... – S. 324.

⁴² Урбан В. Тевтонский орден. – С. 200.

⁴³ Тымовский М. История Польши. – С. 90.

⁴⁴ Korbal R. Bitwa pod Płowcami // Słynne bitwy w historii Polski [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.sztab.com/sredniowiecze,Bitwa-pod-Płowcami,2566.html>

⁴⁵ Kunicki K., Ławecki T., Olchowik L. Krzyżacy: historia, zamki, bitwy. – Carta Blanka, 2010. – S. 17.

⁴⁶ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... – С. 69.

⁴⁷ Tumler M. Der Deutsche Orden... – S. 324–325.

⁴⁸ Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego... – S. 346.

⁴⁹ Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович... – С. 217.

⁵⁰ Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego... – S. 347.

⁵¹ Ключовський Є. Історія Польщі... – С. 61.

Закріпивши союз з Угорщиною в 1335 р. у Вишеграді, Казимир III там же за посередництва Карла Роберта уклав мирну угоду з Яном Люксембургом, який від свого імені та від імені своїх наступників відмовився від претензій на польський трон за 20 тис. кіп чеських грошей. Аналогічна угода повторила умови польсько-орденського перемир'я 1332 р. стосовно Східного Помор'я, Куявії та Добжинської землі⁵².

Домагаючись миру з Тевтонським орденем, польський король запропонував йому Західну Пруссію як дар, маючи на увазі, що ця земля може бути передана ще кому-небудь. Обидві сторони хотіли припинити військові дії, але переговори не вийшли поза обіцянки Дітріха фон Альтенбурга, який став новим великим магістром⁵³, залишити Куявію і запевнення Казимира у намірах домогтися відмови його підданих від Західної Пруссії⁵⁴.

На новому з'їзді у Вишеграді в 1338 р. Казимир III не тільки заклав основи майбутньої польсько-угорської унії, а й висунув свого племінника – добжинського князя Владислава Земовитовича претендентом на галицько-волинський престіл супроти Болеслава-Юрія Тройденовича⁵⁵.

Водночас польський король старався про поновлення справи папи проти Ордену за Помор'я. Початок папського процесу призначено на 4 лютого 1339 р. у Варшаві, на з'їзді були представники папи Галхард з Царцерес і Петро з Анненци. Польська сторона підготувалася краще, ніж у 1320 р. Тепер уже вимагали не тільки Помор'я, Хелмінської та Міхалковської землі (купленої у 1317 р. від Лешка Куявського), а й Куявії і добжинських земель, які Орден захопив в останній війні. Хелмінська земля мала повернутися до Польського королівства як невід'ємна його частина, оскільки надання її Ордену було тимчасовим⁵⁶. Викликано 126 свідків з польської сторони і жодного від Ордену. За таких обставин 15 вересня 1339 р. винесено вердикт, за яким належалося повернути Польщі Добжинь та Куявію, Помор'я, Кульм та Міхалковську землі, сплатити 194 тис. марок сріблом за незаконне їх утримання та відбудувати знищені в Польщі укріплення.

Заява про те, що Кульм належить не Ордену, хоча упродовж останніх ста років він був його безперечним володінням, викликала велике обурення зі сторони Ордену. Аналогічна реакція була і з приводу Міхалковської землі. Герцог Берко віддав її під заставу у 1304 р. й не тільки не погасив борг, а й взяв ще кілька позик. Незважаючи на це, у 1317 р. він вимагав повернення землі. Коли Орден категорично відмовився, герцог погодився стати васалом Ордену, а також дав згоду на включення відповідної території до Орденської держави⁵⁷.

Влада Ордену, яка від самого початку піддавала сумніву компетентність суду, не збиралася виконувати вироку, склавши апеляцію до папи.

⁵² *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С. 70.

⁵³ Дітріх фон Альтенбург – великий магістр Тевтонського ордену (3 травня 1335 – 6 жовтня 1341), наступник Лютера фон Брауншвейга, який загинув у 1335 р. по дорозі в Кенігсберг: Великие магистры...

⁵⁴ *Урбан В.* Тевтонский орден. – С. 204–205.

⁵⁵ *Войтович Л.* Князь Юрій-Болеслав Тройденович... – С. 217.

⁵⁶ *Biskup M., Labuda G.* Dzieje Zakonu krzyżackiego... – S. 348.

⁵⁷ *Tumler M.* Der Deutsche Orden... – S. 325.

Значення варшавського процесу полягало в усвідомленні єдності польських земель, необхідності повернення втрачених територій для цілковитого об'єднання. Але після процесу політика Казимира щодо Помор'я змінилася під впливом, насамперед, зовнішніх чинників. У 1340 р., скориставшись зі смерті Болеслава Юрія Тройденовича, Казимир III здійснив спробу захопити королівство Русі. Вона зустріла підтримку малопольської еліти, а також і бюргерства головних польських міст. Землі королівства Русі були тісно пов'язані з польськими і через них йшов торговий шлях з Чорного моря до Балтики⁵⁸.

Васалами Казимира III залишилися вологойсько-слупські князі, але вони просили примирення з Орденем, не маючи сил йому протистояти⁵⁹. Зазнавши невдачі при спробі утримати Галицьку землю у 1340 р., король прагнув якнайшвидше домовитися з Орденем. Переговори розпочалися уже після смерті великого магістра Дітріха у 1342 р. Новий великий магістр Людольф Кеніг (6 січня 1342 – 14 вересня 1345)⁶⁰ погодився на них, виразивши готовність до компромісу⁶¹. Мир укладено у м. Каліш 8 липня 1343 р. Польща відмовилася від Хелмінської і Міхалковської земель та Помор'я, а Орден повернув Куявію та Добжинську землю. Король зберігав прерогативу зверхності над Помор'ям, надавши Хелмінську і Міхалківську землі у вічне володіння, і ставав у такий спосіб патроном Ордену. Останній мусив допомагати Польщі військовим контингентом, податками грішми та худобою. У разі війни між сторонами усі пожертвування скасовувалися⁶².

За Калішським миром 1343 р. мазовецькі й куявські князі (які могли претендувати на польський престіл, оскільки в Казимира III не було спадкоємця, а вишеградські домовленості ще зберігалися у таємниці) відмовлялися від претензій до Західної Пруссії. Поморський князь на Слупську Богуслав V (зять Казимира III, одружений з його найстаршою донькою Єлизаветою і також вірогідний спадкоємець польської корони) зобов'язувався піклуватися про виконання договору, хто б не зайняв польський трон. Польська знать і міста склали присягу королю щодо визнання і збереження цих домовленостей.

Обидві сторони отримали компромісний мир, який їх тепер почасти зближував. Помор'я виявилось розділеним, між Орденем та Польщею лежали землі куявських і мазовецьких князів, які намагалися зберегти свою самостійність і, звичайно, більш-менш нейтральну позицію⁶³. Орден був зацікавлений у продовженні війни з Литвою за Жемайтію, а король – якомога більший її ескалації, яка стримувала Велике князівство Литовське від допомоги родичеві – князю Любартові Дмитру Гедиміновичу, якого еліта королівства Русі визнала спадкоємцем Романовичів.

Боротьба за спадщину Романовичів⁶⁴ так опанувала польську сторону, що до кінця століття стосунки між Орденем та Польщею носили мирний

⁵⁸ *Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego...* – S. 349.

⁵⁹ *Ibidem.* – S. 350.

⁶⁰ Великие магистры...

⁶¹ *Урбан В. Тевтонский орден.* – С. 210–211.

⁶² *Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu krzyżackiego...* – S. 350.

⁶³ *Урбан В. Тевтонский орден.* – С. 211.

⁶⁴ *Wojtowycz L. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // Kazimierz Wielki i jego państwo.*

характер. Протистояння Ордену з Великим князівством Литовським на цьому етапі повністю влаштувало польську сторону аж до укладення Кревської унії, що перетворила Польське королівство в одну з наймогутніших країн регіону. А Тевтонський орден, якому така ситуація теж розв'язувала руки, вже за великого магістра Вінріха фон Кніпроде досяг zenіту могутності.

Територіальні суперечки не були цілком вирішені, їх лише відтерміновано перед натиском новіших проблем, оскільки вони заважали експансії обох держав в інших напрямках. Важко назвати переможців та переможених у цій війні. З одного боку, переможцем виявився Орден, оскільки він відстояв своє право на існування як державна структура і вийшов з війни сильнішим, ніж був до того, зберігши значну частину захоплених територій. З іншого боку, Польща, яка вийшла з війни ослабленою, отримала каталізатор об'єднання поляків у національну державу. Компромісний мир дав Польщі інакші можливості, які врешті і зробили з неї могутню державу. Набравшись сил, вона змогла переграти Орден і стати домінуючою у регіоні.

Проведений аналіз не залишає сумнівів, що союз Тевтонського ордену з королівством Русі (Галицько-Волинською державою), особливо за часів князя Болеслава Юрія Тройденевича, мав яскраву антипольську спрямованість і відповідав тогочасним інтересам обох сторін.

Магістр історії, м. Львів

КІЛЬКА НОВИХ ЗАУВАЖЕНЬ ДО ПОХОДУ УГОРСЬКОГО ПАЛАТИНА ВІЛЛЕРМА ДРУТЕТА “IN RUTENIAM” НАВЕСНІ 1340 РОКУ

Початок військової участі Анжуйської династії й Угорщини в боротьбі за володіння династії Романовичів відзначений походом палатина Віллерма Другета. Ці дані, так би мовити, вже давно стали загальновідомим фактом історіографії. Похід угорського війська на чолі з В. Друтетом у 1340 р. до Галицько-Волинської держави історики одноставно пов'язують принаймні з двома важливими політичними обставинами – укладеним 1339 р. у Вишеграді угорсько-польським династичим союзом і бурхливими подіями 1340 р. на руських землях¹. 7 квітня (або 25 березня) був отруєний галицько-волинський князь Юрій II Болеслав Тройденович – по жіночій лінії останній представник династії Романовичів². Зі свідчень польських літописців виходить, що польський король Казимир III Великий уже 16 квітня вирушив походом до земель Романовичів, мабуть, аби після їх завоювання стати наступником свого родича Юрія Болеслава. Поляки здобули столицю Львів і, пограбувавши князівську скарбницю, швидко відступили. Уже в червні (приблизно 24 червня) король з більшим військом повторив похід на руські землі.

Водночас, всупереч династичним претензіям польського короля, організувалися волинська і галицька феодалні еліти. Покладаючись на допомогу монголів, вони визнали своїм новим правителем литовського князя Любарта Димитрія. Це стало початком довгорічної боротьби за правонаступництво володінь династії Романовичів. Отже, похід В. Другета, безсумнівно, був підтримкою, яку угорський король Карл Роберт надав своєму

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 128–139; Там само. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 20–27; Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 46–87; Károly Róbert emlékezete / A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gy. és Makk F. A képanyagot Marosi E. Válogatta. – Budapest, 1988. – 47 old; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004. – S. 69–70; Волощук М., Стасюк А. Про похід

палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1995. – Вип. 17. – С. 46–54; Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382. – Kraków, 2009. – S. 86–94; Wojtowycz L. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // Kazimierz Wielki i jego państwo / Ed. Maciejewski J., Nowakowski T. – Bydgoszcz, 2011. – S. 47–66.

² Грушевський М. Історія... – Т. 3. – С. 138, 534–535.

союзнику і родичу, брату своєї дружини Єлизавети, польському королеві Казимиру у боротьбі за галицько-волинські землі. Не виключено також, що на планування угорської військової кампанії, співпалої з убивством Юрія Болеслава, вплинули об'єднані русько-монгольські вторгнення до Польщі у лютому 1340 р. Як впливає з інформації збирача папської десятини в Угорщині Петера (Péter), сина Дярфаша (Gyárfás) від 20 лютого 1340 р., русько-татарські війська вторглися у польські землі, чим викликали переполох в Угорщині (“et totum regnum Ungarie turboretur” – “усе королівство Угорське в замішанні”) та обурення короля Карла Роберта³.

Досліджуючи історію родини Друтетів в Угорщині та Неаполітанському королівстві і Франції, – країнах, з яких вони походять, ми вже торкалися походу В. Другета 1340 р. Беручи до уваги висновки попередників, цього разу спробуємо подати декілька нових зауважень до цієї кампанії, перш за все про хронологію подій та військовий потенціал угорського контингенту.

Участь В. Другета й угорських військ у військовій експедиції на українські землі (in Ruteniam) у 1340 р. донедавна засвідчував одинокий джерельний переказ. Хоча він добре відомий в історіографії, з огляду на його важливість, варто ще раз привернути увагу до цього документа, який фіксує узвичаєне відкладення певного судового засідання. Суддя королівської курії Пал Наджмартоні 15 травня 1340 р. за наказом короля переніс призначене на 8 травня судове засідання між представниками дворянських сімей Розгоні та Шашварі. Підставою стало те, що два члени сім'ї Розгоні, син Ладислава – Петро і син Яноша – Ладислав, були “...in quadam expeditione regni nostri proficua in Ruteniam unacum Wyllermo palatino...”. Судовий процес відкладено на передбачених за таких обставин п'ятнадцять днів від дня повернення з королівського походу⁴.

Виходячи з цього джерела, історики почали визначати хронологію угорської кампанії, логічно вважаючи місяць травень терміном її проведення. На думку А. Пора, похід розпочався до початку жнив⁵. Завжди достовірний Мор Вертнер вважав, що йдеться про час після 15 травня⁶. Михайло Грушевський зазначив, що угорське військо в першій половині травня було в поході

³ Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia / Ed. A. Theiner. – Roma, 1859. – Т. 1. – Р. 636. Угорський дослідник Антал Пор, який першим використав цей безперечний щодо достовірності переказ – серед інформаторів Петера був чернець Томас із Сотмара (“fra Tomam de Zothomar”), пріор провінції францисканців та інші церковні достойники з Загреба та Славонії, не зорієнтувався у подіях й спробував прив'язати похід до смерті Болеслава Тройденовича, помилково віднесеної за Яном з Чарнкова до 1339 р.: Pór A. Magyar-rutén érintkezések a XIV-ik században // Századok. – 1904. – 943 old.

⁴ Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis / Ed. Nagy I., Tasnádi Nagy Gy. – Budapest, 1882. – V. 3. – Р. 26–27. Про хронологію документа див.: Wertner M. Magyar hadjáratok a XIV. században // Századok. – 1905. – 436 old. Незаперечний факт, що в цьому поході сам король Карл Роберт не брав участі, недвозначно підтверджує його ітнерарій: Šišić F. Itinerarij Karla I (1301–1342) // Vjesnik Kraljevskog-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog Arkiva. – 1902. – S. 142.

⁵ Pór A. Magyar-rutén érintkezések... – 947 old.

⁶ Wertner M, Magyar hadjáratok. – 436 old.

в Галичині, “а похід мусів розпочати ся уже перед 7 мая”⁷. Він аналізував й висновки двох попередніх авторів – Антоні Прохаски та Омеляна Терлецького⁸. Обидва вони, як зауважив ще М. Грушевський, помилково вважали нібито експедицію очолював сам король. О. Терлецький при цьому зробив висновок, що угорське військо рушило на “Русь” саме 7 травня, а його попередник А. Прохаска перебіг угорського та похід польського короля відніс до останніх днів квітня⁹. Ян Домбровський дійшов висновку, що угорці на чолі з палатином В. Другетом уже в травні воювали на боці короля Казимира¹⁰. На думку Єжи Вирозумського, угорська допомога прибула на руські землі між першим і другим Казимировим походами (між 16 квітня і 24 червня)¹¹. Аналізуючи працю А. Прохаски, Анатоль Левицький дійшов висновку, що угорський король вже 15 травня перебував у поході на Русь, тобто що польський та угорський королі вирушили в похід у напрямку руського кордону, ще поки Юрій Болеслав був живий¹². Наші сучасники Мирослав Волощук та Андрій Стасюк написали окрему працю, присвячену походу Віллерма, яка, слід визнати, була дуже корисною. На їхню думку, кампанія відбулася у квітні–травні, а угорське військо вирушило в похід 19 чи 20 квітня¹³.

Все-таки видається, що на підставі аналізу ітинерарію В. Другета упродовж квітня–травня можна докладніше визначити час походу. Отож, 8 травня 1340 р. у Вишеграді він видав судову хартію, згідно з якою 1 травня 1340 р. перед ним постали бояри Лукач, син Леринца; Петер, син Себастьяна, і Ласло, син Петера з Калуза (Kaluz-i; Феєрська жупанія), і з іншого боку – Бенедикт з Помазу в справі щодо власності маєтку Помаз (Pomaz). На вимогу обох сторін палатин відклав судове засідання на 15 днів від дня повернення королівського війська з походу, якщо до того часу сторони не дійдуть згоди¹⁴. На підставі цього документа без сумніву можна ствердити, що 1 травня В. Другет ще здійснював судочинство в своєму судовому палаці у Вишеграді – анжуйській столиці Угорщини та, що його канцелярія, формально за

⁷ Грушевський М. Історія... – Т. 4. – С. 436. Така дата наведена у коментарі до документа. У самому тексті історик ствердив: “...в першій половині мая угорське військо було в поході на Галичину” (там само. – С. 21).

⁸ Грушевський М. Історія... – Т. 4. – С. 435–436. З висновками М. Грушевського погодився: *Paszkievicz H. Polityka ruska...* – S. 53–55.

⁹ *Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny* (далі – КН). – 1892. – Р. 6. – С. 19–20; *Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II // Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1896. – Т. 12. – С. 12.

¹⁰ *Dąbrowski J. Ostatnie lata...* – S. 100.

¹¹ *Wyrozumski J. Kazimierz Wielki.* – S. 86–87.

¹² *Lewicki A. Jeszcze w kwestji zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza // КН.* – 1895. – Р. 9. – С. 482.

¹³ *Волощук М., Стасюк А. Про похід...* – С. 48–49. Свій висновок про 19/20 квітня автори побудували на не зовсім коректній інтерпретації документа судді королівської курії Пала, виданого 29 січня 1341 р.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. Fejér G.* – Budapest, 1844. – Т. 8, V. 4. – P. 551; *Anjoukori oklevéltár. Dokumenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia / Szerk. Kristó Gy., etc.* – Budapest; Szeged, 1990. – Т. 25: Ann. 1341. – № 86.

¹⁴ *Anjoukori oklevéltár.* – Budapest; Szeged, 1990. – Т. 24: Ann 1340. – № 289.

його присутності, а фактично, ймовірно, вже за відсутності, видала документ про це 8 травня. Інакше кажучи, на початку травня королівське військо прискорено готувалося до походу, про що йдеться і в самому документі. Певна річ, без палатина угорський контингент не міг вирушити в напрямку Карпат, а це відбулося після 1 чи навіть 8 травня 1340 р. Можливо, вирушили з самого Вишеграда. Найважливішим для нас є те, що основне джерело, яке свідчить про кампанію В. Другета *in Ruteniam*, – документ королівського судді П. Наджмартоні (виданий 15 травня у зв'язку з відкладенням судової справи, призначеної раніше на 8 травня) повністю підтверджує таку послідовність подій. Зрештою, той же королівський суддя 8 травня відклав ще дві справи, призначені на 1 травня, власне через “королівський похід”. Один документ він за дорученням самого короля (*ob perceptus domini regis*) видав Томашу *de Zech*, який подав позов проти трьох бояр із Земпліна¹⁵, а інший у справі сторін з комітату Сабољч, а саме певного Міклоша, сина Іштвана, з одного, та Ладислава, сина Міхаля, із сім'ї Калаї (з роду Балог-Шем'єн) і його підлеглого Міклоша – з іншого боку, яких перед судом заступав Петер, син Ладислава¹⁶. Отже, насправді є уже чотири аналогічного походження та змісту акти, які засвідчують угорський військовий похід *in Ruteniam* на початку травня 1340 р. Правда, найцікавішим з них виявляється віддавна відомий акт зі згадкою про військову кампанію *in Ruteniam* на чолі з В. Другетом.

Угорський напад на Галицько-Волинську державу навесні 1340 р. не був довготривалим. А. Пор, не відкликаючись до джерела, свого часу написав, що ця кампанія швидко й закінчилася¹⁷. На наш погляд, такий висновок відповідає дійсності і його можна підкріпити аргументами. З формального огляду, розпуск угорського війська відбувся, як на підставі кількох дипломатичних джерел зазначив М. Вертнер, 1 січня 1341 р.¹⁸ Але в цьому разі йдеться про документи, які реєструють проведення судових справ, раніше призначених на узвичаєних 15 днів після повернення королівського війська з походу. У юридичній практиці угорські королівські кампанії в XIV ст. часто закінчувалися власне 1 січня¹⁹. Самі документи, в яких, на жаль, не йдеться безпосередньо про похід, важливі тим, що ідентифікують його ймовірних учасників. Про цих бояр вперше писав А. Пор і до його праці ми ще звернемося далі.

В. Другет, а разом з ним і його військо, повернулися з руських земель до середини червня 1340 р. Конкретно, 11 червня палатина знову знаходимо у Вишеграді, де він здійснює судочинство. У цей день перед ним (*coram nobis*) постали, у зв'язку з правом на маєток Фелкезеу в комітаті Зала, веспремський канонік і декан Козьма як уповноважений веспремського

¹⁵ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. – Pest, 1871. – T. 1. – 578 old; Anjou-kori oklevéltár. – T. 24. – № 292. Поп.: Wertner M. Magyar hadjáratok... – 436 old.

¹⁶ A nagykállói Kállay-család levéltára. – Budapest, 1943. – T. 1. – 136 old; Anjou-kori oklevéltár. – T. 24. – № 291; Engel P. Ma-

gyarország világi archontológiája. – Budapest, 1996. – T. 1. – 121 old.

¹⁷ Pór A. Magyar-rutén érintkezések... – 947 old.

¹⁸ Wertner M. Magyar hadjáratok... – 436 old.

¹⁹ Szentpétery I. Oklevéltani naptár. – Budapest, 1912. – 30–31 old.

єпископа "Paulus filius Bulchu" як представник інтересів протилежної сторони. Палатин 18 червня оголосив вирок й видав хартію²⁰.

На підставі сказаного можна зробити висновок, що кампанія угорських військ in Ruteniam розпочалася після 1 травня 1340 р. (datum post quem; найвірогідніше, між 1 та 8 травня), а до Вишеграда палатин щасливо повернувся перед 11 червня (datum ante quem). Вирахувавши скільки днів потрібно для переходу та безпечного повернення угорського війська через Карпати, обережно можна зробити припущення, що експедиція тривала тільки близько десяти днів²¹.

Однак залишається відкритим питання щодо успіху угорських лицарів на чужій землі, а також і те, чи вони з'єдналися з військами польського короля Казимира та коли це відбулося. Проте можемо бути впевнені, що потенціал військ В. Другета міг бути значним, що вже аргументовано довели М. Волощук та А. Стасюк.

Якщо взяти саму родину В. Другета, то у її безпосередньому володінні перебувала вся Північно-Східна Угорщина (нині територія Північно-Східної Угорщини, Східної Словаччини, Закарпатської України). У палатина Віллерма наприкінці 30-х років була влада комеса в десятиох комітатах (Спіш, Уйвар, Шариш, Земплин, Уж, Турня, Гемер, Боршод, Гевеш, Пешт). Йому належало дев'ять фортець, серед них і Невицька біля Ужгорода. Водночас він також мав уряд каштеляна більше десяти королівських замків. Словом, він користувався владою і силою, яких не мав жоден з угорських баронів того часу. Другети, до речі, належали до найближчого оточення анжуйської династії ще в Неаполі, так само й угорського короля Карла Роберта д'Анжу (1301–1342) з прибуттям його ще юнаком до Угорщини. Коли ж Карл став справжнім господарем, він підняв Другетів на рівень найвпливовішої баронської родини. Три її члени – Филип (1323–1327), його старший брат Жан (1328–1334) і син Жана Віллерм (1334–1342) підряд посідали посади палатина. Засновник угорської гілки родини, дядько Віллерма, Ф. Другет – вірний супутник короля Карла від його раннього дитинства – виділявся як один з найкращих його полководців. Він в ім'я короля уже в 1316 р. запровадив контроль над північним сходом держави та сформував сильне військо своїх підвладних (exercitus magistri Philippi), яке вродовж другого десятиліття XIV ст. успішно боролось проти наймогутнішого угорського олігарха Матея Чака, йшло в далекі походи проти Сербії (1319), непокірних вельмож Хорватії (1323), до Валахії (1324). Після смерті Филипа 1327 р. спадкоємцем величезного маєтку і багатства став племінник Віллерм (з весни 1334 р. до смерті у вересні 1342 р. – теж палатин), продовживши його лицарську традицію²².

Так, у 1330 р., як спішський і уйварський комес, він на чолі угорського війська брав участь на боці Карлового тестя, польського короля Володислава

²⁰ Zala vármegye története. Oklevéltár / Szerkesztik Nagy I., Véghely D. és Nagy Gy. – Budapest, 1886. – V. 1. – 367–368 old; Anjou-kori oklevéltár. – T. 24. – № 396.

²¹ О. Терлецький вважав, що угорське військо вирушило в похід 7 травня та

прибуло на Русь приблизно 15–20 травня: *Терлецький О.* Політичні події... – С. 12–13.

²² Див.: *Hardi D.* Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva. – Novi Sad, 2012.

Локетка у війні проти німецького лицарського ордену в Пруссії²³. Так чи інакше було б логічно припустити, що військо під командуванням В. Другета у 1330 і 1340 рр. мало приблизно такі ж військові сили. Завдяки пруським літописцям про експедицію В. Другета 1330 р. збереглася низка цікавих даних, які б нам могли бути корисними. Сучасник подій, пруський хроніст Петер з Дусбурга (Peter von Dusburg) повідомляє, що угорський контингент Віллерма у 1330 р. налічував вісім тисяч чоловік, а в малопольського хроніста знаходимо переказ про десять тисяч угорських воїнів²⁴. Звичайно, середньовічні автори, як правило, перебільшували, але, на загал, під командуванням В. Другета в 1330, а вважаємо, що так само і в 1340 р., були значні військові сили. Дозволимо собі припустити, що в разі, коли б палатин Віллерм через Карпати привів на допомогу своїм польським союзникам військо, яке налічувало приблизно 500, можливо навіть 800 до 1000 досвідчених лицарів-вершників і піхотинців, то і це – з огляду на чисельність військ для XIV ст. – чимала потуга. Але це наразі тільки наші припущення.

Врешті, склад частини можливих учасників цієї кампанії з середовища угорських еліт частково задокументований. Їх відзначив А. Пор та інші історики, зокрема М. Волощук й А. Стасюк²⁵. Достеменно відомо, що разом з палатином у травні 1340 р. участь в поході брали Петро, син Ладислава, і Ладислав, син Яноша, з сім'ї Розгоні (de Rozgun), шляхетні нащадки палатина Ренольда і власники маєтків в Уйварському комітаті²⁶. Потім, безперечно, Томаш, син Ладислава de Zeech, з впливової родини Бакша, власник Сечовця (Gálszécs) у Земплінському комітаті, і, ймовірно, також інші члени цієї численної сім'ї²⁷, Pete de Hassagh (Hasságh) зі Спільського комітату²⁸. Здається, що до них повинен бути приєднаний і знаний comes Johannes dictus Zeuke (Zewke), який був заступником однієї зі сторін у судовому процесі, що його вів вікарій егерського єпископа, відкладеному через похід королівського війська. На нашу думку, цей Johannes dictus Zeuke, ймовірно, – Янош dictus Zonk, "побратим" Віллерма і заступник комеса в Боршоді і Шарішу. Він разом зі старшим братом Балашем із сім'ї Фоньї роками перебували на службі у В. Другета як його найвірніші каштеляни та комеси²⁹. За А. Пором, участь

²³ Hardi D. Drugeti... – С. 314–316.

²⁴ Chronicon terrae Prussiae von Peter von Dusburg // Scriptores rerum Prussicarum. Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – P. 218; Rocznik Traski // Monumenta Poloniae historica (далі – MPH) / Ed. A. Bielowski. – Lwów, 1872 (reprint: Warszawa, 1960). – Т. 2. – P. 854; Rocznik małopolski // MPH. – Lwów, 1878. – Т. 3. – P. 191.

²⁵ Pór A. Magyar-rutén érintkezések... – 947 old; Wertner M. Magyar hadjáratok... – 436 old; Dąbrowski J. Ostatnie lata... – S. 100; Волощук М., Стасюк А. Про похід... – С. 46–54.

²⁶ Anjoukori okmánytár. – V. 4. – P. 26;

Pór A. Magyar-rutén érintkezések... – 947 old.

²⁷ A zichi és vásonekei... – Т. 1. – 578 old; Anjou-kori oklevéltár. – Т. 24. – № 292; Engel P. Magyarország világi archontológiája. – Budapest, 1998. – Т. 2. – 235 old.

²⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. Fejér G. – Budapest, 1844. – Т. 8, V. 4. – P. 551; Anjou-kori oklevéltár. – Т. 24. – № 86.

²⁹ A nagykarolyi gróf Károlyi-család oklevéltára / Ed. Géresi K. I. – Budapest, 1882. – Т. 1. – 138–139 old; Engel P. Magyarország világi archontológiája. – Т. 1. – 76 old; Hardi D. Drugeti... – S. 131, 133, 135, 159, 162, 164, 167, 190, 255, 275–277.

у поході брали також представники родини Текелі й родини Бастех³⁰. Текелі з Шариського комітату були в 20-х роках XIV ст. підлеглими Друтетів³¹.

У будь-якому разі володіння усіх згаданих вельмож на північному сході Угорщини знаходилися під зверхністю В. Другета. Деякі з них, очевидно, перебували в нього на службі, а інші відгукнулися на заклик до участі в поході самого володаря, наприклад, члени поважних сімей Розгоні чи Бакша. Друга частина королівського війська – представники областей, які не були під владою В. Другета. Одним з баронів, що приєднався до походу, був Теш Бечеї (de Beseu), комес Барша і каштелян Леви, якому дуже довіряла королева Єлизавета, немало зацікавлена, аби допомога її братові була якомога більшою³². Ймовірно, що в експедиції взяли участь також члени родини Сембері (de Sember) з комітату Хонт³³, вельможі Саболчського комітату (віце-комес Ладислав, син Мігаля, член сім'ї Калаї з родини Балог-Шемен)³⁴ і деякі представники знаті комітату Темеш³⁵.

Карл Роберт, який особисто не брав участь у цій кампанії³⁶, не випадково довірив командування саме своєму палатину. Для такого вибору він мав декілька підстав. Перш за все, було закономірно доручити команду над військом найвищому королівському достойнику. Територія володінь Друтетів межувала з Польщею та Галичиною і найпростіше було зібрати тут і повести в похід королівські війська, ядро яких укладали підвладні родини Друтетів. Віллерм, як і його дядько та батько, був справжнім лицарем з багатим досвідом і культурою лицарської поведінки. Він виріс при французькому королівському дворі, ймовірно, виховувався і на Анжуйському дворі в Неаполі. Він особисто був знайомий з польським королем Казимиром і його батьком Володиславом. Від самого прибуття до Угорщини (близько, або перед 1327 р.) В. Другет став улюбленцем і найближчим соратником угорського короля. Нарешті, як командувач угорського війська він уже показав себе на війні польського короля проти німецького лицарського ордену в Пруссії (1330). Насамперед, палатин був здібним дипломатом. Щодо стосовно короткої кампанії навесні 1340 р., немає підстав вжити, що вона була невдалою. Принаймні, відсутні дані про втрати угорського війська, а знаємо, що Віллерм швидко і щасливо повернувся додому і продовжив виконувати свої звичні функції.

Коли в 1342 р. помер Карл Роберт, після нього невдовзі помер і палатин Віллерм й інші постаті стали творцями нової угорської політики в боротьбі за підпорядкування володінь династії Романовичів.

Філософський факультет у Новому Саді

³⁰ Pór A. Magyar-rutén érintkezések... – 947 old.

³¹ Hardi Đ. Drugeti... – 106, 118, 151, 166–167 old.

³² A zichi és vásonkeői... – 597 old.

³³ Ibidem. – 596 old; Anjou-kori oklevéltár. – Т. 24. – № 47; Pór A. Magyar-rutén érintkezések... – 947 old.

³⁴ A nagyállói Kállay-család levéltára. Budapest, 1943. – Т. 1. – 136 old; Anjou-kori

oklevéltár. – Т. 24. – № 291; Engel P. Magyarország világi archontológiája. – Т. 1. – 121 old.

³⁵ Tivadar O. Temesvármegye és Temesvár város története. 4. köt. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez / Gyűjt. Pesty F. I. – Pozsony, 1896. – I k. – 65–69 old; Anjou-kori oklevéltár. – Т. 24. – № 291.

³⁶ Šišić F. Itinerarij... – S. 142; Грушевський М. Історія... – Т. 4. – С. 436; Hardi Đ. Drugeti... – S. 338.

ХАДЖІ-ГЕРАЙ – ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ХАН

Після падіння хана Тохтамиша (1376–1377, 1379–1395) від початку XV ст. Золота Орда перестала бути єдиною державою з централізованою владою, якій підпорядковувалися усі улуси. Переживши розгром, який влаштував середньоазіатський володар Тимур у 1395 р., вона агонізувала. Хани з гілки Орду, які замінили на головному троні вигаслих нащадків Бату, змагалися за владу з потомками інших братів Бату – Шейбана та Тука-Тимура. У процесі цієї боротьби від Золотої Орди почали відходити окремі улуси, перетворюючись на самостійні ханства¹. Емір Едігей був останнім з золотоординських політиків, який, підтримуючи ханів з гілки Орду (сам він не належав до Чингізидів, через що, подібно до Тимура, не міг проголосити себе ханом) і правлячи від їх імені, на деякий час відновив колишню могутність Золотої Орди у Східній Європі. Однак вперта боротьба з Тохтамишем та його синами врешті закінчилася утворенням ще одного окремого улусу – Ногайського. Татари вже не виступали могутньою державою, але ще залишалися силою, здатною турбувати сусідів – Московську державу, Литву та Польщу².

Великий Улус чи Велика Орда, як стали називати Золоту Орду в XV ст., хоча її правителі, продовжуючи утримувати давню столицю Сарай, далі вважали себе володарями всієї держави, реально розпався на дрібніші, в кожному з них правили з ханськими титулами Джучиди. Шейбанід Махмутек близько 1424 р. утворив самостійний Сибірський улус, який тоді ж так само повністю відділився від Золотої Орди. У 1429 р. інший Шейбанід – Абулхайр-хан утворив Узбецький улус, який теж від 1431 р. відірвався від Золотої Орди. Тукатимурид Улуг-Мухаммед, втративши престіл Золотої Орди, у 1437 р. заснував окремий Казанський улус. 1445 р. Москва сама утворила васальний Касимівський улус з центром у Городку Мещерському (Касимові) на річці Оці, передавши його Касим-султану, синові Улуг-Мухаммеда. У 1466 р. нащадок Орду – Махмуд відірвав від Золотої Орди Астраханський улус. Рештки Великої Орди, яка після “стояння на Утрі” 1480 р. втратила вплив на московські землі, ще до 1502 р. утримували сини хана Ахмеда, молодшого брата астраханського хана Махмуда, представники гілки Орду. Вони загинули в боротьбі з ханами Ногайського улусу, які не були Чингізидами, а потомками еміра Єдигея. Мангитський (Ногайський) улус став політичною реальністю у другій половині XV ст. і зайняв територію

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва, 1950. – С. 418.

² Там же. – С. 418–419.

від Пони́ззя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу³. Хани улусів, посталих на руїнах Золотої Орди, намагалися відновити всю велику державу.

У цьому процесі з'явилося й окреме самостійне Кримське ханство. Дослідження формування державності кримських татар залишається актуальним, тим більше сьогодні, з огляду на сучасну політичну ситуацію в Україні, втім також і навколо проблем з реабілітацією кримськотатарського народу.

Незалежний Кримський улус утворив Хаджі-Герай, фактично, ще в 1428 р., але він відокремився від Золотої Орди аж у 1443 р., а в 1428–1434 рр. Хаджі-Герай як хан Великої Орди намагався відновити Велику (Золоту) Орду.

Багато джерел невірно подають походження першого кримського хана. За турецькими істориками Джаннабі (XVI ст.), Мунаджім-баші (XVII ст.) Хаджі-Герай був сином Кучук-Мухаммеда; за Різван-пашею (XVII ст.) – сином Улуг-Мухаммеда, за анонімною “Короткою історією Кримських ханів” (XVII ст.) – Таш-Тимура⁴. Легенди литовських татар повідомляють: Хаджі-Герай з'явився на світ недалеко від замку Тракай у Литві. За твердженням Михалона Литвина (XVI ст.), він мав народитися поблизу Торуня⁵. Батьком його був Гіяс-ед-Дін, який належав до нащадків Тохтамиша (гілка Тука-Тимура, наймолодшого брата Бату), а матір'ю – Асія, донька заможного мірзи⁶. Ці відомості подаються у такому докладному і вірогідному джерелі, як “Муїзз ал-ансаб фі шаджарат салатін могул” (“Книга, що прославляє генеалогію у родовідному дереві монгольських султанів”)⁷. Його уклав за наказом султана Шахруха, сина Тимура, у 1426 р. невідомий автор і згодом продовжив інший (Париж, Національна бібліотека Франції). Це найповніше і найдостовірніше джерело з генеалогії Джучидів⁸.

Отже, литовські легенди не відображають історичної правди. Бо Гіяс-ед-Дін тільки в 1427 р. емігрував до Литви, де і помер після 1445 р. Правда, перед цим він короткий час перебував у Литві в 1395 р. (Хаджі-Герай тоді ще не міг народитися), а потім знаходився у світі Тохтамиша, якому доводився внучатим племінником. Хоча великий князь литовський Вітовт, охоче приймаючи на службу ординців, надав своїм гостям усе необхідне для існування, їхнє життя не можна назвати щасливим. Усі вони були вигнанцями, які покинули передгір'я і прикаспійські степи проти своєї волі⁹. Поза сумнівами лише те, що юні роки Хаджі-Герая пройшли в Литві.

Навколо Гіяс-ед-Діна залишається багато загадок. За анонімною “Короткою історією кримських ханів”, він був проголошений ханом Великої

³ *Войтович Л. В.* Нащадки Чингіз-хана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 178–180, 218, 221, 161–167.

⁴ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 218.

⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев, 1896. – Вып. 1. – С. 9.

⁶ *Халим Гирай Султан.* Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 14.

⁷ *Eiüsdem.* Cülbün-i- Nanan. – Erzurum, 1990. – Р. 23.

⁸ *Войтович Л. В.* Нащадки... – С. 32.

⁹ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Киев; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 13.

Орди у 1427 р., але не зумів закріпитися на престолі і мусив емігрувати до Литви до князя Вітовта, на підтримку якого спирався¹⁰. Азгар Мухамадієв на підставі монет з тамгою у вигляді натягнутого лука (схожою на тамгу Саадет-Герая), вважав, що Гіяс-ед-Дін у 1422–1445 рр. володів Казанським улусом¹¹. Але це твердження залишається дискусійним¹².

Предки Гіяс-ед-Діна здавна володіли Кримом. Уран-Тимур, син Тука-Тимура, наймолодшого брата Бату, одержав цей улус від хана Золотої Орди Менгу-Тимура (1267–1282)¹³. Відтоді нащадки Уран-Тимура тримали основну частину півострова у своїх руках, спершу як еміри ханів Золотої Орди.

Діда Хаджі-Герая, батька Гіяс-ед-Діна, – Таш-Тимура проголосили ханом Золотої Орди у 1395 р. еміри правого крила розгромленого війська Тохтамиша¹⁴. Але фактично його влада не поширювалася далі території Криму, де він карбував монети з легендою *“Султан правосудний Таш-Тимур”*¹⁵, тобто вважав себе не кримським ханом, а ханом Золотої Орди. Але вистояти в боротьбі з Тимуром Кульгавим, який нищив Золоту Орду, він не зміг і загинув у тому ж 1395 р. Таш-Тимур був сином Джанаса, двоюрідного брата Тохтамиша, останнього великого хана Золотої Орди.

Синам Таш-Тимура Гіяс-ед-Діну та Девлет-Берди у 1395 р. довелося рятуватися, відійшовши до Литви. Під час тієї втечі нукер Гіяс-ед-Діна ледве зберіг малолітнього сина свого господаря. За легендою, близько шести років юний Хаджі-Герай жив разом з цим нукером, поки той не повернув хлопчика родичам¹⁶.

Існують й інші легенди про дитинство Хаджі-Герая. Згідно з ними, молодий принц дивом врятувався від загибелі, а також кілька років сам подорожував у степах. Він був змушений заробляти собі на хліб і пішов служити одному суфію¹⁷.

*“О, Аллах, Ти – володар царства, і даруєш владу, кому забажаєш”*¹⁸. Ці слова Хаджі-Герай обрав девізом свого правління і викарбував на великій ханській печатці, якою скріплював свої накази¹⁹. Хаджі-Герай був глибоко віруючою людиною: легенди послідовно підкреслюють, що він поглиблено вивчав релігійні науки і ще в молоді роки здійснив хадж, супроводжуючи з Литви до Мекки свого родича²⁰.

Ці уроки не пройшли для молодого принца даремно, тому що пізніше як співвітчизники, так і іноземці в один голос відзначали моральні якості Хаджі-Герая. Наприклад, дуже відомим став його вчинок, який, можливо, і не був чимось особливим для віротерпимого населення Криму, але

¹⁰ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

¹¹ Мухамадієв А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983. – С. 125–127.

¹² Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

¹³ Абдуллаєв И. Предки Гираев // Qasevet. – Бахчисарай, 2000. – № 27. – С. 12–13.

¹⁴ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой

Орды. – Саранск, 1960. – С. 76–78.

¹⁵ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 217.

¹⁶ Гайворонский О. Повелители... – С. 15.

¹⁷ Халим Гирай Султан. Розовый куст... – С. 12, 14–15.

¹⁸ Коран, 3:26

¹⁹ Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. – Казань, 1979. – С. 144, 155–156.

²⁰ Гайворонский О. Повелители... – С. 20.

помітно виділявся на загальному історичному тлі епохи. Благаючи Аллаха та святих про перемогу над ворогами, Хаджі-Герай звертався і до Діви Марії, якій був присвячений грецький монастир поряд з ханською фортецею у Кирк-Єрі. Після того, як боротьба закінчилася, хан збудував за свій кошт нові мечеті та медресе по всьому Криму, а щоб віддячити Діві Марії, продав двох своїх найкращих коней, купив на отримані гроші віск, зробив з нього дві велетенські свічки та віддав до монастиря²¹.

Протистояння, що безупинно тривало в межах Великого Улусу, принесло важливі зміни. У 1419 р. емір Едігей, який ставив один за одним ханів з гілки Орду і правив від їх імені, загинув поблизу Сарайчука разом зі своїм останнім ставлеником – Дервішем у битві з сином Тохтамиша – Кадир-Берди. Родичі Тохтамиша негайно повернули собі втрачені володіння. Серед них були сини Таш-Тимура. Молодший брат Гіяс-ед-Діна – Девлет-Берди отримав Крим²². Це посередньо може свідчити, що сам Гіяс-ед-Дін у той час отримав Казань.

Як тільки Девлет-Берди остаточно утвердився в Криму, він одразу повідомив про це великого князя литовського Вітовта та єгипетського султана²³. Девлет-Берди будував сміливі плани і мріяв не тільки повернути своєму родові спадковий кримський уділ, а й піднятися над усім Великим Улусом. Але йому на заваді став хан Борак – інший претендент на великоординський престіл з гілки Орду. Борак за допомогою Тимуридів скинув з престолу Хаджі-Мухаммеда, але сам довго втриматися не зміг. Тимуриди хотіли бачити ханів Золотої Орди своїми васалами. Хоч Борак і розгромив біля Сигнаку військо Тимуридів на чолі з султаном Улуг-беком (15 лютого 1427 р.), наступного року він загинув сам²⁴.

Ще в 1427 р. розпочалася нова хвиля боротьби за престіл, в ході якої короткочасним ханом став Гіяс-ед-Дін. Після того, як він не зміг утвердитися і був змушений втекти до Великого Князівства Литовського, того ж 1427 р. нарешті був проголошений ханом Золотої Орди Девлет-Берди, який оволодів давньою столицею Сараєм. Збереглися його монети, карбовані в 1427–1428 рр. в Астрахані²⁵. Але, як і батько та брат, він ненадовго втримався. Не пройшло і кілька місяців, як хан Борак скинув і його²⁶. Борак та Девлет-Берди загинули майже одночасно.

Напевно, що хан Девлет-Берди в цих походах супроводжував племінник Хаджі-Герай. І в 1428 р. після загибелі Девлет-Берди його прихильники проголосили ханом Хаджі-Герая. Номінально він вважався ханом Золотої Орди, але не зміг втриматися навіть у Криму. Улуг-Мухаммед, двоюрінний брат Таш-Тимура, суперник Девлет-Берди, при підтримці Вітовта не тільки повернув собі престіл, а й Крим²⁷. Найбільший вплив при дворі

²¹ Халим Гирай Султан. Розовый култ... – С. 26.

²² Хромов К. О. О правлении ханов в Крыму в 1419–1422 гг. по нумизматическим данным // X Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2002. – С. 92–94.

²³ Золотая Орда в источниках. – Мос-

ква, 2003. – Т. 1. – С. 235.

²⁴ Войтович Л. В. Нашадки... – С. 157.

²⁵ Там само. – С. 221.

²⁶ Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке. – Баку, 1984. – С. 36.

²⁷ Золотая Орда в источниках. – С. 236.

Улуг-Мухаммеда мали три еміри зі знатних родів: Навруз з клану Мангит (син самого еміра Едигея, фактичний хан Ногайського улусу), Айдер з клану Кунграт та Тегене (Ширинбек). Серед цих трьох кланів тільки Ширині відносилися до Кримського юрту²⁸. Ширинбек був сином Кепек-хана й онуком самого Тохтамиша та племінником Улуг-Мухаммеда. Відносини між ханом та Ширинбеком склалися не найкраще: хан побоювався впливового еміра, а сам Ширинбек та його брати Сарай-Мелік і Чагатай-Султан вважали, що хан нехтує їхньою думкою²⁹.

Через деякий час з'явився ще один претендент на великоординський престіл. У 1431 р. східні еміри, прихильники загиблого Борака, проголосили ханом Кучук-Мухаммеда з гілки Орду³⁰. Навруз з Ногайською ордою відразу перейшов на його сторону³¹. Кучук-Мухаммед вибив Улуг-Мухаммеда з Сараю, але розгромити його не зміг. Врешті, Кучук-Мухаммед зберіг Сарай і титул хана Золотої Орди, а Улуг-Мухаммед – Астрахань та Крим, також вживаючи й титул хана Золотої Орди. Однак Улуг-Мухаммед не зміг втримати залишків своєї влади. Він посварився з братом еміра Айдара з клану Кунграт і той вирішив помститися ханові. Він розшукав онука Тохтамиша Сеїд-Ахмеда, сина хана Керім-Берди, і проголосив його ханом на початку 1434 р. Улуг-Мухаммед був змушений відступити до північних окраїн Великого Улусу³². Навесні 1434 р. Сеїд-Ахмед здобув Крим й прогнав з Криму Хаджі-Герая, який продовжував носити титул хана³³. Заволодівши Кримом, Сеїд-Ахмед почав винищувати конкурентів. Він оголосив Хаджі-Герая і всіх його родичів “ворогами держави” і наказав знищити всіх до одного³⁴. Йшлося про дуже близьких родичів з гілки Тука-Тимура. Тому кримська верхівка не захотіла бачити ханом Сеїд-Ахмеда. У 1437 р. розбитий і прогнаний Кучук-Мухаммедом, Сеїд-Ахмед відкочував на Поділля, звідки від 1438 р. нападав на українські землі: Львів (1442), Олесько, Белз, доходячи аж до Гродна (1444). Він вміло використовував боротьбу між претендентами на Велике Князівство Литовське, вдаючись до підтримки князя Свидригайла Ольгердовича³⁵.

Але кримська верхівка ще менше хотіла бачити своїм зверхником Кучук-Мухаммеда. Тому, порадившись, беї родів Ширин і Барин відправили посольство до великого князя Казимира. Кримські послы пояснили литовському правителю, що хочуть бачити своїм ханом Хаджі-Герая і просять відпустити його до Криму³⁶.

Коли Хаджі-Герай зі свитою добрався до Криму, більшість беїв та мурз присягнули йому на вірність, а литовський маршалок Радзивіл затвердив його від імені великого князя литовського Казимира Ягеллончика³⁷. Так у

²⁸ Гайворонский О. Повелители... – С. 16–17.

²⁹ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – С. 236–237.

³⁰ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – Москва, 2002. – С. 108–109.

³¹ Там же. – С. 108–110.

³² Urekli M. Kırım hanlığının kuruluşu ve

osmanlı himayesinde yükselişi. – Ankara, 1989. – С. 177, 181–182.

³³ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

³⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство... – С. 185–188.

³⁵ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

³⁶ Гайворонский О. Повелители... – С. 19.

³⁷ Халим Гирай Султан. Розовый куст... – С. 15.

1441 р. Хаджі-Герай вступив у місто Кирим (Солхат) – давню резиденцію його предків-емірів³⁸. В історії Криму відкрилася нова сторінка: колишній ординський улус став незалежною державою. Нерідко початок Кримського ханства датують 1443 р., коли Хаджі-Герай повністю закріпився в Криму, приборкавши всіх противників, і розпочав карбувати монети в Кирк-Ері (Чуфут-Кале). Значну роль у його утвердженні відіграла донька Тохтамиша – Джанике-хатун, яка після загибелі чоловіка – знаменитого еміра Єдигея – від 1420 р. тримала центральний Крим з Чуфут-Кале, перетворивши фортецю в опорну базу Хаджі-Герая. Хаджі-Герай збудував на її могилі дюрбе (мавзолей), який зберігся серед руїн Чуфут-Кале досі³⁹.

Тим часом на просторах Великого Улусу не втихала боротьба. Орда розпалася на чотири частини. Кучук-Мухаммед правив у Сараї, але його володіння танули на очах. Від імперії відколослася північна окраїна – Улут-Мухаммед перетворив її на незалежне Казанське ханство. У західних землях від Дону до Дністра правив Сеїд-Ахмед, якого вигнано з Криму і який вважав себе правителем усїєї Орди. 1452 р. Сеїд-Ахмед знову напав на українські землі, які обороняли дружини удільних волинських князів. Він спустошив території від Поділля до самого Львова. Зібравши трофеї, Сеїд-Ахмед відійшов назад. Хаджі-Герай несподівано напав на його стан, коли він з військом відпочивав на березі Дніпра, і розбив його⁴⁰.

Символом влади ординського хана була його кочова ставка – “ордобазар” з тронним шатром. Де б не перебував хан – у столиці чи в похідному таборі, “ордобазар” завжди подорожував з ним. Будь-який Чингізид, захопивши цю ставку, отримував разом з нею титул попередника⁴¹. Саме це і сталося на берегах Дніпра: прогнавши Сеїд-Ахмеда, Хаджі-Герай вступив до покинутого шатра і посів його місце. З цього моменту Хаджі-Герай вважався номінальним правителем усїєї Орди⁴². В Орді було прийнято, що кожний новий хан своїми наказами підтверджував привілеї попередників. Хаджі-Герая також довелося підписувати велику кількість документів. З них зберігся тільки один, але найважливіший⁴³.

Імперія Чингіз-хана, разом з Кримом та Кипчакським степом, завоювала майже всі східнослов'янські князівства. Хани Золотої Орди отримали ці землі у спадок, збирали з них данину і затверджували місцевих правителів. Але з часом, коли Золота Орда стала розпадатися, колишня залежність почала слабнути, а подекуди й взагалі зникати, як, наприклад, на українських землях, частина яких, зокрема королівство Русі, звільнилися від ординської залежності ще на початку XIV ст., а інші вивели з-під ординської влади литовські князі, чії українські князівства були інкорпоровані до складу багатонаціонального Великого Князівства Литовського⁴⁴. Однак Орда вважала ці землі своїми доти, поки хан Тохтамиш, який після розгрому 1395 р. переходувався у литовського князя Вітовта, не виписав на знак подяки особли-

³⁸ Халим Гирай Султан. Розовый култ... – С. 15.

³⁹ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 224–225.

⁴⁰ Там само. – С. 220–221.

⁴¹ Федоров-Давыдов Г. А. Общественный

строй Золотой Орды. – Москва 1973. – С. 63–65.

⁴² Гайворонский О. Повелители... – С. 23.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

вий ярлик, яким офіційно передав під владу Литовського князівства всі колишні володіння Орди на українських та білоруських землях⁴⁵. Цей ярлик, на прохання литовських послів, підтвердив і Хаджі-Герай.

Хаджі-Герай як перший правитель незалежного Криму був далекоглядним стратегом й умів вірно оцінити політичну ситуацію і згідно з цим скерувати свою діяльність. Це відіграло ключову роль у вирішенні завдання, яке поставив час: утвердження Криму як самостійної держави. Заслуга Хаджі-Герая у тому, що він відмовився від подальшої боротьби за престіл Великої Орди та зробив ставку на консолідацію саме Кримського ханства.

Зовнішня політика займала найважливіше місце в діяльності Хаджі-Герая, і це цілком закономірно. Серед багатьох причин, які привели до відділення Криму від агонізуючої Батиевої імперії, була і та, що тюркські жителі Кримського півострова виявилися значно більше, ніж їх прикаспійські та поволзькі брати, залученими до орбіти міжнародних відносин. На це вплинуло географічне розташування півострова, який з давніх часів слугував ареною зіткнення та переплетення зацікавлень найрізноманітніших держав і народів⁴⁶. Значення зовнішньополітичних зв'язків для Хаджі-Герая було тим більшим, що своїм сходженням на престіл він був зобов'язаний зарубіжній підтримці, зокрема, – великого литовського князя Вітовта⁴⁷. Якщо перший кримський хан справді народився і виріс у Литві, то можна стверджувати, що зі світом європейської міжнародної політики він мав по-знайомитися доволі рано.

Надзвичайно важливими в період становлення державності кримських татар стали стосунки з генуезькою Кафою. Така складна галузь державної політики, як зовнішня політика, не може обійтися без чітко визначеного курсу. Безсумнівно, його Хаджі Герай мав і він був спрямований на перетворення Криму на рівноправного й авторитетного учасника міжнародних відносин.

Відносини італійських колоній з Хаджі-Гераєм склалися непросто. Хан підозрював генуезців у незадоволенні з його приходу до влади. Вони ж були впевнені в намірах кримського правителя захопити та розорити Кафу. Щодо цього серед дослідників немає однозначного погляду. Олекса Гайворонський, наприклад, твердив, що навряд, чи хан дійсно хотів нанести збитків місту, від якого до його скарбниці надходив невичерпний потік золота і срібла⁴⁸. Інші автори вважають, що Хаджі-Герай, прийшовши до влади, приступив до консолідації ханства, шлях до чого бачив, зокрема, у витісненні з Криму генуезців⁴⁹. Найвірогіднішим перший варіант. За правління Хаджі-Герая Орда ще не хотіла визнавати незалежності кримського правителя. Навряд чи хан був зацікавлений у відкритті південного фронту в той час, коли становище на півночі було ще дуже нестабільним. Водночас

№ 1(29). – С. 39.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 457–462.

⁴⁷ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда... – С. 420.

⁴⁶ Гайворонский А. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуезской Кафы // Qasevet. – Бахчисарай, 2002. –

⁴⁸ Гайворонский О. Повелители... – С. 23.

⁴⁹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С. 144.

хан не втрачав можливості нагадати своїм сусідам, хто в домі господар. Це він робив для того, аби утримати їх від політичних авантюр⁵⁰, тобто підтримки інших Чингізидів.

Задля цього Хаджі-Герай час від часу посилав до Кафи з “дружніми візитами” родичів, яким генуезці, згідно зі звичаєм, зобов’язані були вручити дорогі подарунки. До міста декілька разів приїжджала мати Хаджі-Герая – причому, як повідомляли очевидці, вона залишилася незадоволеною тим, що під час другого візиту дарунки були скромнішими, ніж першого разу⁵¹. У місті побував й один із синів хана, якого батько спеціально вбрав в одяг бідняка, щоб генуезці за свій рахунок забезпечили гостя дорогим вбранням. Подібні візити до генуезького консула були справжнім розоренням для кафінської скарбниці, але відмовити родичам могутнього сусіда у гостинності вони не сміли⁵². Така владна поведінка хана виявилась дієвим засобом: генуезька влада під страхом великого штрафу заборонила своїм підданим не тільки втручатися у внутрішні справи ханства, а й навіть говорити з ханськими послами без дозволу консула⁵³.

Влітку 1454 р. на морському горизонті Кафи з’явилася турецька ескадра з 56 кораблів. Очолював її капудан Демір-ка’я. Подемонструвавши біля Керчі, османські кораблі повернули в сторону Кафи. Це дуже занепокоїло генуезців. Їх хвилювання збільшилися, коли пішли чутки, що командир турецької ескадри відіслав послів до Хаджі-Герая і домовився разом з ним взяти Кафу⁵⁴. Увечері наступного дня до міста підійшов озброєний загін, який намагався прорватися до Кафи. Атака була відбита і тоді турецька ескадра підійшла ближче до міських мурів, очевидно, щоб провести вирішальний наступ⁵⁵. Невідомо чим все могло закінчитися, якби на третій день зі степу не вийшов Хаджі-Герай із шеститисячним військом. Хан вступив у переговори з командиром турецької ескадри. Наступного дня османи, взявши провіант, відступили від Кафи⁵⁶. Після інциденту Хаджі-Герай запропонував генуезцям укласти з ним союз, на який вони погодилися. При цьому хан отримав з кафінської скарбниці одноразово 125 кілограмів срібла, а також була підвищена на 150 аспрів у день звичайна виплата кримському правителю⁵⁷. Багато дослідників вважають, що турки прийшли до Криму на запрошення самого хана. Віктор Гейд стверджував, що Хаджі-Герай від самого початку оголосив війну Кафі та уклав з Туреччиною союз проти неї⁵⁸. Аналогічної ж думки притримуються такі дослідники, як Михайло Волков⁵⁹,

⁵⁰ Гайворонский А. К вопросу... – С. 35.

⁵¹ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодальная Таврика. – Киев, 1974. – С. 201.

⁵² Там же. С. 203.

⁵³ Юргевич В. Устав для генуезских колоний на Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 739–740.

⁵⁴ Колли Л. П. Хаджи-Гирей и его политика // Известия Таврической ученой

архивной комиссии. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 126.

⁵⁵ Гайворонский А. К вопросу... – С. 35.

⁵⁶ Колли Л. П. Хаджи-Гирей... – С. 123–132.

⁵⁷ Данилова Э. В. Каффа... – С. 211.

⁵⁸ Гейд В. История торговли Востока в средние века // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1915. – № 52. – С. 137.

⁵⁹ Волков М. Четыре года города Кафы: 1453, 1454, 1455, 1456 // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 11–144.

Євген Зєвакін та Микола Пенчко⁶⁰. Володимир Возгрін вважав, що укладення союзу відбулося після прибуття турецької ескадри до Криму⁶¹. На противагу, Василь Смірнов стверджував, що випадкова поява турецьких військ дала хану зручний привід для того, аби налякати Кафу і змусити виплатити йому велику суму⁶². Людвіг Коллі як аргумент існування подібного кримсько-османського союзу висловив думку про намір Хаджі-Герая позбутися сусідства християн⁶³. Але у внутрішній та зовнішньополітичній діяльності хана важко знайти приклади вчинків, мотивованих міркуваннями релігійної нетерпимості⁶⁴.

Для міст Кримського ханства, як старих, так і нових, однонаціональність не характерна. Навіть в Ескі-Юрті, одному з центрів кримського ісламізму, населення вже в наприкінці XIII ст. було поліетнічним⁶⁵. Окрім вірмен, грузинів, греків, генуезців, тут мешкали юдеї, черкеси, п'ятигорці, цигани. Від кінця XV – початку XVI ст. стрімко почало зростати за рахунок ясиру (переважно жінок) слов'янське населення. Якщо ж жінки практично відразу інтегрувалися до татарського етносу, то чоловіки незабаром утворили цілі села вихідців як з України, так і Росії.

Загальна чисельність населення Кримського ханства не встановлена. Власне про татарську його частину можна сказати наступне: кримські війська налічували від 15 до 100 тисяч⁶⁶. Найбільший зафіксований джерелами склад – 250 тисяч⁶⁷, але це, зрозуміло, перебільшення. Реальнішою виглядає цифра до 100 тисяч. Враховуючи, що сюди входили всі чоловіки, здатні носити зброю у віці між 18 та 60 роками, загальне число татар у цей період могло сягати до 300 тисяч. Усі інші етнічні групи сумарно навряд чи перевищували 100 тисяч. Переважна більшість з них (греки, готи, алани, вірмени, грузини, генуезці, венеційці, слов'яни) була християнами, решта (караїми, жиди, черкеси, п'ятигорці, цигани) – дотримувалися інших релігій. Степові алани та різні тюркомовні відлами стали мусульманами й інтегрувалися до кримськотатарського етносу⁶⁸.

Взаємовпливи різних етнічних груп відображалися і на культурному рівні. Дуже корисною виявилася економічна співпраця татар з італійцями, які привезли до Криму новітню сільськогосподарську технологію, а також нові методи перероблення сільськогосподарської продукції⁶⁹. Щобільше,

⁶⁰ Зєвакин Е. С., Пенчко Н. А. Из истории социальных отношений в генуезских колониях в Северном Причерноморье в XV в. // Исторические записки. – Москва, 1940. – Вып. 7. – С. 138.

⁶¹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 146.

⁶² Смирнов В. Д. Крымское ханство... – С. 127.

⁶³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей и его политика. – С. 122.

⁶⁴ Гайворонский А. К вопросу... – С. 43.

⁶⁵ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 134.

⁶⁶ Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герей и его вассалы // Ученые записки Московского государственного университета. – Москва, 1940. – Вып. 61. – С. 43.

⁶⁷ Инальчик Х. Хан и племенная аристократия: Крымское ханство под управлением Сахиб-Гирея // Панорама-Форум. – 1995. – № 3. – С. 73–74.

⁶⁸ Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. – Біла Церква, 2009. – С. 191–197.

⁶⁹ Лашков Ф. Ф. Исторические очерки крымско-татарского землевладения. – Симферополь, 1991. – С. 29.

генуезці економічно заохочували походи татар за ясирем, який вони дешево скуповували від “постачальників”, а потім з великою вигодою продавали за Босфором⁷⁰.

Але співіснування такого дивовижного навіть для наших часів конгломерату різноетнічних поліконфесійних масивів було б неможливим без віротерпимості татарського населення, також поліетнічного (процес інтеграції кримськотатарського етносу ще не був завершений), але мало спільну релігію. Зазначена риса різко виділяє кримських татар з усього ісламського світу. Це була, за словами радянських вчених, “дивовижна навіть для сунітів віротерпимість”⁷¹ – продовженням віротерпимості язичників-монголів часів Чингіз-хана і його перших спадкоємців. Наприклад, відомо, що Успенський монастир, розташований недалеко від Бахчисарая, користувався не тільки матеріальною підтримкою ханів, а й “авторитетом серед татар”⁷². Інший монастир, Георгіївський (мис Фіолент), безперешкодно функціонував, з невеликою перервою, понад тисячу років (890–1920-ті роки). У Кафі в дотурецький період поряд з мечетями і медресе височили бані 17 католицьких храмів і двох монастирів з латинськими школами при них, грецькі храми та монастирі, вірменські, руські церкви, юдейські та караїмські синагоги і т.д.⁷³

Католицькі монастирі в Криму виконували роль центрів християнської місії: тут посланці Європи вивчали мови, звичаї, культуру Сходу для того, щоб відбути як місіонери до далеких країн Азіатського континенту. З іншого боку, на відміну від мусульманських країн, в Криму ніколи не могли скластися військово-релігійні групи і цілі ордени на зразок муттавіїв (мусульман-добровольців), гази (борців за віру) і т. п., які зазвичай утворювали цілі прошарки населення. Ці ордени вороже ставилися до чужинців. Ніколи не було в Криму й прихильників поширеної на Сході ідеї священної війни (джихаду), який складав головну опору мусульманських правителів у їх походах. Кримські хани виступали суто військовими вождями – не ідеологічними⁷⁴.

Після описаного епізоду 1454 р. і до самого кінця правління Хаджі-Герая у 1466 р. відносини Кримського ханства й генуезьких володінь не відзначені якимись яскравими подіями.

У 1465 р. до Хаджі-Герая прибули послы від папи Павла II та імператора Фрідріха III, які збирали антиосманський альянс. Хан вислухав гостей і сказав, що остаточне рішення залишається за його союзником і покровителем Казимиром: якщо він виступить проти османів, то Хаджі-Герай встане поруч з ним⁷⁵. Тоді посольство відбуло до польського короля. Він спершу теж погодився із запропонованим планом, однак так і наважився розпочати небезпечну війну з Туреччиною.

Наскільки б не виявилася важливою тема, яку підняли європейці, увага Хаджі-Герая в той час була привернута до іншої події, що відбулася за декілька днів до приїзду папських послів. Перемога Хаджі-Герая над Сеїд-

⁷⁰ Данилова Э. В. Каффа... – С. 113–116.

⁷¹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 134.

⁷² Фадеева Т. М. По горному Крыму. – Москва, 1987. – С. 82.

⁷³ Якобсон А. Л. Крым в средние века. – Москва, 1973. – С. 124.

⁷⁴ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 135.

⁷⁵ Гайворонский О. Повелители... – С. 29.

Ахмедом у 1452 р. не позбавила Крим загрози зі сторони ординських ханів: хоча кримський правитель і заволодів західним крилом улусу Бату, його східна частина, від Дону до Уралу, все ще залишалась під владою ворожого Кучук-Мухаммеда. У 1459 р. Кучук-Мухаммед помер і за трон почали змагатися два його сини: Ахмед та Махмуд. Переможцем став Махмуд, але Ахмед не збирався миритися зі своєю поразкою⁷⁶.

1465 р. Махмуд зібрав усе підвладне йому військо та пішов походом. У серпні орда встала на Дону, звідкіля був відкритий шлях на Московію, литовську Україну та Крим. Хаджі-Герая не став чекати, поки ворог вирішить на кого скерувати свій удар, – він сам вийшов з армією до Дону та вдарив першим. З цієї битви Хаджі-Герая вийшов переможцем. Махмуд повернув до Сараю, але звідти його прогнав брат Ахмед. Тоді скинутий правитель сховався у місті Хаджі-Тархан поблизу гирла Волги⁷⁷ (згодом тут утворено Хаджі-Тарханське, тобто Астраханське ханство).

Ця перемога стала вершиною досягнень Хаджі-Герая – він взяв верх над сарайським ханом, але так і не зміг скористатися плодами своєї слави.

У серпні 1466 р. перший хан незалежної Кримської держави Хаджі-Герая помер, причому ходили чутки, що його отруєно⁷⁸. Хана поховано в Салачікському мавзолеї. Можна стверджувати, що належна оцінка його діяльності ще потребує докладного дослідження

Кримський інженерно-педагогічний університет

⁷⁶ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – С. 264.

⁷⁷ Там же. – С. 265.

⁷⁸ Гайворонский О. Повелители... – С. 30.

Ярослав ЛИСЕЙКО

МІГРАЦІЯ РУСЬКИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН ІЗ СЯНОЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТОЛІТТЯ

У першій половині XV ст. у Сяноцькій землі, найраніше з територій королівства Русі включеній до складу Польщі, продовжувалися динамічні міграційні процеси, викликані заселенням цього краю, найбільший розмах якого припав на другу половину XIV – початок XV ст. Цей процес потягнув за собою міграцію з польських, німецьких, чеських та угорських земель. Він супроводжувався утворенням нової верстви землевласників, збільшенням чисельності населення, а також заснуванням ряду нових поселень і локації на німецькому праві давніших сіл.

Міграційно-осадничі процеси стимулювали й водночас регулювали нові володарі відразу після захоплення цих теренів. Одним з наслідків такої політики стало утворення у Сяноцькій землі шляхетської верстви. Початки більшості місцевих шляхетських родин сягають другої половини XIV – початку XV ст. Саме тоді Казимир III, Володислав Опольський, Владислав Ягайло роздавали маєтності прийшлій шляхті або підтверджували місцевим боярам права на володіння тими чи іншими маєтками. Поміж строкатого етнічного загалу землевласників другої половини XIV – першої половини XV ст. виділяється немало руських родин. В окремих випадках прослідковується їхнє волоське походження, як, наприклад, Тарнавських, проте ряд родин уже в перших писемних згадках виступають добре й давно осілими, з розгалуженими родовими зв'язками і чисельною родовою репрезентацією.

Однак, якщо у Сяноччині поступово зростало число землевласників немісцевого походження, то в контексті згаданих міграційних процесів дивним видається той факт, що немало шляхетських родин руського походження упродовж першої половини XV ст. розпродали свої маєтності та мігрували поза межі Сяноцької землі.

Проблематики міграційних процесів після захоплення земель галицької спадщини Казимиром III в історіографії частково торкалися Владислав Кухарський, Павло Дембковський, Генрік Пашкевіч¹. Найдокладніше

¹ *Kucharski W.* Sanok i Sanocka ziemia w dobie Piastów i Jagiellonów. – Lwów, 1906. – S. 61–63; *Dąbkowski P.* Wędrowni rodzin szlacheckich. Karta dziejów szlachty halickiej //

Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. – Lwów, 1925. – T. I. – S. 45; *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 255–258, 265–266.

процеси міграції на терени Сяноцької землі вивчав Адам Фастнахт². Із сучасних авторів до цієї проблеми вдавалися Єжи Сперка, Анжей Янечек³. Усі вони досліджували міграцію населення до Галичини із заходу, що, як історичне явище, було одним з визначальних чинників демографічних та етнополітичних трансформацій на західноукраїнських землях за умов другої половини XIV – першої половини XV ст. Однак тогочасні міграційні процеси не виступали такими однобічними, як видається на перший погляд. Адже мала місце не тільки міграція населення до Галичини, а й переселення вже осілого елементу далі на схід, або в окремі землі та повіти Руського воєводства. До цих не так добре проаналізованих напрямків міграції свого часу привернули увагу Богдан Барвінський та Людвік Виростек. Вивчаючи історію окремих шляхетських родин, вони спробували виявити причини продажу маєтків та подальшого переселення шляхти⁴. Зокрема, Л. Виростек виділив феномен виходу руських шляхетських родин поза Сяноччину, пояснюючи його переселенськими процесами, які перекинулися на територію Поділля, і потребою забезпечення цих теренів військовим людом⁵.

Проблема переселення руської шляхти поза межі Сяноччини потребує докладнішого вивчення і з'ясування комплексу можливих причин, які примусили місцеві шляхетські родини покинути у першій половині XV ст. Сяноцьку землю. Явище розпродання маєтностей робиться очевидним на тлі загальної чисельності осілих шляхетських родів станом на середину XV ст., а також у порівнянні з аналогічними фактами продажу маєтностей та міграцій родин неруського походження у першій половині XV ст. Отож, за нашими підрахунками, станом на середину XV ст. Сяноцьку землю населяло близько 45 шляхетських родів-землевласників. Упродовж першої половини XV ст. своїх маєтностей позбулося 9 родин, яким тільки з певними застереженнями, як Пельвельським, можна приписати неруське походження. У підсумку виходить чимала цифра – 20 % від загальної кількості родів, що володіли земельною власністю у Сяноччині станом на середину XV ст. Водночас з першої половини XV ст. практично відсутні приклади такого продажу та міграції із Сяноччини родин неруського походження. Встановлено тільки обмін села Небецани, власником якого був Микола Миколайович Пстровський, на село Сколишин у сусідньому Бецькому повіті Краківського воєводства в 1430 р.⁶, а також

²Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w 1340–1650. – Wrocław, 1962. – S. 189–226.

³Sperka J. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 278–301; Janeczek A. Między sobą. Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV–XV w. // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 37–55.

⁴Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів,

1930. – Т. 100, ч. 2. – С. 70–73; Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. – Kraków, 1932. – Т. 11 – R. 1931/2. – S. 48–49.

⁵Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... – S. 145.

⁶Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego (далі – AGZ) / Wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1886. – Т. 11. – S. 419.

продаж у 1439 р. містечка Заршина з прилеглим до нього селом Довге, які належали Янові Козегловському⁷.

Для того, аби з'ясувати обставини та причини продажу маєтків і подальшої міграції руських боярсько-шляхетських родин із Сяноцької землі у першій половині XV ст., наведемо доступні джерельні відомості до історії поодиноких родів Сяноцької землі:

Зем'яни з Вітрилова. У 1424 р. рід репрезентували брати Влодко та Гринь⁸. Згодом маємо справу з Ходором та Павлом, які, очевидно, були їх молодшими братами. Крім того, вони, правдоподібно, доводилися братами також Антошу та Івану Дзаткові – зем'янам з Кінського⁹. Останні проживали в Кінському, однак володіли частками у Вітрилові. Крім них, стикаємося з особою шляхетного Олександра з Вітрилова, учасника судового процесу 1425 р. про нагану шляхетства¹⁰. До 1431 р. він продав свою частку в селі. Інші зем'яни з Вітрилова також відпродали свої долі. Процес продажу розпочався 1424 р., коли частки маєтку відступили Матвієві зі Збоїськ, і тривав, супроводжуючись конфліктами, до 1440 р.¹¹

Зем'яни з Гочева. Очевидно, представники даної родини були вихідцями з руського боярства, які зуміли утримати свої високі суспільні позиції в системі нової влади та адміністрації. Яцько Русин (1376–1407) і його брати Юрій (до † 1407) та Іванко (1376–1388) були власниками сіл Терпишова, Гочева та Загочев'я. У 1407 р. Владислав Ягайло за виявлену вірність підтвердив Яцькові та його племіннику Дмитру право володіння селами Гочевом та Загочев'ям¹². Як впливає з цього документа, маєток Гочевські отримали ще від попередників Ягайла за військову службу, на яку вони споряджали двох списників та трьох лучників. Про доволі помітне становище роду свідчить те, що упродовж 1386–1388 рр. сяноцьким суддею був Іванко з Гочева, а згодом, у 1400–1407 рр., цей пост посідав Яцько Русин¹³.

Поступово гочевських зем'ян із їхніх володінь витіснили Бали, які вже на 1407 р. володіли Терпишовом, а перед 1435 р. стали дідами Гочева та Загочев'я¹⁴. За яких саме обставин пани з Гочева позбулися своїх маєтностей – не з'ясовано.

Зем'яни з Кінського. Власники Кінського були доволі заможним родом, на початок XV ст. добре осілим, володіли селами Кінським, Ясенем та часткою маєтку у Вітрилові¹⁵. Однак уже до середини століття вони розпродали свої володіння. Перший відомий представник роду – Іван Дзатко з Ясеня продав у 1424 р. Матвієві зі Збоїськ свої частки в Ясені та Кінському¹⁶.

⁷ Ibidem. – Nr 1146–1150.

⁸ Ibidem. – Nr 17, 26.

⁹ Ibidem. – Nr 64, 77, 102, 117–118.

¹⁰ Ibidem. – Nr 159.

¹¹ Ibidem. – Nr 26, 551, 1165, 1270, 1299, 1272.

¹² Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasio-wa. – Wrocław, 1974. – Cz. 6: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat

1386–1417. – Nr 1707.

¹³ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław etc., 1987. – S. 285.

¹⁴ *Fastnacht* A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. – Brzozów, 1991. – Cz. 1. – S. 151.

¹⁵ Ibidem. – Brzozów etc., 1998. – Cz. 2. – S. 65–66.

¹⁶ AGZ. – Nr 74.

Зафіксований того ж року його брат Антош, крім частки в Кінському, володів також долею у Вітрилові. Ще з одним співвласником села – Гонком стикаємося у 1429 р. Того ж року Матвій зі Збоїськ пообіцяв винагороду Гонку, якщо той покине село Кінське¹⁷. Очевидно, на продаж села Іванові Дзатку 1424 р. не дали згоди інші господарі Кінського. Можливо, вони відмовилися продавати свої частини, що спровокувало конфлікт з новим співвласником села. Через майже десять років, у 1433 р. брати Антош та Іван Дзатко разом із синами заставили на 8 років чверть свого маєтку у селах Вітрилові та Кінському, при цьому застерігши, однак, за собою обов'язок несення військової служби¹⁸.

Нащадки Антоша та Івана Дзатка розпродали батьківські маєтки. Спершу, у 1439 р. Мал Антошович з Вітрилова продав сяноцькому каштеляну Петру Смолицькому половину маєтку у Вітрилові та Кінському. Наступного, 1440 р. той же Мал, а також Левко Дзаткович, Духна, донька Антоша, та Уда, донька Гриня, відпродали Георгію Матіяшовичу з Гумниськ половину Вітрилова та Кінського. Ще через рік Георгій Матіяшович перепродав Вітрилів та Кінське зі солтиством якомусь Миколаю Храпкові, зобов'язуючись звільнити його від претензій синів Дзатка – Петра і Ганка¹⁹. Цей факт вказує, що продаж маєтку зем'янами з Кінського станом на той час ще не був остаточно вирішеним.

Згодом із зем'янами з Кінського стикаємося у 1442 р., коли Георгій з Гумниськ зобов'язався повернути 30 гривень Станові, сину Дзатка (Дешка), які належали йому як спадок у Кінському²⁰. На цьому завершився процес продажу Кінського.

Зем'яни з Марковиць. Перші згадки про панів з Марковиць відносяться до 1376 р. і пов'язані з Албиськом з Марковиць²¹. Через півстоліття, у 1424 р., король Владислав Ягайло надав Александру, Петру та Іванку з Марковиць пустку Монастир у Самбірському повіті²². Ще до того, в 1420 р., Александр з Марковиць продав за 50 гривень половину Марковиць сяноцьким шляхтичам Клеменсу і Павлу Победенським. Наступні згадки про марковицьких зем'ян також пов'язані з продажем маєтку: у 1425 р. шляхетні Іван, Микола, Щогнів, Захарій, Добко Костировичі відступили їм частку села з дворцем. У 1428 р. свою долю маєтку Победенським допродав Петро Звіско²³. Після цього зем'яни з Марковиць перенеслися до володінь набутих у Самбірському повіті²⁴.

Зем'яни з Пельні. У 1387 р. король Владислав надав ленним правом Миколі Скалці село Пельню (Пелвель) і Заблотичі²⁵. П. Дембковський однозначно вказував на руське походження роду²⁶, однак напевне цього ствердити не можна, зважаючи на досить раннє вживання Пельвельськими польських імен

¹⁷ AGZ. – Nr 64, 77, 332.

¹⁸ Ibidem. – Nr 551.

¹⁹ Ibidem. – Nr 1165, 1270, 1340.

²⁰ Ibidem. – Nr 1567.

²¹ *Fastnacht A. Słownik...* – Cz. 2. – S. 137.

²² *Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasio-wa. – Wrocław, 1975. – Cz. 7: Dokumenty*

króla Władysława Jagiełły z lat 1418–1434. – Nr 1973.

²³ *Fastnacht A. Słownik...* – Cz. 2. – S. 137.

²⁴ *Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...* – S. 49.

²⁵ *Zbiór dokumentów małopolskich. – Cz. 6. – Nr 1530.*

²⁶ *Dąbkowski P. Szkice z życia szlachty sa-nockiej w XV stuleciu. – Lwów, 1923. – S. 21.*

(таких як Келіян, Прецлав чи Ельжбета), а також у зв'язку з тим, що Пельвельські, крім сяноцьких маєтностей, могли бути власниками села Буржина, яке знаходилося неподалік від східної границі Краківського воєводства. На користь останнього припущення вказує епізодичне вживання окремими представникам роду відповідного власницького іменування Буржинських²⁷. Отже, неможливо однозначно вказати на руське чи польське походження Пельвельських, однак вони, за схожих з іншими руськими родами Сяноцької землі обставин, у першій половині XV ст. позбулися свого родового маєтку.

Із родом Пельвельських тісно пов'язані Смолицькі та Варовські. Усі вони походили від спільного предка, яким, очевидно, якраз і був Микола Скалка. Починаючи від 20-х років XV ст., застаємо двох представників роду Пельвельських – Миколу та Івана з Пельні²⁸. Поважне становище в Сяноцькій землі посідав Микола з Пельні (1412–1462), іноді іменований в актах Буржинським. Службову кар'єру він почав з уряду сяноцького підсудка (1435–1439), а згодом, у 1440–1462 рр., урядував на посаді сяноцького земського судді²⁹. У наступному поколінні рід репрезентували сини Миколи Пельвельського – Петро (1429–1430) і Яків (1448–1450), а також син Івана Пельвельського Келіян³⁰.

Імовірно, скрутне майнове становище змусило Івана та Келіяна Пельвельських упродовж 30-х та 40-х років здійснити ряд застав свого маєтку близьким родичам – Смолицьким і Варовським, а також Балам і Чешикам. Це, зрештою, привело до поступового розпродавництва маєтку³¹. До середини XV ст. Пельнею, своєю основною маєтністю, Пельвельські вже не володіли. Надалі власницьке іменування Пельвельських спорадично використовували нові дідиці Пельні, зокрема Станіслав Заршинський і Мартин Смолицький. Колишні ж власники села, радше, мігрували поза межі Сяноччини.

Зем'яни з Чашина. Перші згадки про чашинських зем'ян відносяться до 1423 р. і пов'язані з іменем Іванка Чашинського³². Уже наступного року Іванко Чашинський за 500 гривень продав Чашин сяноцьким шляхтичам Миколі і Стешку Тарнавським³³. Крім цієї маєтності, Іванко продав Тарнавським за 400 гривень також села Незвиська, Гарасимів, Зивачів і Підвербці в Коропецькому повіті Галицької землі³⁴. Отож, І. Чашинський був доволі заможним землевласником. Дискусійним залишається питання, який майновий комплекс – первісна власність Чашинського. Найправдоподібніше, це сяноцький маєток. Село Чашин краще розбудоване і розвинуте на момент продажу, про що свідчить його вартість у 500 гривень, у той час як 4 села в Коропецькому повіті продано лише за 400 гривень. Очевидно, цей майновий комплекс здобуто за якісь військові заслуги перед королем.

Долинські. Рід відносився до гербової спільноти Драго-Сасів³⁵. Першим зафіксованим його представником є Ясь Долинський. Набагато

²⁷ AGZ. – Nr 3470, 3499.

²⁸ Ibidem. – Nr 174, 264, 385, 632, 1445.

²⁹ Urzędnicy województwa ruskiego... – S. 279, 286.

³⁰ *Fastnacht* A. Słownik... – Kraków, 2002. – Cz. 3. – S. 29-30.

³¹ AGZ. – Nr 1516, 1690, 1691, 2050, 2051, 2123.

³² Ibidem. – Nr 1, 16, 23, 39, 54.

³³ Ibidem. – Nr 63.

³⁴ Ibidem. – Nr 54.

³⁵ *Boniecki* A. Herbarz polski. – Warszawa, 1901. – T. 4. – S. 349.

більше відомостей маємо про його сина – Івана Долинського (1433 – † до 1471)³⁶. Родовий маєток І. Долинський розширив у 1441 р. за рахунок придбання від Миколая Кміти сіл Рушельчиць, Ісканя і Руського Дубецька³⁷. Однак, уже в 1463 р. він був змушений повернути ці села Кмітам, які викупили їх, користаючи з права близькості до маєтку³⁸. Урядову кар'єру І. Долинський розпочав у сусідній Перемишльській землі. Спершу він урядовав як коморник перемишльського земського суду, згодом посів становище підстарости. Черговим щаблем кар'єри став уряд перемишльського хорунжого (1454–1467), а піком кар'єри І. Долинського виявилася посада перемишльського земського судді (1468–1469)³⁹.

Десь між 1440 і 1441 рр. І. Долинський продав своє родове гніздо у Сяноцькій землі Петру Ритаровському, після чого переселився до Перемишльської землі, де в той час будував свою кар'єру⁴⁰. Упродовж 50–60-х років І. Долинський купив кілька сіл у Перемишльській землі – Коритники, Биличі, Новосельці, Тулиголови⁴¹. Власне цей крок і дозволив йому посісти місцеві земські уряди. Тож його переселення спричинило здобуття урядової посади та подальший аванс в урядничій ієрархії Перемишльської землі.

Попелі. Отчинним володінням Попелів і їхнім родовим гніздом у Сяноччині було село Підляшшя. Крім цього, вони мали маєтності в Перемишльщині на межі Самбірського й Дрогобицького повітів⁴². У 1427 р. Попелі отримали даровизну від короля Ягайла в Дрогобицькому повіті⁴³. Одразу ж після цього вони почали розпродавати сяноцькі маєтності місцевому шляхетському роду Юрковицьких. Спершу, 1427 р., вони продали Пельці Юрковицькому третю частину села Підляшшя⁴⁴. Врешті, 1431 р. представники родини продали Підляшшя Юрковицьким, а самі мігрували до Перемишльської землі⁴⁵. Однією з можливих причин продажу могла стати заборгованість перед Юрковицькими⁴⁶. Показовою є багатолюдність Попелів уже станом на першу третину XV ст., що на той час не було притаманним шляхетському середовищу Сяноцької землі. Так, на першу третину XV ст. рід репрезентували брати Іванко, Яків, Ходор і Філь Попелі, а також їх численне чоловіче потомство⁴⁷.

Яблоницькі. Рід належав до гербової спільноти Сасів⁴⁸. Землеволодіння Яблоницьких у Сяноцькій землі обмежувалося селом Яблониця Руська⁴⁹. Владислав Опольський у 1373 р. надав його Прибиславу, сину Фаля з Ленчицької землі, передбачивши умову військової служби⁵⁰. Упродовж

³⁶ AGZ. – Nr 88, 113, 317, 549,

³⁷ Ibidem. – Nr 1343.

³⁸ Ibidem. – Nr 3, 4, 49, 50.

³⁹ Urzędniczy województwa ruskiego. – S. 195, 231.

⁴⁰ AGZ. – Nr 1277, 1338.

⁴¹ Пашин С. Перемишльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – С. 134.

⁴² Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... –

S. 48–51.

⁴³ Ibidem. – S. 48–49.

⁴⁴ AGZ. – Nr 214.

⁴⁵ Ibidem. – Nr 290.

⁴⁶ Барвінський Б. Конашевичі... – С. 70–73.

⁴⁷ AGZ. – Nr 46, 50, 68, 114, 214.

⁴⁸ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... – S. 53.

⁴⁹ AGZ. – Nr 161, 164.

⁵⁰ Fastnacht A. Słownik... – Cz. 2. – S. 21.

наступної більш ніж чверті століття згадки про дідичів Яблониці відсутні. Очевидно, за цей час господар змінився, оскільки вже від 1404 р. фігурують нові власники-русини, на що вказують характерні імена Кость, Василь, Ігнат, Янко, Ходко⁵¹. Відкритим залишається питання, як вони отримали у власність Яблоницю і коли це відбулося. Можливо, мало місце повторне надання села у зв'язку з тим, що попередні власники не залишили нащадків, а, можливо, вони володіли цим селом ще раніше, однак не змогли відстояти свої права у системі нових владних та правових координат. 1425 р. Яблоницькі отримали даровизну від короля Владислава у Самбірському повіті й мігрували до нових маєтностей⁵². Після ряду застав сяноцького маєтку Смолицьким, а згодом Тарнавським⁵³, на початку 40-х років Яблониця продана Тарнавським⁵⁴. Невдовзі, у 1444 р., Яблоницькі спробували викупити село, однак не змогли внести необхідної суми, тож воно залишилося за Тарнавськими, а згодом перейшло як посаг до Деденських⁵⁵. У Самбірському повіті Яблоницькі володіли селом Блажів, від чого згодом почали використовувати нове власницьке іменування Блажівські⁵⁶.

Так, до середини XV ст. маєтності у Сяноцькій землі продали 9 шляхетських родів руського походження. Однією з можливих причин продажу та подальшої міграції цих родин могла бути перенаселеність Сяноцької землі. Оскільки Сяноччину найраніше з-поміж усіх західноукраїнських регіонів загарбав Казимир III й упродовж другої половини XIV ст. вона безперервно знаходилася у різних володарів, міграційні процеси та колонізація розпочалися тут найраніше й проходили за сприятливих умов – адже королівська влада була зацікавлена у захисті даної ділянки пограниччя через щільне заселення її військово-службовим людом. У результаті до середини XV ст. Сяноччина стала однією з найгустіше заселених українських земель. Очевидно, за нових умов давні місцеві боярські роди не могли ефективно вести господарство, перебуваючи у тісному сусідстві з іншими землевласниками, і мігрували в менш густо заселені землі на схід від Сяноччини. На користь даного припущення свідчить той факт, що у кількох відомих випадках мала місце міграція до Перемишльської землі, а саме її східної частини, як це бачимо з власниками Яблониці, Марковиць чи Попелями. Завдяки отриманим привілеям вони переселилися до своїх нових, мабуть, просторіших, однак ще не так добре освоєних володінь. До Перемишльської землі мігрували також Долинські, однак це переміщення пов'язане насамперед з кар'єрним авансом, а не нестачею землі.

Спільним фактором міграції багатьох руських шляхетських родів виступає фінансовий аспект – у ряді випадків продажу маєтку передували його застави. Сяноцьке руське зем'янство, намагаючись вести господарство за нових соціально-економічних умов, було змушене вдаватися до грошових позик. Необхідні гроші вони отримували від своїх підприємливіших сусідів. Так,

⁵¹ Zbiór dokumentów małopolskich. – Cz. 7. – Nr 9.

⁵² *Fastnacht A. Słownik...* – Cz. 2. – S. 21.

⁵³ AGZ. – Nr 164, 712.

⁵⁴ *Ibidem.* – Nr 1807.

⁵⁵ *Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...* – S. 53–54.

⁵⁶ *Ibidem.*

зем'яни з Кінського і Вітрилова упродовж 1424–1425 рр. згадувалися як боржники Матяша зі Збоїськ⁵⁷. Врешті, у 1440 р. дідичем Кінського і Вітрилова став син Матяша зі Збоїськ Георгій⁵⁸. Продажу Підляшшя Попелів також передували застави села майбутнім новим власникам – Юрковицьким, а продажу села Пельні Балам – застави на користь останніх шляхтичів Пельвельських⁵⁹. Позики практикували зем'яни з Яблониці, однак не Тарнавським, що згодом стали власниками села, а сяноцьким міщанам та Петру Смолицькому⁶⁰.

На тлі господарської діяльності інших шляхетських родів Сяноцької землі позики руської шляхти не виглядали чимось надзвичайним. Застави маєтків у першій половині XV ст. практикували чимало родин, навіть таких заможних, як Тарнавські, що тільки в першій половині XV ст. 11 разів були позвані до суду з приводу несплати боргів або у зв'язку із заставами маєтків⁶¹. Це не завадило їм закріпитися у Сяноччині на позиціях заможної шляхетської родини.

Правдоподібним видається припущення, що застави, відомі у названих випадках, були наслідком домовленості про майбутній продаж маєтку. Це виглядає імовірним на тлі того факту, що до поширення дії Єдлинського привілею на Руське воєводство у 1434 р. продаж маєтків був ускладнений відповідними заборонами, які чітко вказувалися у надавчих привілеях. Отримавши привілей на землеволодіння у Сяноцькій землі, особа та її нащадки мали проживати у цьому краї, продаж здійснювався лише з дозволу короля⁶². Те, що королівський дозвіл на продаж маєтку був необхідною умовою проведення трансакції, видно із наступного випадку. У 1455 р. Микола Радван купував від зем'ян з Лодині їхній родовий маєток з умовою, що стане власником села лише тоді, коли матиме дозвіл короля. У разі, якщо Радван не одержав би такої згоди, Лодинські зобов'язувалися повернути йому гроші. Якщо ж на цей момент вони не зможуть повернути кошти, то М. Радван здобував право тримати маєток до сплати боргу⁶³. Виходячи з цього припущення, застави, які на декілька років випереджували продаж маєтку Попелів, відображали певні домовленості між покупцем і продавцем. Маєток продано з дозволу короля у 1431 р.⁶⁴

Серед причин міграції варто взяти під увагу й можливу дію політичних факторів. Л. Виростек, який розглядав сяноцькі руські роди у сукупності не за етнічною ознакою, а належністю до гербової спільноти Драго-Сасів, вважав, що їхнє переселення поза межі Сяноччини продиктувала розбудова заходами королівської влади системи оборони пограниччя на теренах Поділля та східної частини Руського воєводства. Виконання цього завдання, як і в самій Сяноцькій землі в епоху Казимира III чи Володислава Опольського, потребувало заселення регіону військовим людом. Як слушно зауважив історик, першопочатково поява родин гербу Сас на Сяноччині

⁵⁷ AGZ. – Nr 102, 117, 118.

⁵⁸ Ibidem. – Nr 1272.

⁵⁹ Ibidem. – Nr 46, 50, 84, 169, 853.

⁶⁰ Ibidem. – Nr 18, 161, 164.

⁶¹ Ibidem. – Nr 160, 247, 316, 712, 799, 959, 1274, 1423, 2476, 2704.

⁶² Зауляк Ю. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. // *Ruthenica*. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 175.

⁶³ AGZ. – Nr 3248.

⁶⁴ *Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...* – S. 46.

мала військово-оборонне значення – адже ця родова спільнота була оборонцем даної ділянки пограниччя. Своїми наданнями у першій третині XV ст. Ягайло прагнув зберегти актуальність первісної функції Драго-Сасів на цих землях⁶⁵. Тоді чому до цієї місії не залучалися представники інших гербових спільнот Сяноччини? Адже усі, хто отримав надання у Сяноцькій землі в другій половині XIV ст., незалежно від етнічного походження чи належності до гербової спільноти, зобов'язані до оборони краю та участі у військових походах на перший заклик короля. Військово-оборонний характер заселення в цей період був однією з ключових рис його поширення у регіоні. Військова служба розглядалася необхідною умовою для усіх власників маєтків у Сяноцькій землі. Сумнівно, що сяноцькі руські шляхетські роди, навіть якщо вони належали до однієї гербової спільноти, мігрували винятково тому, що королівська влада розглядала їх як елемент, особливо придатний для здійснення оборони нових теренів пограниччя. Безперечно, інші шляхетські родини Сяноччини у першій половині XV ст. володіли не меншим військово-оборонним потенціалом. Зрештою, не в усіх випадках продажу та переселення поза межі Сяноччини відомий сам кінцевий пункт і не завжди він був на теренах пограниччя, як у Долинських.

З іншого боку, навряд чи причин міграції варто шукати у політичному або ж релігійному тиску королівської влади на руські шляхетські роди. Пік еміграції руської шляхти із Сяноцької землі припадає на першу половину XV ст., отже до того часу ці роди вже заманіфестували свою лояльність до нових володарів, переважно через участь у військових походах, що дозволило їм закріпитися серед місцевих землевласників. Щобільше, Владислав Ягайло, за правління якого зафіксовано 5 випадків продажу маєтностей руської шляхти в Сяноччині, доволі лояльно ставився до руського елемента. Зокрема, з рук Ягайла маєтності у Руському воеводстві отримало 44 представники місцевого руського зем'янства, в той час як аналогічні надання одержав лише 21 представник польської шляхти. Отже, шляхта руського походження залишалася однією з двох найвпливовіших груп землевласницької знаті тогочасної Галицької Русі⁶⁶. Єдиним реальним фактором культурного тиску на руське зем'янство Сяноччини видається та обставина, що урядницька та землевласницька еліта Сяноцької землі станом на середину XV ст. етнічно та конфесійно була чужою для православних боярсько-шляхетських родин руського походження, а католицька шляхта кількісно переважила православну. Усе це призвело до маргіналізації руської шляхти. Вказана обставина не могла бути вирішальною при прийнятті рішення про переселення, однак вона, безперечно, мала бути одним із мотивів такого кроку.

Отже, незаперечним залишається той факт, що у першій половині XV ст. мала місце міграція руських боярсько-шляхетських родів із Сяноцької землі, що загалом склало 20 % від загальної чисельності шляхетських родів-землевласників Сяноччини, які проживали тут станом на середину

⁶⁵ *Ibidem.* – S. 136, 145.

⁶⁶ *Зазуляк Ю.* Шляхта Руського

воеводства у XV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2004. – С. 37.

XV ст. Причина переселення крилася, радше, в цілому ряді факторів, ніж спричинювалась якимось одним явищем. Окремі руські родини не змогли адаптуватися до нових умов ведення господарства за нових соціально-правових відносин. Натомість ініціативу перехопили підприємливіші прибульці польського, німецького, чеського чи угорського походження, звичні до нового для руських земель соціально-правового поля. Саме представники цього прошарку лицарства, осадженого у Сяноччині через надання Казимира III та його наступників, викупили від місцевих руських родин їхні маєтності. Вже на середину XV ст. Сяноцька земля була щільно осадженою, а земельний комплекс краю розподілений. За таких умов не так щільно заселена та освоєна й опанована зусиллями нових господарів-мігрантів східна частина Руського воєводства в очах сяноцьких руських родин могла мати привабливіший потенціал для ведення та розбудови господарства. Прагнення покинути Сяноцьку землю могла посилити етнічна різнорідність цього краю, у якому напливий католицький елемент найперше здобув перевагу.

Магістр історії, м. Львів

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Іванна ПАПА

ПРОБЛЕМИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “ROSSICA ANTIQUA”

“Rossica Antiqua” (далі – RA) виходить, починаючи від 2010 р., двічі на рік за редакцією д.і.н., проф., завідувача кафедри музеології Олександра Майорова як новий науковий журнал історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету. До редакційної комісії входить групою відомих дослідників: Юрій Алексєєв (Санкт-Петербург, Росія), Леонтій Войтович (Львів, Україна), Андрій Дворніченко (Санкт-Петербург, Росія), Даріуш Домбровський (Торунь, Польща), Олена Конявська (Москва, Росія), член-кореспондент НАН України Олександр Моця (Київ, Україна), член-кореспондент РАН Євген Носов (Санкт-Петербург, Росія), Геліан Прохоров (Санкт-Петербург, Росія), член-кореспондент РАН Борис Флоря (Москва, Росія), академік РАН Валентин Янін (Москва, Росія). Видання включене до індексів цитування РИНЦ, Google Scholar. Журнал присвячений широкому колу проблем середньовічного минулого східних слов'ян та їх сусідів – вивченню процесів розвитку давньоруської держави, внутрішніх суспільно-політичних відносин, формуванню земель і князівств, їх зовнішніх політичних, економічних, культурних зв'язків. Хронологічно його тематика охоплює період від VI до початку XVI ст. (часу утворення централізованої Московської держави).

Що відрізняє це періодичне видання від інших такого типу? Найперше спроба реалізації кількох амбітних завдань. Засновники прагнуть поєднати на його сторінках найновіші наукові підходи до вивчення згаданих проблем, зробити дослідження міждисциплінарними, об'єднавши вчених різних гуманітарних спеціальностей – істориків, археологів, етнологів, лінгвістів, літературознавців, мистецтвознавців. Пріоритетними напрямками визначено залучення до наукового обігу нових джерел та запрошення до співпраці закордонних авторів. Редколегія дає можливість оприлюднити результати своєї роботи не лише добре знаним, а й молодим науковцям, що дозволяє останнім отримати коментарі відомих фахівців, підтвердження чи спростування власних припущень – окреслення перспективних напрямів подальших пошуків.

Першу спробу створити таке видання здійснено 2006 р., коли світ побачив збірник статей під тією ж назвою за редакцією А. Ю. Дворніченка та О. В. Майорова¹ з тематичними блоками: етногенез слов'ян і Русі, література

¹ Rossica Antiqua. 2006: исследования и материалы / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко; А. В. Майоров. – Санкт-Петербург, 2006. – 413 с.

і книжність, політичні інститути, генеалогія, Русь і Європа, Русь і Орда, рецензії та огляди нової літератури. Він зібрав схвальні відгуки², однак не отримав продовження, хоча сама ідея та тематика набули нового розвитку починаючи від 2010 р. Автори збірника 2006 р. торкнулися вибраних проблем княжої доби: особливостей процедури спадкування, взаємозв'язку титулатури і володіння, роботи з синодиками як джерелами до князівської генеалогії, питань васальної залежності галицько-волинських князів від угорських королів, взаємовідносин руських князівств зі спадкоємцями Золотої Орди. На його сторінках вміщено статті, автори яких надалі публікувалися у РА. Для прикладу, Марта Фонт (Печ, Угорщина) розглянула принципи успадкування князівської й королівської влади у Східній та Центрально-Східній Європі в X–XI ст. на основі порівняння П'жемислідів, П'ястів, Арпадів і Рюриковичів. Олександр Філюшкін (Санкт-Петербург, Росія) проаналізував становлення і розвиток власницького титулу російських князів у XV–XVI ст. та відзначив зв'язок між елементами титулу й володіннями чи новоприєднаними землями. Даріуш Домбровський наголосив на проблемі скупості джерельних відомостей до княжої генеалогії на прикладі волинських Ізяславовичів й окреслив можливі шляхи отримання нової інформації з нібито добре відомих текстів. Євгеній Пчолов (Москва, Росія) зосередився на Стефанівському синодику (Псков, початок XVI ст.), у якому зберігся перелік представників княжого дому Рюриковичів, і виклав принципи роботи з таким видом джерел для ідентифікації складу родини. Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна) торкнувся проблеми васальних відносин галицько-волинського князя Данила Романовича і угорського короля Белли IV в 30-х роках XIII ст. Булат Рахімзянов (Казань, Росія) на прикладі Касимовського ханства показав взаємини руських князівств і політичних утворень, які виникли після розпаду Золотої Орди.

Отож, відродження у 2010 р. РА уже як періодичного видання стало подією у східноєвропейській медієвістиці. Зосередимо увагу на публікаціях, присвячених княжій добі. Хоча вони належать до широкого тематичного поля й досить різносторонні, їх об'єднують методи досліджень, інтерпретацій, критики джерел, що дозволяє по-новому поглянути на окремі відомі сторінки минулого.

У 2010 р. до проблематики княжої доби на його сторінках вдалися Сергій Пашин (Тюмень, Росія), Олександр Майоров, Хартмут Рюсс (Мюнстер, Німеччина). Їх роботи присвячені нововіднайденим джерелам до князівських біографій, аналізу нових видань з князівської генеалогії та дипломатики й джерельній верифікації стереотипів князівських образів, створених в історіографії. Зокрема С. Пашин у рецензії на книгу Д. Домбровського "Генеалогія Романовичів" відзначив, що автору вдалося виявити численні помилкові судження, усталені в літературі про Галицько-Волинське князівство, а також обґрунтувати новозапропоновані спостереження

² Чебаненко С. [Рец. на кн.:] ROSSICA ANTIQUA: Исследования и материалы. 2006 / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко,

А. В. Майоров // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1(03). – С. 130–133.

та привернути увагу до генеалогічного фактора в політичній історії цих земель³. О. Майоров у рецензії на фундаментальну працю Олега Купчинського "Акти та документи Галицько-Волинського князівства..." зосередився на значному вкладі дослідника в аналіз за особливою методикою як автентичних актів, так і фальсифікатів⁴ та слушності тверджень про істотне місце документальних джерел у літописах й новизні дослідження згадок про втрачені документи, що робить цю публікацію одним з найпомітніших явищ новітнього актового джерелознавства.

У статті про невідомий факт біографії князя Данила Романовича О. Майоров опублікував та прокоментував текст мандату імператора Фрідріха II від 15 січня 1240 р. про виплату послам "короля Русі" 500 марок сріблом як винагороди за підтримку імператора у боротьбі з австрійським герцогом Фрідріхом Бабенбергом⁵. Тоді ж імператор нібито навіть мав надати новопридбаному союзникові королівський титул, підкреслюючи вищий його статус порівняно з бунтівливим герцогом, який тривалий час наполегливо домагався відповідної титулатури.

Х. Рюсс проаналізував джерельні відомості про життя київської княгині Євпраксії, доньки князя Всеволода Ярославовича і дружини імператора Священної Римської імперії Генріха IV, відомої у Західній Європі під ім'ям Адельгейда⁶. Вона виступила проти чоловіка на церковних соборах у Констанці та П'яченці, що спричинило негативне трактування її постаті в джерелах XI ст. Історик розглянув підстави складення такого уявлення про імператрицю та встановив, що частина з відповідних аргументів є винятково гіпотетичними, слушно відзначивши потребу всестороннього дослідження джерел, їх походження, симпатій-антипатій авторів, що дасть змогу наблизитися до об'єктивної версії подій чи портрета особи.

У 2011 р. на сторінках RA до тематики княжої доби звернулися Мартін Дімнік (Торонто, Канада), Леонтій Войтович, Олександр Майоров, Мирослав Волощук. Вони зосередили увагу на своєрідності князівського правління у Новгороді, питаннях авторства "Слова о полку Ігоревім", особливостях зовнішньої політики князя Данила Романовича та русько-угорських відносин в X–XIII ст.

М. Дімнік у розвідці "Новгородські князі (970–1136)" розглянув ранню історію взаємовідносин Новгороду і його князів⁷. Він наголосив на запрошенні Рюрика на правителя, що разом з нащадками мав управляти Новгородом як спадковою вотчиною. Автор вбачає функціонування саме такого типу влади у Новгороді від середини X ст. до першої половини XII ст. – аж

³ Пашин С. [Рец. на кн.:] Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt hali-sko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. 348 s. // RA. – Санкт-Петербург, 2010. – № 1. – С. 170–173.

⁴ Майоров А. В. [Рец. на кн.:] Купчинский О. Акты та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.

Львів, 2004. 1283 с. // RA. – 2010. – № 1. – С. 173–176.

⁵ Его ж. Неизвестный факт биографии Даниила Галицкого // RA. – 2010. – № 2. – С. 140–148.

⁶ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд // RA. – 2010. – № 2. – С. 54–112.

⁷ Димник М. Новгородские князья (970–1136) // RA. – 2011. – № 1. – С. 3–41.

поки, очевидно, князі відмовилися від цієї форми правління, а новгородці припинили пошуки власної династії.

Л. Войтович вдався до знаного дискусійного питання про авторство “Слова о полку Ігоревім”, що зумовила праця гарвардського історика Едварда Кінана, який сприйняв “Слово” пізнішим текстом XVIII ст. нібито з-під пера чеського славіста Йозефа Добровського⁸. На користь автентичності пам’ятки Л. Войтович навів сюжети про “мечі харалужні”, Пліснесько, “дунайські епізоди”. Він визнав неможливість остаточно встановити ім’я автора, хоча припустив, що ним міг бути князь Володимир Святославович або скальд, наблизений до сіверського князя Ігоря Святославовича. У статті “Лев Данилович і загадка “австрійського вузла” зосереджено увагу на аналізі ситуації у Центрально-Східній Європі на завершальному етапі війни за спадщину австрійських Бабенбергів за участю Чехії, Угорщини, Польщі й Галицько-Волинської держави⁹. Л. Войтович показав роль у цій боротьбі князя Лева Даниловича та заплутаний політичний контекст і родинні зв’язки, а також залучив свідчення латиномовних джерел, які дають альтернативний погляд на роль князя у другій половині XIII ст. Водночас слушно привернуто увагу до значення родинних контактів у політичних відносинах – як внутрішніх, так і зовнішніх, бо нерідко саме вони спричиняли події чи визначали їх хід, що часто недооцінюється.

О. Майоров у дослідженні “Апостольський престол і Нікейська імперія у зовнішній політиці Данила Галицького” розглянув історію першої церковної унії з Римом та коронацію князя Данила Романовича¹⁰. Він трактував римське зближення виявом не послаблення контактів з Візантією, а, навпаки, – підтримання її зовнішньополітичного курсу, зокрема зусиль Нікейської імперії, спрямованих на відновлення контролю над Константинополем після 1204 р. А в статті “Прусське питання у зовнішній політиці Данила Галицького” О. Майоров зупинився на участі князя Данила Романовича після коронації у пруському хрестовому поході 1254–1255 рр., дійшовши висновку, що не тільки татарська загроза, а й власні політичні інтереси штовхнули князя на зближення із Заходом¹¹. Петербурзький історик вказав, що походів передував договір з Тевтонським орденом про поділ ятвязьких земель, реалізований за відсутності підтримки ятвягам від їхніх сусідів.

М. Волощук у рецензії на книгу М. Фонт “Королі династії Арпадів і князі Рюриковичі” відзначив її як одну з нечисленних публікацій на тему русько-угорських відносин IX–XIII ст., засновану на аналізі не лише руських, а й угорських джерел¹². Рецензент схвалив побудову праці за проблемним

⁸ *Войтович Л. В.* К дискуссии о подлинности “Слова о полку Игореве” и его автора // *РА.* – 2011. – № 1. – С. 42–59.

⁹ *Его же.* Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272–1278) // *РА.* – 2011. – № 2. – С. 120–139.

¹⁰ *Майоров А. В.* Апостольский престол и Nikeйская империя во внешней политике Даниила Галицкого // *РА.* – 2011. –

№ 1. – С. 60–99.

¹¹ *Его же.* Прусский вопрос во внешней политике Даниила Галицкого // *РА.* – 2011. – № 2. – С. 102–119.

¹² *Волощук М. М.* [Рец. на кн.:] *Marta Font. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek.* Szeged, 2005. 330 l. // *РА.* – 2011. – № 2. – С. 140–143.

принципом та увагу до аналізу династичних зв'язків між Арпадами й Рюриковичами, які визначали контакти через шлюби, спільні походи, союзи, а також наголошення присутності руського населення на території Угорщини. На його думку, дослідження важливе не тільки підсумковими висновками, а насамперед окресленими перспективами і напрямками подальших студій над русько-угорськими взаємовідносинами.

У 2012 р. на сторінках журналу побачили світ присвячені тематиці княжої доби публікації Валерія Перхавка (Москва, Росія), Іллі Паршина (Львів, Україна), Даріуша Домбровського (Торунь, Польща), Адріана Юсуповича (Варшава, Польща), Мирослава Волощука (Івано-Франківськ, Україна), Ольги Щодрої (Львів, Україна), Сергія Чебаненка (Санкт-Петербург, Росія). Зокрема, порушено проблеми русько-італійських взаємин через призму дипломатії Рюриковичів, особливості зовнішньої політики князя Данила Романовича та відносин між підданими й правителем і їх відображення у джерелах, що є "історичною політикою", а також особливості етимології літописних понять, служби вихідців з руських земель в Угорському королівстві.

В. Перхавко виклав проблему русько-італійських відносин X–XII ст. крізь призму прямих і опосередкованих джерел та свідчень¹³. Він показав становлення таких контактів не лише на території Русі, а й в Італії, Візантії, Палестині, присутності вихідців з Русі в Італії і навпаки. Визначальним чинником русько-італійських відносин до XIII ст. визнано міжконфесійний діалог, зокрема, у дипломатичних стосунках між Рюриковичами та Римським престолом. Також автор відзначив становлення серед давньоруських книжників бачення Риму як центру католицизму й водночас перетворення для Русі відомостей про Рим на "місток" до античної спадщини.

І. Паршин проаналізував латиномовні джерела XV ст. про участь князя Лева Даниловича у битві поблизу Дюрнкрута в 1278 р.¹⁴ У хроніках князь згадується як "rex Rusciae" і, відповідно до їх інформації, він мав брати участь у битві на стороні чеського короля Пшемисла Оттокара II проти Рудольфа I Габсбурга. Описана ситуація відображає маловідомі сторінки дипломатії Лева Даниловича в останній чверті XIII ст. і ще раз підтверджує його участь у тогочасній європейській політиці як рівноцінного "гравця".

Д. Домбровський зосередився на формуванні образу відносин між підданими і правителем на прикладі ставлення жителів Галицької землі та Волині до князя Данила Романовича¹⁵, привернувши увагу до певних зафіксованих у літописах стереотипів і механізму їх появи. Зокрема, йдеться про вплив на характер тексту походження літописця, його політичних симпатій. Автор слушно визнав недостатнім дослівне прочитання літописного тексту, вказавши на потребу врахування різних факторів – як політичних,

¹³ Перхавко В. Б. Русско-итальянские пересечения и соприкосновения в X–XII веках // RA. – 2012. – № 1. – С. 3–32.

¹⁴ Паршин И. А. Битва при Дюрнкруте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемисла II Оттокара // RA. – 2012. – № 1. – С. 95–106.

¹⁵ Домбровский Д. Отношение жителей Галичины и Волины к Даниилу Романовичу. Между политической практикой, идеологической программой и взглядами придворных историков (к изучению механизмов исторической памяти на Руси) // RA. – 2012. – № 2. – С. 24–42.

так і соціальних та культурно-правових. Цікавими є також думки про існування “історичної політики” та її особливості при дворі князя, їх подальший вплив на літературний образ правителя на сторінках літопису.

А. Юсупович вдався до етимології інформації Галицького-Волинського літопису про галицьких “вигонців” та проаналізував різні варіанти її тлумачення¹⁶. Він відкинув версію про ототожнення терміна “вигонці” з поняттям “вигнанці”. На його думку, термін “вигонці” ближчий до поняття “вихідці”, мешканці. Варшавський історик розглянув спільні риси з тлумаченням терміна як “вихідці з територій, прилеглих до гирла річки”, а також припустив можливість ототожнення поняття “вигонці” з розмовним “бродники”. Запропоновані припущення проілюстровано аналізом літописних відомостей про учасників битви на р. Калці та ще раз вказано на редагування первісного тексту цієї розповіді. Стаття також показала важливість деталей в історії, втім і лінгвістичних, та потребу уважної роботи з ними.

М. Волощук розглянув приплив руського населення до Угорського королівства упродовж XIII–XIV ст.¹⁷ При цьому він відзначив присутність вихідців з Русі на службі у представників династії Арпадів та Анжу, зокрема на прикладі загону йобагонів, привернувши увагу до особливостей їх майнового, правового та сімейного статусу. Слушними є міркування про необхідність подальшого глибокого дослідження “Русі за межами Русі”, що, зокрема, дасть змогу по-новому поглянути на окремі відомі історичні факти.

О. Щодра у рецензії на том праць Л. Войтовича “Галицько-Волинські етюди” з опублікованими в різних часописах і збірниках статтями останніх десяти років (2000–2010) ствердила, що вони охоплюють практично всі основні аспекти політичної історії галицьких і волинських земель від VIII до кінця XIV ст. Їх відзначає добре знання історіографії, різноманітних джерел, врахування ролі генеалогічних зв’язків у політичних перипетіях, що нерідко провадить до інакшого сприйняття поодиноких ніби загальновідомих фактів історії¹⁸.

У рецензії С. Чебаненка на книгу О. Майорова відзначено прагнення розкрити взаємовідносини Русі з Візантією, Західною Європою та Римом у XII–XIII ст., зокрема, через особливу увагу до Галицько-Волинського князівства й діяльності князів Романа Мстиславовича, Данила Романовича та княгині Єфросинії Анни¹⁹. Рецензент вказав на ґрунтовність праці, заснованої на широкій джерельній та історіографічній базі. Прикметною особливістю індивідуального методу подано увагу до малознаних джерел, наприклад

¹⁶ Юсупович А. Галицкие “выгнанцы” или “выгонцы”? // РА. – 2012. – № 2. – С. 114–133.

¹⁷ Волощук М. М. Русские йобагоны на службе венгерских Арпадов и Анжу в XIII–XIV вв. // РА. – 2012. – № 2. – С. 134–166.

¹⁸ Щодра О. М. [Рец. на кн.:] Леонтий Войтович. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Видавець Олександр

Пшонківський, 2011. 477 с. // РА. – 2012. – № 1. – С. 152–160.

¹⁹ Чебаненко С. Б. [Рец. на кн.:] Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2011. 800 с. (Studiorum slavicornum orbis. Вып. 1) // РА. – 2012. – № 1. – С. 161–168.

тексту Ніколо да Кальві про коронацію князя Данила Романовича. Також слушно вказано на вдумливе ставлення до деталей, нових джерел, які дозволяють розставити відповідні акценти в обширному матеріалі.

Підсумовуючи, варто відзначити, що позитивними сторонами журналу "Rossica Antiqua" є публікація студій як знаних, так і молодих істориків не лише з Росії, а й України, Польщі, Угорщини, Німеччини, Канади, а також звернення до міждисциплінарних підходів при вивченні історії княжої доби та особлива увага до маловідомих тем. Це дає змогу свіжо й інколи несподівано подивитися на нібито добре знані події. Огляд найновіших публікацій показує актуальний рівень осмислення відповідного кола проблем у різних країнах, а також перспективні напрями і методологію наукового пошуку, що особливо важливе для молодих науковців. Розміщення публікацій на інтернет-сторінці видання робить їх доступними для усіх бажаючих та розширює коло читачів²⁰. Цікавим заходом видавців є створення сторінки видання в "живому журналі" (livejournal). Це не тільки виконує популяризаторську функцію, а й водночас забезпечує можливість обговорення заторкнутих проблем на форумі, що є важливим у сучасному інформаційному суспільстві²¹.

Видається доцільним вміщення на його сторінках оглядів сучасних здобутків західноєвропейських і американських дослідників з відповідної проблематики, а також створення підрозділу "дискусійних питань" для докладнішого розгляду невирішених проблем, історичних стереотипів, шляхів їх з'ясування, розвінчування міфів.

Формат і зміст видання є як вдалою формою нового погляду на середньовічне минуле Київської держави та її сусідів, так і спробою простеження їх подальшої історичної еволюції. Заходи редколегії відповідають вимогам сьогодення, а міжнародний колектив авторів забезпечує різносторонній погляд на спільні сторінки минулого, що, безперечно, матиме позитивні результати в майбутньому.

Львівський національний університет імені Івана Франка

²⁰ http://history.spbu.ru/index.php?chpu=Rossica_antiqua

²¹ <http://rossica-antiqua.livejournal.com/profile?admins=owner&socconns=friends>

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВПЛИВ ВІКІНГІВ НА РОЗВИТОК РАННЬОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У СУСІДНІХ НАРОДІВ НА ПРИКЛАДІ ІРЛАНДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Від кінця VIII до початку XI ст. розвиток низки держав Європи перебував під військово-політичним впливом вікінгів. Розпочавши з розбійницьких походів, вихідці зі Скандинавських країн поступово перейшли до заснування торгових факторій, завдяки чому включилися до економічного життя не лише Європи, а й Близького Сходу. Подальша еволюція таких факторій привела до формування міцних політичних об'єднань на чолі з власними скандинавськими династіями, що дало можливість вікінгам посісти істотне місце в політичній історії ранньої Русі IX–XI ст., а також окремих країн Європи, зокрема Англії, Шотландії та Ірландії.

Брак джерел до студій над проникненням вікінгів до багатьох регіонів Європи змушує вдаватися до ширших аналогій з теренами, щодо яких інформація про роль вікінгів збереглася краще. Серед таких територій, що зазнали військово-політичного впливу вікінгів, варто окремо виділити Ірландію, яка, хоча й була на VIII ст. включена до християнського світу, мала самобутнє, відмінне від решти європейських народів культурно-релігійне життя, що привело до утворення, зокрема, окремої Ірландської, або Кельтської Церкви. Така ситуація стала наслідком низки факторів. Насамперед це було викликано віддаленим розташуванням Ірландії від християнського центру Західної Європи – Риму. Занепад у ранньому Середньовіччі системи комунікацій, а також ізоляція острівної Ірландії від континентальної Європи зводили контакти ірландців з ним до мінімуму¹.

Водночас на формування Кельтської Церкви вплинула також система язичницьких вірувань. Більшість кельтських племен (галлів, бриттів, іберійців) у різний період втратили незалежність і були включені в політичну та культурно-релігійну сферу впливу Римської імперії. На відміну від них, гаели* не зазнали впливу, що дозволило їм значною мірою розвинути власну культуру на базі язичницької релігії. На момент прийняття християнства в

¹ Диллон М., Чедвик Н. К. История кельтских королевств. – Москва, 2006. – С. 215.

* Гаели (скотти) – група кельтських племен, що мешкала в Ірландії з IV ст. до

н. е. У V–VI ст. частина гаелів переселилися на територію сучасної Шотландії, де спільно із племенами піктів утворила шотландську національність.

V ст. на острові вже існувала розбудована система вірувань, яка не була витіснена новою релігією, а стала її органічною частиною, що немало й визначило самобутній характер Кельтської Церкви. На кінець VIII ст. ірландське суспільство ще зберігало свою відмінність у порівнянні з іншими західно-європейськими країнами. З огляду на це, взаємини вікінгів-язичників з населенням Ірландії виділяються з-поміж інших. Це дозволяє певною мірою наблизити бази порівняння контактів вікінгів в Ірландії з їх контактами на Русі, яка так само перебувала під потужним потоком християнізації – зі сторони Візантії, але, на загал, залишалася язичницькою (навіть якщо прийняти без застережень версію Аскольдового хрещення).

У вивченні проблеми вікінгів українську історіографію репрезентують переважно праці, які розкривають взаємовідносини скандинавів із землями Київської Русі, їх династичні зв'язки та вплив вікінгів на розвиток Русі і Східної Європи загалом. Водночас активність вікінгів у Західній Європі, та Ірландії зокрема, залишається поза дослідженням українських науковців.

Активізація розроблення проблеми виводиться з дискусії, яка розпочалася між норманістами та антинорманістами, щодо походження давньоруської державності. У різні часи зазначеному питанню присвятили свої праці чимало дослідників². Дискусія з цього приводу продовжується досі. З часом у ній виокремилися поодинокі аспекти, дотичні до зазначеної суперечки, зокрема проблема походження династії Рюриковичів³. Ще одним питанням,

² Див.: Венелин Ю. И. Скандинаво-мания и её поклонники, или столетние изыскания о варягах. – Москва, 1842. – 120 с.; Шахматов А. А. Сказание о призвании варягов. – Санкт-Петербург, 1904. – 85 с.; Брим В. А. Происхождение термина “Русь” // Россия и Запад. Исторический сборник. – Петроград, 1923. – № 1. – С. 5–10; Пархоменко В. А. К вопросу о “норманнском завоевании” и происхождении Руси // Историк-марксист. – Москва, 1938. – № 4. – С. 106–111; Черных П. Я. К вопросу о происхождении имени “варяг” // Ученые записки Ярославского государственного педагогического института. – Ярославль, 1944. – Вып. 4. – С. 63–76; Греков Б. Д. О роли варягов в истории Руси // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12–15; Шушарин В. П. О сущности и формах современного норманизма // Вопросы истории. – 1960. – № 8. – С. 65–93; Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – Київ, 1964. – 355 с.; Його ж. Походження Русі. – Київ, 1968. – 224 с.; Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. –

Москва; Ленинград, 1965. – 222 с.; Его же. Вопрос о происхождении имени “Русь” в современной буржуазной науке // Труды Ленинградского отделения Института истории. – Ленинград, 1967. – Т. 10. – С. 129–167; Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов // Вопросы истории. – 1974. – № 11. – С. 54–83.; Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси. – Смоленск; Москва, 1995. – 317 с.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Київ, 1997. – Т. 1. – 1080 с.; Його ж. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Київ, 2003. – Т. 2. – 1304 с.; Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. – Київ, 2002. – 234 с.; Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – Київ, 2005. – 208 с.; Фомин В. В. Варяги и варяжская Русь: К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – Москва, 2005. – 486 с.

³ Ловмянский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский” // Скандинавский сборник. – Таллин, 1963. – Вып. 7. – С. 221–249; Свердлов М. Б. Rōrik (Hrōrikr) i Gordun // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1994. – С. 31–42;

що привернуло увагу вітчизняних та російських дослідників, є проблема присутності вікінгів у Центрально-Східній Європі⁴. Однак відносини вікінгів із країнами Західної Європи й Ірландії в українській історіографії залишаються недослідженими. Виняток складають поодинокі праці окремих науковців. Зокрема, таким є доробок Федора Андрощука. Серед його студій, присвячених дослідженню діяльності вікінгів на теренах Східної Європи⁵, є також і розвідка про взаємозв'язки Скандинавії та Британії в епоху вікінгів⁶. Він проаналізував різні типи мечів, віднайдених при археологічних дослідженнях, зокрема, порівняв мистецьке оздоблення окремих з них, на основі якого вказав на тісні контакти між Данією та Британією за часів вікінгів⁷.

У російській історіографії дискусія навколо походження Руської держави теж посідає значне місце, але водночас розвивається й вивчення суспільства вікінгів загалом. Серед них виділяються праці Арона Гуревича⁸, Гліба Лебедева⁹ та Олени Мельникової¹⁰. Але ірландські сюжети навіть у

Азбелов С. Н. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках // Известия Русского генеалогического общества. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып. 1. – С. 41–59; *Его же.* О происхождении династии Рюриковичей // Россия и зарубежье: генеалогические связи. I Международный генеалогический коллоквиум. – Москва, 1999. – С. 32–47; *Анохин Г. И.* Рюрик – солевар из Русы // Человек. – Москва, 1994. – Вып. 4. – С. 77–92; *Пчелов Е. В.* Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – Москва, 2001. – 262 с.; *Войтович Л. В.* Рюрик: легенды и действительность. Стан дискуссии на початку XXI ст. // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2005. – Вып. 7. – С. 25–35; *Его же.* Рюрик: легенды и действительность // Исследования по русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова. – Москва, 2006. – С. 111–121.

⁴ *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – Москва, 1978. – 239 с.; *Войтович Л. В.* Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вып. 12. – С. 79–101; *Його ж.* Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вып. 20: Actes testantibus. Ювілейний

збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 142–188.

⁵ *Андрощук Ф. А.* Нормани і слов'яни у Подесінні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – Київ, 1999; *Його ж.* Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // Ruthenica. – Київ, 2004. – Т. 3. – С. 7–47; *Його ж.* Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: Сб. научн. статей: В 2 т. – Москва, 2010. – Т. 1. – С. 72–93.

⁶ *Ejusdem.* The “Ljudota Sword?” (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) // Ruthenica. – Київ, 2003. – Т. 2. – С. 15–25.

⁷ *Ibidem.* – С. 20.

⁸ *Гуревич А. Я.* Походы викингов. – Москва, 1966. – 183 с.; *Его же.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. – Москва, 1967. – 285 с.; *Его же.* Избранные труды. – Москва; Санкт-Петербург, 1999. – Т. 1: Древние германцы. Викинги. – 352 с.; – Москва, Санкт-Петербург, 1999. – Т. 2: Средневековый мир. – 560 с.; – Санкт-Петербург, 2006. – Т. 3: Крестьянство средневековой Норвегии. – 368 с.

⁹ *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – Санкт-Петербург, 2005.

¹⁰ *Мельникова Е. А.* Древнескандинавские географические сочинения: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1986. – 232 с.; *Её же.* Образ мира: Географические

них виступають лише побіжно. Так, А. Гуревич зазначив, що успіх військових рейдів вікінгів в Ірландії був зумовлений політичною роздробленістю останньої, а також відсутністю в ірландських королівствах потужного військового флоту¹¹. Досліджуючи подальшу експансію вікінгів у Європі, історик вказав, що Ірландія та Ірландське море стали одним з основних маршрутів на шляху до західного узбережжя Франції та Південної Європи¹².

Дана проблема тривалий час не розглядалася і в західноєвропейській історіографії. Як зазначив данський дослідник Пауль Холм, до 1970-х років питання "вікінги в Ірландії" в історіографії практично не існувало¹³. Він пояснив відсутність інтересу до відповідного кола проблем національно-політичною ситуацією у самій Ірландії, яка немало часу перебувала у складі Великобританії. На початку ХХ ст. вторгнення вікінгів до Ірландії виявилось підґрунтям для політичної пропаганди¹⁴. Так, частина істориків, ставши на захист версії норманського захоплення Ірландії, зазначала, що вторгнення вікінгів було сприятливим для ірландського суспільства і показало переваги єдиної королівської влади. На противагу їм Ед Мак-Нейл, якого вважають одним з перших дослідників давньої історії Ірландії, доводив, що ірландська нація не лише вистояла, а й змогла інтегрувати вікінгів у своє суспільство¹⁵. Уже після здобуття Ірландією незалежності розпочався перегляд історії Ірландії загалом і періоду вторгнення вікінгів зокрема.

Від кінця 1960-х років минулого століття дослідження цього питання почало включати і матеріали археологічних пошуків, що дало змогу отримати нові джерела та переосмислити надбання попередніх років. Результатом цього стали численні праці. Серед них варто відзначити ірландського дослідника Доннхад О'Коррена¹⁶, який висловив думку, що вікінги поступово стали силою у міжусобній боротьбі ірландських королів. Фактично його підхід повернув дослідження до базового питання: чи існував вплив вікінгів на Ірландію взагалі¹⁷? На основі анналів та саг історик переосмислив роль вікінгів у регіоні, ствердив, що більшість нападів у ІХ ст. здійснено не з Норвегії чи Данії, а винятково Шотландії¹⁸. На підставі лінгвістичного аналізу дослідник доводив, що Лотленд (Lothlend) або Лохлейн (Lochlainn),

представлення в Западной и Северной Европе. V–XIV века. – Москва, 1998. – 256 с.; *Её же*. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 2001. – 496 с.

¹¹ Гуревич А. Избранные труды. – Т. 1. – С. 113.

¹² Там же. – С. 136.

¹³ Holm P. Between apathy and antipathy: the Vikings in history // *Peritia*, 8. – Cork, 1994. – P. 151.

¹⁴ Ibidem. – P. 159.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ó Corráin D. Ireland before the Nor-

mans. – Dublin, 1972. – 222 p.; Ó Corráin D., MacCurtain M. Women in Irish History: the Historic Dimension. – Dublin, 1978. – 125 p.; *Idem*. Sages, saints and storytellers: Celtic studies in honour of James Carney. – Maynooth, 1989. – 472 p.; Viking Ireland-afterthoughts // Clarke H. B., Ni Mhaonaigh M. & R. Ó Floinn. Ireland and Scandinavia in the early Viking age. – Dublin, 1998. – P. 421–452; The Viking Age: Ireland and the West-Proceedings of the XVth Viking Congress. – Cork, 2005. – 610 p.

¹⁷ Holm P. Between apathy... – P. 167.

¹⁸ Ó Corráin D. Vikings in Ireland and Scotland in the Ninth Century // *Peritia*, 12. – Cork, 1998. – P. 297.

місцевість, яку згадують автори ірландських анналів як країну вікінгів, знаходилася на західному узбережжі Шотландії включно із сусідніми островами¹⁹. На його думку, вже на середину століття шотландські вікінги стали потужним військово-політичним утворенням із власною династією, не пов'язаною зі Скандинавією – усі згадані в ірландських анналах ватажки вікінгів не могли походити із Скандинавії²⁰.

Окрім того, дослідник піддав сумніву деякі джерела до походження дублінської династії, зокрема – саги. Так, він погодився з ідеєю британського дослідника Пітера Соєра, що “Сага про Інґлінґів” – одне з джерел до проблеми династичного зв'язку Ірландії і Норвегії – не є повністю правдивою історією Скандинавії X–XI ст., а включає багато переплутаного матеріалу з різночасових ранніх саг, який редактори намагалися звести в єдине ціле²¹. Так само критично він поставився і до ірландської саги “Війна ірландців з іноземцями”²², у якій, як зазначив дослідник, наведено імена, взяті з пізніших джерел²², хоча довший час у літературі, зокрема, норвезький історик Андреас Бутге, використовували даний текст як надійне джерело²³.

Д. О'Коррен дійшов висновку, що напади вікінгів в IX ст. скоординувала Шотландська династія, яка з часом зробила Дублін центром свого політичного утворення. Воно проіснувало до 902 р., коли Дублінська династія була вимушена покинути Ірландію і змогла відновити свою владу лише в 917 р.²⁴ Таке міркування дає змогу по-іншому подивитися на проблему та її інтерпретацію, оскільки завдяки йому в скандинавських та ірландських взаємовпливах з'явилася третя сторона – шотландська.

Дещо відмінними щодо династичних зв'язків острівних вікінгів з Норвегією є погляди ірландської дослідниці Мері Ні Маонай²⁵. Аналізуючи образ вікінгів в ірландській літературі, вона звернула увагу на дискусійне питання, що його в 1998 р. розглянув Д. О'Коррен, – про локалізацію країни вікінгів Лохлейн. Провівши власне дослідження, вона дійшла висновку, що, не дивлячись на використання даного терміна для окреслення Шотландії у частини авторів XII ст. (на що вказав Д. О'Коррен), низка їх сучасників розуміла під ним Норвегію²⁶. Окрім М. Ні Маонай, до цієї дискусії на сучасному етапі долучився також Карл Етінгам²⁷.

Дотичною до даної полеміки є праця британської дослідниці Керолайн Донхам²⁸, яка зосередила увагу на шляху формування та зміцнення влади королівської династії вікінгів у Йорку, захоплення Дубліна та її відносин із сусідніми правителями. Авторка простежила діяльність

¹⁹ Ó Corráin D. Vikings... – P. 305.

²⁰ Ibidem. – P. 309.

²¹ Ibidem. – P. 299.

* Війна ірландців з іноземцями (Cogad Gáedel re Gallaib) – середньовічний ірландський текст, укладений між 1103–1111 рр. Він описує боротьбу ірландців на чолі з верховним королем Бріаном Бору (941–1014) в період між 967 і 1014 рр.

²² Ó Corráin D. Vikings... – P. 309.

²³ Holm P. Between apathy... – P. 157.

²⁴ Ó Corráin D. Vikings... – P. 338.

²⁵ Ni Mhaonaigh M. The Vikings in Medieval Irish Literature // Vikings in Ireland / Edited by Larsen A. C. – Roskilde, 2001. – P. 99–106.

²⁶ Ibidem. – P. 104.

²⁷ Etchingam C. The location of historical Laithlinn/Lochlainn: Scotland or Scandinavia // Studia Celtica Upsaliensia / Edited Ó Flaithearta M. – Uppsala, 2007. – P. 11–31.

представників династії в Англії, Ірландії, Північній Британії та Уельсі. Окрему увагу вона присвятила проблемі зв'язку Дублінської династії з її легендарним засновником Іваром*.

Триваліший час в історіографії побутував образ вікінгів як руйнівної, грабіжницької сили, що наводила страх на європейські народи. В основі подібного погляду значною мірою лежали середньовічні аннали, для авторів яких вікінги-язичники були саме таким фактором. На сучасному етапі сприйняття проблеми потребує значного її перегляду із залученням нових джерел.

Важливі дослідження у цьому напрямі проробила К. Донхам²⁹. Вона проаналізувала образ вікінгів в ірландських анналах і дійшла висновку, що він схильний змінюватися залежно від ситуації. Так, у Фрагментарних Анналах Ірландії виділено три основні образи вікінгів, які окреслила як погані вікінги, гірші й найгірші³⁰. До першої групи віднесено прибулих у середині IX ст. данців: саме вони розпочали боротьбу з норвежцями, які на той час вже здійснили грабіжницький рейд до Ірландії. Перемога данців над норвежцями в анналах отримала образ кари божої за гріхи, які вчинили вікінги. Саме це й привело до того, що данці одержали не найгіршу оцінку в очах анналістів. Натомість норвежці виступали як справжні язичники. Однак, як зазначила К. Донхам, для ірландців найгіршими серед ворогів були гаели, що зрадили власну віру і разом зі скандинавами брали участь у руйнуванні церков³¹.

У дослідженні образу вікінгів значне місце посідає дискусія щодо вживаних в анналах їх окреслень як "білі" та "чорні". Однією з основних теорій з приводу цих термінів є те, що на такий спосіб автори анналів відрізняли новоприбулих вікінгів від тих, що вже жили на острові. Ці терміни могли означати "нові" і "старі" відповідно. Прихильниками такого погляду є Артур Сміт і Девід Думвіль³².

К. Донхам, у свою чергу, пов'язала такий поділ з різними групами вікінгів, які очолювали різні ватажки. Так вона вважає, що "темними"

²⁸ Downham C. Viking Kings of Britain and Ireland: The Dynasty of Ivarr to A. D. 1014. – Edinburgh, London, 2008. – 360 p.

* Івар Рагнарссон (Ívarr) (помер бл. 873) – легендарний данський вождь, син Рагнара Лодброка, данського конунга. В історіографії поширена практика ідентифікувати його із Імаром (Ímar) засновником Дублінської династії (Uí Ímair). Цікаво, що братом цього Імара був знаний у старокіївській історії Аскольд (Hvitserkr), який у 860 р. здійснив похід на Константинополь і в 882 р. загинув у боротьбі з іншим вікінгом – Олегом. Див.: *Войтович Л. В. Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком) // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2005. – Т. 4. – С. 109–117.*

Докладніше ці проблеми розглянуто: *Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 pp.? // Хазарський альманах. – Т. 12 (друкується). Висловлюю подяку автору за можливість ознайомитися з рукописом.*

²⁹ Downham C. The Good, the Bad, and the Ugly: Portrayals of Vikings in "The Fragmentary Annals of Ireland" // *The medieval chronicle. – Amsterdam; New York, 2005. – Vol. 3. – P. 27–40; Idem. Viking identities in Ireland: it's not all black and white // Medieval Dublin. – Dublin, 2011. – Vol. 11. – P. 185–201.*

³⁰ *Idem. The Good... – P. 31.*

³¹ *Ibidem. – P. 32.*

³² Downham C. Vikings identities... – P. 185.

вікінгами називали тих, що перебували під командуванням братів Олафа й Івара з Дублінської династії. Дослідниця зазначила, що саме за часу правління їх сім'ї зростає активність "темних" вікінгів, припинена з вигнанням династії у 902 р.³³

К. Донхам також зробила спробу переглянути образ вікінгів-язичників³⁴. Так, вона вказала на прийняття християнства у їхньому середовищі чи терпимість до християн. Таке ставлення зумовлене тим, що вікінги активно включалися до політичної та економічної системи відносин у європейських країнах. К. Донхам значну увагу відвела ролі релігії у шлюбних взаєминах між вікінгами та династіями Британських островів³⁵.

Від початку 1970-х років за межами Ірландії почали розвиватися дискусії навколо історії вікінгів у цій країні. Однією з перших, яка вийшла на міжнародний рівень, стало організоване від 1969 р. з ініціативи данського журналу "Mediaeval Scandinavia" обговорення тези британського дослідника П. Соєра про дві епохи вікінгів на Британських островах³⁶. Його ідея заснована на тому, що походи вікінгів у IX ст. були зумовлені нестачею землі в перенаселеній Скандинавії, натомість походи X–XI ст. викликані елітою вікінгів, яка хотіла отримати нові прибутки. У ході дискусії ірландський нумізмат Майкл Доллей зробив припущення, що в Ірландії упродовж епохи вікінгів відбувся перехід від нападів з Норвегії до нападів з Британських островів. Однак, як зазначив П. Холм, дискусія не набула розвитку³⁷.

Помітним явищем історіографії проблеми стала колективна праця "Світ вікінгів"³⁸, яка показала розвиток держав вікінгів на інших територіях, поза Скандинавією. Відносини ірландців і вікінгів проаналізовано у комплексі з іншими державами Британських островів, що дає змогу провести порівняння. Так Джейн Річардс розкрила особливості поселень вікінгів на терені Англії³⁹. На основі аналізу низки археологічних пам'яток вона вказала на імовірність існування ірландських поселенців у Йорку часів вікінгів⁴⁰. Д. Думвіль, провівши порівняльний аналіз згадок про вікінгів у джерелах усіх країн Британських островів, відкинув ідею, за якою вікінги оминули західне та південне узбережжя Ірландії, як безглузду⁴¹. Уже згаданий Д. О'Коррен розвинув свою версію щодо зв'язків ірландських та шотландських вікінгів, доводячи, що зазнавши тимчасової невдачі в Ірландії, представники Дублінської династії повернулися до Шотландії і здійснили низку нападів на землі піктів⁴².

³³ Ibidem. – P. 195.

³⁴ Ejusdem. Religious and Cultural Boundaries between Vikings and Irish: The Evidence of Conversion // O'Byrne E., Ni Ghradaigh J. The March in the Islands of the Medieval West. – Leiden; Brill, 2012. – P. 15–35.

³⁵ Ejusdem. Religious and Cultural Boundaries... – P. 18.

³⁶ Holm P. Between apathy... – P. 166.

³⁷ Ibidem. – P. 166.

³⁸ The Viking World / Edited by Brink S., Price N. – London, 2008. – 717 p.

³⁹ Richards J. D. Viking Settlement in England // The Viking World. – P. 368–374.

⁴⁰ Ibidem. – P. 370.

⁴¹ Dumville D. N. Vikings in Insular chronicling // The Viking World. – P. 356.

* Пікти – племена, що населяли території Шотландії з I тис. до н. е. У 843 р. королем піктів став Кеннет I, який утворив об'єднану державу піктів і гаелів (скоттів) – Шотландію.

⁴² Ó Corráin D. The Vikings and Ireland // The Viking World. – P. 430.

Ще одним результатом співпраці науковців стало комплексне дослідження "Вікінги в Ірландії"⁴³ зі статтями провідних ірландських, британських та данських істориків, присвяченими різноманітним аспектам проблеми вікінгів в Ірландії. Так Чарльз Доерті, вивчаючи торговельну діяльність вікінгів, особливо в портових емпоріях, звернув увагу на впливи вікінгів на ірландське суспільство, дійшовши висновку, що вони не трансформували суспільство острова насильно, а стали лише одним з чинників його змін⁴⁴. Проблема міст вікінгів розглянув також Пітер Волес. Використовуючи насамперед дані археології, він окремо проаналізував розташування, планування та захист поселень. Виділено сім окремих типів будівлі, як зазначено, характерних для норвезьких поселень в Ірландії⁴⁵. Помітне місце в збірнику посідають студії скарбів та поховань вікінгів на теренах Ірландії⁴⁶. Це дозволило розпочати вивчення культурних впливів, однак самі дослідження спираються на археологічні дані, тому їх предметом найперше є матеріальна культура. У такій ситуації залишається поза увагою великий об'єм літературної спадщини, який дозволить прослідкувати впливи вікінгів на світогляд та формування способу мислення населення Ірландії в епоху Середньовіччя. Розмірковування на цьому напрямі досі репрезентують тільки поодинокі праці⁴⁷.

Отже, дотеперішні студії над проблемою перебування вікінгів в Ірландії вже накопичили достатньо істотні наукові матеріали, що дає змогу використати їх як надійну базу для порівняння з різними аспектами проникнення вікінгів на терени Русі, тим більше, що аналогії у всіх сферах напрошуються самі.

Одним з важливих питань історії вторгнення вікінгів до Ірландії є тема їхніх міст, вплив яких на економічне та політичне життя острова сприймається безумовним. Варто лише згадати, що одне з поселень вікінгів – Дублін – є столицею Ірландії. Дослідження самого явища тісно пов'язане найперше з археологією, що й відобразилося на характері відповідних праць. Значна їх частка заснована власне на археологічних матеріалах⁴⁸.

⁴³ Vikings in Ireland / Edited by Larsen A. C. – Roskilde, 2001. – 173 p.

⁴⁴ Doherty C. The Viking Impact upon Ireland // Vikings in Ireland. – P. 35.

⁴⁵ Wallece P. F. Ireland's Viking Towns // Vikings in Ireland. – P. 44.

⁴⁶ Sheehan J. Ireland's Viking Age Hoards: Sources and Contacts // The Vikings in Ireland. – P. 51–60; Harrison S. H. Viking Graves and Grave-goods in Ireland // The Vikings in Ireland. – P. 61–76; Ó Floinn R. Irish and Scandinavian Art in the Early Medieval Period // Ibidem. – P. 87–98; Larsen A. C. The Exhibition – The Vikings in Ireland // Ibidem. – P. 127–148.

⁴⁷ Chesnutt M. An unsolved problem in Old-Norse-Icelandic literary history //

Mediaeval Scandinavia. – Odense, 1968. – No 1. – P. 122–37; Almqvist B. Scandinavian and Celtic folklore contacts in the earldom of Orkney // Saga-Book. – London, 1979. – No 20. – P. 80–105.

⁴⁸ Daly C. From Valhalla: conservation of a group of Viking grave-goods // Medieval Dublin. – Dublin, 2005. – Vol. 6. – P. 62–77; Graham-Campbell J. Viking treasure from the north-west: the Cuerdale hoard in its context. – Liverpool, 1992. – 123 p.; O'Donovan E. The Irish, the Vikings and the English: new archaeological evidence from excavations at Golden Lane, Dublin // Medieval Dublin. – Dublin, 2007. – Vol. 8. – P. 36–130; O'Neil J. Excavation of pre-Norman structures on the site of an enclosed

Серед усіх колоній вікінгів найважливіше місце посідали міста Вотерфорд, Дублін та Лімерік⁴⁹. Вони мали статус великих портів і сприяли включенню Ірландії у сферу діяльності вікінгів. Це викликало певний інтерес істориків до економічної діяльності міст вікінгів, результатом чого стала поява праць з цієї тематики⁵⁰. Подібний характер на Русі мали Ладога, Гніздово, можливо також Рюрикове городище поблизу Новгороду чи Плісеська та ряд інших центрів, вивчення яких тільки починає розгортатися.

Поряд з питанням економічної діяльності і внутрішнього устрою, дослідники звертаються до проблеми місця міст вікінгів у політичному житті острова. Так, К. Донхам у статті про історичне значення Вотерфорда епохи вікінгів виділила два напрями політичних стосунків міста: відносини з іншими поселеннями вікінгів в Ірландії та зв'язки з ірландськими державами. На її думку, на початку X ст. Вотерфорд мав статус столиці династії Івара – до 917 р., коли відвойовано Дублін⁵¹. Водночас навіть після цього місто не втратило значення. Вотерфорд та Дублін залишалися союзниками у боротьбі з Лімеріком до середини століття. Така співпраця збереглася до 953 р., коли Амлейб Куаран (927–981), король Дубліна, розпочав атаку на Вотерфорд. Що стосується відносин з державами вікінгів, то автор вказує на їх двоякість. З одного боку, вона подала перелік грабінницьких нападів вікінгів на церкви⁵², з іншого – вказала, що хроніки демонструють і приклади союзу між Вотерфордом й ірландськими королями⁵³. Зокрема, авторка зосередила увагу на зв'язках королівських династій Вотерфорда та королівства Оссорі*.

З наведеного огляду видно, що питання про вплив вікінгів на розвиток ірландського суспільства наприкінці VIII – на початку XI ст. є важливою складовою дослідження активності вікінгів у Європі загалом. Розроблення цієї проблеми наближує можливість реконструкції подібних процесів і в руських землях, зокрема, вздовж відгалужень шляху “з варяг у греки” та на відтинках Даугава (Західна Двина) – Друть – Дніпро чи Німан – Рось – Лісна – Західний Буг, де наявність винятково поодиноких і розрізнених

early Christian cemetery at Cherrywood, county Dublin // *Medieval Dublin*. – Dublin, 2006. – Vol. 7. – P. 66–88; Wallace P. The archaeology of Viking Dublin // *The comparative history of urban origins in non-Roman Europe*. – Oxford, 1985. – P. 103–145.

⁴⁹ Downham C. The Historical Importance of Viking-Age Waterford // *Journal of Celtic Studies*. – Turnhout, Brepols, 2004. – Vol. 4. – P. 71.

⁵⁰ Burke E. Life in the sunny south-east: housing and domestic economy in Viking and medieval Wexford. // *Archaeology Ireland*. – Dublin, 1995. – Vol. 9, No 3. – P. 33–36; Fischer L. Limerick as a Viking Trade Centre // *Made in Limerick*, 2. – Limerick, 2006. – P. 1–13; *Idem*. Limerick: First Urban Capital of Ireland // *Ibidem*. – P. 16–24; Holm P. The Slave Trade of Dublin, Ninth to

Twelfth Centuries // *Peritia*, 5. – Cork, 1986. – P. 317–345; Jennings J. R. B. On some ancient coins found in west Waterford // *Journal of the Waterford and South-east of Ireland. Archaeological Society*, 15. – Waterford, 1912. – Vol. 15. – P. 163–167; Valante M. A. The Vikings in Ireland: settlement, trade and urbanization. – Dublin, 2008. – 224 p.

⁵¹ Downham C. The historical importance... – P. 85.

⁵² *Ibidem*. – P. 87.

⁵³ *Ibidem*. – P. 88.

* Королівство Оссорі – одне з давньоірландських королівств. Його територія розташовувалася на півдні острова в межах сучасних графств Килкенні та Ліш. Королівство проіснувало як незалежне до середини IX ст., коли було приєднане до королівства Лейнстер.

джерельних доказів приступності вікінгів змушує вдаватися до необхідності ширших реконструкцій за аналогіями.

Зокрема, дослідження процесу становлення Дублінської династії в Ірландії та її зв'язків з місцевою владою, визначення місця військових угруповань вікінгів у міжусобній боротьбі ірландських королів за верховну владу дозволять створити базу для порівняння і осмислення ролі вікінгів у процесі становлення давньоруської державності, при якому в IX–X ст. простежуються схожі політичні та культурно-релігійні процеси. Окрім цього, важливим є також економічне життя міст вікінгів Ірландії, вивчення якого дає змогу розкрити особливості їх торговельної діяльності не лише в Західній, а й Східній Європі.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

Літописна Пересопниця традиційно посідає особливе місце серед княжих центрів Волині завдяки так званій Першокнизі – першому перекладу українською мовою Євангелія, переписування якого завершено в місцевому монастирі Різдва Богородиці у 1561 р. Тривалий час місто було однією з найважливіших фортець Східної Волині, столицею окремого уділу, неодноразово згаданого у літописах. Завдяки цьому історія літописної Пересопниці та її пам'ятки віддавна привертала увагу дослідників – як істориків, так і археологів. Вивчення розвитку археологічних досліджень та історіографії цього княжого центру автор розробляє вже тривалий час¹. Однак за останнє десятиліття зроблено багато відкриттів, які вимагають нового сукупного розгляду, також стали очевидними актуальні проблеми перспективних досліджень.

Певну роль у зростанні інтересу саме до порівняно невеликого княжого міста відіграло відкриття у 1837 р. славетного Пересопницького Євангелія, яке здійснив Осип Бодяньський. Старожитності Пересопниці стали предметом зацікавлення української громадськості на хвилі поглиблення уваги до власного історичного минулого, що було безпосереднім наслідком становлення національної самосвідомості. Провідну роль у вивченні краю відігравав київський культурний осередок, що виник внаслідок розгортання діяльності Київського університету. Його перший ректор Михайло Максимович очолював етнографічний та історико-краєзнавчий напрями досліджень². У 1840 р. після короткої екскурсії історичними місцями Волині в журналі “Киевлянин”, який видавав історик, з'явилася його невелика стаття, присвячена Пересопниці³. У ній вчений подав пояснення походження назви міста, переповні пов'язані з ним події за літописними згадками, дав коротку історію монастиря на підставі актових матеріалів та принагідно виклав інші

¹ Терський С. В. Археологія та історичне краєзнавство Волині періоду 1946–1991 рр. // Наукові записки Львівського історичного музею (далі – НЗ ЛІМ). – Львів, 1999. – Вип. 8. – С. 196–233; *Його ж.* Дослідник літописної Пересопниці – Володимир Шелом'янець-Терський // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 2011. – Вип. 9, ч. 1. – С. 158–162.

² *Його ж.* З історії розвитку археології

та історичного краєзнавства на Волині до Першої світової війни // НЗ ЛІМ. – Львів, 1997. – Вип. 6, ч. 1. – С. 153; *Його ж.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. – С. 6–16.

³ Максимович М. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах // Киевлянин. – 1840. – Кн. 1. – С. 231–253; *Его же.* Собрание сочинений. – Киев, 1873. – Т. 2. – С. 393–404.

питання середньовічної історії України. Відтоді зацікавлення містом виразно зазначилося у колі вчених з його оточення. У 1845 р. пам'ятки літописної Пересопниці оглянув історик Микола Костомаров, який тоді викладав у Рівненській гімназії⁴. Наступного року в збірнику, виданому за сприянням редакції "Волинских губернских ведомостей", вміщена стаття про Пересопницю професора Київської духовної академії, а згодом радника Волинського губерньського правління, письменника Віктора Аскоченського⁵.

Увага, якою Пересопниця користувалася серед провідних представників української історичної думки XIX ст. у зв'язку з відкриттям української Першокниги – Євангелія, сприяла популяризації інформації та зростанню інтересу до археологічних пам'яток міста. Короткі згадки про їх наявність у Пересопниці запропонували усі без винятку дослідники, що відвідували цю історичну місцевість упродовж XIX ст. Найбільше враження серед її пам'яток на той час викликали великі курганні могильники, які на декілька кілометрів простягалися навколо напівзапустілих земляних укріплень княжого міста, нагадуючи про колишню його багатолюдність. Певну увагу археологів до пам'яток Надстублянського краю привертала також окремі знахідки дорогоцінностей, що, нерідко, зникали безслідно при зміні власника. Так сталося, наприклад, зі скарбом золотих речей, випадково виявленим наприкінці XVIII ст. у с. Кривичі поблизу Пересопниці⁶.

Історія цілеспрямованого археологічного дослідження Пересопниці нараховує вже близько 150 років. Першими увагу археологів привабили поховання одного з найбільших на Волині курганного некрополя. Уже в 1850 р. невідомі особи розкопали декілька курганів на найбільших за площею могильниках поблизу с. Пересопниця і Білів⁷. У 1856 р. під час відрядження на Волинь завідувач музеєю університету ім. святого Володимира в Києві Яків Волошинський розкопав три кургани на могильнику в самій Пересопниці⁸. Результати цих пошуків викладено на сторінках "Краткого Отчета Императорского Университета им. Св. Владимира за 1857 г." та в записках учасника розкопок Теофіла Стипулковського, які опублікував Тадеуш-Юрій Стецький⁹. Згодом, після виходу на пенсію у 1865 р., Я. Волошинський оселився в одному з сіл Волинської губернії, де продовжив дослідження курганів у Білеві та Старожуківі¹⁰. Роботи Я. Волошинського

⁴ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989. – С. 465.

⁵ Аскоченский В. Пересопница // Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при ВГУ под ред. В. Аскоченского. – Житомир, 1847. – С. 65–67.

⁶ Krzywicz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 807.

⁷ Pozze H. G. Материалы для археологии

Волини // Труды III Археологического съезда в Киеве в 1874 г. – Москва, 1878. – Т. 1. – С. 163; Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 42.

⁸ Антонович В. Б. Археологическая карта... – С. 74.

⁹ Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 182–183.

¹⁰ Żytynski L. O kurghanach i mogiłach na Wołyńiu // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – Kraków, 1896. – R. 1893–1896. – Т. 2. – S. 19–23.

визнано найстаршими науково проведеними розкопками курганних могильників княжої доби в Україні¹¹.

Пам'ятки археології Пересопниці знайшли відображення у першій археологічній карті Волинської губернії, основу для якої уклали матеріали опитування волосних управ. Її автор – професор Варшавського університету Дмитро Самоквасов (1873)¹².

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дослідники княжої Пересопниці нагромаджували та уточнювали архівні й топографічні дані, переважно, стосовно монастиря. До цього доклалися київський історик Микола Петров¹³, парафіяльний священик із с. Сивки на Острожчині Аполоній Сендунський¹⁴ та історик-краєзнавець Волині Т.-Ю. Стецький¹⁵.

Наприкінці ХІХ ст. пересопницький некрополь потрапив до базових об'єктів, які розкопувала київський археолог Катерина Мельник, дружина відомого українського історика Володимира Антоновича. За сприяння Московського археологічного товариства у 1897–1898 рр. вона провела перші фахові дослідження курганних могильників VIII–ХІІ ст. на Волині. В околиці сіл Пересопниця, Білів і Старожуків тоді вивчено 93 кургани¹⁶. Речові матеріали з них спершу зберігалися у музеї археології Київського університету¹⁷, а згодом їх розпорочені рештки опинилися у фондах Київського історичного музею (тепер – Національний музей історії України).

Розвідки К. Мельник привернули пильну увагу української громадськості. Зокрема, їх результати знайшли відображення на сторінках “Історії України-Русі” Михайла Грушевського. Вчений по-новому інтерпретував багате поховання № 29 Пересопницького могильника, вважаючи небіжчика золотарем¹⁸. Дослідження К. Мельник викликали зацікавлення широких наукових кіла. Так, у “Записках”, які видавало Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, знаходимо докладну рецензію на статті дослідниці, присвячені роботам на Волині¹⁹. Не дивлячись на те, що вивчення пересопницьких курганів К. Мельник провадила притаманним для археологів

¹¹ Бліфельд Д. І. Могильники // Археологія Української РСР. – Київ, 1975. – Т. 3. – С. 303.

¹² Самоквасов Д. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волинская губерния. – Санкт-Петербург, 1880. – 203 с.

¹³ Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. № 4. – С. 59–62.

¹⁴ Сендунський А. Село Пересопниця Ровенского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – № 11. – С. 548–559.

¹⁵ Stecki T.-J. Z boru i stepu; Krzywicki J. Peresopnica // Słownik... – Warszawa,

1887. – Т. 8. – С. 6–7.

¹⁶ Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. // Труды XI Археологического съезда... – Т. 1. – С. 479–513; Ее же. Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897–1899 гг. // Труды XI Археологического съезда... – Т. 1. – С. 514–576.

¹⁷ Курінний П. Історія археологічних знань про Україну (Серія “Скрипти”). – Мюнхен, 1970. – Ч. 37. – С. 39.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1991. – Т. І: I–X вік. – С. 266.

¹⁹ Доманицький В. Рецензія // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1904. – Т. 62, кн. 6. – С. 4–5.

XIX ст. “колодязним методом”, за науковими результатами вони ще й сьогодні вважаються проведеними на високому для того часу рівні та залишаються цінним джерелом для вивчення культури давніх волинян²⁰.

Важливими є зроблені тоді ж спостереження за топографічним розташуванням уже зниклих курганних могильників та їх співвідношенням з укріпленнями середньовічної Пересопниці²¹. Однак залишки самих земляних укріплень описано лише поверхово.

Проте найцікавіші матеріали для роздумів щодо локалізації літописного міста Пересопниці дали результати проведених наприкінці XIX ст. польових розвідок В. Антоновича. Вчений здійснив перші наукові описи городищ Пересопниці. Візуально він вірно визначив більшу давність городища у с. Білів стосовно городища у с. Пересопниця. Однак тут історик виходив з невірної думки, що відносно велике за площею та потужне укріплення прямокутної форми у с. Пересопниця не має стосунку до літописного міста, а нібито є залишками укріплень, які спорудили в XV–XVI ст. князі Чорторийські для захисту заснованого тут монастиря. Рештками згаданого в літописах міста він вважав відносно незначне за територією, але оточене звідусіль чималими за площею курганными могильниками городище у с. Білів. Критерієм для такого висновку була подібність у розташуванні Білівського городища до інших укріплень княжої доби на вершині гори з крутими обривистими схилами, що їх В. Антонович вивчав у верхів'ях р. Стубли (Будераж, Варковичі, Ступно). Вчений вперше зняв окомірний план Білівського городища²². Однак дослідження поселенського комплексу розпочалися щойно напередодні Другої світової війни. Стан вивчення історії середньовічного міста на початок XX ст. до певної міри відображений у популярному нарисі, який Єлизавета Іванівна де Вітте (1833–34 (?) – дата смерті не встановлена), педагог, письменниця, дійсний член київського Історичного товариства Нестора Літописця підготувала у серії про стародавні міста Волині²³.

Окрема сторінка в археологічному й краєзнавчому вивченні Пересопниці та її околиць пов'язана з діяльністю барона Федора Рудольфовича Штейнгеля (1870–1946), власника маєтку Городок неподалік від Рівного, де він організував історико-археологічний музей²⁴. Результати проведених досліджень широко публікувалися на сторінках першого українського археологічного журналу “Археологическая летопись Южной России” (1899–1905), що видавався на кошти барона. Музей зосереджував дослідження насамперед на пам'ятках пересопницької округи. У Пересопниці Ф. Штейнгель вивчив п'ять курганів²⁵.

²⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР: В 20-и т. – Москва, 1982. – С. 94.

²¹ Мельник Е. Н. Дневник раскопок... – С. 514–576.

²² Антонович В. Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда... – Т. 1. – С. 148–154.

²³ де Вітте Е. И. Пересопница (Древ-

нейшие города Волини в историческом описании. Очерк 22) / Монографія... (приложение к “Почаевскому листку”). – Почаев, 1916.

²⁴ Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів, 2010. – С. 38–39.

²⁵ Штейнгель Р. Ф. Раскопки курганов в Вольнской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. // Археологическая летопись

Порівняна бідність відкритих тоді поховань на речові знахідки зумовила припинення робіт. Музейна колекція пам'яток старовини, чимало з яких зібрано в Пересопниці та її околиці, була розпорошена та втрачена. Багатий науковий архів музею у роки Першої світової війни вивезено на Кубань, де його сліди загубилися²⁶.

У міжвоєнний період Пересопниця залишалася у полі зору археологів Варшави та Львова, а також місцевих краєзнавців²⁷. Дослідників цікавили насамперед видимі на поверхні об'єкти – кургани та ранньосередньовічні городища²⁸.

Завдяки раніше відомим і нововідкритим пам'яткам Пересопниця та її околиці потрапили під увагу варшавського археолога, директора Державного археологічного музею (далі — ДАМ) Романа Якимовича. Метою його дослідження була ділянка трансконтинентального шляху через Пересопницю. На його думку, вона знаходилася на шляху походу Болеслава Хороброго на Київ. У роботі подано панорамні малюнки з фотографій обстежених городищ, втім у Пересопниці та Білеві²⁹. Варшавський історик спирався на дані рівненського краєзнавця-аматора Якуба Гоффмана. Окрім обстеження городищ у 1929 р., варшавський археолог розкопав окремі поховання на той час ще збереженого курганного могильника. Усього він дослідив не менше семи ранньосередньовічних курганів, з яких походить цікава колекція жіночих скроневих кілець. Виявлені тоді s-кінцеві та одне ромбоциткове кільця, зокрема, можуть вважатися визначальними для вихідців із Західної Волині та новгородських словен відповідно.

1935 р. у зв'язку з повідомленням якогось Ружицького про руйнування підплитових ранньосередньовічних поховань у Пересопниці проводив дослідження відомий краєзнавець Я. Гоффман з Рівного³⁰. Віднайдені тоді матеріали передано до Державного археологічного музею у Варшаві. Під час Другої світової війни їх переплутали, а документація була втрачена³¹. У цьому ж музеї зберігаються археологічні матеріали (переважно, кераміка) Р. Якимовича з польових обстежень городищ у Пересопниці, Білеві та інших сусідніх місцевостей, а також окремі знахідки з пізніших розвідок Олександра Цинкаловського³².

Южной России. – Киев, 1901. – № 4. – С. 145–148.

²⁶ Терський С. В. Історія археології... – С. 48.

²⁷ Його ж. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // НЗ ЛІМ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 169.

²⁸ Staśko J. Rozmieszczenie grodzisk przedhistorycznych na Wschodzie Wołynia // Ziemia. – 1929. – S. 65–68.

²⁹ Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeolo-

gii // Rocznik Wołyński. – Równe, 1933. – Т. 2. – S. 10–96.

³⁰ Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. 5. – S. 249–250.

³¹ Ibidem.

³² Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa, 2001. – 123 s.

Городища в басейні р. Стубли стали об'єктом зацікавлення й інших дослідників. Зокрема, в 1937 р. їх комплекс обстежував краківський археолог Габріель Ленчик³³.

Докладніше дослідження міста розпочалося тільки у другій половині 1930-х років, коли територія давніше існуючого в ньому ставкового господарства була передана у власність Крем'янецького ліцею. Початок широко-масштабним рятівним археологічним роботам поклав, очевидно, візит Яна Фітцке, на той час консерватора, співробітника органів охорони пам'яток історії на теренах Волинського воєводства. Саме тоді з метою будівництва нових ставів розпочався забір ґрунту для насипання гребель з території висунутих у заплаву городищ у Пересопниці та Новожукові. Після втручання консерватора руйнування городищ припинено³⁴.

У 1936 р. співробітник Волинського крайового музею у Луцьку Сигізмунд Леський обстежив городище у Білеві. Незначний зібраний при цьому керамічний матеріал, датований тоді XI ст., зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею в Луцьку³⁵.

Важливе місце літописна Пересопниця займала у зацікавленнях волинського археолога і краєзнавця О. Цинкаловського, який упродовж 1935–1939 рр. працював співробітником музею у Крем'янці³⁶. Як уже згадано, з 1930 р. частина земель у селах Білів і Пересопниця, зокрема територія Білівського городища, відійшла до Крем'янецького ліцею, при якому діяв зазначений музей. Оскільки землі в околицях Пересопниці належали ліцеєві, рятівні розкопки, пов'язані з влаштуванням ставкового господарства, доручено О. Цинкаловському, на той час співробітнику тісно пов'язаного з ліцеєм Музею Крем'янецької землі, а за сумісництвом – делегату ДАМ у Варшаві. З коротких повідомлень преси, записів у музейній документації відомо, що основні польові роботи велися за його безпосередньої участі.

О. Цинкаловський працював насамперед на посаді Замостя, де на площі близько 1 га вивчив близько двадцяти напівземлянкових жител X–XIII ст. Тоді ж роботи охопили також згадані доісторичні цвинтарища на цьому урочищі та ґрунтове кладовище княжої доби. Відомо, що серед знахідок трапилися кам'яні жорна, скляний браслет, залізна сокира, ключ та інші залізні предмети доби раннього Середньовіччя³⁷. Висновки вченого стосовно датування цього посаду повністю підтвердили сучасні

³³ *Leńczyk G.* Dwa sprawozdania z wakacyjnych wycieczek na Wołyn i w powiat sieradzki // *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności.* – 1937. – Т. 42, nr 8. – S. 227–229; *Ejusdem.* Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // *Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.* – 1938. – R. I, nr 3. – S. 35–38.

³⁴ *Działalność Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku.* – Łuck, 1938. – S. 17–18.

³⁵ Волинський обласний краєзнавчий музей. – Інв. книга № 5. – А-2218/ст. № А-1211; Інв. книга № 1 (1940 р.). – № 542/1–5.

³⁶ *Терський С. В.* Історія археології... – С. 80–81.

³⁷ *Cynkatowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 157; *Пастернак Я.* Нові археологічні надбутки Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 рр. // *ЗНТШ.* – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 264.

дослідження³⁸. На полі на схід від городища, можливо, на “Пастівнику” або головному посаді, О. Цинкаловський відкопав ґрунтове тілопокладення з рештками одягу, гаптованого золотими нитками³⁹. Неподалік обстежено також рукотворну печеру-грот з матеріалами княжої доби. На захід від дитинця розкопано курган із одним похованим у дерев’яному зрубі⁴⁰.

Вчений прагнув вивчити місто комплексно, виявляючи усі структурні частини території⁴¹. Завдяки його роботам вдалося остаточно встановити розташування дитинця літописного міста та його основних посадів. В урочищах “Замостя” та “Пастівник” зафіксовано давню топоніміку та перекази, зокрема, про давнє розташування монастиря Різдва Богородиці⁴².

Упродовж міжвоєнних років дитинець Пересопниці разом з валами залишався орним полем, там було і декілька садиб та громадський шпихлір. На дитинці біля церкви на колишньому цвинтаріщі, порушеному, очевидно, внаслідок руйнування західного його кута під час земляних робіт 1936 р., О. Цинкаловський⁴³ дослідив рештки ґрунтових поховань у супроводі різнокольорового намиста, простежено й в’їзд на дитинець від сторони урочища Замостя.

Невеликі роботи проведено також на пам’ятках в околиці Пересопниці. Так, внаслідок пошкодження культурного шару на городищі “Замчисько” в с. Новожукові О. Цинкаловський зібрав певний речовий матеріал та простежив споруди княжої доби⁴⁴. Частину тодішніх знахідок він передав львівським українським музеям – Наукового товариства імені Т. Шевченка та Національному⁴⁵.

На жаль, більшість виявлених матеріалів, як і польова документація, після війни були втрачені. Окремі рештки цих колекцій зберігаються у Державному археологічному музеї у Варшаві, а також львівських історичному та Національному музеях⁴⁶. Не з’ясована доля основної частини матеріалів

³⁸ Терський С. В. Посад Замостя літописної Пересопниці у світлі археології // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. Збірник наукових праць.* – Луцьк, 2002. – С. 151–152.

³⁹ *Synkalowski A. Materiały do pradziejów...* – S. 158.

⁴⁰ *Ibidem.* – S. 159.

⁴¹ *Його ж. Пересопниця // Наша Батьківщина.* – Львів, 1937. – С. 16–20.

⁴² *Його ж. “Стара Волинь і Волинське Полісся”. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.* – Вінніпег, 1984. – Т. 2. – С. 233.

⁴³ *Ejusdem. Materiały do pradziejów...* – S. 190.

⁴⁴ *Пастернак Я. Нові археологічні на-*

бутки... – С. 264; *Rauhut L. Wczesnośrednio-wieczne materiały archeologiczne...* – S. 247; *Цинкаловський О. “Стара Волинь...”*... – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – С. 402–403.

⁴⁵ *Терський С. В. Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).* – Житомир, 1994. – С. 211–212; *Його ж. Дослідження та колекціонування старожитностей Волині львівськими музейними закладами (XIX – 1-а пол. XX ст.) // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник.* – Луцьк, 2004. – Вип. 3: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – С. 241–244.

⁴⁶ *Його ж. Археологічні матеріали княжої доби з досліджень Олександра Цинкаловського у фондах Львівського історичного*

цих розкопок – керамічних комплексів із понад 20 житлових споруд. Ймовірно, вони могли потрапити до фондів музею у Крем'янці, де їх знищила місцева комуністична номенклатура. Окремі фотографії вціліли серед документальних матеріалів О. Цинкаловського, переданих для Архіву історії унії, що формувався у Львові під опікою митрополита Андрея (Шептицького)⁴⁷. Сьогодні вони зберігаються у фонді Львівського греко-католицького митрополичого ординаріату в Центральному державному історичному архіві України у Львові⁴⁸.

Заслужують на увагу ретельні публікації у науковій періодиці окремих “видовищних” випадкових археологічних знахідок: на сьогодні вже легендарної бронзової фігурки коня I тис. до н. е.⁴⁹ та бронзової матриці XII–XIII ст. з сусіднього з Пересопницею с. Дядьковичі⁵⁰, що зберігалися відповідно у Волинському музеї в Луцьку та Державному археологічному музеї у Варшаві.

У передвоєнний час археологи зі Львова дослідили також курганний могильник епохи бронзи на східній околиці Пересопниці⁵¹.

Лихоліття Другої світової війни не тільки значно загальмувало вивчення археологічних пам'яток Волині, а й привело до нищення музейних фондосховищ, архівів та наукових кадрів. Зокрема, з фондів Волинського музею безслідно зникла унікальна бронзова фігурка коня. Усі ці обставини відкинули археологію Волині на покоління назад. Так, в узагальнюючій роботі Олексія Ратича, присвяченій пам'яткам княжої доби в західному регіоні України, основою для висновків про хронологію городища у Пересопниці стала згадана стаття В. Антоновича⁵².

У післявоєнні десятиліття, коли археологічні роботи на Волині виявилися згорнутими майже повністю, літописне місто лише оглядово характеризували у науковій літературі, а наявний археологічний матеріал з розкопок Пересопниці репрезентував Волинь у ряді узагальнюючих монографій з історії матеріальної культури. Це були, насамперед, добре задокументовані колекції ще з досліджень К. Мельник. Так, окремі предмети, знайдені у Пересопниці впродовж 1897–1898 рр., використано при укладенні підготовлених тоді до друку загальних оглядів еволюції ювелірного ремесла⁵³, а

музею // НЗ ЛІМ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 26–27.

⁴⁷ Йоґо ж. Історія археології... – С. 62.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 408 (Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат). – Оп. 46. – Спр. 1372 (Фото: Білів, Новожуків); Спр. 1392 (Фото розкопок О. Цинкаловського на ур. Замосте на Рівненщині, 1936 р.). – 11 арк.

⁴⁹ Szlankowna A. Kilka importow staroitalskich i zachodnioeuropejskich poludniowo-wschodniej Polski i Ukrainy // Swiatowit. – Warszawa, 1937. – Т. 17. – S. 293–295.

⁵⁰ Jakimowicz R. Nowe materiały do dzie-

jów zlotnictwa wczesnopolskiego // Wiadomości archeologiczne. – 1939(1948). – Т. 16. – S. 384–385.

⁵¹ Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – Київ, 1982. – С. 100.

⁵² Ратич О. О. Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – С. 41–42.

⁵³ Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X–XII вв. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Ленинград, 1946. – Вып. 13. – С. 45–46. – Рис. 10: а–в.

також комплексу спорядження вершника та його верхового коня⁵⁴ й водночас ще теж окремих узагальнюючих оглядових працях з археології України та її західного регіону⁵⁵.

Польове вивчення археологічних пам'яток відновив Павло Раппопорт з Ленінграда. 1961 р. складено нові схематичні плани городищ у Пересопниці та Біліві, встановлено їх приблизну хронологію. Для укріплень типу Пересопниці виділено окрему групу т. зв. "городищ волинського типу"⁵⁶. На городищі у Біліві виконано переріз валу, який дозволив продатувати спорудження цього комплексу. За результатами цих робіт дитинець міста занесено до переліку найважливіших археологічних пам'яток України⁵⁷.

Наступні розкопки, проведені на Білівському городищі в 1966 р. під керівництвом львівського археолога Вітольда Ауліха (1928–1994), дозволили встановити наявність на майданчику городища, поряд з матеріалами X–XI ст., також культурних напластувань зі спорудами, хібно датованими тоді XII–XIII ст. (насправді XI – початку XII ст.). За отриманими результатами зроблено висновок про невідповідність речового комплексу городища старожитностям княжого міста та запропоновано припущення про існування тут військового форпосту його північної околиці⁵⁸.

Однак з дослідженням дитинця Пересопниці далі зволікалося. Незважаючи на те, що на початку 60-х років городище взято під охорону держави як пам'ятку республіканського значення, з дозволу місцевої влади розпочато забудову території, яка триває й досі. Нові цегляні будівлі підвальними приміщеннями назавжди руйнують майже не вивчені напластування княжого міста. Тому питання охорони археологічного надбання у Пересопниці, як і в інших літописних містах Волині, стоїть дуже гостро. Йому було присвячено десятки публікацій у місцевій та загальнодержавній пресі від початку системного вивчення пам'ятки⁵⁹.

⁵⁴ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. (Свод археологических источников. – Вып. Е1–36). – Ленинград, 1973. – Рис. 34: 4.

⁵⁵ Ратич О. О. Древньоруські пам'ятки... – Табл. I: 6; IX: 22; Археологія Української РСР. – Рис. 315, 338.

⁵⁶ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – 241 с.

⁵⁷ Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). – Київ, 1966. – С. 133.

⁵⁸ Ауліх В. В. Древнерусские городища в Западной Волини // Археологические открытия (далі – АО) 1966 года. – Москва, 1967. – С. 249–250; *Його ж.* До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вып. 1. – С. 168–176.

⁵⁹ Терський В. С. Шукаючи сліди Пересопниці // Червоний прапор (Рівне). – 6 липня 1975. – № 131; *Його ж.* На залишках древнього міста // Червоний прапор (Рівне). – 28 липня 1976. – № 147; *Його ж.* Загадка легендарної Пересопниці // Жовтень. – Львів, 1977. – № 5. – С. 155–157; *Його ж.* Пересопниця // Пам'ятки України. – 1979. – № 4. – С. 62–63; Терський С. В. І заговорять кістки предків! // Волинь. Рівненський обласний часопис. – 7 квітня 1995. – Ч. 14(199). – С. 8; *Його ж.* Забудовують Пересопницю дачами! // Молодь України. Загальнополітична молодіжна газета. – 18 квітня 1995. – № 44(17232). – С. 3; *Його ж.* Давайте забудуємо Пересопницю дачами! // Сім днів. Рівненська міська газета. – 18–22 квітня 1995. – № 17(73). – С. 5; *Його ж.* Святе місце пустим не буває // Культура і життя. – 11 липня 1995 р. – С. 1; *Його ж.* Розкопки

Початок 1970-х років був періодом відродження в наукових колах інтересу до спадщини княжої доби на Волині. Саме тоді розпочалося фінансування регулярного дослідження літописного Дорогобужа, яке провадили рівненські археологи. Започаткувати систематичне вивчення іншого важливого княжого міста на території сучасної Рівненщини – Пересопниці випало Володимирові Терському, який до того багато років присвятив літописному Звенигороді біля Львова⁶⁰.

Комплексна експедиція, яку спершу очолював він, а згодом Святослав Терський, систематично працювала на пам'ятки літописного міста в 1974–1999 рр. Метою стало археологічне вивчення Пересопниці та її околиць. Упродовж 1974–1987 рр. його спільно фінансували Академія наук України та Рівненське обласне відділення Українського товариства охорони пам'яток історії і культури⁶¹, а в 1988–1993 рр. незначні кошти виділило лише обласне відділення Товариства охорони пам'яток та Управлінням культури обласної держадміністрації. У 1994–1999 рр. роботи велися також на кошти грантів з Державного фонду фундаментальних досліджень при Міннауки України.

Уже перший польовий сезон 1974 р. приніс цікаві результати: було проведено вдаль розкопки в гроті урочища Мигор та на дитинці. За весь час роботи вивчався дитинець Пересопниці та посадські райони в урочищах Пастівник, Мигор, Замостя, Жуківське й Білівське городища, городища околиць: в селах Сухівцях, Кривичах, Заріцькому, Дюксині⁶², а також некрополь Пересопниці⁶³, в районі якого у 1987 р. вдалося дослідити овальний майданчик з випаленої глини, що міг використовуватися для поховального ритуалу⁶⁴. Основними труднощами під час робіт була заборона мешканців проводити

у літописній Пересопниці // Вісті Рівненщини. – 1 грудня 1995. – № 89(435). – С. 7; *Його ж.* І воскресне пам'ять родоводу // Волинь. Рівненський обласний часопис. – 8 грудня 1995. – Ч. 29(234). – С. 8.

⁶⁰ *Шеломенцев-Терський В. С.* Древнерусский Звенигород Галицкий. Автореферат диссертации... к. и. н. – Киев, 1981. – 26 с.

⁶¹ *Его же.* Раскопки городища летописной Пересопницы // АО 1976 года. – Москва, 1977. – С. 390–391; *Его же.* Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы // АО 1977 года. – Москва, 1978. – С. 402; *Его же.* Раскопки летописной Пересопницы // АО 1978 года. – Москва, 1979. – С. 424; *Его же.* Исследование городища летописной Пересопницы // АО 1980 года. – Москва, 1981. – С. 322–323; *Его же.* Работы на городище летописной Пересопницы // АО 1982 года. – Москва, 1984. – С. 343–344; *Его же.* Новые данные о летописной Пересопнице // АО 1984 года. – Москва, 1986. – С. 330–331; *Его же.*

Работы на городище летописной Пересопницы // АО 1985 года. – Москва, 1987. – С. 438–439; *Его же.* К изучению древнерусских городов Западной Волини // АО 1986 года. – Москва, 1988. – С. 351–352.

⁶² *Терський С. В.* Дослідження городищ Х–ХІ ст. в басейні р. Горинь // Остріг на порозі 900-ліття. Тези доповідей І-ї та ІІ-ї краєзнавчих конференцій. – Остріг, 1992. – С. 54–55; *Його ж.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // НЗ ЛІМ. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67.

⁶³ *Шеломенцев-Терський С. В.* Пересопницкий некрополь Х–ХІІІ вв. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов. Киев, октябрь 1987. – Київ, 1987. – С. 176.

⁶⁴ *Терський В. С., Терський С. В.* Нові матеріали з розкопок літописної Пересопниці та її околиць (1987–1988 рр.) // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 89–91.

дослідження на городах, а в тих випадках, коли це вдавалося робити, розміри та орієнтацію шурфів доводилось пристосовувати до меж окремих ділянок. Тому більшість розкопів вимушено закладалися на вільній від забудови території навколо храму святого Миколая. Виявлені предмети, включно з новітніми, ретельно фіксувалися починаючи від орного шару. Перші розкопи мали традиційні розміри – 10x10 м, поділені бровками на чотири сектори.

Систематичні археологічні дослідження 1970–1990-х років дали змогу по-новому переглянути історію та археологію цієї визначної пам'ятки⁶⁵. Зокрема, вивчено підоснову всього поселенського комплексу⁶⁶. На цьому етапі розпочалося планомірно дослідження найменше археологічно опрацьованих районів міста – передгородь, які до того зовсім випадали з поля зору. Отримані результати підтвердили їх перспективність і значно змінили уявлення про деякі особливості історичного минулого літописної Пересопниці⁶⁷. За віднайденими матеріалами В. Терський зробив спробу реконструювати зовнішній вигляд напівземлянкового житла – майстерні косторіза, відкритого на дитинці⁶⁸. Підсумовано також комплекс речових матеріалів, пов'язаних з військовою справою⁶⁹. Ряд категорій знахідок (предмети, що засвідчували тривале побутування дохристиянських традицій⁷⁰, поширення

⁶⁵ Терський-Шоломянцев В. С. Пересопниці // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннесловянський і древнерусський періоди). – Київ, 1990. – С. 124–126; Терський С. В., Терський В. С. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // Родовід. Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – Київ, 1994. – № 7. – С. 47–53; Терський С. В. Літописна Пересопниця в світлі археології // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 1996. – Вип. I. – С. 28–37; Його ж. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów; Krosno; Przemysl; Sandomierz; Tarnów, 1996. – Т. 17. – С. 305–309; Його ж. Княже місто Пересопниця (До 850-річчя першої літописної згадки про історичний центр Погориння) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів, 1999. – С. 54–56; Шеломенцев-Терський С. В., Шеломенцев-Терський В. С. Летописная Пересопниця (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России. – Москва, 1995. – Вип. 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58–66.

⁶⁶ Терський С. В. Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – С. 131–139.

⁶⁷ Його ж. Посад Замостя... – С. 151–152.

⁶⁸ Його ж. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002. – Рис. 19.

⁶⁹ Його ж. Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2010. – № 670: Держава та армія. – С. 14–29; Його ж. Спорядження дружинника Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у XII–XIV ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 16–25.

⁷⁰ Його ж. Про побутування язичницьких вірувань у населення Волині (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.). – Київ; Львів, 1992. – С. 57–58; Його ж. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського “Святовіда”). Матеріали наукової конференції (смт. Гримайлів, Тернопільщина,

грамоти, імпорти⁷¹, зброя та спорядження вершника й коня⁷² та ін.) розглядалися у контексті синхронних волинських старожитностей. Зроблено спробу виокремити серед пересопницьких матеріалів об'єкти галицького походження⁷³. Вперше також накреслено історико-топографічний напрям розвитку міста від племінної доби до пізнього Середньовіччя, локалізовано більшість пам'яток його найближчої округи⁷⁴. Виявлені сліди перебування золотоординських воїнів та золотоординського імпорту дозволили поставити питання про роль Пересопниці у структурі східного прикордоння Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст.⁷⁵

Водночас велися дослідження історико-топографічної ситуації у басейні р. Стубли, яку обґрунтовано як міську волость Пересопниці⁷⁶.

8–9 жовтня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 89–96; Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С. О языческих элементах в культуре населения Волыни в X–XIII вв. // VI Международный конгресс славянской археологии: Тезисы докладов советской делегации. – Москва, 1990. – С. 130–131.

⁷¹ Шеломенцев-Терский С. В. Ремесло и торговые связи Пересопницы в X–XIII вв. // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. – Москва, 1988. – С. 166–167; *Його ж.* Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) // НЗ ЛІМ. – Львів, 1995. – Вип. 4, ч. I. – С. 73–88; *Його ж.* Про писемність у містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) // НЗ ЛІМ. – Львів, 1996. – Вип. 5, ч. I. – С. 74–95.

⁷² *Його ж.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 8–18.

⁷³ *Його ж.* Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”, Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 27–28.

⁷⁴ *Його ж.* Літописний Заріцьк // Слово правди (Рівне). – 18 жовтня 1987; *Його ж.* Соціальна топографія літописних міст Надстублянщини в X–XIII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конфе-

ренції 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 95–97; *Його ж.* Історична топографія та забудова Пересопниці XII–XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // Волинь незабутня. Тези VI регіональної науково-практичної конференції “Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України”. – Рівне, 1995. – С. 8–9.

⁷⁵ *Його ж.* Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 217–223; *Його ж.* Галицько-Волинська держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // НЗ ЛІМ. – Львів, 2000. – Вип. 9. – С. 179–201; *Його ж.* Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 1994–1995 років. – Київ, 2000. – С. 171–174; *Його ж.* Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2010. – № 22. – С. 4–9.

⁷⁶ *Його ж.* Пересопницька волость XI–XIII ст. // Молоді учені-суспільствознавці УРСР – 70 річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17–18 грудня 1987 р. – Львів, 1987. – С. 159–160; *Його ж.* Пересопницька волость // Родовід. Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – № 7. – С. 54–55; *Його ж.* Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2008. – № 634: Держава та армія. – С. 8–17; *Його ж.* Оборонні укріплення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XIII ст. // Вісник Національного університету

Встановлено її місце серед інших міських волостей історичної Погорини⁷⁷, показано зміну історичної ролі місцевих адміністративних центрів упродовж майже тисячолітнього їх розвитку⁷⁸, з'ясовано ключове розташування Пересопниці у мережі стратегічних шляхів Волині⁷⁹.

Вперше вдалося надійно локалізувати розташування храмової ділянки на дитинці⁸⁰. Археологічні дослідження та узагальнення історичного контексту остаточно довели зміну місця розташування монастиря Різдва Богородиці, вперше подано його розгорнуту історію⁸¹. Визначальними фактами, з'ясованими в цьому питанні, було віднайдення фундаментів будівлі XVI–XVII ст.⁸² та парного гробівця цього часу поряд з діючим храмом святого Миколая⁸³. Як виявилось згодом, поховання, обкладені вздовж периметра стінкою з цегли, мали значне поширення на прицерковних кладовищах Волині у XIII–XVII ст.⁸⁴

Узагальнений погляд на історичний розвиток Пересопниці протягом останніх тисяч років подано в науково-популярній монографії⁸⁵ та численних статтях у пресі⁸⁶. Здобуті упродовж 1974–1999 рр. археологічні матеріали залишаються базовими для вивчення літописного міста та дозволяють

“Львівська політехніка”. – 2009. – № 652: Держава та армія. – С. 14–19.

⁷⁷ Шеломенцев-Терський В. С., Шеломенцев-Терський С. В. Давньоруське Погориння // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 53–54.

⁷⁸ Терський С. В. До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX–XIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції, м. Рівне, 7–9 квітня 1993 року. – Рівне, 1993. – С. 71–73.

⁷⁹ Його ж. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Автореферат дисертації... доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2011. – С. 14, 18.

⁸⁰ Його ж. Розкопки городища Пересопниці в 1991 р. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 121–122; Шолом'янець-Терський В., Терський С. Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 77–78.

⁸¹ Терський С. В., Терський В. С. Мо-

настирі княжої Пересопниці // Волинь незабутня: Тези IV регіональної науково-практичної конференції “Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи”. – Рівне, 1993. – С. 15–17; Терський С. В. Призабуте місто над Стублою // Волинь (Рівне). – 16 квітня 1993. – № 2. – С. 4–5; Його ж. Монастир у Пересопниці // Вільне слово (Рівне). – 26 травня 1993. – С. 3; Його ж. Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 7–9. – С. 28–32.

⁸² Терський В. С. Работы на Пересопницком городище // АО 1983 года. – Москва, 1985. – С. 364–365.

⁸³ Терський С. В. Робота археологічної експедиції по дослідженню літописної Пересопниці в 1993 р. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 137–138.

⁸⁴ Його ж. Дослідження у Володимирі та Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 78–80.

⁸⁵ Його ж. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.

⁸⁶ Терський В. С., Терський С. В. Загадки літописної Пересопниці // Вісті Рівненщини (Рівне). – 17 серпня 1991; Терський С. В. Прадавні ювеліри Волині // Вільне слово. Газета Рівненської обласної державної адміністрації. – 16 жовтня 2002. – № 79(13703). – С. 3.

суттєво доповнити існуючі уявлення про історію і розвиток культури краю в різні періоди⁸⁷.

Із здобуттям Україною незалежності позбавились зацікавлення у суспільстві історичною долею та значенням літописного міста. Поштовхом до цього стало піднесення Пересопницького Євангелія до рівня державного атрибуту, невід'ємного при інавгурації Президентів. У зв'язку з цим з'явилася низка популярних публікацій місцевих краєзнавців, які спиралися на доробок вчених XIX ст. та матеріали, що здобули й узагальнили В. та С. Терські. Так, запропоновано характеристику суспільного життя Пересопниці через порівняння з іншими містами краю та Русі загалом⁸⁸. Проблем історії Пересопницького монастиря торкалися українські історики початку XXI ст. Михайло Довбищенко⁸⁹ та Сергій Горін⁹⁰. У зв'язку з прагненнями влади відповідно відзначити місцерозташування цього монастиря, автор⁹¹ ще раз наголосив на археологічному віднайденні його решток поруч з діючим храмом святого Миколая.

Особливістю сучасного етапу археологічного вивчення Пересопниці упродовж останніх десяти років є активне включення в роботу місцевих дослідників – співробітників пам'яткоохоронних підрозділів Інституту археології НАН України. Поштовхом для цього стало несподівано щедре фінансування облдержадміністрації для експедицій під керівництвом рівненського археолога Богдана Прищепи (2002–2005). Тоді вдалося опрацювати близько 0,05 га в північній частині посаду “Пастівник” та відкрити рештки ґрунтового могильника XIII ст. із слідами дерев'яного храму⁹². Починаючи від робіт 2002 р., значно зросла кількість виявлених предметів із

⁸⁷ Див.: Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // НЗ ЛМ. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 130–158.

⁸⁸ Михайлова И. Б. Городские общины Погорья в XI – середине XIII вв. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып. 4. – С. 7–12.

⁸⁹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2008. – 882 с.

⁹⁰ Горін С. М. Пересопницький монастир Різдва Пресвятої Богородиці (до 1630 року) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 222–229.

⁹¹ Терський С. В. Локалізація монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці: історіографія питання // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2012. – № 14: Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 106–110.

⁹² Прищепя Б. А. Розкопки на посаді Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні (далі – АБУ) 2001–2002 рр. – Київ, 2003. – С. 232–234; *Його ж.* Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 267–271; *Його ж.* Дослідження Пересопниці // АБУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 7. – С. 259–262; *Його ж.* Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4: Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р. – С. 159–167; *Його ж.* Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2010. – Вип. 14. – С. 276–295; *Його ж.* Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці // Волино-Подільські археологічні студії. – Луцьк, 2012. – Вип. 3: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006). – С. 61–75.

металу завдяки регулярному застосуванню металодетекторів під час польових досліджень. При цьому, однак, збір матеріалу, який здійснювали професійні археологи цими методами у верхніх напластуваннях дитинця та посадів, нерідко провадився досить хаотично. Світлини окремих об'єктів, які поповнювали приватні колекції, з'явилися у наукових публікаціях⁹³.

Значний поштовх у нагромадженні речових пам'яток з території літописного міста та його округи, насамперед зусиллями так званих "чорних археологів", відбувся у зв'язку зі створенням у серпні 2011 р. Культурно-археологічного центру "Пересопниця" (далі — КАЦ), для потреб якого вбудовано величний музейний комплекс. У цьому зв'язку значно поживалися дослідження, які в 2011–2012 рр. охопили більшість топографічних одиниць міста⁹⁴. Як і в інших частинах держави, в Рівненській області право на польові роботи монополізували філії Інституту археології НАН України – державні підприємства "Волинська старовина" та "Рівненська старовина". Починаючи від сезону 2011 р., більшість знахідок з території Пересопниці здається до фондів згаданого КАЦ "Пересопниця". Так на бюджетні кошти створено вузькопрофільований краєзнавчий осередок з вивчення Пересопниці. Однак залишаються невирішеними проблеми влаштування постійного нагляду за земляними роботами, обстеження та фіксування усіх траншей і котлованів, які дозволили б досить повно зафіксувати стратиграфію культурних нашарувань на значній частині території.

Незважаючи на двохсотрічну історію археологічного вивчення території літописного міста, досі не отримала вирішення ціла низка важливих проблем, що стосуються як ранніх періодів розвитку його самого, так і етапів, на яких відбулося припинення функціонування на рубежі XIII–XIV ст. чи наприкінці XIV ст. Існує також немало інших питань, з'ясування яких є конче необхідним. Остаточо не локалізовано оборонні укріплення окольного города, археологічно не перевірено наявність ранньосередньовічних укріплень Старожукова (зокрема, в урочищі Позарів).

Однією з причин цього є нерівномірність опрацювання культурних нашарувань різних частин містобудівельної структури Пересопниці, а також недостатнє вивчення значної частини її найближчої округи. Поки найсистемніше досліджено дитинець, проте роботи найчастіше зосереджувалися у його західній частині. Інші райони міста досі освоєно фрагментарно. Територія "окольного міста" доступна значно гірше за інші його частини і, незважаючи на щільну сучасну забудову, може дати багато цікавих відкриттів.

Тільки в останні десятиліття продовжені розкопки на передгороддях (передмістях) в урочищах Пастівник та Замостя. Міські некрополі досить

⁹³ Луць В. Невідомі пам'ятки сфрагістики і металопластики Волині домонгольської доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали VII наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р. – Луцьк, 2000. – С. 22–24.

⁹⁴ Вашина М. П., Златогорський О. Є.

Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2012. – Вип. 10. – С. 244–247; Златогорський О. Є., Вашина М. П., Самолюк В. О. Археологічні дослідження в с. Пересопниця // АБУ 2012 р. – Київ; Луцьк, 2012. – С. 428–430.

інтенсивно вивчалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Але відкриття 2003–2005 рр. на нововиявленому ґрунтовому некрополі переконали в необхідності продовжити ці роботи на новому рівні.

Надзвичайно важливим є також питання охорони та збереження культурних нащарувань Пересопниці. Так само досі не здійснено суцільного археологічного обстеження усієї території середньовічної Пересопницької волості, що унеможлиблює реконструкцію цілісної картини її життєдіяльності як одного з центральних та найзаселеніших теренів Волинської землі та князівства. Дотепер не узагальнено матеріалів археологічних пам'яток пізньосередньовічної Пересопниці. У перспективних планах розвитку музейного комплексу повинно бути зазначене повне виявлення та трасування на поверхні локалізованого у 1974–1999 рр. комплексу монастиря Різдва Богородиці, а також решти середньовічних культових об'єктів Пересопниці. Ці та інші проблеми стоятимуть у найближчі десятиліття.

Попри певний прогрес у вивченні княжого міста, досягнутий за останнє десятиліття, суттєві зрушення у дослідженні Пересопниці, як і більшості археологічних пам'яток України, можливі лише за умови подолання монополії однієї бізнес-структури у цілій галузі пам'яткоохоронної діяльності.

Національний університет "Львівська політехніка

Дмитро ГОРДІЄНКО

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС” (1995–2012)

Із проголошенням незалежності України постала проблема виходу вітчизняної науки з “провінційного” статусу та створення власного наукового дискурсу – як суто внутрішнього, так і окремої складової частини світової науки. Вирішення такого завдання неможливе без нових періодичних видань, альтернативних до традиційних, з витокami ще в радянській добі. Саме з таких міркувань у 1995 р. в Чернігові засновано періодичний часопис “Сіверянський літопис”. Він виходить 6 разів на рік і його завданням, попри задекларований всеукраїнський статус, фактично є оприлюднення здобутків насамперед місцевої чернігово-сіверської науки. Часопис присвячений досить широкому колу проблем – від археології та мовознавства до питань економіки. Однак домінантна частина його публікацій відведена гуманітарним дослідженням, до того ж, переважно обмеженим Сіверським регіоном.

“Слово о полку Ігоревім”, що по праву вважається енциклопедією давньоруської культури, є видатною пам’яткою як українського, так і загалом європейського Середньовіччя. Однак попри те, що від часу першої його публікації (1800) побачили світ тисячі присвячених йому праць, інтерес до пам’ятки серед науковців і громадськості не зменшується, що зумовлено винятковим значенням цього тексту для дослідження історії, культури, літератури тощо. Чернігівщина ж, за аксіоматичним визначенням сіверських науковців і краєзнавців, є материнською землею “Слова”. Відтак, цілком логічно у новому чернігівському часописі значне місце відведено дослідженню цієї видатної пам’ятки літератури княжої доби.

Лейтмотивом самих публікацій сприймається стаття Павла Охріменка “Материнська земля “Слова о полку Ігоревім”¹. З його позицій, зв’язок “Слова” з Чернігово-Сіверщиною насамперед вбачається у симпатіях до краю, виражених через особливий пієтет до своїх князів Ігоря і Всеволода та в особливостях мови тексту самої пам’ятки² (Святослав Воїнов вказав на 746 топонімічних паралелей до 157 лексем “Слова” з території Новгород-Сіверщини³, до того ж, 86 сіверських лексем не зустрічаються у жодній іншій пам’ятці епохи⁴). Також, поруч із загальноруським (що є аксіоматичним у

¹ Охріменко П. Материнська земля “Слова о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 16–21.

² Там само. – С. 16.

³ Воїнов С. С. “Слово о полку Ігоревім”

і Новгород-Сіверщина. Автореф. ... дис. канд. філол. н. – Київ, 2003. – С. 6.

⁴ Його ж. Новгород-Сіверський. 3. “Труби трублять в Новгороді...” // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 21.

словознавстві), автору властивий і місцевий – чернігівський патріотизм, виявлений, зокрема, через похвалу князів чернігово-сіверської династії Ольговичів та часті згадки Чернігова. Відтак, хоча автор “знаходився на висоті загальноруських завдань і важливих державних проблем свого часу”, він водночас показав себе і “провінціалом”⁵.

Як літературна пам’ятка “Слово” кровно пов’язане з писемною традицією Чернігово-Сіверщини. Тому П. Охріменко розглянув його в зіставленні з такими “чернігівськими” творами, як “Хоженіє” ігумена Даниїла, “Слово о князях”, житіє чернігівського князя Михайла та його боярина Федора, повість про зруйнування Батием Рязані. Він ствердив “наявність чернігово-сіверських літературних традицій у повісті-поемі про Ігорів похід”, “її активний вплив на пізнішу художню писемність материнської землі та прилеглих до неї районів”⁶.

Значну історіографію у словознавстві займає проблема поганських елементів тексту, на що звернув увагу й П. Охріменко. На його думку, вияв пережитків поганства також підтверджує сіверське походження пам’ятки. Враховуючи, що “Слово” постало наприкінці XII ст., “густо насичений язичництвом твір не міг бути написаний, тим більше виконуваний при великокнязівському дворі в Києві, який ретельно опікався вищими представниками православної християнської церкви”, натомість “він цілком “вписується” в культурно-побутову обстановку саме Чернігово-Сіверщини”⁷. Висновок видається досить дискусійним: пережитки поганства власне на всій території України-Русі, а не лише Чернігово-Сіверщини, властиві й новітнім часам. Відтак, для людини кінця XII ст. вони були сучасними і реальними, а для нецерковного автора і цілком прийнятними.

Окремо П. Охріменко зупинився на проблемі походження “Слова”, пропонуючи її з’ясування через реконструкцію соціального стану самого автора. При цьому відзначено його “незалежне” становище, яке у “феодальному” суспільстві займали “наставники, порадики, вчителі [...] можновладців”⁸. Ці наставники були “вільні від інтересів “майнового цензу”, хоча, за словами П. Охріменка, “часто були соціально упослідженими”⁹. Відтак, – не такими вже й вільними, до того ж, у соціально-залежному становому суспільстві. Тому дивною виглядає постать співця, що сміливо картає князів, ставленням яких до себе не дорожить, і особливо різко дорікає своєму князеві Ігореві¹⁰. Хоча (попри наставництво) водночас він повністю соціально і матеріально залежний від сюзерена – князя (в західноєвропейському феодальному суспільстві такий “інтелектуальний” імунітет мали блазні, які, однак, не були придворними співцями, тому припускати щось подібне для княжої доби не видається оправданим). Відтак, висновок, що “автором “Слова о полку Ігоревім” найімовірніше був наставник, учитель і радник Ігоря Новгород-Сіверського”¹¹ досить

⁵ Охріменко П. Материнська земля... – С. 17 (тут і далі в цитатах збережено оригінальний правопис – *Ред.*).

⁶ Там само. – С. 17–18.

⁷ Там само. – С. 18.

⁸ Там само. – С. 19.

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: Охріменко П. Материнська земля... – С. 20.

¹¹ Охріменко П. Материнська земля... – С. 19.

дискусійний. Ще дискусійнішою сприймається теза, нібито автор “Слова” вів записи й у чернігово-сіверському літописанні¹². Це висновок *a priori*, оскільки самі літописи, з одного боку, не збереглися, а з іншого, – належать до іншого жанру літератури. Однак, якщо такий літопис дійсно і був, то вплив “Слова” на реконструйований зусиллями Дмитрія Ліхачова літопис Ігоря Святославовича¹³, а, відтак, і Київський літописний звід 1200 р., ймовірно, зумовило не спільне авторство, а знайомство літописця(ців) з текстом “Слова”.

Темі материнської землі “Слова” на сторінках “Сіверянського літопису” присвячена публікація Віктора Звагельського¹⁴, яка є рецензією на працю Ісаака Баскевича “А мои те куряне – опытные воины...” (Курськ, 1993) і певною мірою продовженням попередньої розвідки П. Охріменка. В. Звагельський зупинився на проблемі авторства. Він одразу ж відкинув версії Бориса Рибаківа¹⁵ та Леоніда Махновця¹⁶ як такі, що, за його словами, не витримали “ні наукової критики”, “ні випробування часом”¹⁷. Однак, якщо тезу Б. Рибаківа про авторство київського боярина Петра Бориславича заперечено, принаймні, положеннями праці І. Баскевича¹⁸, то думку Л. Махновця про авторство рідного брата Ярославни – князя Володимира Ярославовича відкинуто без аргументації¹⁹. Проте саме ця пропозиція на сьогодні видається найприйнятнішою і найкраще обґрунтованою. Отже, В. Звагельський підтримав третю поширену гіпотезу – П. Охріменка (див. вище), яку розвинув уточненням І. Баскевича і зазначив, що “автор (“Слова” – Д. Г.) був сіверянином, можливо, родом з Курщини, людина світська, наближена до новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича – його вихователь, вчитель, порадник”²⁰.

Теми авторства та “материнської землі” “Слова” порушено також на першій та другій сумських словознавчих конференціях²¹.

Тож, щодо проблеми авторства “Слова”, то можна брати до уваги три основні пропозиції її з’ясування: галицьку (Л. Махновець), сіверську (П. Охріменко) та київську (Б. Рибаків). Однак, попри дискусійність постаї самого автора, теза П. Охріменка, що “Чернігово-Сіверщина є материнською землею цієї прославленої, унікальної пам’ятки нашої давнини”²² видається цілком прийнятною.

Темі географії “Слова” на сторінках “Сіверянського літопису” присвячено дві розвідки. Маршрут походу Ігоря досліджено в статті В. Звагельського²³. Він хронологічно вийшов за межі знаменитого походу 1185 р. й цілком логічно розглянув його в безпосередньому зв’язку з іншими самостійними

¹² Там само. – С. 19–20.

¹³ Див.: *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С. 182–189.

¹⁴ *Звагельський В.* У пошуках материнської землі генія // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 113–117.

¹⁵ *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”. – Москва, 1972. – 520 с.

¹⁶ *Махновець Л.* Про автора “Слова о

полку Игоревім”. – Київ, 1989. – 264 с.

¹⁷ *Звагельський В.* У пошуках... – С. 114.

¹⁸ Там само. – С. 114–115.

¹⁹ Там само. – С. 114.

²⁰ Там само. – С. 116.

²¹ *Охріменко П.* Сумські “Слово”-знавчі конференції // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 112.

²² *Його ж.* Материнська земля... – С. 20.

²³ *Звагельський В.* Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 114–120.

походами новгород-сіверського князя в Степ, перший з яких відбувся 25 червня 1171 р., а останні припадають на зиму 1191–1192 рр. У контексті складної і досить широкої теми реконструкції усього маршруту походу він доволі докладно подав історичне тло “Слова”, виходячи, насамперед, з політики та інтересів новгород-сіверського князя. Особливу увагу при цьому приділено дискусійній проблемі значення вислову Лаврентіївського літопису “Сняшася у Переяславля”. Автор підтримав гіпотезу Петра Буткова²⁴ та Василя Ляскоронського²⁵, пояснюючи вислів літопису як позначення межі Переяславського князівства, а не самого міста, та підкріпивши свою позицію відсиланням до “усталеної практики” походів князя до Степу. Відтак, війська, за літописом, збиралися у районі Середнього Заворскля – на межі Переяславського князівства²⁶. Запропонований висновок важливий як для словознавства, так і студій над відповідною епохою загалом, оскільки уточнює межі самого Новгород-Сіверського князівства та політичну географію епохи. На межі Русі і Степу, в пропозиції С. Воїнова, вказує і знаний вислів “О, Руская земле! Уже за шеломенем еси!”, двічі повторений у “Слові”. Сам топонім запропоновано локалізувати в околі селища Шеломи на Брянщині²⁷.

Певним тематичним та історико-хронологічним продовженням праці В. Звагельського є розвідка Павла Пономаренка про завершальний етап шляху князя Ігоря при поверненні з половецького полону²⁸. Автор уточнив малодосліджений шлях князя від м. Донця до Новгорода-Сіверського. Він дійшов висновку, що Ігор з Донця попрямував до Путивля, а не безпосередньо до Новгорода-Сіверського. Так само уточнено дані Васілія Татіщева, який розташовував село святого Михайла безпосередньо поблизу Новгорода-Сіверського, й ідентифіковано його з Михайлівкою поблизу Путивля²⁹.

Уже в першому числі новозаснованого часопису була опублікована розвідка Людмили Масол³⁰, у якій певне місце відведено й “Слову о полку Ігоревім”. Розглядаючи його в контексті музичної культури краю, авторка, природно, зупинилася на постаті легендарного співця Бояна, який “уславлював героїчні сторінки життя князів Чернігово-Сіверської землі”³¹. Вона підтримала пропозицію Юрія Келдиша про тмутараканське походження Бояна³², а також думку, до якої схилявся й Олександр Потебня³³, про цілу Боянову династію придворних співців. Відтак, автором “Слова” міг бути онук Бояна “або по крові, або по духу”³⁴. Таке “поетичне” історіописання

²⁴ Бутков П. Г. Нечто к “Слову о полку Игореве” // Вестник Европы. – 1821. – № 21. – С. 62–64.

²⁵ Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1907. – № 4. – С. 292, 307.

²⁶ Звагельський В. Про географію... – С. 118–119.

²⁷ Воїнов С. Новгород-Сіверський. 3. – С. 22.

²⁸ Пономаренко П. Про завершальний

етап шляху князя Ігоря при поверненні з полону // Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 25

²⁹ Там само.

³⁰ Масол Л. До питання про розвиток музичної культури та освіти // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 28–34.

³¹ Там само. – С. 29.

³² Келдыш Ю. В. История русской музыки: В 10 т. – Москва, 1983. – Т. 1: Древняя Русь XI–XVII века. – С. 66.

³³ Потебня А. А. Слово о полку Игореве. 2-е изд. – Харьков, 1944. – С. 21.

загалом і використання “Слова” в різноманітних наукових гуманітарних розвідках зокрема досить характерне для “чернігівської” науки.

Подібно до попередньої, панорамністю вирізняється й текст Олександра Забарного³⁵, лейтмотивом якого є “краса землі і люди...” Чернігівщини, прославлені у “Слові”. Не вдаючись до аналізу “Слова”, автор виводить саме від нього літературну традицію Чернігівщини³⁶. Цінним для словознавства є “повернення” до науки імені уродженця Чернігівщини, студента Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, українського письменника Олексія Плюща (1887–1907), який ще 16-річним учнем гімназії у Варшаві 1903 р. переклав українською мовою “Слово о полку Ігоревім”³⁷ (аналізу цього перекладу автор не запропонував).

В одному ряді із зазначеними стоїть стаття Олександра Астаф’єва³⁸, в якій витоки релігійної лірики України теж виведено від “просякненого християнським месіанізмом” (за Степаном Ярмусем³⁹) “Слова о полку Ігоревім”.

У 1996–1997 рр. на сторінках “Сіверянського літопису” розгорнулася дискусія навколо “Слова”. Її розпочали краєзнавці з Сумщини Олександр Ільїн⁴⁰ та Віктор Терлецький⁴¹, опонентом яких виступив відомий дослідник “Слова” С. Воїнов⁴². Безпосереднім приводом до дискусії стала стаття В. Терлецького “Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім”⁴³. Саме на неї і відгукнувся О. Ільїн. Він одразу ж відкинув версію про авторство чи, принаймні, переписування одиної віднайдені копії тексту зусиллями самого святого Димитрія Ростовського. Для О. Ільїна автор “Слова” “не тільки не чернець, а навіть не християнин”⁴⁴. Відтак, “він був атеїстом, а освічена людина могла бути атеїстом лише в добу Просвітництва”⁴⁵. Це твердження викликало справедливую критику С. Воїнова з низкою прикладів із тексту самого “Слова”, що свідчать про належність автора до християнської традиції⁴⁶. Відкинув С. Воїнов і “сенсаційне” твердження О. Ільїна, нібито на світську літературу на Русі відводився лише 1%⁴⁷ творів, відтак вага автентичності “Слова” з “бухгалтерською” докладністю дорівнює 1%. У відповіді О. Ільїн був категоричнішим і стверджував, нібито вся література (на 100%) творилася у монастирях(!). У цьому контексті він поставив під сумнів і такі нецерковні тексти, як “Повчання” Володимира

³⁴ Масол Л. До питання... – С. 29.

³⁵ Забарний О. До цілющих джерел творчості // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 87–109.

³⁶ Там само. – С. 87.

³⁷ Там само. – С. 91.

³⁸ Астаф’єв О. Українська релігійна лірика // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 50–58.

³⁹ Див.: Ярмусь С. Духовність українського народу. – Вінніпег, 1983. – С. 75–83.

⁴⁰ Ільїн О. Пакт “Катерина II – Йосиф II” та “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 55–58.

⁴¹ Терлецький В. Навколо рукопису “Слова о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 59–64.

⁴² Воїнов С. Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 9.

⁴³ Терлецький В. Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім” // Глухівщина. – 1996. – № 14 (21 лютого). – С. 4.

⁴⁴ Ільїн О. Пакт... – С. 55.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Воїнов С. Обережно... – С. 27.

⁴⁷ Ільїн О. Пакт... – С. 55.

Мономаха та його лист до князя Олега⁴⁸. Однак досліднику варто нагадати про широке побутування на Русі таких текстів не релігійного спрямування як, наприклад, “Повість про Індійське царство”, “Про Троянську війну”, чи “Дівгенієво діяння”, відкрите, до того ж, і в Хронографі, в якому вцілів текст “Слова”. Проте таке “наполегливе” відстоювання “суто монастирської” версії давньоруської літератури, видається, може мати і певне раціональне зерно для словознавства. Як відомо, після 1240 р., з падінням Києва під ударами монголів, книгописання з часом немало дійсно зосередилося у монастирях*. Враховуючи той факт, що, з одного боку, ремінісценції “Слова” присутні, окрім “Задонщини”, в багатьох інших писемних пам’ятках (насамперед літописах), а з іншого – збереження одного списку, можна припустити, що саме в цей період насичений язичницькими елементами твір не сприйняло православне духовенство, а, отже, як *minimim*, його ігнорувало. Натомість за умов ослаблення світської влади, і, як наслідок, – занепаду дружинної – лицарської – культури, текст втратив актуальність і також для панівного прошарку суспільства. Подібні процеси кризи традиції на той час відбувалися і в Західній Європі, яка, проте, змогла повніше зберегти свої писемні пам’ятки світського – лицарського – характеру, насичені поганськими елементами не менше, ніж “Слово о полку Ігоревім”.

На фальсифікування “Слова”, з позицій О. Ільїна, вказує і відсутність “фактичної помилки” у тексті пам’ятки. “І це у XII столітті, коли не було ні довідників та енциклопедій, ні високого рівня наукових знань!”⁵⁰. Такі словники, в концепції автора, були створені у XVIII ст. (напевно, мається на увазі знаменита французька енциклопедія). Відтак, резонно постає питання: звідкіля фальсифікатор брав безумовні дані про події та культуру XII ст.? Адже не те, що на кінець XVIII ст., а й на сьогодні, попри значну історіографію, наявність як словників давньоруської мови, так і безпосередньо присвячених “Слову”, ціла низка питань залишається відкритою і жоден поважний вчений не здатен відтворити реалії XII ст. без “фактичної помилки”. Тому важко не погодитися з С. Воїновим, що цей аргумент, радше, є доказом автентичності тексту. Адже “автор “Слова” жив у XII столітті і добре знав свій час”⁵¹ і йому як сучаснику не потрібні були енциклопедії, аби відтворити події та уявлення свого часу без жодної “фактичної помилки”.

В одному ряду зі “Словом” О. Ільїн піддав сумніву і “Тмутараканську легенду”. На його думку, Тмутаракань не могла існувати на Тамані, а князь Гліб вимірював Керченську протоку в “XVIII столітті”. Адже щоб підтримувати життєдіяльність князівства, необхідно панувати на Чорному морі, а після Володимира нібито не чути про морські походи, тим більше в “суходільному Чернігівському князівстві”⁵². Однак автор випустив з поля зору морський похід на Царгород 1043 р., а також трактат Константина

⁴⁸ Ільїн О. Віденський конгрес та “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 32.

* Автор виразно схильний недооцінювати послідовно засвідчену усім корпусом української середньовічної рукописної книги чималу активність у її творенні парафіяльного духовництва (Ред.).

⁵⁰ Ільїн О. Віденський конгрес... – С. 29.

⁵¹ Воїнов С. Обережно... – С. 39.

⁵² Ільїн О. Пакт... – С. 55–56.

Багрянородного “Про управління імперією”, аж ніяк не є фальсифікат XVIII ст., де Чернігів згаданий як місто, що провадить морську торгівлю з Константинополем. Отже, такий висновок ставить під “просвітницьку підробку” вже і літописну традицію, що, звісно, коментарів не потребує. Ініціатором цих “підробок” для О. Ільїна є Катерина II⁵³, якій було потрібно доказати, що “Російська імперія – не набагато молодша за Священну Римську, а руська культура в 12 столітті була дуже високого гатунку”⁵⁴. Однак постає питання, чому для цього підібрано невдалий похід та ще й провінційного князя? І взагалі, яку роль у дипломатичних переговорах може відігравати літературний твір? Чому, власне, автор “Слова” великого київського князя Святослава величає “господином”, а владими́ро-суздальського родоначальника московської династії – лише “великим”. Проте, розвиваючи облюбовану концепцію, у відповіді С. Воїнову О. Ільїн провів навіть “династичну лінію”, у якій “Слово” апелює уже не до “Священної Римської імперії”, а проголошує право російських монархів на польську корону⁵⁵.

За концепцією сумського краєзнавця, “Слово” нібито було потрібне Катерині II і для обґрунтування південних і західних кордонів імперії. “Щоб не сваритись з Австрією”, автор “Слова” не згадує руський щит Олега на вратах Царгорода⁵⁶, що був на той час лише об’єктом експансії обох імперій. Натомість уже австрійську тоді Галичину, з чим не могла змиритись Катерина II, щоб “не сваритися з австрійцями”, він чітко окреслив руською територією. На Віденському конгресі текст “Слова” нібито подавався саме для обґрунтування меж Російської імперії⁵⁷. Хоча, з одного боку, чогось подібного не зафіксовано в джерелах, а з іншого – це мав би бути унікальний випадок у новій історії, коли як документ (яким, проте, вважає “Слово” О. Ільїн) подавався б літературний текст. До того ж, коли б навіть “Слово” справді використовувалося як “таємна зброя”, то воно – за дипломатичною практикою XVIII–XIX ст. – неодмінно потрапило би на сторінки протоколів таємної дипломатії, а відтак і до архівів. Тому можна погодитися з С. Воїновим, що на сьогодні ця таємниця вже була б розкрита⁵⁸, чого, все ж, не сталося. Не вважає краєзнавець і Ярослава Осмомисла могутнім князем, здатним “затворити Дунаю ворота”⁵⁹, що, знову ж, суперечить як писемним (руським і візантійським), так і археологічним джерелам. Проте для автора найавторитетнішим джерелом є Лев Гумільов, який це переконливо “довів”⁶⁰. Однак, варто відзначити, що сам Л. Гумільов у розумінні сильної влади виходив з великодержавних – імперських позицій.

Отже, О. Ільїн зробив висновок, що автором прозового “Слова” була сама Катерина II, а поетичною мовою його, ймовірно, переклав Іполит Богданович, якого сучасники вважали генієм⁶¹. У цьому аспекті Катерина II здійснила романтичну подорож по місцях “Слова”, а щоб підняти статус “свого твору” з містечка Новгород-Сіверського зробила центр відповідного

⁵³ Ільїн О. Пакт... – С. 56.

⁵⁴ Там само. – С. 57.

⁵⁵ Його ж. Віденський конгрес... – С. 30.

⁵⁶ Його ж. Пакт... – С. 57.

⁵⁷ Його ж. Віденський конгрес... – С. 30.

⁵⁸ Воїнов С. Обережно... – С. 38.

⁵⁹ Ільїн О. Пакт... – С. 57.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 58.

намісництва. Для імператриці це було навіть і символом єдності Росії, України та Білорусі⁶². Однак імперська ідеологія “єдиної давньоруської народності”, всупереч наведеній думці, творилася, як відомо, не наприкінці XVIII ст., а лише від другої половини XIX ст. Спростовуючи авторство Катерини II, С. Воїнов резонно зауважив “Чи мала достатньо таланту та знань з російської мови німкеня Софія-Августа-Фридеріка Ангальд-Цербська...? ... А чи могла бути атеїсткою володарка величезної держави, яка щоденно використовувала церкву заради укріплення своєї монархічної влади?”⁶³. До того ж, як зазначив С. Воїнов, настільки важливий, за концепцією О. Ільїна, для зовнішньої і внутрішньої політики Катерини II “публічний твір” чомусь був опублікований тільки після її смерті⁶⁴. Дивує історика ігнорування сумським краєзнавцем самого тексту “Слова”, “Задонщини” та інших пам’яток як, власне, і дослідницьких праць⁶⁵. Відтак він слушно радить “частіше звертатись до давньоруського тексту, читати і перечитувати його”⁶⁶, з чим не можна не погодитися. Однак в емоційній відповіді С. Воїнову О. Ільїн, окрім окреслення “касти” словознавців, проголосив і “Задонщину” та псковський “Апостол” фальсифікатами, що були потрібні для підтвердження авторитетності “Слова”⁶⁷, чим знову підкреслив свою необізнаність з пам’ятками давньоруської літератури. А вже Олексієві Мусіну-Пушкіну були відомі не всі списки “Задонщини” та й дивно виглядає підозра щодо графа, який нібито “передчуваючи напад Наполеона на Росію”, щоб знищити сліди фальсифікації, “вперто чекав 1812 р.”, доки французи сплять “підробку”⁶⁸.

У тому ж числі часопису, що й розглянутий текст О. Ільїна, з’явилася також стаття В. Терлецького, що повторює висновки його давнішої публікації “Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім”, до яких і апелював О. Ільїн. Автор зупинився на історії віднайдення, а, відтак, і походження списку О. Мусіна-Пушкіна. В. Терлецький поєднав ярославську та ростовську версії, підтримав погляд, що “шлях Хронографа зі “Словом” простежується таким: Ростовський архиєрейський дім – Спасо-Ярославський монастир – бібліотека Іоїля Биковського – зібрання О. Мусіна-Пушкіна”⁶⁹. Хоча така реконструкція досить дискусійна, позаяк у науці запропоновано спростування використаних у ній версій. Про це зазначив у своїй відповіді С. Воїнову і сам В. Терлецький⁷⁰. Докладніше В. Терлецький зупинився на постаті І. Биковського, пішовши за Валерієм Шевчуком⁷¹. Він відродив версію, яку висловив ще Костянтин Ушинський⁷², а

⁶² Ільїн О. Пакт... – С. 57.

⁶³ Воїнов С. Обережно... – С. 30.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – С. 31.

⁶⁷ Ільїн О. Віденський конгрес... – С. 29–32.

⁶⁸ Там само. – С. 30. Див. також: Воїнов С. Обережно... – С. 39.

⁶⁹ Терлецький В. Навколо рукопису... – С. 60.

⁷⁰ Його ж. І заперечення мусять бути аргументованими! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 34–35.

⁷¹ Див.: Шевчук В. М. Іоїль Боровський і список “Слова” // Специфіка “Слова о полку Ігоревім” як літературної пам’ятки. – Суми, 1994. – С. 12–13.

⁷² Див.: Ушинський К. Д. Игорьъ, князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля. СПб., 1854 // О педагогическом наследии К. Д. Ушинского. – Ярославль, 1972. – С. 147–148.

останнім часом підтримав і розвинув Борис Яценко⁷³, за якою до Ростова список "Слова" міг потрапити з бібліотеки Дмитрія Ростовського – навіть ймовірного переписувача останнього списку пам'ятки. Як аргумент В. Терлецький навів (на сьогодні в цьому значенні вже спростований) спогад Семена Селівановського, який бачив у рукописі "Пісню Ігореву", що була написана білоруським письмом, почерком, схожим на почерк Дмитрія Ростовського⁷⁴. Відтак, В. Терлецький окремо зупинився на чернігівському періоді життя святителя⁷⁵. Остаточним аргументом *pro* для автора є те, що у зібранні О. Мусіна-Пушкіна, вцілілому після пожежі, знаходилися рукописи з колекції останнього архимандрита Спасо-Ярославського монастиря І. Биковського, серед яких були також листи й рукописи Дмитрія Ростовського. Однак і цей доказ теж не є цілком певним⁷⁶. Проте автор підтримав припущення К. Ушинського про ймовірне створення списку пам'ятки зусиллями святителя Дмитрія Ростовського⁷⁷. С. Воїнов спростував цю версію, хоча й пробачив її К. Ушинському. Однак важко погодитися з апеляцією до палеографічних досліджень пам'ятки⁷⁸, які, за відсутністю оригіналу, також є реконструкціями, хай навіть за даними сучасних О. Мусіну-Пушкіну авторів. Хоча в наступній праці з приводу палеографічних досліджень Б. Яценка С. Воїнов висловився негативно, позаяк палеографія займається вивченням рукопису, який не існує⁷⁹. До того ж, ні К. Ушинський, ані В. Терлецький не говорили про час появи "Слова", а лише можливість створення гаданої копії Дмитрія Ростовського. При цьому жодного істотного аргументу вони не наводили, як не запропонував їх і опонент, у своїй аргументації відкликавшись до праці академіка Сергія Обнорського⁸⁰ і підтримавши пропозицію про можливість створення проміжного списку "Слова" (XIII–XIV ст.) у Новгороді⁸¹. Відтак, версія про переписування тексту пам'ятки Дмитрієм Ростовським може бути тільки одним з гаданих варіантів створення списку О. Мусіна-Пушкіна, правомірність якого, радше, неможливо довести.

Цю дискусію завершив С. Воїнов⁸². Він окреслив проблему складності дослідження тексту як з методологічного, так і практичного боку. На науковому рівні знову спростовано аргументи опонентів. Насамкінець С. Воїнов порушив проблему створення Всеукраїнського науково-просвітницького центру "Слова о полку Ігоревім" з власним періодичним виданням, здатним об'єднати шанувальників, краєзнавців і дослідників "Слова"⁸³, що, проте, так і не реалізовано.

⁷³ Яценко Б. Про версії відкриття рукопису "Слова о полку Ігоревім" // Специфіка "Слова о полку Ігоревім" ... – С. 9–11.

⁷⁴ Терлецький В. Навколо рукопису... – С. 62.

⁷⁵ Там само. – С. 62–63.

⁷⁶ Див.: Воїнов С. Обережно... – С. 27.

⁷⁷ Ушинський К. Д. Игорьь, князь Северский. – С. 64.

⁷⁸ Воїнов С. Обережно... – С. 25.

⁷⁹ Там само... – С. 36–41.

⁸⁰ Обнорский С. П. "Слово о полку Игореве" // *Его же*. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. – Москва; Ленинград, 1946. – С. 132–198.

⁸¹ Воїнов С. Обережно... – С. 37.

⁸² Там само. – С. 36–41.

⁸³ Там само. – С. 41.

Попри короткочасність зазначеної словознавчої дискусії, вона викликала певний інтерес і низку листів з висловленням підтримки позицій С. Воїнова та появу на сторінках часопису нових матеріалів, присвячених “Слову”. Насамперед, це публікації С. Воїнова з історії Новгород-Сіверського. Перші два нариси – “На землі Сіверян”⁸⁴ та “Стольний град”⁸⁵ присвячені власне історико-географічному опису Новгород-Сіверського княжої доби. Виклад теми у нarisі С. Воїнова загалом подано в чернігівських традиціях – через призму “Слова о полку Ігоревім”, що суголосно і темі його дисертації. Так, наприклад, обов’язково зазначається, що Володимир Святий – пращур⁸⁶, Святослав Ярославович, засновник династії чернігівських Ольговичів, був прадідом, відповідно, Олег Святославович – дідом, а Святослав Ольгович – батьком героя “Слова” Ігоря Святославовича⁸⁷. Автор наголосив, що саме в Новгороді-Сіверському народилися такі герої “Слова”, як князь Ігор Святославович, його брат Всеволод та небіж Святослав Ольгович⁸⁸, а в 1157–1164 рр. новгород-сіверським князем був ще один герой “Слова” – великий князь київський Святослав III⁸⁹ тощо.

У цьому ж контексті і зведення Спаського собору в Новгороді-Сіверському (кінець XII ст.) цілком природно вчені пов’язують з іменем саме князя Ігоря або ж його дітей⁹⁰. Навіть і чернігівський Спаський собор (заклав Мстислав Хоробрий у 1036 р.) проголошується сучасником “Слова”⁹¹. Зупинився С. Воїнов і на топоніміці давнього Новгород-Сіверського. Особлива увага звернута на топоніми, пов’язані з туром. Відтак, “зовсім не випадково автор “Слова о полку Ігоревім” називає князя Всеволода Святославовича “Буй-Туром”, бо для наших (новгород-сіверських – Д. Г.) предків дикий тур був символом хоробрості і сили”⁹². Це знову ж має пов’язувати пам’ятку з Новгород-Сіверщиною.

Третій нарис⁹³ присвячено власне “Слову о полку Ігоревім”. У ньому князь Ігор Святославович постає активним борцем з кочівниками, особливо в період 1184–1185 рр.⁹⁴ Похід він організував з “почуття провини за участь в останніх об’єднаних походах”⁹⁵. Князь вирушив 23 квітня 1185 р. на день свого небесного покровителя – святого Георгія (автор пішов за місцевою легендою (!), однак вона збігається з даними Київського літопису). Досить докладно С. Воїнов описав сам похід, проте без жодних відсилань до джерел. Відтак, він дійшов досить цікавих висновків. Князь Ігор після

⁸⁴ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 1. На землі Сіверян // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 49–53.

⁸⁵ *Його ж.* Новгород-Сіверський. 2. Стольний град // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 53–61.

⁸⁶ *Його ж.* Новгород-Сіверський. 3. – С. 20.

⁸⁷ *Його ж.* Новгород-Сіверський. 2. – С. 55, 57, 58.

⁸⁸ *Його ж.* Новгород-Сіверський. 3. – С. 20.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ *Його ж.* Новгород-Сіверський. 2. – С. 59. Див. також: Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху “Слова о полку Игореве” // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – Киев, 1988. – С. 61.

⁹¹ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 3. – С. 19.

⁹² Там само. – С. 22.

⁹³ Там само. – С. 17–26.

⁹⁴ Там само. – С. 17.

⁹⁵ Там само. – С. 18.

першої перемоги хоче повернутися назад, та його затримують інші князі. Потрапивши до полону, Ігор був на “відстані польоту стріли” від свого полку, а з битви повернулося лише 15 воїнів⁹⁶.

У розвідці заторкнуто й проблему авторства. Відзначено, зокрема, що “Слово” постало на Чернігівщині, на підтвердження чого подається на-самперед його лексика (див. вище), а автором був учасник походу і один зі співутікачів князя з полону. Вслід за Д. Ліхачовим, С. Воїнов вважає його людиною з близького оточення князя Ігоря⁹⁷, конкретніше віддає перевагу гіпотезі П. Охріменка (див. вище)⁹⁸.

Окремо С. Воїнов зупинився на дослідженнях та переспівах “Слова” вчених і митців, чие ім’я пов’язане з Новгород-Сіверщиною. Серед найвидатніших інтерпретатор “Слова” ХІХ ст. автор виділив вихованця Новгород-Сіверської гімназії, першого ректора київського університету святого Володимира Миколу Максимовича, праці якого, присвячені “Слову”, “не втратили свого значення й досі”⁹⁹. У 1837 р. вчений створив переспів “Слова” російською, а 1857 р. – українською мовою. Значну увагу новгород-сіверському походженню “Слова” відвів ще один вихованець місцевої гімназії – К. Ушинський. Та найбільше звертався до “Слова” Пантелеймон Куліш, який також вийшов із зазначеної гімназії¹⁰⁰. Постатям цих новгород-сіверських дослідників “Слова” немало уваги відвів і В. Терлецький. З позицій своєї концепції про Дмитрія Ростовського він докладніше зупинився на рецензії К. Ушинського та переспівах образу Бояна, які зробив П. Куліш, присвятивши один з них професору Львівського університету Омелянові Огоновському – “переважникові у розумінні “Слова о полку Ігоревім”¹⁰¹. Ремінісценції “Слова” наявні у творах понад тридцяти сучасних поетів з Новгород-Сіверщини. Серед них С. Воїнов виділив знану українську письменницю Раїсу Іванченко та місцеву авторку Наталю Асадчу¹⁰². Цікавим є й опис сучасного вшанування та дослідження “Слова” на Сіверщині, особливо в Новгороді-Сіверському¹⁰³. Про нереалізований задум Олександра Довженка зняти кіноепопею “Слово о полку Ігоревім” повідомив Микола Куценко¹⁰⁴.

Останній новгород-сіверський нарис С. Воїнова присвячений місцевим князям¹⁰⁵. Природно, першим розглянуто Олега Святославовича. Традиційно постать войовничого князя сприймається з огляду київської традиції, прихильної Мономаховичам, а отже, упередженої щодо чернігівських Ольговичів, що є офіційною позицією імперської – як царської, так і радянської – історіографії. Відтак епітет Олега – “Гориславич” звичайно вказує на “причинення горя й розбрату”. Однак С. Воїнов на основі аналізу тексту “Слова”, в якому Олег виступає ще й з титулом “каган”, пропонує розуміти

⁹⁶ Там само. – С. 19.

⁹⁷ Там само. – С. 21–23.

⁹⁸ Там само. – С. 23.

⁹⁹ Там само. – С. 24.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Терлецький В. Навколо рукопису... – С. 62–63.

¹⁰² Там само. – С. 24.

¹⁰³ Там само. – С. 25.

¹⁰⁴ Куценко М. Студії про О. Довженка // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 73.

¹⁰⁵ Воїнов С. Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 18–25.

прізвисько князя, як людини, що натерпілася багато горя. Щобільше, Олег постає князем, що “все життя віддав боротьбі за справедливість”, відтак “недарма Олег Святославич був улюбленцем давньоруського співця Бояна, бо був насамперед чесною і порядною людиною... справжнім лицарем свого часу і подав добрий приклад своєму онуку, який наважився у 1185 році розшукати дідового града Тмутороканя”¹⁰⁶. Висновок дещо опоетизований, але цілком характерний для новітньої чернігівської традиції. Не відставав від батька і син – Святослав Ольгович, який “показує неперевершений зразок честі, вірності і братолюбства, що перейшло і до його синів”¹⁰⁷, найвідомішим з яких – завдяки “Слову” – став Ігор Святославович. Постає князя в науці висвітлена досить добре. Тому можна зупинитися лише на його характеристиці у сприйнятті С. Воїнова. Вчений відкинув тезу про Ігоря як слабкого і недалекого полководця. Новгород-сіверський князь змальований “як справжній лицар честі” – мужній, стійкий, хоробрий¹⁰⁸. Проте не замовчує автор і такого “п’ятна” в біографії Ігоря, як участь в організованому з ініціативи Андрія Боголюбського поході на Київ 1169 р.¹⁰⁹, і навіть “достойна відсіч” половцям 1171 р. для української історії не виправдовує пограбування і зруйнування за участю князя столиці.

Особливу увагу привертає нарис С. Воїнова, присвячений одній з найромантичніших постатей давньоруської історії, – Ярославні. Княгиня жодного разу не згадана в літописах, тому її біографія досить нелегко піддається реконструкції. Ім’я княгині – Єфросинія – відоме з “Родословника” князів дому Рюрика (воно досить дискусійне). Щодо самої біографії, то вона обмежена знаменитим “плачем”. Відтак, віднесення (на основі даних В. Татіщева) дати весілля Ігоря та Ярославни на кінець 1169 – початок 1170 р. та, відповідно, року народження княгині – не пізніше 1154–1156 рр.¹¹⁰, попри дискусійність, досить важлива як для словознавства, так і студій над княжою добою загалом. Спростував С. Воїнов і тезу, нібито Ярославна – друга дружина новгород-сіверського князя, отже, – мачуха його дітям, дійшовши висновку, що вона “була першою і єдиною дружиною Ігоря”¹¹¹.

Значну кількість опрацювань у науці відведено “Плачу Ярославни” зі “Слова о полку Ігоревім”. Не оминули увагою дослідники і проблеми локалізації місця самого знаменитого плачу – Путивля. Щодо цієї суперечливої теми, то С. Воїнов підтримав тих авторів, за припущеннями яких Ярославна “плакала” не в Путивлі на Сеймі, а в Путивську (сучасна назва) на Десні, поблизу Новгорода-Сіверського. Аргументом *pro*, окрім самого розташування – 6 кілометрів від столиці князівства, є дані археологічних досліджень 1983–1984 рр.¹¹² Згідно з ними, наприкінці XII – на початку XIII ст. на цьому місці існувало значне поселення. Саме тут у середині XII ст. організовано переправу через Десну. Тому є цілком вірогідним, що власне в зазначеному

¹¹⁰ Там само. – С. 24.

¹⁰⁶ Воїнов С. Новгород-Сіверський. 4. – С. 20.

¹⁰⁷ Там само. – С. 21.

¹⁰⁸ Там само. – С. 22.

¹⁰⁹ Там само. – С. 21.

¹¹¹ Там само. – С. 23.

¹¹² Див.: Григорьев А. В. Об одном участке пути из Новгород-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль. – Путивль, 1988. – С. 19–20.

місці переправився через Десну 1185 р. і “полк” Ігоря. Відтак, це сторожове поселення мало бути добре укріпленим. До того ж, із правого берега Десни на далеку віддаль відкривається вид на Задесення¹¹³, що також вказує на цілком придатне місце для “очікування і плачу” княгині. Тому концепція С. Воїнова видається цілком прийнятною і логічною. Адже дивно, що Ярославна, знаючи про поразку Ігоря, та й взагалі залишившись без війська, оплакує князя у Путивлі на Сеймі, висуненому в Степ, обложеному половцями хана Гзака. Натомість Путивльськ (який у давньоруський час міг також називатися і “Путивлем”), окрім близькості столиці та наявності укріплень, мав ще й природний захист – Десну та високі кручі її правого берега.

Суперечливішою зображено постать князя Ігоря у Сергія Федаки¹¹⁴. Герой “Слова” постає в контексті політики київського князя Святослава, особливо – антиполовецької. Автор виклав ту складну і неоднозначну гру, яку вів князь Ігор Святославович, хоча самих її причин не назвав.

Святослава III, як і князя Ігоря, у джерелах та історіографії також супроводить неоднозначне сприйняття. Як зазначив С. Федака, літописна характеристика князя – “натуралістичний портрет, намальований, правда, пензлем недруга”, натомість “характеристика “Слова” – це барвиста урочиста мозаїка, набрана з кращих моментів його біографії”¹¹⁵. Однак у словознавстві обидва представники династії Ольговичів традиційно постають як непримиренні борці з половцями. Проте дослідник наголосив і на тому, що в поході половців на чолі з Кончаком проти Мономаховичів на Київ 1180 р. союзником хана виступив князь Ігор Святославович. І навіть після поразки від військ Рюрика вони разом утікали до Чернігова¹¹⁶. Подібно до цієї ситуації, і в 1181 р. князь Ігор у союзі з Кончаком підтримав Святослава III в боротьбі за Київ¹¹⁷. Відмовився князь виступити проти половців і в 1183 р., а також від участі в поході до Степу князя Святослава в 1184 р.¹¹⁸. На основі даних В. Татіщева, автор подав і дещо “нелицарський” штрих до образу новгород-сіверського князя: під час походу Святослава він напав на незахищені вежі половців на р. Мерло¹¹⁹.

Знаменитий похід Ігоря у С. Федаки змальовано як оборонний проти Північно-Східної Русі (ймовірно, повторено погляд Б. Яценка), адже “за половцями стояв Всеволод, котрий... хотів розправитися з Сіверщиною руками союзних половецьких ханів”¹²⁰. Святослав київський, за концепцією дослідника, “підстрахував Ігоря з боку Суздаля на р. Сейм”¹²¹. Відтак, похід новгород-сіверського князя не був несподіваним для великого князя

¹¹³ Воїнов С. Новгород-Сіверський. 4. – С. 24.

¹¹⁴ Федака С. Святослав III – князь “Трізний великий київський” // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 27–38.

¹¹⁵ Там само. – С. 38. Цю цитату навела також: Кальніцька Н. Боротьба чернігово-сіверських князів за Київ у добу феодальної роздробленості // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 7.

¹¹⁶ Федака С. Святослав III... – С. 32. Див. також: Половець В. Половці: історіографія та походження (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 23.

¹¹⁷ Федака С. Святослав III... – С. 33.

¹¹⁸ Там само. – С. 34–35.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

київського, а навіть мав бути узгоджений з ним. Висновок досить дискусійний, проте заслуговує на увагу. Виступ великого полку Ігоря – в п’ять полків, навіть за умов комунікативних можливостей кінця XII ст., не міг залишитися не зауваженим. Отже, ця гіпотеза є досить новаторською і перспективною для нових підходів у словознавстві.

Святослав III як антагоніст Всеволода суздальського та активний борець зі Степом постає і в статті Володимира Бодрухіна¹²². Безпосередньо постать князя Ігоря фігурує в дослідженні лише в епізоді переходу його в 1198 р. на чернігівський стіл, натомість значну частину праці відведено трагічному галицькому князюванню дітей “героя половецьких війн” князя Ігоря Святославовича. Цю галицьку авантюру Ігоревичів згадала й Н. Кальніцька¹²³.

Значне місце темі “Слова” та його героїв відведено в нарисах Володимира Половця про половців¹²⁴, написаних переважно за монографією російської дослідниці Світлани Плетньової¹²⁵.

Аналізуючи джерела половецької історії, В. Половець, природно, зупинився на літописах, серед яких – Лаврентіївський та Іпатіївський списки. Порівнюючи їх у контексті подій, описаних у “Слові”, автор відзначив, що в Лаврентіївському літописі вони подаються з позицій Мономаховичів, у “дещо памфлетному варіанті, з осудом непродуманого вчинку новгород-сіверського князя і взагалі політики усіх Ольговичів”¹²⁶, натомість в Іпатіївській групі списків прослідковується симпатія до Ігоря Святославовича та всіх чернігівських князів. Це підказало висновок, “що в Іпатіївському зводі широко використаний текст чернігівських літописів, які прославляли Ольговичів та їх перебування на чолі Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств”¹²⁷. Однак, вдаючись безпосередньо до “Слова”, автор ігнорує сам текст, а загально відкликається до... популярного довідкового видання¹²⁸. В аналізі пам’ятки, на думку В. Половця, “заслуговує на увагу головна ідея “Слова” – заклик руських князів до єднання перед навалою монголо-татарських полчищ” (sic!). Щобільше, саме “цієї суспільній меті, яку поставив перед собою автор – патріот, підпорядковані вся система образів і поетичних засобів твору, його композиція”¹²⁹. При

¹²² Бодрухін В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 53–58.

¹²³ Кальніцька Н. Боротьба... – С. 8.

¹²⁴ Половець В. Половці і “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 9–14; *Його ж.* Половці: господарство, торгівля та зброя (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 24–31; *Його ж.* Половці: історіографія... – С. 17–26; *Його ж.* Половці: культурне життя (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 14–23; *Його ж.* Половці: суспільно-політичний устрій (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 15–27; *Його ж.* По-

ловці і релігія // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 17–23; *Його ж.* Половці: історичні джерела // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 9–16; *Його ж.* Половці і монголо-татари // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1–2. – С. 11–17; *Його ж.* Половці: етнічна культура // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3–4. – С. 21–29.

¹²⁵ Див.: Плетньова С. А. Половцы. – Москва, 1990.

¹²⁶ Половець В. Половці: історичні джерела... – С. 12.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Малий словник історії України”. – Київ, 1997.

¹²⁹ Половець В. Половці: історичні джерела... – С. 13.

цьому він поділяє думку про укладення тексту в 1187 р.¹³⁰. Отже, виходить, що автор "Слова" ще за 36 років до першого приходу монголів до кордонів Русі і 52 роки до падіння Чернігова мав знати про "монголо-татарську навалу"...

Тісні та неоднозначні стосунки чернігівських Ольговичів з половцями, за запропонованою реконструкцією, розпочалися одразу після пам'ятного 1068 р., коли "між Святославом Ярославичем і Шаруканом був укладений договір, скріплений першим русько-половецьким шлюбом"¹³¹. Ймовірно, Олег – родоначальник Ольговичів одружився з донькою Шарукана, сестрою Атрака. Внаслідок цього саме він першим з-поміж руських князів почав використовувати військовий потенціал половців у міжусобних війнах. Відтак, "з того часу... чернігівські князі та донські половці, очолювані Шаруканідами, зміцнювали дружні і родинні за'язки"¹³². Щобільше, автор підтримував позицію, "що то була єдино правильна політика" щодо Степу¹³³. Висновок досить суперечливий, але для порубіжного зі Степом князівства цілком реалістичний. З роду Шарукана був і "союзник" та "ворог" (в одній особі) Ігоря новгород-сіверського – хан Кончак¹³⁴. Враховуючи такі тісні родинні контакти, автор зазначив, що й герой "Слова" князь Ігор та його брат "буї тур" Всеволод по крові були на $\frac{3}{4}$ половцями¹³⁵. Не вдаючись до аналізу причин походу 1185 р., В. Половець відзначив, що "1187 р. на Русь з Половецького полону повернувся син Ігоря Святославовича разом з молодою дружиною – донькою хана Кончака і дитиною. Весілля справляли в Новгороді-Сіверському"¹³⁶. Відтак, знаменитий "антиполовецький" похід 1185 р. за "землю Руську" постає як родинна "бійка", що, проте, не зіпсувала "щастя молодим". Однак цей сепаратний похід внаслідок поразки утворив прорив у добре організованій системі оборони, що її розробили Святослав III і Рюрик: ситуацію вдалося стабілізувати тільки 1190 р.¹³⁷ Цей висновок дисонує з висновком С. Федаки (див. вище).

В. Половець на основі "Слова" (вслід за С. Плетнєвою) реконструював кордони Половецького Степу, до того ж, – тільки східних, або лівобережних половців, на кочів'я яких і був спрямований похід князя Ігоря¹³⁸. Тут варто відзначити згідність "географії" "Слова" з археологічною картою половецьких пам'яток.

Порубіжне розташування Половецького Степу з Сіверщиною, безперечно, зумовлювало і міжкультурну взаємодію. Так, В. Половець зазначив, що "в прикордонних регіонах мешкало немало спеціальних перекладачів", яких у "Слові" названо "поганими толковинами"¹³⁹. У викладі про релігію половців він повністю пішов за Георгом Сумароковим¹⁴⁰ та Світланою

¹³⁰ Половець В. Половці: історичні джерела... – С. 13.

¹³¹ Його ж. Половці: історіографія та походження... – С. 25.

¹³² Там само.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Його ж. Половці: суспільно-політичний устрій... – С. 20.

¹³⁵ Його ж. Половці і "Слово..." – С. 9; Його ж. Половці: суспільно-політичний

устрій... – С. 22.

¹³⁶ Його ж. Половці: суспільно-політичний устрій... – С. 22.

¹³⁷ Там само. – С. 23.

¹³⁸ Там само. – С. 26.

¹³⁹ Його ж. Половці: культурне життя... – С. 15.

¹⁴⁰ Див.: Сумароков Г. Кто есть кто в "Слове о полку Игореве". – Москва, 1983. – 142 с.

Плетнєвою¹⁴¹. Цій темі присвячено окрему статтю з прикладами поширення різних вірувань. У контексті “Слова” згадано й про тотемізм¹⁴². Так само, говорячи про проникнення християнства у середовище половців через кочівників, що поверталися з руського полону, автор проголосив, що в “Слові” (при цьому до самого тексту, як уже зазначалося, він не відкликається) “йдеться про те, що Ігор Святославович потрапив у полон до Гзака, коли той послав гінця до Києва з пропозицією обмінятися полоненими, бо у 1168 р. Олег Святославович, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей”¹⁴³. Хоча в іншій статті трофей приписується Володимирі Глібовичу переяславському¹⁴⁴. Тому Гзак відмовився від пропозиції Кончака відпустити полонених, звільнивши лише Ігоря з молодим княжичем Володимиром¹⁴⁵. Далі змодульовано загальну практику та відзначено, що “таї акції відбувалися лише при наявності великого полону з обох сторін”¹⁴⁶.

Для словознавства важливою є реконструкція побуту князя Ігоря в половецькому полоні. Автор припускає: князь жив у наземній стаціонарній юрті, щоби більше, “виходячи з житла, він “підіймав стіну і вилазив”, що свідчить про те, що жив він у юрті з повстяними стінами, які легко можна було підняти”¹⁴⁷. Однак це абсолютно гіпотетичний висновок.

Наступний нарис стосується безпосередньо теми “Слова”. В Половець досить новаторсько для української науки розглянув події весни 1185 р. (назагал йдучи за Андрієм Нікітіним¹⁴⁸). На противагу їх сприйняттю з огляду “половецької небезпеки”, запропоновано розглядати похід з позиції дружби новгород-сіверського князя з ханом Кончаком, започаткованої ще 1174 р. (за даними Іпатіївського літопису), а завершеної шлюбом княжича Володимира Ігоревича з Кончаківною.

Отже, суто військова виправа (якою вона зображена в Лаврентіївському літописі) постає своєрідною “гостиною” до Кончака. В Половець підтримав гіпотезу Андрія Нікітіна¹⁴⁹ та Роберта Манна¹⁵⁰, за якою похід Ігоря був весільною акцією. Відтак, перша сутичка (переможна) з половцями була не боєм, а тільки його інсценізацією, а “бойовий трофей” – “красные девки половецкие” – валкою з “приданим нареченої”, яку супроводжували подруги-фрейліни¹⁵¹. А, відтак, і “руське золото” “Слова” мало бути викупом-калимом за наречену. Цілком у традиціях матримоніальних шлюбів Середньовіччя розглянуто й поставлення княжича Володимира Ігоревича – нареченого – на самостійне княжіння в Путивлі. Зупинився автор і

¹⁴¹ Див.: Плетнєва С. А. Половцы.

¹⁴² Половець В. Половці і релігія... – С. 18.

¹⁴³ Його ж. Половці: етнічна культура... – С. 25.

¹⁴⁴ Його ж. Половці і “Слово...”... – С. 11.

¹⁴⁵ Також в іншій статті В. Половець писав, що “Гаазак (sic!) погодився лише відпустити Ігоря з його сином Володимиром в орду Кончака”: Половець В. Половці: етнічна культура... – С. 25.

¹⁴⁶ Половець В. Половці і релігія... – С. 19.

¹⁴⁷ Його ж. Половці: культурне життя... – С. 19.

¹⁴⁸ Никитин А. “Лебеди” Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – № 10. – С. 10–13.

¹⁴⁹ Там же.

¹⁵⁰ Манн Р. Свадебные мотивы в “Слове о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1985. – Т. 38. – С. 514–519.

¹⁵¹ Половець В. Половці і “Слово...”... – С. 11.

на постаті Ольстина Олексича, якого інколи вважають автором “Слова” (Б. Яценко). Однак у В. Половця той постає сватом Ігоря, який, до того ж, виступає своїм і для половців¹⁵². Проте обряд “степового весілля” порушила несподівана поява хана Гзака, який ішов за “обмінним фондом” для повернення своїх полонених з Києва – трофею Володимира Глібовича перемыславського 1184 р. Відтак, князь за таких обставин не мав виходу, як замість ритуального “бою за наречену” прийняти справжній бій і випити до дна чашу “кривавого вина”. Проте його віддано на поруки “свату” Кончаку¹⁵³, а отже, для нього, як свояка хана, втеча з половецького полону була не такою вже й складною. Якщо ж підходити з позиції В. Половця, то вона, ймовірно, навіть мала бути узгоджена з Кончаком.

Отож, і “Задонщина” в баченні В. Половця написана “не в наслідування “Слову...”, а як відповідь на нього. Та й само “Слово” після Куликівської битви народжується заново і стає “закликом до помсти за поразку”¹⁵⁴.

У руслі своєї концепції підтримав В. Половець і гіпотезу Б. Рибаківа¹⁵⁵, за якою на початку поеми помилково поставлено ім’я Володимира Старого, натомість мало бути ім’я сина Ігоря – Володимира, саме як Ігоревича, чиім іменем поема і закінчується (проте, за Б. Рибаківом, там мало бути ім’я Володимира Мономаха, однак здогад видається малоімовірним, позаяк “Слово” прихильне Ольговичам – недругам Мономаховичів). Відтак, за висновками В. Половця, “істиним героєм виявляється не воїн, а молодожон, який зміцнював своїм шлюбом Русь і Степ”¹⁵⁶.

Безпосередньо пам’ятці на сторінках “Сіверянського літопису” присвячена ще одна розвідка П. Охріменка¹⁵⁷, у якій він полемізує з видавцем “Велесової книги” Б. Яценком. Автор поставив під сумнів автентичність саме “Велесової книги”¹⁵⁸, автентичність “Слова” сумніву не піддається. Наводячи низку прикладів, П. Охріменко зазначає, що “зв’язок між “Словом о полку Ігоревім” і “Велесовою книгою” очевидний. Він зумовлений... впливом одного з цих творів на інший?”¹⁵⁹. Однак прямої відповіді якого саме не дано. Аргументом автентичності “Велесової книги” для П. Охріменка є мова та азбука книги, натомість аргументом проти – матеріал копії XVI–XVII ст. – дощечки, а не звичний для того часу папір¹⁶⁰. Проте цілком можна погодитися, що в будь-якому разі виникнення “Велесової книги” є “цікавим культурним фактом”¹⁶¹. Однак залишається питання: якого періоду історії української культури?

Низку публікацій, присвячених як безпосередньо “Слову”, так і подіям, пов’язаним з походом князя Ігоря, підготував Віталій Євстратов¹⁶².

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само. – С. 11–12.

¹⁵⁵ Див.: Рибаків Б. А. Историческая канва “Слова о полку Игореве” // Наука и жизнь. – 1986. – № 10. – С. 103.

¹⁵⁶ Половець В. Половці і “Слово...”... – С. 12.

¹⁵⁷ Охріменко П. “Слово о полку Игоревім” і “Велесова книга” // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 26–29.

¹⁵⁸ Там само. – С. 26.

¹⁵⁹ Там само. – С. 28.

¹⁶⁰ Там само. – С. 29.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Євстратов В. “Слово о полку Игоревім” – важливе джерело вивчення подій XI–XII століть на Чернігово-Сіверщині //

Насамперед він задекларував звернення до джерелознавчої проблематики, однак самої теми не розкрив¹⁶³. Можна лише відзначити, що автор також підтримав погляд про написання “Слова” на Чернігівщині. При цьому він відзначив, що в краї зберігся тільки один примірник першого друкованого видання поеми 1800 р. – в бібліотеці Ніжинського державного університету імені М. В. Гоголя¹⁶⁴.

В огляді історіографії до неї В. Євстратов зарахував і поетичні переклади та переспіви, при цьому працю Івана Франка над текстом пам’ятки подав не як наукову, а поетичну¹⁶⁵. Водночас, згадуючи білоруський переклад Янки Купали, останнього В. Євстратов назвав “дослідником”¹⁶⁶. Серед інших перекладачів та переспівувачів “Слова”, в статті вказані Максим Рильський, Максим Богданович, Йован Хаджич-Світич, Сергій Сергеев-Ценський, Сергій Єсенін та інші. Однак переспіви Тараса Шевченка згадані винятково в контексті статті Олександра Коваленка “Черниговское издание фрагментов “Слова о полку Игореве”¹⁶⁷.

В огляді власне історіографії В. Євстратов вдався до теми авторства. У викладі (майже без (sic!) відсилань до відповідної літератури) підтримано позицію Олексія Домніна¹⁶⁸, що автором поеми “був учасник походу, племянник князя Ігоря Станіслав Ольгович”¹⁶⁹. Особливу увагу відведено працям чернігівських вчених: Олександра Коваленка, Андрія Казакова та Володимира Коваленка. В. Євстратов вказав, що В. Коваленко довів заснування Чернігова в VII ст.¹⁷⁰ Однак який стосунок це має до “Слова”, не пояснено. Водночас запропоновано “оригінальний” висновок про “малодослідженість пам’ятки”. Натомість наявність великої кількості краєзнавців (sic!) на Чернігівщині, за словами В. Євстратова, “свідчить про те, що у майбутньому з’являться нові наукові дослідження “Слова о полку Ігоревім”, у яких ще глибше буде розкрито історичне значення поеми, її вплив на героїчні подвиги сіверян у XII столітті”¹⁷¹.

Першими такими пропозиціями й стали праці самого В. Євстратова. У них чи не вперше в науці, оминаючи всі джерела, автор відніс появу

Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 11–17; *Його ж.* Похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 році та його наслідки // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 3–8; *Його ж.* Відносини між Чернігово-Сіверщиною та половцями в II половині XII ст. (до походу князя Ігоря у 1185 році) // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 9–16.

¹⁶³ *Його ж.* “Слово...” ... – С. 11.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. – С. 12. При цьому автор відкликався не до самої праці І. Франка, а статті: *Зайченко І. В. І. Я. Франко о “Слове о полку Игореве”* // Черниговская научно-методическая конференция, посвященная 800-летию “Слова о полку

Игореве”. Тезисы докладов. – Чернигов, 1986. – Ч. I. – С. 68–69.

¹⁶⁶ *Євстратов В.* “Слово...” ... – С. 12.

¹⁶⁷ *Див.: Євстратов В.* “Слово...” ... – С. 12–13, 15.

¹⁶⁸ Проте О. Домнін свою позицію висловив у художньому творі: *Домнін А. М.* Матушка-Русь: Сказание // Прикамье (Пермь). – 1958. – № 24. – С. 33–56 (те саме в кн.: *Его же.* Поход на Югру. Матушка-Русь. Дикарь. – Свердловск, 1966. – С. 53–144; *Его же.* Тропы предков. – Пермь, 1978. – С. 145–260 (окремі видання: Пермь, 1960, 1975).

¹⁶⁹ *Євстратов В.* “Слово...” ... – С. 14.

¹⁷⁰ Там само. – С. 14–15.

¹⁷¹ Там само. – С. 15–16.

половців на кордонах Русі до кінця IX ст., відмовляючи при цьому печенігам на місце в історії. Припустити елементарну описку не можна, позаяк далі перший “великий похід половців на Русь” традиційно віднесено до 1068 р.¹⁷² Відповідно, в баченні В. Євстратова половці чинили тиск на Русь упродовж семи (sic!) століть¹⁷³. Курйозно виглядає й теза про те, що “Святослав (київський – Д. Г.) розробив у поетичній формі програму своєї діяльності “Золоте слово”¹⁷⁴, ставши завдяки цьому співавтором “Слова”.

Не витримує критики й науковий апарат В. Євстратова. Так, пишучи про утворений зусиллями Святослава Всеволодовича антиполовецький союз, він відкликався не до джерела чи наукової літератури, а... навчально-методичного посібника¹⁷⁵. Так само переписано твердження, нібито Ігор Святославович відмовився від спільного походу на половців¹⁷⁶. “Цікавим” є висновок автора, що князя взяли в полон “воїни хана Тарголови, який вимагав від Ярославни великий викуп”. Позаяк у неї грошей, мабуть, не було, “щоб полегшити долю князя, його сват хан Кончак зумів умовити воїнів хана Тарголови взяти під опіку князя Ігоря до його одужання після поранення”¹⁷⁷. При цьому думка хана не береться до уваги, як і джерела, позаяк жодних відсилань не наведено. Не вказав автор і джерела інформації, що разом з Ігорем новгород-сіверським за Київ тоді боролися 293 князі (!)¹⁷⁸.

Повторив В. Євстратов і старі постулати про феодальну роздробленість, яка нібито настала в середині XII ст. При цьому він звинуватив князів, що вони “не дбали про інтереси всього народу”¹⁷⁹. Автор одразу ж собі суперечить, відносячи розквіт Новгород-Сіверського князівства до того ж XII ст.¹⁸⁰ Він поширив феодальну формацію і на половецьке суспільство, про що мають свідчити контакти кочівників “з феодальною державою”¹⁸¹.

Наведений огляд переконує, що для словознавства ці публікації не мають жодного значення, позаяк, 1) висловлені ідеї не є оригінальними, 2) не врахована історіографія словознавства, як і загалом нові дослідження княжої доби, а, отже, 3) вони позбавлені і наукової новизни.

Тематично дещо відособленою є праця Віктора Довбні¹⁸². Автор подав панораму “руху філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини епохи Середньовіччя як однієї з підстав української філософської традиції в аналізі проблем освіти”¹⁸³. Він розпочав свій виклад від доби засновника чернігівської династії – князя Святослава Ярославовича, відповідно, з аналізу “Ізборника Святослава” 1073 р., який нібито відображає саме потреби Чернігівського князівства¹⁸⁴, після чого розглянута також “чернігівська”

¹⁷² Євстратов В. Похід... – С. 3.

¹⁷³ Його ж. Відносини... – С. 11.

¹⁷⁴ Його ж. Похід... – С. 7.

¹⁷⁵ Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В. М. Литвина та ін. – Київ, 2006.

¹⁷⁶ Євстратов В. Похід... – С. 4 (джерелом послужило видання: Добриця О. Чернігівські князі. – Чернігів, 1992).

¹⁷⁷ Євстратов В. Похід... – С. 6.

¹⁷⁸ Його ж. Відносини... – С. 12.

¹⁷⁹ Там само. – С. 9.

¹⁸⁰ Там само – С. 10.

¹⁸¹ Там само. – С. 15.

¹⁸² Довбня В. Філософсько-освітня думка Чернігово-Сіверщини в епоху середньовіччя // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 100–107.

¹⁸³ Там само. – С. 101.

¹⁸⁴ Там само. – С. 101–103.

пам’ятка – “Повчання” Володимира Мономаха, адже він був чернігівським князем упродовж 16 років. У концепції автора “Слово” репрезентує окремих етап філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини, “з яким пов’язане подальше осмислення світу й людини, проблем новаторства й традиції”¹⁸⁵.

Щодо авторства, то В. Довбня віддав перевагу твердженню, що це твір, радше, не індивідуальний, а певною мірою належить до цілої чернігівської школи й ілюструє особливості філософсько-освітньої думки насамперед Новгород-Сіверського князівства, на що вказує, наприклад, особливо яскраве перехрещення у тексті поганського і християнського світогляду¹⁸⁶. Однак таке перехрещення цілком властиве всім “порубіжним” – як хронологічно, так і територіально – спільнотам, а, відтак, не могло бути особливою рисою Новгород-Сіверщини.

Виявом традиціоналізму для В. Довбні виявляється провідна ідея твору – “заклик до династичної солідарності руських князів, моральної єдності Руської землі напередодні монголо-татарської навали” (ніби автор тексту знав про її наближення), що, як відомо, виявилось марним. Новаторство ж полягає у співвідношенні форми “ірраціональності й абсурду людської поведінки”¹⁸⁷. У вирішенні цього питання В. Довбня пішов за Володимиром Шевченком, за твердженням якого, тут “безумовна поразка війська князя Ігоря... оспівується так, ніби то була велика перемога”¹⁸⁸. Однак пояснення цієї контроверсійної тези автор не дає, а лише відсилає до її віднайдення у працях Мартина Гайдегера і Ганса-Георга Гадамера, до пошуку “адекватної моделі як філософського знання, так і філософського осягнення”¹⁸⁹. Не подав автор й оцінки князеві Ігорю, а тільки порушив питання хто він: “хоробрий князь-патріот”, “князь-лицар”, “захисник Вітчизни”, чи це “хижак”, під зверхністю якого відбувається грабунок половців, золота, оксамитів, красних дівчат?”¹⁹⁰. Проте В. Довбня і не ставив собі завдання оцінювати. Головне для нього, що “розвідка може викликати різногосся оцінок й тим самим сприяти активізації досліджень історії філософії освіти Чернігово-Сіверщини, інших земель і України в цілому”¹⁹¹, втім і “Слова о полку Ігоревім”.

Певну увагу на сторінках часопису відведено й висвітленню словознавства. Це насамперед нотатки про словознавчі конференції у Сумах – згадана П. Охріменка¹⁹² та Тетяни Солодовник¹⁹³. Особливе значення для українського словознавства має праця П. Охріменка, який подав історію виникнення та розвитку від регіонального (за місцем проведення) до республіканського рівня сумського осередку словознавства. Ідея сумських конференцій зародилася у зв’язку з приготуваннями до 800-річного ювілею “Слова”.

¹⁸⁵ Довбня В. Філософсько-освітня думка... – С. 105.

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Шевченко В. “Повчання Володимира Мономаха як підстава гуманітарної думки Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 141–145.

¹⁸⁹ Довбня В. Філософсько-освітня думка... – С. 105.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Там само. – С. 100.

¹⁹² Охріменко П. Сумські “Слово”-знавчі конференції. – С. 111–114.

¹⁹³ Солодовник Т. “Слово”-знавча конференція в Сумах // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 123–124.

Таких – ювілейних – конференцій проведено три – в 1983, 1984 і 1985 рр.¹⁹⁴ Однак успіх спричинив продовження їх проведення у Сумах. Особливістю сумських конференцій став проблемно-тематичний характер. На жаль, ця традиція перервалася.

Важливим і практичним досвідом сумських конференцій було створення на базі Сумського педуніверситету словознавчого семінарію (1986–1992), а також “експорт” словознавства на конференції у Чернігові, Путивлі, Пермі тощо¹⁹⁵. На конференціях виникло питання про створення у Новгороді-Сіверському музею “Слова о полку Ігоревім”, реалізоване в 1990 р.¹⁹⁶, проте він проіснував недовго¹⁹⁷.

На сумських конференціях порушено низку проблем, що є актуальними і нині, а саме: створення повної бібліографії праць про “Слово” українських дослідників; біо-бібліографічного персоналію українських дослідників “Слова”; українського енциклопедичного словника “Слова о полку Ігоревім”¹⁹⁸. Загалом, автор дав огляд перших семи конференцій. Нотатка Т. Солодовник є, фактично, продовженням праці П. Охріменка і висвітлює роботу восьмої словознавчої конференції в Сумах. Однак висновок дослідниці, що українське словознавство володіє “могутнім науковим потенціалом”¹⁹⁹, виглядає, радше, побажанням, ніж реальністю. Надалі часопис не подав жодної інформації про словознавчі конференції, хоча лише в Сумах їх було заплановано ще дві до 2000 р.²⁰⁰

Не оминули увагою автори “Сіверянського літопису” і відзначення 795-х роковин з дня смерті “славетного князя Київської Русі, героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославовича”. Про ці заходи на Сумщині подав нотатку Микола Вороненко²⁰¹. Важливим для словознавства, як і в згаданій статті О. Забарного, є “повернення” до науки імені сумчанина Олександра Паліцина, який першим в Україні зробив переклад “Слова” з давньоруської тодішньою українською мовою. Його опублікував Харківський університет у 1807 р.²⁰²

На жаль, у досить значному розділі часопису “Рецензії” майже не відведено уваги дослідженням давньоруської пам’ятки. Є тільки одна рецензія Людмили Ясновської на монографію С. Федаки “Герої “Слова о полку Ігоревім” (Ужгород, 2001), до того ж, це, радше, анотація, ніж рецензія²⁰³. Подібним є також відгук Володимира Пашкова на книгу про “град Ігорів”²⁰⁴ та огляд публікацій про “Слово” в часописі “Сумська старовина” М. Вороненка²⁰⁵.

¹⁹⁴ Охріменко П. Сумські “Слово”-знавчі конференції... – С. 111.

¹⁹⁵ Там само. – С. 113.

¹⁹⁶ Там само. – С. 112.

¹⁹⁷ Войнов С. Новгород-Сіверський. 3. – С. 25.

¹⁹⁸ Охріменко П. Сумські “Слово”-знавчі конференції... – С. 113–114.

¹⁹⁹ Солодовник Т. “Слово”-знавча конференція... – С. 124.

²⁰⁰ Охріменко П. Сумські “Слово”-знавчі конференції... – С. 111.

²⁰¹ Вороненко М. На Сумщині вшанували пам’ять про князя Ігоря // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 107.

²⁰² Там само.

²⁰³ Ясновська Л. І знову “Слово...” // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 135.

²⁰⁴ Пашков В. Новгороду-Сіверському присвячено // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 183–185 (рец. на кн.: Войнов С. Новгород-Сіверський. – Чернігів, 1999. – 163 с.).

²⁰⁵ Вороненко М. На Сумщині... – С. 107.

Отже, попри скромний обсяг “Сіверянського літопису” та його різноплановість, серед 108 випусків за 1995–2012 рр. проблеми дослідження “Слова о полку Ігоревім”, все ж, знайшли певне місце на його сторінках. Однак як для краю з яскравою сторінкою своєї історії за княжих часів, власне “материнської землі “Слова”, самі публікації надто скромні не лише кількісно, а й – насамперед – якісно. Це стосується не тільки дослідження “Слова”, а й історії княжої доби загалом, що, безумовно, мало б посилити інтерес і до знаменитої літературної пам’ятки.

Серед порушених тем вирізняється проблема авторства “Слова”. Як показано, вона фігурує у низці праць. Більшість з них підтримали гіпотезу П. Охріменка, за якою автором, найімовірніше, мав бути наставник, учитель і порадник князя Ігоря (С. Воїнов, В. Звагельський, В. Євстратов), проте фігурують й інші версії. Значне місце присвячено також проблемі Сіверщини як материнської землі “Слова” (П. Охріменко, В. Звагельський, В. Воїнов, певною мірою В. Терлецький). Характерно вирізняє з-поміж решти історіографії позицію сіверянських авторів розгляд давньоруської історії і “Слова” з позиції, прихильної Ольговичам, на противагу традиційній історіографії, прихильній Мономаховичам. Так трактуються й причини походу Ігоря до Степу, з приводу чого серед авторів часопису немає якоїсь узгодженої думки. У низці праць похід розглядається як суто антиполовецький, інколи навіть як анти- владими́ро-суздальський, в інших – як дещо незрозумілий, враховуючи давню дружбу Ігоря і Кончака, і врешті, для В. Половця метою походу було одруження сина Ігоря – Володими́ра з Кончакиною.

Для словознавства істотний інтерес становлять студії з географії “Слова” (В. Звагельський, С. Воїнов, В. Пашков), які, окрім уточнення певних аспектів політичної географії, дають змогу й докладніше зрозуміти деякі важливі частини тексту, як, наприклад, локалізація місця “плачу Ярославни” в Путивлі поблизу Новгород-Сіверського.

Цікавою і плідною виявилася й розгорнута на сторінках часопису дискусія навколо “Слова”. Вона привернула певну увагу й порушила низку істотних питань. У цьому ж ключі відображення регіонального словознавства має значення для розвитку української науки в сенсі не вирішених і понині засигналізованих проблем. Серед них можна виділити створення центру “Слова о полку Ігоревім” та видання довідкової літератури, присвяченої “Слову”, а також тематичного словознавчого періодичного видання. Автори часопису неодноразово наголошували належність пам’ятки саме до української літератури, що, на їх думку, має знайти ґрунтовніше відображення в сучасних українських студіях з історії княжої доби.

Проте доводиться відзначати, що автори “Сіверянського літопису” рідко вдавалися безпосередньо до тексту самої пам’ятки, як і взагалі першоджерел. Як правило, навіть у матеріалах, присвячених “Слову”, вони здебільшого користали з вторинних джерел, а інколи й взагалі популярної літератури, що, закономірно, не може не вплинути на якість публікацій. Так само досить часто виявляється зігнорованою і чимала історіографія, бібліографічний вказівник якої видано в трьох томах. Рідко використовується “Слово” і як джерело в дослідженнях, присвячених історії та культурі

княжої доби. Не всі статті відповідають і фаховому науковому рівню самого часопису. Буває, вони мають, радше, реферативний, а не дослідницький характер. Редакції варто звертати пильнішу увагу на професійність відібраних матеріалів, при їх доборі послідовно дотримуватися ustalених загально визнаних наукових критеріїв. Трапляється, текст навіть не відповідає заявленій темі, а подає набір розрізнених цитат, та ще й без відсилянь до джерел і літератури. Присутні й прикрі ляпсуси редагування, як наприклад, датування Любецького з'їзду 1197 р.²⁰⁶

Однак можна підсумувати, що попри всі складності, видавцям часопису все-таки вдалося запропонувати власний цілісний, що якісно вирізняється з-поміж традиційного, науковий дискурс "Слова" та сформувані своє читачьке коло, серед якого є і словознавці, на що вказує і зазначена дискусія. Враховуючи можливості періодичного видання подавати розвиток науки в динаміці, хочеться сподіватися на присутність проблеми словознавства на сторінках часопису й надалі. Хотілося б також вірити, що "Сіверянський літопис" як видання "материнської землі" "Слова" знайде сили для подолання регіональності та виходу поза місцеві межі й привертатиме не тільки сіверських авторів та читачів.

*Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

²⁰⁶ Євстратов В. Відносини... – С. 10.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

НЕ ЗОВСІМ ЗВИЧАЙНА МОНОГРАФІЯ “НЕЗВИЧАЙНОГО КНЯЗЯ”

Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2

Вихід у світ книги знаного петербурзького історика Олександра Майорова, у центрі уваги якої постать творця Галицько-Волинської держави – князя Романа Мстиславовича (†1205), без перебільшення, – помітне явище серед літератури з проблем княжої доби української історії. Попри присвячення визначній особистості, само видання не біографічне. Радше, воно зовсім позбавлене звичного біографічного викладу у загальноприйнятому за такої нагоди характері та сприйнятті. Насправді запропоновано окремі студії різних аспектів історії і культури часів засновника об'єднаного князівства Галицької і Волинської земель, закономірно сконцентровані навколо його особи. Немало залучених матеріалів здебільшого виходять поза безпосередній контекст постаті самого князя. Нерідко вони належать уже до наступного періоду – після завершення його земного шляху, коли за швидкозмінних історичних умов немало процесів і явищ на західноукраїнському ґрунті розвивалося в очевидному віддаленні від зусиль та намірів князя. Глибокий злам, викликаний його смертю, на сторінках “не біографічного” дослідження, може заакцентовано навіть не завжди з належним наголошенням, проте відчутти його дано цілком виразно. Чимало розглянутих сюжетів хронологічно істотно відходять від часів Романа Мстиславовича й більшою мірою стосуються уже його найближчих нащадків, насамперед, звичайно, дружини та старшого сина, князя Данила Романовича. Той через майже півстоліття після смерті батька, відходячи від окремих з його намірів та напрямів діяльності за нових умов (“наслідивши поуть шїа свого великаго Романа”¹), прийняв королівську корону. Не випадково так само російська версія книги, доповнена присвяченою власне цьому додатковою частиною з історії сина й наступника, навіть вийшла під не біографічним заголовком². Її назва акцентує насамперед на широкому контексті зовнішньополітичних та культурних зв'язків заключного періоду біографії князя Романа Мстиславовича та – меншою мірою – часів його головного спадкоємця. На

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 813.

² Майоров А. В. Русь, Византия и Запад-

ная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011.

відміну від очевидно “вузької” української, назва паралельного доповненого російськомовного видання сприймається “широкою”. Вона виразно відсуває на дальший план постать головного – і практично єдиного – героя викладу. При цьому застосоване “заперечення” – не випадало би доводити – незмінно користує здебільшого і насамперед з того комплексу відомостей, що належать винятково до його особи й постаті. Тому не можна не вглядіти послідовно зазначеного протиріччя між відсиланням назви до “Русі” й конкретним залученим матеріалом з історії певної, на загал, скромної частини “Русі” якщо сприймати цю назву у її найширшому тогочасному історичному наповненні. До того ж, увага сконцентрована головно на певних напрямках зовнішніх інтересів, значна частина яких, хоч і розвиває його традиції, немало виходить поза часи самого князя Романа Мстиславовича, внаслідок чого, закономірно, неминуче виявляється поза конкретною проблематикою його постаті. Акурат такий – ширший – інтерес, власне, й визначив справжній зміст та глибший контекст запропонованого викладу. Розбудовані зарубіжні зв’язки слугують ніби своєрідним заспівом до огляду відповідного напрямку контактів не тільки Галицько-Волинської держави, а й споріднених та суголосних з ними процесів у тогочасній Європі загалом. Закономірно, їх співвіднесено з різнорідними фактами та явищами з багатьох регіонів тодішньої Європи, насамперед, природно, – у безпосередніх західних сусідів Галицько-Волинської держави, контакти з якими формували стали зону її найближчих зовнішніх взаємозв’язків.

Сам обраний аспект дослідження у конкретних пропозиціях немало виводиться не тільки від залученої проблематики, а й не менше – використаного фонду джерельних матеріалів. У знаному колі насамперед загальнодоступних (хоча надалі все ще мало читаних!)³ літописів відповідна сторона історичного процесу відображена скромніше. Тому в центрі уваги виявляються маловідомі, а то й зовсім не залучені до студій над галицько-волинською добою перекази візантійських, а також європейських джерел та факти європейської історії. Через взаємопов’язаність з галицько-волинською дійсністю вони забезпечують повніше й докладніше її сприйняття та осмислення. Автор знаходить очевидні вияви європейської взаємозалежності та взаємозв’язку окремих аспектів історичного процесу, засвідчені, нерідко, зовсім скромними за характером вказівками та “дрібнішими” деталями широкої історичної дійсності з поглибленою вимовою. Важливі для осмислення окремих явищ відомості іноді відшуковуються на таких рівнях, яким до цього здебільшого не надавали виразнішого значення, що звичайно не сприймалися й не бралися до уваги. Залучені на сторінках дослідження підходи найчастіше виводяться від докладного осмислення джерельних переказів завдяки – буває – навіть несподіваному для історіографічної традиції зіставленню з певними фактами та явищами завдяки

³ На доведення цього твердження можна навести конкретний приклад прочитання знаменитого викладу про Холм з нагоди його спалення: *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису*

князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // *Український археографічний щорічник. Нова серія.* – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72.

обізнаності з широким історичним контекстом. В окремих моментах викладу зі сторони автору навіть не можна не позаздрити. Тому загалом – у порівнянні з загальновідомими давнішими оглядами чи частковими студіями задученої проблематики – запропонована картина виявляється значно докладніше розбудованою, сповненою багатьох деталей, переконливих обґрунтувань та важливих акцентів навіть коли скромної вимови, то незмінно якнайвиразнішого істотного наповнення⁴. Вони розкривають і пояснюють не зауважені давніше приховані механізми процесів та явищ разом з їх внутрішніми взаємозв'язками, пропонують значно глибше й докладніше обґрунтоване тлумачення відповідних фактів. Опублікований текст характеризує немало таких прикладів. Їх сукупність, власне, і визначає місце нового видання у вивченні як постаті творця Галицько-Волинської держави короткого періоду його найбільшої активності, так і всієї епохи загалом. Неодноразово на конкретних прикладах переконливо показані переваги обраних підходів очевидні й не потребують докладнішого обговорення. Там, де автор цілеспрямовано дотримується їх принципів, йому вдається послідовно стежити й дохідливо відтворювати та показувати процеси і явища у їх прихованих глибинних внутрішніх взаємозв'язках, нерідко пропонуючи з'ясування віддавна загальноновизнаних “незрозумілими” і “непридатними для пояснення” ситуацій, а навіть “реабілітувати” окремі відкинуті й нібито досить одностайно заперечені факти. Чи не найпереконливішим прикладом тут виявляється блискуче обґрунтоване підбором неспростовних доказів повернення до історії знаменитого уробленого йому дискусійністю чи нібито навіть “сфальшованістю” “проекту доброго порядку” як одного з найяскравіших і найнесподіваніших для звично сприйнятого контексту старокиївської традиції заходів “незвичайного князя” (що, власне, й визначило неприйняття цього за всіма ознаками зовсім виняткового для епохи й старокиївського контексту явища). Причому показовим сприймається запропоноване доведення історичності самого тексту – від докладного вивчення спадщини російського історика Васілія Татіщева, який впровадив проект до наукового обігу, до переконливої реконструкції на підставі винятково скупих, скромної вимови нечисленних конкретних фактів німецьких контактів з кола джерел самої ідеї.

Проте водночас опублікований текст нічим, звичайно, не нагадує “ідеального наукового продукту”, прийняттого без застережень, як цілком, так і в поодиноких його деталях, втілення “заповітної мрії” про виклад, що не викликає запитань, залишених без відповіді. Віддаючи належне широті поглядів та ерудиції автора, його майстерності у пошуку та віднайденні способів доведення взаємозв'язків фактів, засвідчених, нерідко, насамперед скромними натяками джерел, вмінню “видеть то, что временем сокрыто”, доводиться визнати, що зауваження до опублікованого тексту є і їх навіть немало. Вони різноманітні, як і саме дослідження, й теж багатопланові. Їх поява, подібно до відзначеної різноманітності студії, виводиться найперше від

⁴ Для порівняння можна навести скромного українського попередника: Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич

та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – Київ, 2001.

її головної основи – корпусу доступних джерельних переказів до постаті князя Романа Мстиславовича, а немалою мірою – його епохи загалом. Сам “незвичайний” засновник Галицько-Волинської держави виявив зовсім виняткове для його доби (а водночас також і стану) зосередження на найважливіших можливих зовнішніх аспектах активності упродовж короткого головного заключного періоду життєвого шляху, визначеного фактично навіть неповним десятиліттям. О. Майоров чимало зробив для віднайдення та утвердження в історичній свідомості у численних найприкметніших особливостях давніше багато в чому навіть не зауваженої у всьому стійкому доборі притаманних їй рис виняткової для старокиївської традиції “особливості” знаменитого князя. Її мало відобразила літописна спадщина й дослідник на конкретних прикладах показав причину такого явища. Внаслідок цього постать засновника Галицько-Волинської держави у багатьох найважливіших для її сприйняття моментах повніше вдається реконструювати здебільшого й насамперед за ширшим колом зарубіжних джерел, переважно непрямої і дальшої, найчастіше, – опосередкованої вимови. Тут О. Майоров зумів показати “смак до історії” та саме ремесло історика з найвигіднішої як для них, так і, не менше, – для себе самого – сторони.

Видається навіть, що ця, заснована найперше на широкому колі візантійсько-угорсько-німецьких контактів й у відповідному вимірі реконструйована щойно на сторінках аналізованого видання унікальність особистості творця Галицько-Волинської держави за багатьма сюжетами та подіями, з яких її виліплено, сама наголошена може навіть занадто вже скромно. Не випадало би, звичайно, доводити, що короткий заключний період біографії князя у тільки досить побіжно відображеному автентичними джерелами епохи зовнішньому спрямуванні його інтересів виступає цілком винятковим явищем історії старокиївської доби. Можливо, в якнайповнішому його показі автору завадили традиційні для осмислення минулого від самих початків історичної науки незмінні “зобов’язання літописця” й, прив’язаний до них (а ще також конкретних сюжетів, з яких вибудувана розповідь), він недостатньо вигідно для себе подав усю повноту результатів власної роботи. Особливо там, де від копіткого й захоплюючого процесу пошуку конкретних фактів логічний перехід вів до ширших узагальнень та висновків з їх вимови.

Це зауваження провадить до істотної особливості наукового методу автора, визначеного підкресленою увагою до джерел, їх критичного зіставлення та осмислення, що виявляється однією з найголовніших постійно діючих складових та головною запорукою успішного з’ясування непростих проблем здебільшого винятково скромно відображених у джерелах. О. Майорову вдалося запропонувати декілька класичних у їх власному вираженні прикладів реконструкції майже “з нічого” яскравих та важливих фактів і явищ історичного процесу. Так, зокрема, розлогий сюжет про візантійську дружину князя Романа Мстиславовича фактично збудований на її імені, збереженому в Пом’янику собору в Шпеєрі⁵. Зрештою, воно ж так само немало

⁵ Сюжети, пов’язані з постаттю візантійської дружини князя, автор нещодав-

но виклав повторно в окремому виданні: *Майоров О.* Єфросинія Галицька. Дочка

підказало та обґрунтувало й окремі важливі ходи міркувань, залучених для доведення історичності підважуваного “проекту доброго порядку”.

Водночас у цій мало не вірцевій за багатьма ознаками реконструкції віднаходяться й окремі очевидно недоопрацьовані чи поверхово – на тлі найважливіших і найпоказовіших для студії сюжетів – опрацьовані моменти. Самі по собі у структурі дослідження вони не належать до визначальних і як за місцем у самому викладі, так і власним змістом не впливають ані на хід пошуку, ні на пропоновані в кінцевому підсумку висновки з конкретної вузької проблеми. Однак очевидний “недогляд” безперечний і настільки випадає з ретельно й переконливо в поодиноких деталях вибудованої цілості, а нерідко конкретного вужчого контексту, що “зі сторони” його ніяк не можна не зауважити.

Йдеться про один епізод тлумачення німецьких контактів князя Романа на матеріалі вже періоду після його загибелі, заснований на проблемі потенційних стосунків між дворами князя та його німецького швагра Філіпа Швабського. З одного боку, звістка Галицько-Волинського літопису про вбивство “царя великого Філіпа Римського” визнається безперечним свідченням очевидних контактів зі швабським двором та природного інтересу до долі “німецьких родичів” (с. 362). З іншого, при аналізі запису під датою 1 жовтня в Пом’янику собору в Шпеєрі про смерть брата королеви Марії Мануїла та її сестри Єфросинії, на той час вдови князя Романа Мстиславовича, підставою очевидного вибору умовного дня пам’яті – у явному протиріччі з неодноразово наголошеним сталим характером контактів – несподівано визнається, нібито “Ірина-Марія, живучи в Німеччині, нічого не знала про долю ні свого брата, ні сестри, що також залишили батьківщину і, певно, втратили зв’язок один з одним. Отже, пам’ять брата і сестри вона внесла в церковний синодик, так би мовити, авансом, не маючи впевненості про їх смерть” (с. 358).

Таке визнання засвідчує винятково відсутність в автора особистого досвіду церковного поминання померлих родичів. Церковна традиція послідовно розрізняє живих та померлих і, звичайно, не знає практики відзначення церковної пам’яті “майбутніх” небіжчиків, за словами автора, – “авансом”.

Некоректним випадало би також визнати твердження про “хвилювання” “галицьких родичів” королеви “в Галичі” з приводу загибелі її чоловіка та смерті її самої. Літописний виклад вказує на появу менше ніж десятилітнього на той час княжича Данила в Галичі тільки влітку 1210 р., а його матері – щойно взимку 1211–1212 р. Тому твердити про “хвилювання” власне “в Галичі”, цілком очевидно, не випадало би ніяк. Перебіг тогочасної галицької ситуації російському історикові, звичайно, не міг бути невідомим. Однак властивої прискіпливості у ставленні до джерел тут не виявлено. Особливо з огляду на безперечне пізніше походження відповідної частини літопису, тобто перенесення цитованої розповіді з якогось давнішого, ближчого до самих викладених подій переказу. Ця нібито “зовсім дрібна” деталь, може видатися, не вартує більшої уваги, проте вона виявляється тільки незначною частиною ширшого явища. Очевидне перебільшення у відповідному візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця (Сла-
ветні постаті Середньовіччя. – [Вип. 2]. – Біла Церква, 2013.

сюжеті “галицької присутності” відображає також улюблене для російської історіографії, хоча й нічим не оправдане постійне наголошення “галицького” елементу в позбавленому історичних підстав, “мимоволі” утвердженому зусиллями російських істориків ХІХ ст. іменуванні “Галицьким” короля Данила Романовича. Зусиллями самого О. Майорова тепер як “улюблений епітет власної традиції” воно приписане ще також матері князя.

Навколо неї в дослідженні теж нагромаджено немало дискусійних і навіть очевидно помилкових тверджень. Безперечною є обґрунтована скрупульозно підібраним набором прямих і опосередкованих доказів ідентифікація особи княгині. Однак окремі деталі, а навіть більші фрагменти запропонованого викладу, їх підбір та інтерпретація водночас роблять цю частину дослідження найдискусійнішою, а в багатьох її положеннях навіть очевидно неприйнятною.

Дискусійність відповідних розділів визначив надзвичайно обмежений комплекс джерельних переказів про “княгиню Романову”. Ідентифікувавши її за винятково скромними повідомленнями й виявивши немалу майстерність при віднайденні ймовірних слідів княгині у поодиноких пам’ятках з обширних теренів Східної Європи, О. Майоров водночас нагромадив немало недоведених тверджень або й взагалі таких, що не витримують критичного вивчення.

На тлі малочисельності джерельних відомостей, пробним каменем “проблеми княгині Романової” виявляється “скромне” питання про монастир, у якому вона мала перебувати після постриження. Всупереч своєму призвичаєнню до пошуку та аналізу переказів джерел, цього разу автор переглянув їх без здебільшого властивої йому наполегливості. Основою запропонованої з відповідного приводу конструкції виявилися не, як звично, автентичні перекази, а сприйнята, як можна здогадуватися, “на слух” чи з рукопису (відповідний текст опубліковано пізніше) версія польського історика Даріуша Домбровського, за якою монастирем княгині-матері нібито повинна бути споруджена спеціально для неї з цією метою вежа в місцевості Стопв⁶ (польськ.: Стоп’є) поблизу Холма. Після цього Д. Домбровський оприлюднив дослідження, у якому намагався у розлогіх розмірковуваннях обґрунтувати свій погляд⁷. Так чи інакше, хоча водночас і не без застережень, це “стовпівське відкриття” прийняли й інші автори колективної монографії, покликаної підвести підсумок міждисциплінарному вивченню вежі та її архітектурного ансамблю⁸. Сприйнятий в очевидно робочому варіанті (с. 353) від попередника й досить широко уже самостійно розвинутий погляд належить до декількох на сторінках дослідження сюжетів, у яких, попри традиційну вірність вимові джерел, виразно виявляється їх

⁶ Так послідовно в обох літописних згадках під 1204 та 1212 р. з очевидною аналогією із найменуванням сусіднього Холма (Холм): Ипатьевская летопись. – Стб. 721, 732. В О. Майорова, як і в науковій літературі – перейнята з новішої традиції версія Стоп’є.

⁷ Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją A. Buko. – Warszawa, 2009. – S. 29–62.

⁸ Zespół wieżowy...

очевидне підпорядкування певним задалегідь “визнаним” (у власному сприйнятті чи ширшій свідомості) ідеям. Таке захоплення уже “само” закономірно провадить до відходу від визначальних для дослідження принципів викладу: добра “ідея” домагається працювати “на неї”, неунікнено підпорядковуючи собі. Найпоказовішу роль такого прикладу власне і відіграв погляд Д. Домбровського, згідно з яким вежа в місцевості Стовп мала бути монастирем, спорудженим для вдови князя Романа Мстиславовича. Оскільки уже була нагода опублікувати докладніші зауваження з приводу цієї пропозиції не тільки самого польського історика, а й інших міркувань обширного польського колективного дослідження про стовпівську вежу⁹, немає потреби їх переповідати. Докладніший аналіз запропонованої версії переконує у несподіваній цілковитій наївності її вихідних положень, оскільки самотня мурована вежа холмської околиці – одинокий залишок незмінно “загадкового” невеликого архітектурного комплексу з втраченою дерев’яною забудовою – не зберегла взагалі жодних слідів-доказів “монастирського” призначення і використання, втім у цьому “монастирі” не розшукано жодних слідів церкви. Принаймні їх не зуміли віднайти новіші – не позбавлені задалегідь заданої відповідної “цілеспрямованості” – дослідження польських археологів¹⁰. Проте зроджене “від самого себе” “переконання” переважило навіть звичайний здоровий глузд, оскільки пропонувалося датування, яке програмувало висновок про можливість спорудження вежі-монастиря з ініціативи й самого князя Романа Мстиславовича... для його вдови... ще навіть перед їх одруженням¹¹. Російський автор – випадає здогадуватися – не міг знати усіх тонкощів остаточної версії опублікованої колективної монографії. Приймавши без, на загал, властивого йому критичного підходу насправді нічим не доведеному щиро нафантазовану версію польського колеги, О. Майоров витратив немало зусиль на її розбудову та розвиток. Однак відповідна частина викладу виявляється вибудованою на нічим не доведеному вихідному засновку. Поза цим висновком, який задалегідь зводить нанівець усі можливі зусилля на відповідному напрямку, петербурзький історик уже від себе запропонував немало такого, що ніяк не може бути прийняте. До його розмірковувань виникає немало запитань, на які годі дошукуватися відповіді в запропонованому тексті.

Питання про монастир княгині-вдови (до нього ще доведеться повернутися неодноразово) водночас виявляється частиною більшої проблеми переконливо не встановленої у давнішій літературі особи другої дружини князя Романа Мстиславовича. О. Майоров показав немало майстерність історика, на підставі опосередкованих і віддалених фактів аргументовано ідентифікувавши її з Єфросинією, донькою імператора Ісаака II. Важливу роль при цьому відіграли швабські та угорські родинні пов’язання

⁹ Александрович В. Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Століг’є) поблизу Холма [Рец. на кн.:] Zes-pół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa:

Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 289–301.

¹⁰ Там само. – С. 294.

¹¹ Там само. – С. 292.

візантійської царівни, провадячи до знаних адресатів зарубіжних контактів князя Романа Мстиславовича. На рівні самої ідентифікації та способів її доведення версія петербурзького дослідника переконлива й прийнятна, хоча при викладі конкретних аргументів він запропонував певні положення, при критичному вивірненні неприйнятні, а в окремих моментах навіть відверто помилкові. Вони здебільшого стосуються нібито так званих дрібніших питань, проте, не дивлячись на це, заслуговують окремого відзначення як приклади очевидного відхилення від звичної для методу автора норми.

Ім'я галицько-волинської княгині – Єфросинія – збереглося в одинокому джерелі – Пом'янику собору в Шпеєрі у Німеччині, де воно з'явилося завдяки її сестрі Ірині – дружині короля Філіпа Швабського. Сама королева Ірина померла ще в 1208 р., тому сестра її надовго пережила, прийнявши згодом, близько 1219 р., постриг. Проте до Пом'яника вона внесена під своїм першим, світським ім'ям – чернече в джерелах не зафіксоване взагалі. Сам запис стосується поминання померлих й подає ту ж дату для галицько-волинської княгині та її брата Мануїла. О. Майоров мав з уписом виразні труднощі і в тексті залишилися їх очевидні сліди. Йдеться насамперед про конкретні обставини появи шпеєрського запису. Російський історик слушно відкинув версію про походження нотатки некролога від самої швабської королеви, оскільки як брат, так і сестра її пережили (с. 356). Замість цього несподівано стверджено, нібито королева мала вписати брата з сестрою “так би мовити, авансом, не маючи впевненості про їх смерть” (с. 358). Цю пропозицію випадає сприймати винятково породженням наслідків новіших часів войовничого атеїзму, оскільки в церковній практиці поминання живих як померлих неможливе. Логічно випадало би визнати походження як упису, так і поданих у ньому дат не від самої королеви, підтверджене й відзначеною відсутністю серед родичів осіб, померлих ще за її життя (с. 359–360). Хоча О. Майоров прихилився до версії, згідно з якою вибір мав відображати особисте ставлення королеви до окремих родичів (с. 360), характер записів вказує на їх пізніше походження поза зв'язком з інтенціями її самої. Логічніше було б вбачати у переліку родичів побіжно відзначену у зв'язку з питанням про встановлення для пам'яті батька королеви ініціативу шпеєрських каноніків (с. 258). Принаймні видається достатньо певним, що визначення конкретних днів пам'яті відбулося поза її участю і вже після смерті королеви. Джерела відомостей, якими при цьому користувалися ініціатори, залишаються недоступними. Привертає, однак, увагу, з одного боку, відсутність померлого 1204 р. брата-імператора, а з іншого, – світське ім'я сестри, яка близько 1219 р. прийняла постриг. Тому напрошується здогад, чи не міг перелік первісно стосуватися церковних служб за живих родичів і тільки згодом імена з нього використано для поминання померлих. Принаймні, таке тлумачення здатне якось вмотивувати відсутність, окрім матері, імен інших родичів, які померли за життя королеви.

Неприйнятним видається пояснення, нібито королева Ірина, встановлюючи пам'ять брата та сестри, мала нічого не знати про їхню долю (с. 358). Окрім очевидної суперечності зі звичною церковною практикою, тут виявляється й розбіжність із висновками самого О. Майорова про обізнаність

при галицько-волинському дворі про обставини смерті Філіпа Швабського як свідчення зв'язків обох сестер (с. 360).

Втім, вибудовуючи уже власну систему доведення щодо “монастиря”, петербурзький автор, зі свого боку, так само не уникнув спокус праці “на облюбвану ідею”. Водночас пропагована версія очевидно ігнорує відкритий при археологічних роботах ще наприкінці ХІХ ст. жіночий Федорівський монастир у Володимирі, який – за всіма ознаками – й випадало би сприймати історичною обителлю не тільки самої “княгині Романової”¹², а й наступних представниць княжої родини починаючи від її доньки Феодори¹³. Мабуть, з ним належить співвідносити також літописні згадки про черницю-вдову князя Романа Даниловича серед учасників похорону князя Володимира Васильковича в грудні 1288 р.¹⁴ та згадку в заповіті князя про залишення вибору за його вдовою чи йти їй в монастир. Логічно було б вважати, що мався на увазі саме володимирський Федорівський монастир, у якому в різний час перебували бабуся, тітка, а тепер удова його двоюрідного брата.

Поселивши за підказкою польського колеги “з власної волі” княгиню-вдову у стовпівській вежі як нібито монастирі, О. Майоров, відштовхуючись від цього тепер уже для нього “визнаного” факту, залучив до розробленої на його основі конструкції широке коло джерельних переказів і пам'яток, які укладаються в окремих напрям історичної традиції західноукраїнських земель. Однак ця частина тексту в різкому контрасті з іншими прийнятно викладеними як загалом, так і в поодиноких деталях сюжетами, очевидно відходить від звичних для автора способів наукового дослідження, незмінно увінчаних найважливішим за його вимовою потенційним результатом.

Насамперед О. Майоров прийняв перенесення на каплицю на верхньому ярусі вежі посвячення Спаської церкви у недалекому сусідньому селі Спас (тепер перейменоване на Подгуже), яке первісно належало до села Стовп й творило з ним єдине поселення¹⁵. При цьому, виходячи, як зазначено, винятково зі здогадів та нашаровуючи на них нові, вже свої власні, у ході викладу російський історик від припущень перейшов до визнання, нібито “результати архітектурно-археологічного вивчення Столпівського комплексу, впевнено вказують на тісний зв'язок його мешканців з культурними традиціями Візантії і зокрема з традицією монастирського життя візантійської аристократії*” (с. 353). “Адресна віднесеність” та візантійська спрямованість цього фактично нічим не підтвердженого висновку цілком очевидна. З-поміж “візантійської аристократії” у холмському контексті вона може стосуватися винятково “княгині Романової” й покликана вказати саме на неї: “Свідоцтва же письмових джерел дозволяють вважати,

¹² Там само. – С. 295; *Його ж.* Мистецькі сюжети... – С. 52.

¹³ На вірогідність її перебування саме в цьому монастирі вказано: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57.

¹⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 919.

¹⁵ *Александрович В.* Архітектурний ан-

самбль середини ХІІІ століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: *Confraternitas.* Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 112–113.

* У цитатах збережено правопис оригіналу.

що найбільш ймовірною хазяйкою монастиря могла бути мати Данила Романовича” (с. 353). Однак таке переконання вибудоване на неприйнятних підставах, а навіть видає очевидне нерозуміння окремих істотних моментів ситуації. Зокрема, різючим за характером помиленням є перенесення посвяти церкви в Спасі на каплицю вежі в Стовпі (с. 380). В його основі, окрім безкритично перейнятих відповідних зусиль попередників, у самого О. Майорова лежить тільки зворот знаного листа митрополита Ісидора 1440 р., де згаданий “поп Вавила от святого Спаса от Столпа”. Мається на увазі, звичайно, священник церкви Спаса в місцевості Стовп – давньої церкви в нинішньому Подгужу. Для О. Майорова ж він є священником каплиці у вежі, а сама вежа визнана чинним на той час храмом (с. 381). В іншому місці стверджено навіть, що тоді “в башті жив ієромонах-відлюдник” й на такий спосіб віднайдено продовження її “монастирської традиції” (с. 523).

Перенесення на каплицю у вежі посвяти сусідньої церкви (очевидно, первісно заміського монастиря холмських владик¹⁷) набуло розвитку через подальший пошук як монастирських храмів преображенської посвяти, так і преображенської іконографії в західноукраїнській мистецькій спадщині. В укладеному за різними, не завжди певними й належно узгодженими між собою джерелами – ними інколи слугують залучені без належного вивірення перекази давнішої літератури – переліку фігурує, наприклад, вказана за свідченням холмського уніатського єпископа Якова (Суші) “не ідентифікована” вежа в селі Спас біля Холма (с. 526–527). Навряд чи випадало би доводити, що цей переказ може стосуватися тільки одного об’єкту – вежі у Стовпі. Так само довільно автор об’єднав відомості польських джерел про спорудження заходами князя Данила Романовича вежі на території замку в Любліні з літописною згадкою 1287 р. про втечу черського князя Конрада Земовитовича “во столпь ко мнихом”¹⁸ як переказ про єдину споруду. При цьому не зауважено, що в такому разі монастир мав би знаходитися на території замку, чого люблінська історія не знає. “Вразливість” до веж-монастирів підказала потрактувати останнє повідомлення вказівкою на сховок у “кам’яній башті, де мешкали монахи” (с. 526). Літопис, звичайно, не говорить про проживання монахів у вежі, а вказує на наявність вежі в люблінському монастирі, до якої й сховався князь. Щодо люблінської вежі князя Данила водночас допущено й ще одне перекручення, оскільки під виглядом цієї, за свідченням джерел, замкової вежі в книзі подана зовсім інша – місцевого домініканського монастиря, розташованого в історичному Середмісті (іл. 526). Ці “монастирі-стовпи” далі пов’язано зі стосунком до стовпництва у родині Романовичів (с. 528), проте в монографії це окрема розбудована тема, викладена в контексті студії походження імені князя Данила Романовича, тому вона заслуговує розгляду як самостійний сюжет.

Вміщення “княгині Романової” до “Преображенського монастиря в Стовпі” стало підставою для обширного сюжету про співвіднесену на цій основі з нею розбудовану преображенську традицію. Петербурзький історик при цьому переказав розвиток візантійської іконографії Преображення.

¹⁷ Про таке її давнє призначення див.: самбль... – С. 113.
Александрович В. Архітектурний ан-

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 910.

Докладність з огляду його конкретного інтересу сприймається очевидно надмірною, оскільки йшлося про пошуки варіанту зображення, вміщеного на приписаній княгині-монахині печатці. Для цього завдання досить було, звичайно, кінцевого результату, без переказу “всього”, що вдалося зібрати на тему іконографії Преображення. Так само, зокрема, не зовсім доречним сприймається й виклад про пізнішу західноукраїнську іконографію Преображення. Тим більше, що він видає очевидно поверхове засвоєння “чужої” теми та її переказування з чужих слів не без безперечних фактичних помилок, та, звичайно, без найважливішого в науці власного внеску. Одна з найстарших західноукраїнських ікон Преображення, наприклад, – з церкви Собору Богородиці (в О. Майорова помилково – Різдва Богородиці: с. 418, 419) в Бусовиську, винятково з огляду на досить вірогідне походження з монастирської церкви в сусідньому Спасі, іноді “зацікавлено” відноситься ще до кінця XIII – початку XIV ст., проте насправді не має нічого спільного зі стилістикою тогочасного малярства. Вона явно репрезентує уже ранньопалеологічну наповненість традиції мозаїк та фресок константинопольського монастиря Хора 1316–1320 рр.¹⁹ За результатами реставраційного дослідження та аналізу основи, як і взаємозв'язків серед української малярської спадщини²⁰, бусовиська ікона належить щойно до другої половини XIV ст.

Залучення цього матеріалу видає притаманну авторові схильність до відходу в окремих частинах тексту від конкретної теми та презентування засвоєної через попередників “суми знання” на відповідну тематику. Запропонований виклад про іконографію Преображення наочно показує чималу небезпеку такого підходу, оскільки при цьому він найочевидніше відмовляється від обов'язку дослідника, прибираючи замість цього неспівставимі з ним функції реферування. Само воно не позбавлене поверховості, оскільки тут, природно, не може бути належного скрупульозного дослідження. Для прикладу, автор повторив очевидно надто раннє датування початком XV ст. ікони з церкви святого Дмитрія у Жогатині²¹, яке належить до досить обширної спадщини анонімної перемишльської майстерні другої половини століття²². За тим же джерелом переписано так само неприйнятний погляд про “близькість” західноукраїнських ікон до фрески на аналогічний сюжет “Троїцького костелу” (насправді – замкова каплиця) в Любліні (с. 422). Люблінська фреска належить провінційному майстрові європейського культурно-історичного кола²³, доробок якого, природно, не засвідчує

¹⁹ Александрович В. “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 3. – С. 10, 12.

²⁰ Петрушак П. И., Свенцицкая В. И. Икона “Сретение со сценами из жизни Марии” конца XIV – начала XV в. из с. Станьля // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1990. – Москва, 1992. – С. 213–223.

²¹ Запропоноване: Патріарх Димитрій

(Ярела). Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С. 213.

²² Про неї див.: Свенцицкая В. И. Мастер икон XV века из сел Ванивка и Здвижень // Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции. – Москва, 1977. – С. 279–290.

²³ Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці Люблінського замку. Нові аспекти малярської культури українсько-польського суміжжя // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 171–172.

нічого спільного з пізнішим перемишльським українським малярством. З такими прикладами (а їх перелік можна продовжувати) не випадало би розважати над наповненням різниці між власними дослідницькими частинами тексту й такими “зреферованими” з випадкових – нерідко – джерел.

Не менш очевидним є також те, що преображенська практика західно-українського регіону ніяк не може бути зведена до особи княгині-черниці та її впливу. Однак О. Майоров наполегливо приписує усю цю традицію – разом, зокрема, зі значно пізнішими іконами – винятково “активному сприянню” княгині та її нащадків (с. 435). Проте, з огляду вже на саме місце в релігійній культурі, будь-яка конкретна група виявів шанування Преображення неминуче стає елементом набагато ширшого цілого. Як і преображенська іконографія, так само без очевидного безпосереднього взаємозв'язку з конкретною темою перелічені й Преображенські монастирі. На переконання автора: “Можна говорити про якусь цілеспрямовану діяльність галицько-волинських князів з побудови таких монастирів в різних частинах підвладної їм території (с. 415). Про окремі монастирі йдеться не тільки в контексті основного інтересу. Так, наприклад, переказано поунійну історію монастиря у Спасі поблизу Холма (с. 411). Подібно подана й новіша історія Спаського монастиря біля Старого Самбора на Львівщині (с. 414). А через припущення про існування давнього Преображенського монастиря в Підкамені на Львівщині коротко викладено навіть історію розташованого в тому ж селі від XV ст. домініканського монастиря (аж до влаштування у ньому “в радянську добу” психіатричної лікарні та відновлення тут після 1990 р. монастиря греко-католицького). Очевидно, попри природну широту традиції, виклад, все-таки, мав би послідовніше співвідноситися з конкретною темою.

Втім, консолідовані “зусилля князів” автор віднаходить не тільки щодо монастирів, посвячених на честь Преображення. Не менш цілеспрямовано аналогічну тенденцію пропонує з'ясування походження імені князя Данила Романовича та пов'язана з ним традиція шанування святого Даниїла Стовпника і стовпництва загалом.

Попри “священність теренів великої науки”, механізм вибору імен не менш виразно засвідчує жива практика, хоча за так званих “радянських часів” у ній багато що змінилося. Проте при виборі імен надалі співіснують (не дивлячись на очевидне порушення внутрішнього співвідношення між ними) три головних підходи: новонароджені отримують імена предків, імена відповідно до церковного календаря та імена, не прив'язані до обох цих традицій, – “випадкові”. Оскільки князь Данило Романович таке ім'я отримав першим в династії, вибір батьків не міг бути звернутим до предків, як і – за тогочасних умов – бути випадковим. Тому не можна не погодитися з висновком про народження князя близько дня пам'яті святого Даниїла Стовпника, який припадає на 11 грудня, що й мало визначити вибір імені новонародженого. Численні наведені аналоги із краще задокументованої пізнішої родинної практики московських правителів підтверджують таку вірогідність. Вона вказує на “вибір імені самим новонародженим”, як це трактувалося у народній традиції ще зовсім недавно. Безперечно, така практика функціонувала і в московській правлячій родині й саме вона, а не

родинні пов'язання з князем Данилом Романовичем, які при цьому акцентує О. Майоров (с. 534–535), визначили ім'я як князя Данила Ярославовича, так і наступних Данилів у московській правлячій родині (згодом додалися, звичайно, також практика іменування за дідом).

Безперечно, саме від імені князя виводиться назва міста Данилова на Крем'яничині. Найновіші дослідження ширшого контексту підказали висновок про появу міста ще на ранньому, володимирському етапі містобудівельної діяльності Данила Романовича – за часів його правління у Володимирі, тобто перед кінцем 1220-х років²⁴. Доказом шанування святого Даниїла Стовпника з боку князя приймається згаданий у літописі під 1268 р. монастир святого в Угровську. Правда, О. Майоров подав іншу конкретну дату та джерело його першої згадки – у листі папи Інокентія IV до майнцького архієпископа від 13 вересня 1247 р. з переліком посланців князя Данила до папи, серед яких названий “Григорій, абат з гори святого Даниїла”. На думку російського автора, йдеться саме про монастир в Угровську (с. 520). Однак літописна розповідь 1268 р. про литовського князя Войшка, який тоді перебував в Угровському монастирі й просив Григорія прибути до нього для наставлення у чернечому житті, виразно вказує, що на той час Григорій перебував далеко поза Угровськом²⁵. Чи він був у 1240-х роках ігуменом угровського монастиря, чи його “новий” монастир так само посвячено на честь святого Даниїла Стовпника – з'ясувати не вдається. Папський лист називає його ігуменом “гори святого Данила”, що, безперечно, не в'яжеться з топографією Угровська. Втім, монастир справді мав бути закладений за короткочасного стрімкого піднесення міста перед кінцем 1230-х років, коли інтереси князя перейшли до новозаснованого Холма. Твердження О. Майорова про літописне повідомлення під 1259 р. “про завершення... якихось масштабних будівельних робіт в Угровську” (с. 521) очевидно некоректне – у тексті літопису князь винятково “созда град Оугорескь постави во немь пискупа”²⁶. “Створення “града” й поява в ньому владичої кафедри, звичайно, передбачали будівельні роботи, проте ніякого літописного свідчення про них немає й на терені міста поки так само не вивчено докладніше реальних тогочасних слідів.

За відсутності позалітописних відомостей про монастир в Угровську, О. Майоров, виходячи з версії про монастирське призначення вежі у Ствпті, відніс до літописного угровського монастиря святого Данила відкриті при археологічних дослідженнях фундаменти вежі й ствердив її віднайдення саме “на території монастиря” (с. 522). Однак у місцевій традиції до кінця XIX ст. зберігалася пам'ять про вежу князя Данила Романовича, зафіксовану в топонімі “Ствп”²⁷ у північній частині городища без будь-якого асоціювання з монастирем. Археологи, які відкрили вежу, можливості її

²⁴ Александрович В. Князь володимирський // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013 (друкується).

²⁵ Там само.

²⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 842.

²⁷ Відповідну літературу зібрав: Майоров О. Галицько-волинський князь... – Т. 2. – С. 521, прим. 36; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 449, прим. 36.

монастирського призначення спершу не розглядали, вважаючи це місце дитинцем²⁸, а тільки на останок повторили за попередниками припущення про можливість проживання у ній схимника²⁹. Одинокий церковний топонім на території княжого міста – “Тора церковна” чи “Церковка” – переказ співвідносив з місцевістю на південному кінці угровського городища, де віднайдено вірогідні сліди храму³⁰. Проте варто мати на увазі, що, крім монастирської церкви, в Угровську був ще теж собор, й, безперечно також, – церкви парафіяльні. О. Майоров, судячи з відкликання без сторінок, самого тексту публікації археологічних відкриттів на угровському городищі не знав й, випадає гадати, приписав авторам висновок, відповідний своїй власній концепції... Так зродився погляд, нібито “як у московських великих князів в XIV – початку XV ст., так і у галицько-волинських князів в XIII – початку XIV ст. вшанування Св. Даниїла Стовпника носило родовий характер, що регулярно проявлялося в князівському іменослові, а також в будівельній і засновницькій діяльності князів протягом кількох поколінь” (с. 534). Однак московська паралель здатна пояснити винятково загальну традицію, а запропоноване їй тлумачення знову ж видає очевидну схильність до перебільшення елементу московської присутності на західноукраїнському ґрунті. Наскільки б така ідея не виглядала привабливою у патріотично заангажованому новітньому російському контексті, міркування з-поза кола науки, природно, неспроможні замінити собою відсутність будь-яких слідів безпідставно приписаного князеві та його ситуації московського забарвлення.

З шануванням святого Даниїла Стовпника на західноукраїнських землях петербурзький історик так само переборщив. Саме це ім'я для галицько-волинської династії не характерне – в останніх її поколіннях його репрезентують одинокий син князя Мстислава Даниловича та внук Романа Даниловича. Тому наведене твердження про нібито “родовий характер” вшанування святого стовпника у Романовичів, як і московських князів, на знаному московському тлі – так само явне некоректне перенесення з московської традиції.

Очевидним перебільшенням є також візантійський родовід прийнятого шанування стовпництва у галицько-волинській правлячій родині.

²⁸ Мазурик Ю., Остапюк О. Локалізація башти в літописному Угровську // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть*. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2002. – С. 128; *Іх же*. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 47. – С. 55–60. О. Майоров помилково ствердив, ніби пошуки залишків монастиря велися водночас з пошуками міста: *Майоров О.* Галицько-волинський князь... – Т. 2. С. 521; *Його ж*. Русь, Византия и Западная Европа. –

С. 449. Він відкликається до першої з наведених публікацій, проте без сторінок, тому, видно, її тексту не знав. Про можливість пов'язання урочища з монастирем у давнішій літературі твердив тільки: *Панишко С.* Угровське князівство Данила Романовича // *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. – Львів, 2003. – С. 63. Проте це припущення – винятково “здогад”.

²⁹ Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження... – С. 60.

³⁰ *Іх же*. Локалізація башти... – С. 128; *Іх же*. Археологічні дослідження... – С. 47–54.

Виводячи його з особистої традиції імператора Ісаака II, батька галицько-волинської княгині, О. Майоров стверджує, нібито “княгиня Єфросинія, певно, відчувала *особисту причетність* (підкреслено – В. А.) до стовпництва”, відкликаючись при цьому... винятково до не вказаних конкретно відомостей про “випадки участі в цьому русі жінок” (с. 553). Далі стовпницька тематика перекидається на вже знану нам стовпівську вежу: “Прийнявши чернецтво, вона переселилась в спеціально збудований для неї монастир в Столп’ї, в якому буда зведена п’ятиярусна кам’яна башта-стовп...” (с. 553). Як перекоонує таке зіставлення, версія про сам “стовпівський монастир” не позбавлена, очевидно, й складового елемента прийнятого поширення “стовпницьких настроїв” на західноукраїнському ґрунті. Окремим з найяскравіших і найпоказовіших доказів такої надмірної вразливості на вияви шанування святого стовпника є твердження, нібито князь Володимир Василькович, “безперечно, мав пряме відношення до вшанування Св. Даниїла Стовпника і стовпництва взагалі” (с. 528). Єдиним доказом подано смерть князя в день пам’яті святого, а до цього додано літописні згадки про спорудження з княжої ініціативи декількох “стовпів” (с. 528–530). Не наголошуючи на цьому, петербурзький історик скептично сприйняв загальноприйнятту до нього, згідну з широкою історичною традицією та її західноєвропейським родоводом для західноукраїнських земель версію про військове призначення знаних веж (с. 553). Відповідно до своїх поглядів, він схильний трактувати їх – згідно з власною ідеєю панування у регіоні стовпницької традиції – винятково елементами монастирських ансамблів. При цьому виразно обходиться увагою докладніше описана з її безперечним військовим призначенням “...вежа же средь города высока . якоже бити с неѡ вкрѣтъ града по^сздана каменеємъ въ высоту . еї . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена яко сырѣ . свѣтащисѡ на всеи сторони...”³¹ в комплексі холмської резиденції. Не випадає гадати чому. За О. Майоровим, в знаних історичних умовах середини – другої половини XIII ст. князі галицько-волинської династії мали незмінно віддаватися спорудженню винятково монастирів-веж...

Ще один яскравий і показовий приклад підкресленої вразливості до візантійських реалій, неоправдано перенесених на галицько-волинський ґрунт, пропонує аналіз знаного епізоду літа 1252 р., коли в розпал літньої спеки князь Данило Романович з’явився на зустріч з угорським королем Белою IV та німецькими послами в кожусі з візантійського оловіру – “...кожюхъ же шловира Грѣцького . и кроуживы златыми плоскими вшитъ...”³². Згідно з продовженням літописної розповіді, князь “...и просисѡ оу него (Бели IV – В. А.) въ станѣ . зане знои бѣ великъ . днѣ того шнѣ же ѡ и за роукоу . и веде его в полатоу свою . и самъ соволочашеть е^с . и шблчашеть и . и во порты своѣ . и такоу чѣтъ творашеть емоу...”³³. У відповідному фрагменті двічі вжито відсилання “по шбычаю Роускоу”³⁴. Перший раз воно стоується того, що князь, відповідно до нього, їхав побіч угорського короля.

³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

³² Там же. – Стб. 814.

³³ Там же. – Стб. 814–815.

³⁴ Там же. – Стб. 814.

У продовженні відкликання до нього вміщене в зверненні до князя господаря зустрічі: "...ре^с емоу король не взалъ быхъ тьсаще серебра за то вже еси пришелъ . вбычаемъ Роускимъ шцѣвъ своихъ..."³⁵. Контекст підказує, що королеві йшлося про сам факт прибуття князя на зустріч у традиціях "шцѣвъ своихъ". На думку ж О. Майорова, король нібито випіснув князеві прибуття "...на посольський прийом (sic!)" в одязі не за руським обичаем (с. 622). Якби це було справді так, король показав би щодо свата цілком "своєрідний" взірєць родинних почуттів, не кажучи вже про дипломатію. Проте зворот "вже еси пришелъ" передає доконану дію й ніяк не може бути перекладений на спосіб О. Майорова – "аби лиш ти прийшов" (с. 622). Перевдягатися до королівського шатра князя загнала спека й господар, виказуючи йому "честь", "...самъ соволочашеть е^с . и вблчашеть и . и во порты своѣ"³⁶. У петербурзького історика після такого докору "послушний" князь "відразу під приводом сильної спеки попросився відлучитися до королівського стану, аби змінити своє вбрання" (с. 622). Однак літопис не дає підстав для визнання якогось "дипломатичного переляку" князя Данила Романовича і не втівав він до шатра міняти "невідповідний" одяг. Очевидно, справді, з огляду на спеку, князь вибрав невластиве на такі обставини вбрання. Тому король за руку відвів свата до свого шатра, допоміг йому зняти "кожух" й переодягнутися у вбрання зі свого гардеробу. Петербурзький історик вгледів тут очевидну "антивізантійську крамолу", що викликала занепокоєння угорського короля й німецьких послів (с. 623) та розлого пояснив яким винятковим був візантійський оловір та з якими пересторогами його виробляли і поширювали (с. 623–630). Сама ж історія з "кожухом" князя Данила виявляється виразом наполегливо пропагованих у новітній літературі приписаних йому претензій до царського достоїнства (с. 630). О. Майоров сам немало доклався до обґрунтування цієї ідеї (с. 619–649), проте із залученими аргументами на тлі неодноразово показаної здатності до винятково широких поспішного наповнення узагальнень її не випадає сприймати.

Проведене зіставлення переконує, що в цих критично розглянутих розділах автор радикально відходить від властивого йому в багатьох частинах дослідження ретельного пошуку та зіставлення фактів й переходить до методики наперед заданої панівної ідеї, жертвою якої виявляється конкретна історична ситуація та факти, що тут слугують тільки підручним матеріалом для уроблених на такий спосіб широких виразного історіоподібного забарвлення конструкцій.

Показовою моделлю появи та розвитку такої ситуації можна використати авторський внесок до "знаменитого" зусиллями багатьох як давніших, так і сучасних істориків трактування описаного на сторінках Галицько-Волинського літопису монумента в Холмі з прикметними відзначеними особливостями в зображенні орла та насамперед "дискусійних" донедавна "головлах". Попри цілком виразне твердження літописного тексту про стовп дванадцятиліктевої висоти, показовий ряд перетворень відверто нафантазованого наповнення в окремих інтерпретаціях дійшов до сприйняття

³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 814.

³⁶ Там же. – Стб. 815.

у ньому навіть “замку”, увінчаного “велетенською” скульптурою орла на даху. Скромніші зусилля відносили до самого орла вказану висоту всього монумента³⁷. Прочитання тексту з послідовним відмежуванням від таких зовсім безвідповідальних трактувань привело до переконання, що описано 10-ліктевий стовп із вміщеним на ньому зображенням орла (за посередніми свідченнями його визнано двоголовим візантійським³⁸), встановлений на підніжжі, яке разом з чотирилікою капітеллю у завершенні – літописними “головами” – додавало монументові ще два лікті висоти.

О. Майоров з таким сприйняттям не погодився рішуче й категорично (с. 581). Виходячи від описаної у хроніці візантійського історика Микити Хоніата колони на константинопольському іподромі з групою, яка передавала боротьбу орла зі змією (за легендою, така сцена мала постати перед очима імператора Костянтина, коли той вибирав місце для майбутнього Константинополя), він визнав у літописному монументі колону (що, звичайно, ніби виключало вміщення зображення орла на її боковій поверхні) й закономірно поставив орла у завершенні “своєї колони”. За виробленим з таким підходом трактуванням монумент сприйнято реплікою пам’ятника константинопольського іподрому. А холмського літописця, який, на відміну від петербурзького професора, все-таки бачив цю групу неодноразово й упродовж багатьох років, навіть винагороджено звинуваченням, нібито він “...прийняв кільця змії в лапах орла і її підняту голову... за якісь “підніжки”, додатково підтримуючі (sic!) фігуру орла” (с. 584). Інтерпретуючи літописне повідомлення про монумент у Холмі, історик – видається – зовсім відійшов від нього, вдаючись винятково до кола реалій прийнятого “константинопольського прототипу”. За такого заглиблення до інтерпретатора не промовили навіть оригінальні “голови” – чотириліка капітель, віднайдена на подвір’ї княжої резиденції у Боголюбові поблизу Володимира (Владими́ро-Суздальський державний історико-архітектурний і художній музей-заповідник), потрактовані теж як вінчаючий елемент чотиригранного стовпа³⁹. Облюбована ідея про копіювання у Холмі константинопольського оригіналу змусила відкинути вміщені в літописному описі виразні “підказки”, оскільки “...столпъ... камень . а на нѣмъ шрель камень . изваанъ...” з продовженням “...высота же камени...” виразно вказує на стовп із орлом, зображеним не на стовпі згори, а на його боковій поверхні. Уточнення висоти “...с головами . же . и с подножьями...” не менш послідовно відсилає як до “голів”, так і “підніжок”, безперечно, того ж стовпа. Опущення в описі, за версією О. Майорова, згадки про конструктивну основу, на якій стояв монумент, логічно ще можна би витлумачити як скромністю та дургорядністю її самої у структурі пам’ятника, так і своєрідністю вцілілого літературного переказу. Однак окреме відзначення при цьому основи фігури

³⁷ Огляд більшості пропозицій інтерпретації монумента див.: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* – С. 60–68.

³⁸ *Александрович В.* Літописний монумент середини XIII ст. з орлом в околицях Холма // *Фортеця: Збірник запо-*

відника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 100–101.

³⁹ У контексті холмського літописного монументу увагу до боголюбівського пам’ятника привернуто: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* – С. 66–67.

орла “у завершенні” приблизно шестиметрового стовпа, яку літописець-очевидець, до того ж, мав ще й “поверхово розгледіти”, а водночас так само “голів” орла з наполегливим ігноруванням “тушки” витлумаченню не піддається ніяк. Сюжет з холмським монументом – показовий приклад того, як на місці реалій пам’ятника, викладених у літописному переказі, опиняється здогадно прийнятий його аналог, волею інтерпретатора як *cuculus ingratus** у чужому гнізді узурпуючи неналежне йому місце.

Зіставлення поодиноких сюжетів аналізованого викладу (серед можливих конкретних прикладів доводиться вибирати) відкриває немало таких ситуацій, коли автор тратить відчуття реалій, простуючи за докладно не вивченою, прийнятою без належного аналізу привабливою ідеєю. На тлі переконливо, з послідовним добром аргументів опрацьованих сюжетів такі очевидно штучно “дописані” студії наголошують на чималих небезпеках обраного методу й необхідності ретельного вивчення як фактичної підоснови, так і ходу пропонувананих розмірковувань. Попри відзначену притаманну О. Майорову скрупульозність, вибудовування дослідження на зіставленні ретельно підібраних і скрупульозно вивчених фактів та переконливо доведених їх взаємозв’язків, вивчення запропонованого тексту виявляє й доволі численні приклади зовсім іншого характеру. В окремих сюжетах виразно зазначена також очевидна схильність до підміни послідовної дослідницької роботи поверхово сприйнятими без належного вивчення фактами та не перевіреними аналогіями й безперечний відхід від засвоєного та апробованого в майстерні петербурзького історика виваженого послідовно наукового методу.

Одним з показових виявів такого відступу є також різномірні досить численні дрібні помилки та неточності в тексті, однак не випадало би їх вираховувати.

Очевидні вони і в підписах до ілюстрацій. Уже відзначено помилення двох люблінських веж. Відтворена “гравюра другої половини ХІХ ст.” з видом вежі у Стовпі (с. 352, іл. 66) насправді є репродукцією фотографії 1909 р. з часів досліджень Петра Покришкіна⁴¹.

Добір обширного ілюстративного матеріалу вказує тенденцію до збільшення його кількості через залучення дотичних, нерідко навіть цілком другорядних позицій. Так, використання “Історії” М. Хоніата вмотивовує появу його портрета з віденського рукопису ХІV ст. (с. 332, іл. 62). А знана равенська мозаїка імператриці Феодори зі свитою (дам двору названо царівнами) повинна оправдувати численні відкликання до візантійського імператорського двору (с. 327, іл. 61). Проте такі ілюстрації хоча якось відсилають до епохи та ситуації. На їх тлі романтично-фантастичний портрет краківського князя Лешка Білого (с. 161, іл. 28) уже сприймається очевидним курйозом. Хіба так само, хоча й з інших міркувань, випадає трактувати й вміщення сучасної фотографії збудованого щойно в 1752 р. костюлу святих Йоакима і Анни у Володимирі (с. 439, іл. 97). Його присутність покликане оправдати... спорудження наприкінці ХІІІ ст. заходами князя Мстислава каплиці святих Йоакима і

* Невдячна зозуля (лат.).

⁴¹ Поп.: *Gazyńska M. Prezentacja źródeł ikonograficznych // Zespół wieżowy... –*

S. 177. – Рис. VII (репродукція викадрувана з втраченою певних дальших елементів оточення з усіх трьох сторін).

Анни над могилою його бабусі – “княгині Романової” у володимирському монастирі святого Федора. Очевидну “нерозбірливість” засвідчує також вміщення на сусідніх сторінках репродукцій Холмської ікони Богородиці (с. 691, іл. 167) та новішої репродукції з неї (с. 692, іл. 168). Не випадало б дискутувати значення ілюстрацій як органічної невід’ємної складової частини дослідження, яка вимагає уважного ставлення і вибору. Описана ситуація має й іншу цілком очевидну сторону. Скромність відповідного ілюстративного матеріалу з епохи безперечна. Проте “нерозбірливе” використання замість нього випадково вцілілого й доступного, звичайно, – вихід навряд чи прийнятний. Підібрані з таким підходом ілюстрації неминуче формують певний образотворчий ряд. Що з нього належить до конкретної теми самого видання і як така пропозиція відображає автентичну історично-культурну ситуацію, у чому, власне, й вбачається призначення ілюстрацій, доводиться задуматися самому читачеві. Щонайменше при цьому виявляється ще один очевидний приклад “нерозбірливості” автора.

При читанні немалої за обсягом книги постійно доводиться спотикатися також на численних мовних помилках. У вихідних даних немає літературного редактора й текст, безперечно, не пройшов редагування. Відступи від норм української мови й густе вживання російських слів замість українських буквально переслідують, ставлячи бар’єри у сприйнятті тексту в запропонованій “авторській редакції”. Не менше заважають й елементи непрофесійного макетування, зокрема, поширені не втягнуті рядки з двох-трьох літер та чималі незаповнені пробіли між текстом і покликами, збільшуючи кількість того, що в такому виданні, природно, не хотілося б бачити. Тут на тлі розширеної російської версії книга українських видавців програє однозначно і немало. Ні їм, ні, звичайно, насамперед, авторові не варто було так тратити там, де ситуація не вимагала прикладення якихось надмірних зусиль і сама підказувала належну необхідність презентації виконаного дослідження. Різноманітні видавничі недоліки та втрати у виданні аж надто очевидні й незмінно відвертають увагу від головного.

Водночас, безперечно, випадало би подякувати петербурзькому історикові, який доклав значних зусиль, аби відновити немало з того від образу “Романа Великого”, що пам’ятали, поки зберігається жива людська пам’ять, й що зусиллями новіших редакторів здебільшого чужих списків українських літописів – О. Майоров показав це через зіставлення конкретних прикладів – на цілі століття опинилося під завісою історії й було піддане забуттю. Дослідження не тільки повертає багато прикметних особливостей історичного образу творця Галицько-Волинської держави. Воно переконливо показує реальні підстави її піднесення за часів короля Данила Романовича, призупиненого трагічними наслідками монгольської навали та пізнішої довготривалої монгольської присутності. Залишається тільки висловити жаль, що це так часто робиться “per aspera”*...

Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України

* Через труднощі (лат.).

ПОРТРЕТ КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО НА ПОВНИЙ ЗРІСТ

Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s.

Князь Володислав¹ Опольський (1326/1330 – 8 чи 18.05.1401) відіграв помітну роль в історії польських, угорських, галицько-волинських і чеських земель другої половини XIV ст. Тому не дивно, що його особистість викликала зацікавлення дослідників з різних країн та різних часів². Але більшість

¹ Ярослав Ісаєвич звертав увагу на українську форму імені князя “Володислав”, засвідчену його грамотою 1377 р., написаною староукраїнською мовою: *Исаевич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349–1387 // Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2006. – Т. 1: 1256–1772. – С. 67.*

² Див.: *Szaraniewicz I. Rządy Władysława Opolczyka na Rusi // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1864. – Т. 4. – S. 266–284; Breiter E. Władysław książę opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, palatyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi. Zarys biograficzny. – Lwów, 1889; Петрушевич А. Портрет князя Владислава Опольского последнего удельного князя Галицкой Руси. – Львов, 1895; *Goyski M. Sprawa zastawu ziemi dobrzyńskiej przez Władysława Opolczyka i pierwsze lata sporu (1391–1399) // Przegląd Historyczny. – 1906. – Т. 3. – S. 5–348; Pór A. Opuli László herceg. Magyarország nádorispánja nemzedékrendéhez // Turul. – Miskolc, 1908. – Т. 26. – 30–37 old; Idem. Opuli László Herceg Magyarországon // Századok. – Budapest, 1909. – Т. 43. – 537–554 old; *Gilewicz A. Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378 // Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie***

1878–1928. – Lwów, 1929. – S. 9–108; *Котляр Н. Ф. Классификация червонорусских монет Владислава князя Опольского // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1965. – Т. 26. – С. 38–41; *Adrianyi G., Gottschalk J., Świążński S. Herzog Ladislaus von Oppeln und Gründung der Pauliner-kloster Tschenschow in Polen und Wiese bei Ober Glogau // Archiv für Schlesische Kirchengeschichte. – Görlic, 1978. – Bd. 36. – S. 33–77; *Frontczak M. Władysław Opolczyk fundator obrazu częstochowskiego // Nasza Przeszłość. – Warszawa, 1979. – Т. 52. – S. 98–105; *Sroka S. A. Czy Władysław Opolczyk był ojcem chrestnym Władysława Jagiełły // Nasza Przeszłość. – Warszawa, 1990. – Т. 74. – S. 62–73; Idem. Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378 // Rocznik Przemyski. – 1991/1992. – Т. 28. – S. 140–154; Idem. W sprawie daty objęcia Rusi przez Władysława Opolczyka // Ibidem. – 1993–1994. – Т. 29–30. – S. 302–312; Idem. Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku. – Kraków, 1996; Idem. Herzog Ladislaus von Oppeln als ungarischer Palatin (1367–1372) // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. – Berlin, 1997. – R. 46, Z. 2. – S. 224–234; Idem. Władysław Opolczyk // Piastowie. Leksykon biograficzny /****

згаданих розвідок та глибших студій були тільки спробами ескізів, або ж схематичного образу князя. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст, намагаючись не пропустити жодного найменшого штриха, змалював тільки Єжи Сперка³.

Автор віддавна працює над дослідженням як самого періоду другої половини XIV – початку XV ст.⁴, так і різних аспектів діяльності князя Володислава⁵. Тож не дивно, що рецензована монографія докладно висвітлює

Red. K. Ożóg, S. Szczur. – Kraków, 1999. – S. 748–751; *Janowska E.* Konflikt Władysława Opolczyka z Królestwem Polskim // *Rocznik Muzeum w Gliwicach*. – 1993. – Т. 9. – S. 25–36; *Swieżawski A.* Otoczenie ruskie Władysława Opolczyka // *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie*. Seria: Zeszyty Historyczne. – 1996. – Zesz 3. – S. 71–80; *Idem.* Regencja Władysława Opolczyka na Rusi Czerwonej // *Książę Władysław Opolczyk. Fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie* / Red. M. Antoniewicz, J. Zbudniwew. – Warszawa, 2007. – S. 285–366; Юсяк П. Оточення князя Володислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1999. – Т. 34. – С. 81–91; *Dola K.* Rządy Władysława Opolczyka w Księstwie Opolskim // *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci* / Red. A. Pobóg-Lenartowicz. – Opole, 2001. – S. 31–45; *Idem.* Władysław Opolczyk jako książę opolski // *Książę Władysław Opolczyk*. – S. 12–32; *Antoniewicz M.* Podstawy i zakres władzy księcia Władysława Opolskiego w ziemi wieluńskiej oraz północno-zachodniej Małopolsce // *Ibidem*. – S. 195–246; *Чорний М.* Владислав Опольський // *Енциклопедія Львова*. – Львів, 2007. – Т. 1: А–Г / Під ред. А. Козицького та І. Підкови. – С. 407–408; *Salamon M.* Władysław Opolczyk a kraje kultury prawosławnej // *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach* / Red. A. Barciak. – Katowice, 2007. – S. 221–231; *Karczewski D.* “Meliorator terrae Russiae”. Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378) // *Ibidem*. – S. 261–280; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – Львів, 2007. – С. 74–94, 126–128, 138–150, 171–210; *Жук М.* До питання про правління Володислава Опольського в Галичині у 1372–1378, 1385–1387 pp.

крізь призму бачення польських і українських істориків кінця XIX – початку XX ст. // *Каразінські читання (історичні науки)*. Матеріали міжнародної наукової конференції 24 квітня 2009 р. – Харків, 2009. – С. 118–119; *Її ж.* Специфіка україномовних грамот князя Володислава Опольського у світлі латинських документів його канцелярії // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 280–304; *Її ж.* Володислав Опольський в оцінці М. Грушевського // *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. – Katowice, 2011. – Т. 3(7). – S. 54–65; *Ejusdem.* Charakter władzy Władysława Opolczyka na Rusi Halickiej w latach 1372–1378 i 1386–1387. Aspekt numizmatyczno-historiograficzny // *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. – Katowice, 2012. – Т. 4(8). – S. 139–149; *Tęgowski J.* Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi // *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. – Katowice, 2009. – Т. 5. – S. 130–137.

³ *Sperka J.* Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s.

⁴ *Sperka J.* Szafrancowie herbu Stary Koń. Z dziejów kariery i awansu w późnośredniowiecznej Polsce. – Katowice, 2001; *Idem.* Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemi Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 221–230.

⁵ *Sperka J.* Z dziejów wojen Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem. Działania wojenne w latach 1393–1394 // *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. – Kraków, 1995. – S. 307–322;

усі найдрібніші грані його особи і торкається, як видається, усієї сукупності можливих сюжетів, дотичних до нього: Опольське князівство до середини XIV ст. (с. 21–42), родинні стосунки Володислава Опольського (с. 43–62), його кар'єра при угорському дворі (с. 63–102), правління у королівстві Русі (за термінологією автора – Русі Червоній) і пов'язані з цим події (с. 103–186), участь у війнах, зокрема з королівством Польським, та невдачі останніх років (с. 187–252), господарсько-економічна діяльність князя, зокрема, в королівстві Русі (с. 266–272), характер влади і титулування, зокрема, в королівстві Русі (с. 279–291), внутрішня політика з характеристикою двору, урядів та їх адміністрації (у королівстві Русі – на с. 338–341), стосунки з містами та міським населенням, колонізаційна політика з аналізом надань ленів і бенефіцій (окремо по землях Саноцькій, Перемишльській, Львівській та Галицькій на с. 349–356), церковна політика на Русі (с. 356–370) та характеристика найближчого оточення (с. 371–375). Вінчає цей докладний аналіз спроба портрета князя Володислава (с. 387–397), яку я би назвав портретом на повний зріст. У додатках вміщено ітінераріум князя за 1372–1401 рр., генеалогічні таблиці і докладну бібліографію. Варто також відзначити ілюстрації, серед яких фотографії печаток та грамот, зокрема грамоти від 13 січня 1379 р. про передачу Русі королю Людовіку Анжуйському та звільнення жителів від присяги на вірність князеві й грамоти від 6 січня 1387 р. із закликом до жителів королівстві Русі не підпорядковуватися королеві Ядвізі.

Професор Є. Сперка дуже відповідально та виважено підійшов до життя і діяльності князя Володислава Опольського, намагаючись дистанціюватися від крайніх поглядів з обох сторін і підкреслюючи неоднозначність фігури свого героя. На думку історика, мотивом виїзду князя до угорського двору, де він потрапив під опіку своєї тітки – королеви Єлизавети Локеткової, була незначність самого опольського уділу, яким князь володів спільно зі старшим братом Болеславом III, і бажання відігравати значнішу роль у політичному житті. Дослідник ґрунтовно проаналізував кар'єру князя при анжуйському дворі, особливо відзначивши талант адміністратора, виявлений на уряді угорського палатина (він ретельно виконував судові функції, об'їжджав комітати, провівши у підпорядкованих комітатах аж 34 генеральних з'їзди), а також нагромадженні ресурсів від переданих йому бенефіцій (замків та комітатів, де він отримав уряд наджупана).

Також Є. Сперка звернув увагу на поступову трансформацію наданої князеві велюньської землі на князівство Велюньське. Дослідник відзначив, що

Idem. Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396). – Cieszyn, 2003; *Idem.* Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi (1372–1378). Spisy // Społeczeństwo Polski średniowiecznej / Red. S. K. Kuczyński. – Warszawa, 2004. – Т. 10. – S. 83–103; *Idem.* Urzędnicy Władysława Opolczyka w księstwie wieluńskim (1370–1391). Spisy // Średniowiecze polskie i powszechne. – Katowice, 2004. – Т. 3 / Red. I. Panic, J. Sperka. – S. 110–121; *Idem.*

Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006; *Idem.* Władysław Opolczyk wobec Sanoka i ziemi sanockiej (1371–1378) // 630. rocznica przybycia Franciszkanów do Sanoka / Red. W. Banach, E. Kasprzak. – Sanok, 2008. – S. 49–53; *Idem.* Początki osadnictwa gycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 278–302.

королівство Русі було передане Володиславу Опольському з явно вираженою метою реалізації плану Анжуйської династії, спрямованого на відрив цієї території, на той час частково вже інтегрованої до Польщі. Відзначаючи організаційні здібності князя в управлінні та підкреслюючи його заслуги в колонізації, запровадженні нового адміністративного устрою, а також початків феодалізму в Галицькій Русі (з останнім можна посперечатися, як би сказав, що, радше, утвердження феодалізму, оскільки спадкові земельні володіння галицьке боярство утримувало ще від кінця XII ст. і саме з ними були пов'язані намагання проугорської партії домогтися поширення Золотої булли на галицькі землі⁶), польський дослідник звернув увагу на неоднозначність релігійної політики князя у сприйнятті польських та українських істориків. Оцінюючи втрату королівства Русі, він зазначив, що з цим краєм князя єднали хіба "плани утворення свого володіння династичного" (с. 389).

Вартує також відзначити, що професор Є. Сперка, на відміну від більшості польських дослідників, дійшов висновку, схожого з висновком основної частини українських істориків⁷, що Володислав Опольський, отримавши на ленному праві королівство Русі, користувався тут усією повнотою влади, як і в інших своїх князівствах (с. 281–284). Можна дискутувати, наскільки князь намагався перетворити цю землю на спадкове незалежне князівство, як вважали Михайло Грушевський, Ярослав Ісаєвич та інші українські дослідники. Напевно, все ж, вартувало звернути увагу на відповідну спробу князя у 1386–1387 рр. На його намагання стати незалежним володарем вказують насамперед монети, карбовані того ж 1386 р. (с. 283), а також згадана грамота від 6 січня 1387 р. та звернення до чеського короля й імператора.

На загал, при тому, що в дослідженні докладно висвітлена роль Володислава Опольського в боротьбі за польський трон після смерті Людовика Анжуйського, його спроба утримати королівство Русі подана десь на маргінесі. За висновком історика, князь не опирався збройно, тільки дипломатично, але нічого не домогся (с. 390).

Відмову князя Володислава скласти васальну присягу королю Владиславу Ягайлові дослідник відносить до найбільших його помилок, яка привела, врешті, до поразки, втрати майже всіх володінь і повернення до початкового стану дільничого князя в опольському уділі.

Можна погодитися з висновком, що Володислав Опольський був добрим господарем і організатором, коханим чоловіком та батьком, а також

⁶ Див.: *Войтович Л.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Київ, 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 385–394; *Його ж.* Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східно-український національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ,

2007. – Вип. 15. – С. 13–32; *Його ж.* Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації // Наукові зошити Історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2008. – Вип. 9. – С. 30–40; *Його ж.* Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 239–240.

⁷ Не будемо надавати більшого значення явній описці, що Ісидор Шараневич був польським істориком українського походження (С. 281).

щиро відданим тим, хто оцінив його талант і можливості, зокрема Людовіку Анжуйському та Сигизмунду Люксембургу.

Історик залишив відкритим питання, за кого належить вважати Володислава Опольського – П'яста, який поряд з польською мовою користувався німецькою та й підтримував, радше, німецьку культуру, ніж польську: польського, сілезького князя чи космополітичного монарха? Вартувало би згадати при цьому про княжі україномовні грамоти і його відверте загравання з місцевою галицькою елітою.

Завершуючи портрет князя (звичайно, не оминувши його зображення на печатках), польський історик ще раз наголосив на неоднозначності фігури, безперечно, одного з найцікавіших правителів другої половини XIV ст.

Відзначаючи велику толерантність Є. Сперки, якої він дотримується у галицьких сюжетах, не можу не зупинитися на кількох моментах. Не викликає сумніву вживання у титулі князя звороту “*Russie dominus et heres*”, тобто спадкоємець, навіть виключний спадкоємець. Для князя, який просто планував, подібно до велюньської землі, трансформувати руську землю на окреме князівство, подібний титул позбавлений сенсу. Він мав зміст тільки за єдиної обставини: в суперництві з Любартом Дмитром Гедиміновичем, який виступав легітимним спадкоємцем Романовичів⁸, князь Володислав Опольський мусив володіти такими ж династичними підставами до спадщини Романовичів, як і суперник. А це могло мати місце тільки в тому разі, коли його бабуся Гремислава, дружина опольського князя Болеслава Владиславовича, була донькою белзького князя Всеволода Олександровича. Таке маркування стало підставою для гіпотези Миколи Баумгартена⁹, яку я підтримав¹⁰, враховуючи, що в руслі політики князя Лева Даниловича у 1275–1278 рр., коли він видав доньку Олену за битомського князя Казимира II Владиславовича¹¹, шлюб його племінниці з опольським князем виглядає більш ніж вмотивованим¹².

Княгиня як *Grimislava ducissa Opuliensis* згадана в некролозі абатства святого Вінцентія у Вроцлаві, причому запис зроблено не пізніше 1286 р. Гремиславу вважали дружиною Болеслава Владиславовича Герман

⁸ Див.: *Войтович Л.* Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 120–127; *Його ж.* Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 52–66; *Його ж.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 2–26; *Ejusdem.* Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na

trone polskim / Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. – Bydgoszcz, 2011. – С. 47–66; *Його ж.* Заключительний етап боротьби за “королевство Руси” // Вестник Удмуртского университета. Серия 5: История и филология. – 2012. – Вып. 3. – С. 10–15.

⁹ *Baumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // *Orientalia Christiana.* – Roma, 1927. – № 35. – Р. 58.

¹⁰ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 39, 511.

¹¹ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 217–236.

¹² *Войтович Л.* Князь Лев Данилович. – Львів, 2012. – С. 128.

Гротефенд¹³ та Стефан Глоговський¹⁴. Заперечення Казимира Ясінського засноване на апіорному міркуванні про неможливість наявності у Болеслава двох дружин або подвійного імені в опольській княгині¹⁵. Обидві версії не тільки не підкріплює жодне джерело – вони протирічать як тогочасній практиці (подібно до Євпраксії Всеволодівни, сестри Володимира Мономаха, яка в Німеччині отримала католицьке ім'я Адельгейди, Гремислава Всеволодівна могла мати католицьке ім'я Агнешки), так і логіці (не зрозуміло, чому опольський князь не міг одружитися двічі або чому дружина Лешка Білого мала стати княгинею опольською). Версія К. Ясінського виглядає здогадом, суперечним безперечним фактам (запис у некролозі, характерне для белзьких князівен ім'я княгині, співпадіння з часом можливого шлюбу політичних інтересів тодішнього сюзерена королівства Русі, князя Лева Даниловича, а також підстав у Володислава Опольського для вживання титулу діди́ча і спадкоємця). Так само й гіпотеза Єжи Горвата, який вважав Гремиславу незнаною з імені донькою Владислава Опольського, першою дружиною Генріха IV Правого¹⁶, виглядає недоведеною¹⁷.

Однак, знаючи усі приведені версії, професор Є. Сперка без обґрунтування і застереження прийняв погляд К. Ясінського, навіть не пробуючи розглянути інші можливі міркування, зокрема М. Баумгартена та мої.

Що ж стосується однієї з причин поразки князя Володислава у 1387 р., то тут відіграла свою роль і позиція сілезької шляхти та сілезького міщанства, яке активно колонізувало галицькі землі при підтримці князя. У відповідальний момент сілезька шляхта та бюргерство в обмін на підтвердження своїх привілеїв відмовили в послуху й не виступили на заклики колишнього сюзерена. На той час значна частина галицького боярства, яка орієнтувалася на князя Любарта Дмитра Гедиміновича, а потім його сина Федора, емігрувала на Волинь, втрапивши або продавши свої землі, як брати Василь та Генка Скибичі, чи заставивши – як Михайло Іванович¹⁸. У результаті князю Володиславу Опольському не було з ким обороняти ці території.

Зрозуміло, що в такій монографії, присвяченій маловивченій другій половині XIV ст., можна знайти ще багато дискусійних місць, здатних викликати полеміку. Але стараннями професора Є. Сперки маємо врешті портрет князя Володислава Опольського на весь зріст. Безперечно, ця монографія є значною подією у медієвістичних студіях Центрально-Східної Європи.

Львівський національний університет імені Івана Франка

¹³ *Grotefend H. Stammtafeln der Schlesischen Fürsten bis zum Jahre 1740. – Breslau, 1889. – S. 8, 10.*

¹⁴ *Głogowski S. Bolka, czyli małżeństwo ostatniej z Piastów bytomskich oraz inne uzupełnienia i poprawki do "Rodowodu Piastów śląskich" // Rocznik Muzeum w Gliwicach. – 1991–1992. – T. 7–8. – S. 379.*

¹⁵ *Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. – Kraków, 2007. – S. 520–521.*

¹⁶ *Horwat J. Książęta górnośląscy z dynastii Piastów. Uwagi i uzupełnienia genealogiczne. – Ruda Śląska, 2005. – S. 38–41.*

¹⁷ *Jurek T. Piastowie śląscy i ich rodowód // Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. – S. 20.*

¹⁸ Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак. – Київ, 1974. – С. 42–46, 67–69.

АНОТАЦІЇ

Микола БОЛГОВ

ДО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БОСПОРУ

Викладено основні етапи історії Боспору Кімерійського в Середньовіччі від VII до XV ст. Головна проблема історії середньовічного Боспору вбачається у візантійському факторі, поєднаному з впливами різних народів Північного Причорномор'я – хазар, татар, генуезців.

Ключові слова: Боспор, Середні віки. Візантія, Крим.

Юрій ДИБА

ЛІТОПИСНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА НАПРИКІНЦІ X СТОЛІТТЯ: ВОЛОДИМИР НА ЛУЗІ ЧИ ВЛАДІМІР НА КЛЯЗЬМІ?

Проаналізовано літописні свідчення про початки міста Володимира. Розглянуто складові первинного літописного сюжету про заснування міста заходами князя Володимира Святославовича у "Словенській землі". Обґрунтовано, що ця назва стосувалася Волині. Звернуто увагу на методичне втручання пізніх редакторів до давнього тексту та поступову трансформацію літописних фактів, спрямовану на вивищення та прославлення одноіменного міста, збудованого більш ніж століття по тому зусиллями Володимира Мономаха на р. Клязьмі, на тодішній далекій північно-східній окраїні Київської держави.

Ключові слова: літописи, місто Володимира, князь Володимир Святославович, Словенська земля, Волинська земля, Володимир на Клязьмі.

Марія ГАВРИЛИШИН

КИЇВСЬКИЙ СЛІД В БІОГРАФІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ПРИНЦА ЕДВАРДА ВИГНАНЦЯ

Розглянуто проблематику, встановлення місця перебування Едварда Вигнанця в екзилі. Зосереджено увагу на відновленні маршруту Едварда Вигнанця під час його перебування поза Англією. Зроблено висновок про країни перебування Едварда Вигнанця на континенті. Проаналізовано зв'язки між англійською королівською династією

SUMMARY

Mykola BOLGOV

TO THE HISTORY OF BOSPOR IN THE MIDDLE AGES

The paper outlines the main stages of the history of Cimmerian Bosphorus in the Middle Ages 7 to 15 century. The main problem of the medieval history of the Bosphorus author sees a factor of Byzantine influence, which is faced with the impact of the various peoples of the Northern Black Sea coast – the Khazars, the Rus, the Tatars, the Genoese.

Key words: Bosphorus, the Middle Ages, Byzantium, Crimea.

Yuriy DYBA

CHRONICLE EVIDENCE PROVING THE ESTABLISHING OF VOLODYMYR IN THE END OF THE X-th CENTURY: VOLODYMYR ON LUGA OR VLADIMIR ON KLYAZ'MA?

The article analyses a complex of chronicle evidence about the establishing of the city (hórod) Volodymyr. The main components of the primary annalistic story about the foundation of the city by Prince Volodymyr Svyatoslavovych in the "Slovenska land" have been studied. It was proved that this place name was used to outline the Volyn Region. The author considered the methodological intervention to the ancient text by later editors and the gradual transformation of chronicle facts aimed to exaggerate and glorify the city (hórod) of the same name Volodymyr, built due to the efforts of Prince Vladimir Monomakh on Klyaz'ma River in the northeastern edge of the Kievan state more than a century later.

Key words: chronicles, city (hórod) Volodymyr, Prince Volodymyr Svyatoslavovych, Slovenian Land, Volyn Land, Vladimir on Klyaz'ma.

Mariya HAVRYLYSHYN

KIEV'S TRAIL IN THE BIOGRAPHY OF THE ENGLISH PRINCE EDWARD THE EXILE

The article considers the problem of detecting Edward's the Exile's place of refuge. The author concentrates attention on the phased restore of Edward's Atheling itinerary in the period of his continental exile. The author makes a conclusion about the country of Athelings exile. The author makes an attempt to analyze political and marital relations between English

Етелінгів та Рюриковичами у середині XI ст.

Ключові слова: Англосаксонський період, вигнання Етелінгів, Едвард Вигнанець, Ярослав Мудрий, варяги.

Мирослав ВОЛОЩУК

IOBAGIO ZUBUZLAUS DE VILLA CHECHER CASTRI DE UNG, ОНУКИ БОЯРИНА СУДИСЛАВА ТА ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СХІДНИХ КОМІТАТІВ УГОРЩИНИ В XI–XIII СТОЛІТТЯХ

Показано один з прикладів отримання на східному кордоні Угорського королівства земельного надання для родини Себеслава з Чічаровець. Розглядаються обставини появи сімейства у межах комітату Унг, ймовірно етнічне коріння. Висловлюється припущення, що частина переселенців з Галицької землі могла в межах володінь Арнадів не ідентифікуватися як “руські”, природно не маючи на це жодних підстав. Заохочення до переселення могли виводитися від часів правління Коломана I – галицького короля Коломана.

Ключові слова: Себеслав, Чічаровець, Унг, йобагіони, Угорське королівство, Коломан.

Юрій МОГАРИЧЕВ

ПРО “КРИМСЬКУ ХАЗАРІЮ” В XI–XII СТОЛІТТЯХ

Проаналізовано відомості про “Кримську Хазарію”, яка нібито існувала на півострові в X–XII ст. Стверджено, що це історіографічний міф: джерела розповідають про Хазарський каганат, або землі Азійського Босфору, де в останній третині X – на початку XI ст. існував хазарський анклав. Наприкінці XI – в XII ст. Хазарія – підвладна Візантії область Азійського Босфору після ліквідації Тмутараканського князівства.

Ключові слова: “Кримська Хазарія”, Крим, Візантія, хазари, Хазарський каганат, Тмутараканське князівство.

Роман МИСЬКА

ЗВЕНИГОРОД НА ДНІСТРІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ ЧИ ЛІТОПИСНЕ МІСТО

Аналізується історіографія питання генеалогії Івана Ростиславовича, відомого як Берладник, та правомірність розташування центру його уділу – Звенигорода в землях

royal Atheling dynasty and Rurik’s royal house.

Key words: Anglo-Saxon England, Atheling exile, Edward the Exile, Yaroslav the Wise, Varangians.

Myroslav VOLOSHCHUK

IOBAGIO ZUBUZLAUS DE VILLA CHECHER CASTRI DE UNG. THE GRANDCHILDREN OF BOYAR SUDYSLAV AND THE PROBLEM OF ETHNIC IDENTIFICATION OF THE POPULATION OF EAST COMITATES OF HUNGARY IN XI–XIIIth

There is in the article one of an episodes about the Sebeslav from Checher, which had received the lands on the east border of Hungary in XIIIth. The author researches the conditions of the appearance of this family into comitatus Ung. It’s very interesting their ethmical origin. Considered, that one part of the migrants from Galithia could not be identified like “ruthenians”, because hadn’t grounds for this. Hungarian king Colomanus I or king of Galithia Colomanus were interested in active migration movements to the Hungary.

Key words: Sebeslav, Čičarovec, Ung, iobagiones, Hungarian Kingdom, Colomanus/

Yuriy MOGARYCHEV

ABOUT CRIMEAN KHAZARIA IN XI–XII CENTURIES

Authors tried to analyze text sources, where this term was used. Author judged, that it was a historical myth and sources told us about a Khazarian Khaganate or about the Northern Caucasus territory, where Khazarian enclave had been formed in the last third of X–XI c. At the end of XI–XII Khazaria region on asian Bosphorus, that got into Byzantine influence after falling of Tmutorakan principality was.

Key words: “Crimean Khazaria”, Crimea, Byzantium, Khazars, Khazarian Khaganate, Tmutorakan principality.

Roman MYSKA

ZVENIGOROD ON THE DNIESTER: HISTORIOGRAPHICAL MYTH OR ANNALISTIC CITY

Analyzed genealogy questions historiography of Ivan Rostyslavovych, known as Berladnyk, and the legitimacy of his fiefdoms centre placement – Zvenigorod in the lands

Васильковичів. На основі характеристики та аналізу пов'язаних із Звенигородом у науковій літературі археологічних пам'яток стверджується, що найправомірніше пов'язувати Звенигород Івана Ростиславовича із городищем в центрі села Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Ключові слова: Звенигород на Дністрі, Іван Ростиславович Берладник, Васильковичі, Пониззя, городища.

Адольф СЕЛІЦКИЙ

ФРЕСКИ СВЯТИХ КНЯЗІВ-МУЧЕНИКІВ У СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКІЙ ЦЕРКВІ В ПОЛОЦЬКУ

Публікуються відкриті в Прображенській церкві Спасо-Ефросинієвого монастиря в Полоцьку фрески святих князів-мучеників Бориса і Гліба, святого Вацлава Чеського та мученика Романа – патрональних святих представників полоцької династії. Нововіднайдені фрески охарактеризовано як одне з найважливіших відкриттів серед оригінальної старокийівської іконографії княжої доби.

Ключові слова: Спасо-Преображенська церва в Полоцьку, фрески, фрески князів-мучеників, святі Борис і Гліб, святий Вацлав Чеський.

Олександр БАРАН

МЕШКАНЦІ МІСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Розглядаються питання про місце мешканців міських осередків у системі адміністративного управління Галицько-Волинського князівства – чи мали вони своїх власних урядників, чи підлягали земським? Фрагментарність доступних писемних джерел дозволяє лише в загальних рисах відповісти на це запитання.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, мешканці міських осередків, воєводи, тисячники, посадники, сотники.

Віктор АДАМОВИЧ

РУСЬ У ЧЕСЬКИХ ХРОНІКАХ XIII–XIV СТОЛІТЬ

Найважливішими джерелами до середньовічної історії Русі залишаються вітчизняні (руські) хронічки. Однак значну кількість важливої інформації можемо теж знайти і в

of Vasytkovych dynasty. Therefore, based on the characteristics and analysis related with Zvenigorod in the scientific literature of archaeological sites claimed that the most legally bind of Ivan Rostyslavovych Zvenigorod with hill-forts in the centre of the village Dzvenigorod in the Borshchiv district of Ternopil region.

Key words: Zvenigorod on the Dniester, Ivan Rostyslavovych Berladnyk, Vasytkovych dynasty, Ponyzzia, hill-forts.

Adolph SELITSKYI

FRESCOES OF THE SAINT PRINCE MARTYRS IN THE CHURCH OF THE TRANSFIGURATION OF THE SAVIOUR IN POLOTSK

The article presents the frescoes, which were recently found in the Transfiguration Church of the Convent of the Savior and St. Euphrosyne in Polotsk. They depict Saint Prince Martyrs Borys and Hlib, Saint Wenceslaus of Bohemia and Martyr Roman, who were the patron saints of Polotsk dynasty. The article characterizes these frescoes as one of the most important discoveries of the original old Kyiv iconography of the Princely era.

Key words: the Church of the Transfiguration of the Saviour in Polotsk, frescoes, frescoes of Saint Prince Martyrs, Saint Borys and Hlib, Saint Wenceslaus, Duke of Bohemia.

Oleksandr BARAN

THE INHABITANTS OF CASTLE-TOWN SETTLEMENTS IN THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE PRINCIPALITY OF GALICIA-VOLHYNIA

The article analyzes the question of place of inhabitants of castle-town settlements in the administrative system of The Principality of Galicia-Volhynia. The main question – if they have it's own governors or were ruled by territorial governors? Fragmentarity of written sources let to give just an outline of this problem.

Key words: The Principality of Galicia-Volhynia, inhabitants of castle-town settlements, governors, thousands, mayors, hundreders.

Viktor ADAMOVIČ

RUS' IN THE CHRONICLES OF THE KINGDOM OF BOHEMIA

The primary sources about medieval history of Rus' are understandably domestic chronicles, but a considerable amount of important information can be found in foreign sources as

іноземних джерелах. Зрозуміло, що Русь не належала до головного напрямку інтересів Чеського королівства, але знайомство з чеськими хроніками може бути дуже корисним при дослідженні історії Русі. Ця праця присвячена головним тогочасним чеським джерелам: Хронікам чеським, Історії короля Пшемисла Оттокара II, Хроніці Генріха з Гайнбургу, Хроніці т. з. Даліміла, Збраславській хроніці, Хроніці Франціска Празького, Хроніці Бенеша з Вейтміла, Хроніці Яна Неплаха, Хроніці Яна з Марігнолу, Пулкаловії.

Ключові слова: Русь, Чеське королівство, чеські хроніки.

Віталій ЛЯСКА

DISTRICTUS PODHORAYENSIS: DO PROBLEMI TERITORIALNOЇ ORGANІZACІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ

Проаналізовано адміністративне утворення, відоме в пізньосередньовічних джерелах під назвою *districtus Podhorayensis*. Висловлено припущення про локалізацію цього регіону у межах Грядового Побужжя та формування його територіальної структури у складі княжої Белзької землі. Проведено аналіз системи заселення, зокрема, виділено ранні населені пункти з площею поширення культурного шару та визначено індекс найближчого сусідства. Окрім того, увагу присвячено диференціації поселень за типом топографічного розміщення та впливу гідромережі на розвиток просторово-територіальної організації Підгорайської волості.

Ключові слова: Підгорайська волость, Грядове Побужжя, Белзька земля, система заселення, ранжування поселень за площею поширення культурного шару, аналіз найближчого сусідства, топографія, гідромережа.

Адріан ЮСУПОВИЧ

БОЯРИН ЧИ КНЯЗЬ? “УЗУРПАЦІЇ” ВОЛОДИСЛАВА КОРМИЛЬЧИЧА У ВИКЛАДІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ

Володислав Кормильчич належав до найвпливовіших боярів Галицької землі першої половини XIII ст. Його високу позицію старалися тлумачити у різний спосіб, твердячи, що був спорідненим з династією Рюриковичів. Галицько-Волинський літопис інтерпретовано дослівно, забуваючи про

well. Surely Rus' did not belong to the primary sphere of interest of the Kingdom of Bohemia. However being acquainted with the Bohemian chronicles should be very helpful for the research of the history of Rus'. This paper is primarily interested in Annales Bohemici; Annales Ottakariani; Heinrici de Heimburg Annales; Chronicle of so-called Dalimil; Chronicon aulae regiae; Chronicon Francisci Pragensis; Chronicon Benesii de Weitmile; Johannis Neplachonis Chronicon; Iohannis de Marignolis Chronicon; Cronica Przubiconis dicti Pulkaua.

Key words: Rus', medieval history of Rus', the chronicles of the Kingdom of Bohemia.

Vitaliy LIASKA

DISTRICTUS PODHORAYENSIS: TO THE PROBLEM OF TERRITORIAL SHAPING OF GALICIA AND VOLYN' BORDERLAND AREA IN THE XIII–XIV CENTURIES

The article analyses an administrative region known in medieval sources as *districtus Podhorayensis*. It is suggested that region was shaped on the territory of Western Buh ridge hills area on the basis of earlier formation – Belz land from the ages of principalities. An analysis was performed of settlement system. In particular, some different levels of settlements were defined according to size of dwelling area visible by the size of archaeological cultural layers. Also the index of close environment was established. A detailed approach was made towards the differentiation of settlements by their topographical location, correlation of the rivers system with territorial organization of *Pidhoraiska volost'*.

Key words: *districtus Podhorayensis, Pidhoraiska volost', Western Buh ridged hills area, Belz land, settlements ranks by dwelling space, analytics of close environment, topography, rivers system.*

Adrian JUSUPOVIĆ

A BOYAR OR A PRINCE? “USURPATIONS” OF WOŁODYŚLAW KORMILICZICZ ACCORDING TO “THE GALICIAN VOLYN-IAN CHRONICLE”

Włodysław Kormiliczcz was one of the most influential boyars of the Galicia in the first half of the 13th century. His high position was being explained variously, for example by suggesting that he was related to the Rurikids. “The Galician-Volynian Chronicle” was

те, що ця пам'ятка письменства була укладена при дворі Романовичів. Вихваляючи своїх господарів, літописець водночас намагався показати у негативному світлі їхніх ворогів. Нерідко з виховною метою він влітав до розповіді видумані епізоди чи вживав до опису противників слова, покликані викликати негативні враження. Проаналізовано зміщені в Галицько-Волинському літописі описи, які стосуються Володислава Кормильчича, у пошуках відповіді на запитання, як насправді формувалася його кар'єра.

Ключові слова: Володислав Кормильчич, Галицька земля, Галицько-Волинський літопис, Романовичі.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ВІДНОСИНИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ З ЛИТВОЮ

Розглянуто відносини галицько-волинських князів з литовськими князями з початку XIII ст. і до кінця XIV ст. Особлива увага звернена на періоди діяльності Данила Романовича, Лева Даниловича та Любарта Дмитра Гедиміновича. Запропонована спроба розв'язання деяких дискусійних проблем, зокрема загибелі князя Войшелка Міндовговича, причин конфронтації 1275–1277 рр., обставин приходу до влади князя Болеслава-Юрія Тройденевича.

Ключові слова: королівство Русі, литовські князі, Данило Романович, Міндовг, Лев Данилович, Войшелк, Любарт Гедимінович.

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

РИМСЬКА ПОЛІТИКА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В 30-Х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ

На основі аналізу джерел у широкому історичному контексті доведено, що лист папи Григорія IX від 18 липня 1231 р. "пре-світлому королеві Русі" (*Illustri Regi Russiae*) адресовано князеві Данилові Романовичу. Документ є свідченням контактів князя з Римською курією, які розладналися через неполягання папи на переході на католицизм.

Ключові слова: папа Григорій IX, князь Данило Романович, Галицько-Волинська держава, церковна унія.

interpreted literally, forgetting that the old Rus' source was written at the Romanovych court. While praising his patrons, the chronicler tried to paint their enemies in a bad light. Not infrequently the narrative was interspersed with fictitious fragments or opponents was described by words with pejorative connotations – all for didactic purposes. The following thesis attempts to analyse "The Galician Volynian Chronicle" descriptions with reference to Wolodyslaw Kormiliczicz and to answer how his career was in fact developed.

Key words: boyar Wolodyslaw Kormiliczicz, Prince Danylo Romanovych, "The Galician Volynian Chronicle", Galych-Volynian state.

Leontiy VOYTOVYCH

RELATIONS OF GALYCH-VOLYNIAN PRINCES WITH LITHUANIA

The article is devoted to the problems of Lithuanian politics of Galych-Volynian princes, specifically of prince Lev Danilovych. The initial contacts between Lithuanian dukes and Lev Danilovych in support of duke Tovytyoil during the first phase of the struggle for the Austrian Inheritance were considered. The analysis of the death of Voyshelk was done the manifestations and results of the union between Lev Danilovich and Troyden were shown. Also the reasons and run of the war with Lithuania in 1275 – early 1280's. The initial following relations with Lithuania to the closing of XIV century.

Key words: Danylo Romanovych, Lev Danilovych, Tovytyoil, Voyshelk, Troyden, Boleslav Trojdenovycz, Galych-Volynian state, Lithuania, the Golden Horde.

Ivan PASLAVSKYI

THE ROMAN POLITIKS OF PRINCE DANIEL ROMANOVYCH IN 30'S OF THE XIII th CENTURY

In the analysis of historical sources it is well-proven in a wide context, that sheet of pope Hryhorij IX from July, 18 1231, it is addressed *Illustri Regi Russiae* to the prince Daniel Romanovych. A document is retined the contacts with the Romt, which was deranged through insistency of pope on passing to the catholicism.

Key words: pope Hryhorij IX, prince Daniel Romanovych, the kingdom of Galycia-Volhynia, church union.

Андрей БУКО, Томаш ДЗЕНЬКОВСЬКИЙ, Станіслав ГОЛУБ

КНЯЖА РЕЗИДЕНЦІЯ НА "ВИСОКІЙ ПІРЦІ" В ХОЛМІ У СВІТЛІ РЕЗУЛЬТАТІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2010–2012 РОКІВ

Публікуються опис археологічно розкритої у 2010–2012 рр. головної частини спорудженої у середині XIII ст. резиденції князя Данила Романовича в Холмі та попередні результати аналізу фаз розбудови й функціонування унікального для Східної Європи резиденційного комплексу.

Ключові слова: Холм, князь Данило Романович, холмська резиденція, археологія, археологічні дослідження.

Олександр МАЙОРОВ

КОЛИ Й ВІД КОГО КНЯЗЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ВІДІБРАВ ДОРОГИЧИН?

Реконструюється історія відвоювання міста Дорогичина зусиллями князя Данила Романовича. Встановлено, що початково єдина розповідь про цю подію в Галицько-Волинському літописі виявилася розділеною на дві частини й вміщена в різних частинах тексту. При відновленні єдиної розповіді з'ясовано, що місто відібрано від лицарів-тамплієрів.

Ключові слова: князь Данило Романович, Галицько-Волинський літопис, місто Дорогичин, лицарі-тамплієри.

Ян ГРУЩИНСЬКИЙ

ТЕВТОНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 20–40-х РОКІВ XIV СТОЛІТТЯ І КОРОЛІВСТВО РУСІ

Досліджуються конфлікти між Тевтонським орденом і королівством Польським, що призвели до конфронтації та військових дій між ними у першій половині XIV ст. Розглянуто позицію, яку займало королівство Русі у цьому протистоянні. Проаналізовано вплив змін геополітичного становища на ескалацію та на подальше згортання військових дій, зокрема фактор занепаду держави Романовичів. Автор доходить висновку, що територіальні суперечки не були вирішені, а лише відтерміновані перед натиском інших проблем часу. Не залишається сумнівів, що союз Тевтонського ордену з королівством Русі (Галицько-Волинською державою), особливо за часів князя Болеслава Юрія Тройденевича, мав яскраву

Andrzej BUKO, Tomasz DZIENKOWSKI, Stanisław GOŁUB

THE PRINCELY RESIDENCE "NA WYSOKIEJ PIRCI" IN CHOLM IN THE LIGHT OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF 2010–2012

The article describes the main part of the residency of the Prince Daniel Romanovych in Cholm, constructed in the mid-13th century and archaeologically researched in 2010–2012. It discusses the preliminary results of the analysis of the expansion and functioning of this unique for Eastern Europe residential complex.

Key words: Cholm, Prince Daniel Romanovych, Cholm residency, archaeology, archaeological research.

Alexander MAIOROV

WHEN AND FROM WHOM PRINCE DANIEL ROMANOVICH RECOVERED DROGICHIN?

The article reconstructs the history of the reconquest of Daniel Romanovich Drogichin. It is established that originally a single story about the event in the Galicia-Volyn chronicle was divided into pieces and placed in different places. When restoring a single text story it appears that the city has been taken by the Knights Templar.

Key words: Prince Daniel Romanovych, Galicia-Volyn chronicle, Drogichin city, the Knights Templar.

Jan HRUSHCHYNSKYI

THE WAR BETWEEN TEUTONIC ORDER AND KINGDOM OF POLAND IN 20–40 YEARS OF XIV CENTURY AND THE KINGDOM OF RUSSIA

In this article we analyze the main conflicts between the Teutonic Order and the Kingdom of Poland, which led to confrontation and war between them in the first half of XIV century. We consider the position occupied by the Kingdom of Rus in this confrontation. We also defined the influence of changes in the geopolitical situation to escalate and further curtailing military operations, including a factor decline of the Galicia-Volyn state. Having analyzed the available sources, the author concludes that the territorial disputes were not completely resolved, they are only postponed to the pressure of other problems at that time. There is no doubt that the alliance of the Teutonic Order with Kingdom of Rus (Galicia-Volyn state), especially in times of prince Boleslaw-Yurij Troydenovych had a

антипольську спрямованість і відповідає тогочасним інтересам обох сторін.

Ключові слова: Тевтонський орден, Королівство Польське, Королівство Русі, Гданське Помор'я, денарій святого Петра, інтердикт, Ян Люксембург, Владислав Локеток, Казимир III, Болеслав Юрій Тройденевич, битва під Пловцями, Вишеградська угода, Каліський мир.

Дюра ГАРДІ

КІЛЬКА НОВИХ ЗАУВАЖЕНЬ ДО ПОХОДУ ПАЛАТИНА ВІЛЛЕРМА ДРУГЕТА "IN RUTENIAM" НАВЕСНІ 1340 РОКУ

Досліджено хронологію походу угорського палатина Віллерма Другета in Ruteniam 1340 р. з метою військової допомоги польському королеві Казимиру III від його союзника й родича, угорського короля Карла Роберта Анжуйського. На підставі ітінерарію палатина запропоновано висновок про початок походу після 1 травня 1340 року (*datum post quem*; найімовірніше, між 1 та 8 травня) та повернення В. Другета до Вишгороду перед 11 червня (*datum ante quem*). Можна припустити, що В. Другет міг активно воювати приблизно десять днів. З огляду на територіальні володіння сім'ї Другетів на північному сході Угорщини, а також на підставі імен можливих учасників походу, зроблено висновок, що направлене in Ruteniam військо було значною силою.

Ключові слова: палатин Віллерм Другет, Галицько-Волинське князівство, король Карл Роберт, угорське військо.

Сейран БІЛЯЛОВ

ХАДЖІ-ГЕРАЙ – ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ХАН

Розглядається процес розпаду Золотої Орди та відокремлення улусів і трансформації їх в окремі держави. Основна увага приділена початковому періоду становлення Кримського ханства та діяльності першого кримського хана Хаджі-Герая, яка мало висвітлена в історичній літературі та недостатньо досліджена.

Ключові слова: Кримський улус, Кримське ханство, Золота Орда, Хаджі-Герай.

bright anti-Polish orientation and was interesting for both sides.

Key words: Teutonic Order, Kingdom of Poland, Kingdom of Rus, Gdansk Pomerania, st. Peter's denarius, interdict, Ian Luxembourg, Vladislav Loketok, Casimir III, Boleslaw-Yurij Troydenovych, battle of Plovce, Visegrad's agreement, Kalisch pact.

Diura HARDI

SEVERAL NEW OBSERVATIONS ON THE CAMPAIGN VILLERMA DRUGETH "IN RUTENIAM"

The study researches into the chronology of William Drugeth, Palatine of Hungary's campaign on the Principality of Galicia-Volhynia (in Ruteniam) in 1340. The campaign was undertaken as a military support to Casimir III the Great, King of Poland by his ally and relative, Charles Robert, King of Hungary. The author, basing it on the Palatine's itinerary, came to the conclusion that the campaign of the Hungarian army started after 1st May 1340 (*datum post quem*; most likely between 1st and 8th of May), and that Drugeth was back in Visegrad by 11th June (*datum ante quem*). It can be assumed with caution that Drugeth took an active part in the battles in Galicia for about ten days. With regard to his vast estates and authority in the north-eastern part of Hungary, and the sporadically saved names of the participants in the campaign, we can come to the conclusion that the army sent to Ruthenia, represented a significant military force.

Key words: William Drugeth, Palatine of Hungary, Kingdom of Hungary, Principality of Galicia-Volhynia, campaign in the "Ruteniam".

Sejran BILYALOV

HADZHI-GERAY – THE FIRST CRIMEAN KHAN

The article observes the collapse of the Golden Horde and the separation of the uluses from the powerful state. The main part deals with the initial period of the Crimean Khanate's formation and the activity of the first Crimean khan Hadzhi Geray related to it. This time causes great interest because it is insufficiently highlighted in the historical literature and superficially investigated.

Key words: Crimean ulus, Crimean Khannat, the Golden Horde, Hadzhi Geray.

Ярослав ЛИСЕЙКО**МІГРАЦІЯ РУСЬКИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН ІЗ СЯНОЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТОЛІТТЯ**

Досліджуються причини переселення із Сяноцької землі руських шляхетських родин у першій половині XV ст. Протягом цього періоду у Сяноцькій землі своїх маєтностей позбулося 9 руських шляхетських родин, що складає близько 20 % від загальної кількості шляхетських родів, які володіли земельною власністю у Сяноччині в цей час. Причини міграції полягали у неможливості адаптуватись до ведення господарства у нових соціально-економічних умовах, перенаселеності Сяноччини, перевазі чужого культурно-етнічного елемента.

Ключові слова: Сяноцька земля, руська шляхта, господарство, міграції.

Jaroslav LYSEJKO**UKRAINIAN NOBLE FAMILIES EMIGRATION FROM SANOK LAND IN THE FIRST HALF OF THE XV CENTURY**

This article describes the reasons of Ukrainian noble families emigration from Sanok Land in the first half of the XV century. During the first half of the XV century nine Ukrainian noble families lost their estates on the territory of Sanok Land which contain approximately 20 % of all noble families who owned landed property on Sanok Land at that time. The migration processes were caused by the inability of nobility to adapt to farming in new socio-economic conditions; overpopulation of Sanok Land; the fact that foreign cultural and ethnic elements prevailed over Sanok.

Key words: Sanok land, ukrainian noble, farming, migrations.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 7. – 328 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Коректор
Світлана Іваник

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 26.07.2012. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 28,68.